

MANNEN EN VROUWEN

VAN

BETEEKENIS

IN ONZE DAGEN.

LEVENSCHETSEN EN PORTRETTEEN

BIJENGEBRACHT DOOR

Mr. J. KALFF Jr.

H A A R L E M

H. D. TJEENK WILLINK & ZOON

1899

I N H O U D.

GEORGES PICQUART, door Chr. Nuijs	Blz.	1
CHRISTOPH MORITZ VON EGIDY, door Geertruida Carelsen ..	„	49
CÉSAR AUGUSTE FRANCK, door S. van Milligen.....	„	81
HORATIO HERBERT KITCHENER, door W. C. Schönstedt ..	„	121
BAREND JOSEPH STOKVIS, door Dr. H. Zeehuizen.....	„	163
WILLIAM MC KINLEY, door Mr. A. J. Cohen Stuart. ..	„	221
FRANCISQUE SARCEY, door Mr. J. Kalf Jr.....	„	269
HENDRIK KERN, door Dr. J. Huizinga.....	„	297
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, door Mr. B. H. Pekelharing ..	„	355



GEORGES PICQUART.

GEORGES PICQUART.

This was the noblest Roman of them all:

.....
His life was gentle; and the elements
So mixed in him, that Nature might stand up,
And say to all the world: „This was a man!”

SHAKESPEARE: *Julius Caesar*.

The noblest Roman of them all... en hoeveel edele karakters heeft de ongelukkige zaak, die niet alleen Frankrijk maar de geheele wereld in beroering brengt, ons reeds niet doen kennen.

Indien dit land kan gered worden als het tien rechtvaardigen aanwees, dan heeft het zeker recht op redding: want een geheel leger van strijders voor recht en waarheid heeft zich opgemaakt en is uitgerukt, met het doel niet te rusten voordat de zege bevochten is. Mannen van grooten naam en anderen, die nooit buiten hun engen kring zouden bekend geworden zijn, hebben de wapenen opgevat. Hunne namen zijn over de geheele wereld verbreid. Hun edelmoedig optreden voor den balling op het Duivelseiland heeft hun de sympathie verzekerd van ieder hart dat klopt voor rechtvaardigheid. Wonderen hebben zij daarbij verricht. De kleine cohorte, die in 1896 den strijd aanbond tegen de uitspraak van den krijgsraad van 1894, is aangegroeid tot een machtig leger. Met het scherpe woord,

waarvan velen bleken een krachtig en tweesnijdend wapen te kunnen maken, hebben zij een hopeloos schijnende zaak gemaakt tot een der meest geruchtmakende *causes célèbres* onzer eeuw.

Een voor een zagen wij ze opstaan, krachtig in het besef van hun goed recht: Scheurer-Kestner, de gemoedelijke vice-president van den Senaat, die nog hoopte op de medewerking van Billot, van Mercier, van Boisdeffre, om een rechterlijke dwaling te herstellen; Emile Zola, die zijn rustigen arbeid, zijn roem en zijn romans verlaat, om zich midden in het handgemeen te werpen; zijn verdediger Labori, toonend hoe welsprekend verontwaardiging en waarheidsliefde maken kunnen; Clémenceau, de oude omverwerper van kabinetten, die thans verjongd en vernieuwd al de scherpte van zijn welversneden pen in dienst stelt van de zaak die hem ter harte gaat; Yves Guyot, Joseph Reinach, Urbain Gohier, die elken dag nieuwe gezichtspunten weten te openen en nieuwe feiten weten bij te brengen, om de waarheid te doen doordringen; Jean Jaurès, zijn socialistische welsprekendheid, en Francis de Pressensé, zijn groote kennis en zijn strenge beginselen offerend op het altaar der gerechtigheid; Grimaux, die zijn onafhankelijkheid betaalt met zijn ontslag — en zoovele anderen, waarvan men terecht kan zeggen: „*n'en passe et des meilleurs.*”

En tusschen die allen staat de man, die *alles* heeft opgeofferd, zijn betrekking, zijn beroep, zijn toekomst, zijn vrijheid. Eenvoudig, zonder praatjes, nam hij plaats in de voorste rijen van hen die stredden, om het begane onrecht te herstellen.

„Een held”, noemt hem Francis de Pressensé.

„Een lafaard, die nooit ander vuur gezien heeft, dan dat van zijn sigaar”, noemt hem Esterhazy, in zijn pamflet *Les Dessous de l'affaire Dreyfus*.

„Neen, een held, het woord is niet te sterk”, zegt Pressensé.

Die held is de kolonel Georges Picquart.

Een officier, Elzasser van geboorte, soldaat geworden ter liefde van Frankrijk, die zijn beroep lief heeft, en zich erin onderscheiden heeft, wiens staten van dienst prachtig zijn, en

die de jongste kolonel is van het Fransche leger, een man dus, voor wien de schoonste toekomst open ligt. Alle verwachtingen, alle idealen mag hij koesteren. Hij is jong, gelukkig, geacht, geniet het vertrouwen van zijn chefs, en is belast met een ambt van het hoogste gewicht. Hij behoefde den stroom slechts te volgen, om zeker te zijn van de hoogste betrekkingen in den staat.

Plotseling ziet hij een ijzeren plicht voor zich. Hij meent een verrader gevonden te hebben. Het spoor volgend is hij eensklaps genoodzaakt een ontzettende waarheid aan het daglicht te brengen: Dreyfus, de gevangene van het Duivelseiland, is veroordeeld voor de misdaad van een ander.

Geen oogenblik aarzelt hij, doch deelt zijn vermoedens mede aan zijn chefs. Dezen steunen hem en moedigen hem aan zijn onderzoek voort te zetten, zoolang zij meenen met een nieuwe zaak te doen te hebben. Zoodra zij weten, dat er een dwaling te herstellen is, dus de onfeilbaarheid van de militaire rechtspraak aan te tasten, pogen zij hem tegen te houden.

Want de eer van het leger is voor hen niet, ruitelijk te bekennen dat zij hebben gedwaald en die dwaling te herstellen; de eer van het leger eischt, naar hunne meening, dat de dwaling bedekt wordt, desnoods bekrachtigd door valsche stukken.

Zij hebben echter niet den moed dit openlijk te bevelen, doch pogen Picquart door halve woorden te bewegen zijn verder onderzoek te laten varen. Ware het hem bevolen geworden, hij zou soldaat genoeg geweest zijn, het gegeven bevel op te volgen. Doch zonder rechtstreeksch tegenbevel zet hij zijn werk voort. Hij ziet, dat zijn chefs hem hun ontevredenheid betuigen, hij gevoelt, dat zijn ondergeschikten tegen hem samenspannen — hij laat zich er niet door uit het veld slaan.

Vreezend, dat de chef van den informatiedienst te veel zou ontdekken, besluiten zijn superieuren hem te verwijderen. Hij wordt met allerlei opdrachten weggezonden, ver van Parijs, naar het Zuiden, eindelijk naar Tunis. En terwijl hij strijdt op het slagveld wordt in de bureaux van het departement een monsterachtige intrige tegen hem ondernomen. Geen enkele belediging,

geen enkele krenking, geen enkele smaad wordt hem gespaard. Om Esterhazy te kunnen vrijpleiten wordt Picquart beschuldigd; om Zola te kunnen doen veroordeelen wordt Picquart voor het Hof van Assises van leugen beschuldigd en uit het leger gejaagd. En toen Cavaignac van de tribune der Kamer het valsche stuk had voorgelezen, waarvan twee maanden later kolonel Henry de maker zou blijken te zijn, bood Picquart aan de valscheheid te bewijzen van dit stuk, dat later den lachlust van de geheele wereld zou opwekken. Als antwoord op zijn aanbod wordt hij gevangen genomen, onder beschuldiging van een der dwaasste verzinsels, die iemand kan uitdenken. En thans, na ongeveer een halfjaar preventief in hechtenis geweest te zijn, waarvan bijna drie maanden *au secret*, wordt hij eindelijk naar een krijgsraad verwezen, die beslissen moet over zijn lot.

En dat alles, omdat hij gesproken heeft, omdat hij de waarheid zeide.

„Alles eindigt met ontdekt te worden, zelfs de waarheid,” zegt de Pressensé. Zoo ooit de juistheid hiervan door een voorbeeld moest worden aangetoond, heeft men het voor 't grijpen in de geschiedenis van Picquart.

Elk zijner uitingen werd onmiddellijk bestreden en geloochend door hen, die de roeping hadden zijn woorden streng te onderzoeken; en elk dier uitingen is, na korter of langer tijd, gebleken de eenvoudige, onopgesmukte waarheid te zijn.

En om die waarheden heeft men den man, die ze mededeelde, vervolgd, geschandvlekt, gebroken; men meende hem te kunnen dwingen tot het terugnemen van zijn beschuldigingen, men meende zijn getuigenissen te kunnen verzwakken door hem voor te stellen als een falsaris.

Doch die dat meenden kenden niet het grootsche, heldhaftige karakter van Georges Picquart.

„Gij vraagt om een held,” zegt de Pressensé. „Hier hebt gij er een, in den vollen zin van het woord. Een man die de menschheid tot eer strekt, die zoeven uit de bladzijden van Plutarchus schijnt te zijn voortgekomen.

„Dat kunnen zij niet zien, die hem vervolgen, omdat zij te

laag staan voor zijn hooge eerlijkheid, zijn onomkoopbaarheid, zijn onvergelijkelijke deugd.

„En indien de eer van het leger afhangt van de grootheid van ziel en de vlekkeloosheid van levenswandel van hen die er toe behooren, dan heeft een Picquart meer voor de eer van het leger gedaan, dan alle Esterhazy's, alle Henry's, alle du Paty's, Lauth's, Gribelin's, Gonse's, Billot's, Mercier's en Chanoine's te zamen.

„Eens zal de dag komen, waarin Frankrijk het tot een eer en een geluk zal rekenen, herstel van eer te kunnen geven aan dezen edelen, braven man, aan dezen soldaat die nog tienmaal meer burgerlijken moed getoond heeft in Parijs, dan militairen moed in Tonkin of Algiers.

„Ik wil u toonen, wie deze martelaar van het recht is.

„Picquart is de bewonderenswaardigste type van een Franschman, tweemaal Franschman, wyl hij geboren is op het verloren grondgebied; hij is een bewonderenswaardig soldaat, tweemaal soldaat, omdat hij als strijder voor de gerechtigheid alles heeft opgeofferd wat hij bezat; hij is een held, tweemaal held, omdat hij naast den physieken moed op het slagveld, een moed des harten getoond heeft bij al den eenvoud waarmede hij optrad voor de waarheid.

„Dat hij vervolgd wordt is te begrijpen. Het is de aloude regel, dat men voor de waarheid en het recht moet lijden.

„Maar Picquart zou niet zoo groot en niet zoo rein staan in de oogen van het nageslacht, indien hij niet alles had geleden wat hij lijden kon: weggejaagd uit het leger, beschimpt en ont-eerd, tot den bedelstaf gebracht, openlijk uitgekreten voor leugenaar en falsaris, en ten slotte, als toppunt van gruwelijk onrecht, maanden lang in hechtenis gehouden, zonder iemand te mogen zien, of iets te vernemen van wat er om hem geschiedde in de wereld.

„En wie weet welke dingen hem nog te wachten staan, voordat de Waarheid en het Recht, ook voor hem, zullen zegevieren.”

II

Georges Picquart werd den 6den September 1854 te Straatsburg geboren. Hij stamt uit een oud Lotharingsch geslacht, dat aan de hertogen vrij wat ambtenaren, rechters en vooral soldaten heeft geleverd. Zijn grootvader was directeur der militaire bakkerij te Straatsburg; zijn vader was er ontvanger der directe belastingen.

In een gezin, waar eenvoud en plichtsbesef als de grootste deugden werden betracht, groeide de jonge Picquart op, door een liefdevolle en zorgzame moeder geleid. Tot de vrienden zijner jeugd behoorde zijn medeleerling van het lyceum te Straatsburg Leblois, de advocaat, die thans zijn medebeschuldigde is.

Straatsburg was in de jaren, die den oorlog van 1870 voorafgingen, een centrum van intellectueel en moreel leven. Het was de voorpost van Frankrijk, die in voortdurend verband stond met de intense cultuur van het wetenschappelijke Duitschland. Zij, die na de annexatie voor Frankrijk opteerden, brachten in dit land iets mede van den krachtigen, loyalen, frisschen geest, die er heerschte in het land der Vogezen. En voor wie hen heeft leeren kennen in deze dagen van strijd, zijn zij gebleken niet de minste burgers in Frankrijk te zijn.

Georges Picquart was zestien jaar oud toen de oorlog uitbrak. Waarschijnlijk heeft de reuzenstrijd, onder zijn oog grootendeels gestreden, op een leeftijd waarin men zulke sterke impressies kan opdoen, veel bijgedragen tot de keuze van zijn beroep. Terwijl hij de granaten hoorde fluiten, die de meesterwerken der bouwkunst vernielden en zoovele onschuldige slachtoffers maakten onder zijne bekenden; terwijl hij den vijand triomfantelijk de veroverde vesting zag binnentrekken; terwijl hij nederlaag op nederlaag vernam en waarnam van het Fransche leger, kwam in hem op de wensch zich te wijden aan den dienst van Frankrijk, van het gemartelde, vernederde vaderland.

Hij was toen een lange, magere jongen, met een zwak uiterlijk, doch die een ijzeren wil had, en nooit iets neerlegde wat hij

voornemens was te doen, nooit iets half deed of slecht. Door zijn wilskracht was hij tot veel meer in staat, dan zijn sterker en fysiek beter ontwikkelde kameraden. Zijn vader moedigde lichaamsoefeningen aan, en liet hem veel wandelen in de bosschen van de Vogezen. Hij had de bergen lief, hij kende ze als geen ander, hij wist er bij nacht en ontijd den weg te vinden.

In het klooster van Saint-Odile, in het midden van het bergte gelegen, was hij reeds als knaap een welkome gast. Hij mocht er logeeren in de bibliotheek, en werd door alle paters bij zijn voornaam genoemd.

Dat was zijn hoofdkwartier. Vandaar uit ondernam hij zijn bergtochten; daar ontwierp hij plannen, teekende hij kaarten en verkende hij het terrein. Reeds toen kwamen alle eigenschappen van den stafofficier te voorschijn.

Maar niet alleen om te teekenen en te wandelen en bergen te beklimmen zocht hij de gastvrijheid der paters van Saint-Odile. De bibliotheek, die hem herbergde, had ook een deel van zijn genegenheid. Daar zat hij vaak te midden van stapels omgehaalde werken; daar las hij de ouderen en de jongeren; daar werd zijn vlugge, Fransche geest gevoed door de wijsheid der Duitsche filosofen, door de schoonheid van de Duitsche dichters, door de kracht van de Duitsche zelfverloochende vaderlandsliefde.

Zoo kwam hij in 1872, na voldoende examen te hebben afgelegd, te Saint-Cyr op de militaire opleidingsschool. Twee jaren later trad hij als jong officier in het leger, en reeds in 1876 had hij het eindexamen van de generale stafschool afgelegd en was als no. 2 op de lijst geplaatst.

De luitenant Picquart behoorde niet tot hen, die meenen, dat zij met het diploma van de krijgsschool in den zak, niets beters kunnen doen dan als adjudanten van generaals te antichambreeren, en zich te oefenen in het verkrijgen van een lenigen ruggegraat. Hij solliciteerde wel, doch nooit om een gunst te vragen, wel om een positie waar men een dapper, bekwaam man noodig had. Zijn verzoekschriften aan het ministerie waren uitsluitend om detachearing naar plaatsen waar gestreden moest

worden. Nauwelijks had hij zijn tijd als *stagiaire* aan het ministerie geëindigd, of hij verzocht om bij het 4e regiment zouaven in Constantine geplaatst te worden. Hij wilde in Algiers de practijk beoefenen, na de theorie op de scholen te hebben opgedaan. Gunstig luidden de rapporten, die over hem werden ingezonden. Hij onderscheidde zich in het gevecht bij Aurès door moed en koelbloedigheid en wordt genoemd: een jong officier van groote intelligentie, met het temperament van een oud-soldaat.

Na zijn terugkeer uit Afrika, in 1880, werd Picquart tot kapitein benoemd en bij de infanterie geplaatst. Reeds in 1883 vinden wij hem wederom bij het departement van oorlog, gedetacheerd bij het tweede bureau van den generalen staf, waar hem de samenstelling van verslagen over de vreemde legers was opgedragen.

Toen de strijd in Tonkin uitbrak, was hij een der eersten die zich aanbood voor de expeditie. In 1885 vertrok hij naar Oost-Azie als kapitein bij den staf van generaal de Courcy. Zijn optreden was van dien aard, dat hij reeds in 1886 bij keuze bevorderd werd tot majoor, chef van den staf der 2e brigade.

Deze brigade vormde de voorposten van het Fransche leger; zij was opgesteld aan de grenzen van China, op den linkeroever van de Roode Rivier. Bij de herhaalde schermutelingen met den vijand toonde Picquart zich een even onvermoeid als bekwaam stafofficier; en toen de brigade-commandant hem opdroeg, den dienst der legerverpleging voor deze brigade te reorganiseeren, deed hij dit op zulk een uitnemende wijze, dat hij bij legerorder eervol vermeld werd voor belangrijke krijgsverrichtingen. De regeering te Parijs schonk hem het Legioen van Eer, en toen hij, in 1888, in Frankrijk terugkeerde, werd hij bij keuze benoemd tot bataljons-commandant.

Nog geen vier-en-dertig jaar oud nam hij reeds een eervolle plaats in onder de hoofdofficieren van het Fransche leger.

Tijdens zijn veldtochten had majoor Picquart de studie niet verwaarloosd. Hij had zich voortdurend op de hoogte gehouden van de vorderingen der militaire wetenschap, waartoe hij beter

dan vele andere officieren van het Fransche leger in staat was door zijn uitgebreide taalkennis. Hij kende en sprak Duitsch, Engelsch, Spaansch en Italiaansch; en als een staaltje van zijn zin voor studie wordt van hem verhaald, dat hij als majoor, en leeraar aan de Hoogere Krijgsschool, de lessen van de school voor levende Oostersche talen volgde, om Russisch te leeren.

In 1890 werd hij tot leeraar aan de Hoogere Krijgsschool benoemd, en in 1893 werd hij opnieuw in de bureaux van den generalen staf geplaatst bij de derde afdeeling, als sous-chef van dezen belangrijkste tak van dienst.

Van 1890 tot 1895 was hij tevens adjudant van den inspecteur-generaal van het leger, generaal de Gallifet, wien hij op al zijne dienstreizen en inspecties vergezelde, en die hem steeds warme vriendschap heeft toege dragen.

Een schoone toekomst lag voor majoor Picquart open. Geëerd door zijn ondergeschikten, geacht door zijn chefs, bemind door zijn vrienden, was hij bekend om zijn stilzwijgendheid over alles wat dienstzaken betrof, zijn bescheidenheid, zijn zelfverloochening, zijn afkeer van aanstellerij, zijn haat tegen intriges, zijn groote en onomstootelijke waarheidsliefde. Zoo was hij in zijn openbaar leven als officier, zoo was hij ook in zijn particulier leven. Hij verbeuzelde nooit zijn tijd met nietigheden. Steeds trachtte hij zijn kennis uit te breiden, zijn geest te ontwikkelen. Van de studie zocht hij afleiding in de muziek. Ook dat had hij medegebracht van zijn verkeer in het grensland. Hij is een vereerder van Beethoven, van Brahms, van Schumann en Wagner; Vincent d'Indy behoort tot zijn intieme vriendenkring. In dien kring werden slechts weinigen opgenomen, want Picquart hield er niet van met zijn vriendschap te koop te loopen. En tot die weinigen behoort ook zijn oude schoolkameraad, de advocaat Leblois.

III

Den 1^{sten} Juli 1895 werd majoor Picquart benoemd tot opvolger van kolonel Sandherr, als chef van den informatiedienst,

of zooals de officieele titel luidt: chef der afdeeling statistiek aan het ministerie van oorlog. Deze afdeeling is een der gewichtigste van den dienst van den generalen staf. Slechts enkele officieren, die met zorg behooren te worden uitgekozen, zijn er bij ingedeeld. Het doel van de afdeeling is:

1°. na te gaan wat er in het buitenland gebeurt, dat van belang kan zijn voor de nationale verdediging;

2°. toezicht te houden op alles wat geschiedt in de grensplaatsen van Frankrijk;

3°. den geheelen dienst der contra-spionnage, zoowel in Frankrijk als in het buitenland.

De leiding van deze gewichtige werkzaamheden werd opgedragen aan den majoor Picquart, die den 6den April 1896 benoemd werd tot luitenant-kolonel.

Aan dit bureau waren in dien tijd verbonden de volgende officieren: majoor Henry, de kapiteins Lauth, Junk en Valdant en de schrijver Gribelin, die den rang had van sergeant-majoor.

Majoor Henry was een officier van zeer weinig ontwikkeling. Tijdens den oorlog van 1870 had hij zich als sergeant op het slagveld onderscheiden en was hij tot luitenant benoemd. Hij was een flink soldaat, gezien bij zijn meerderen voor wie hij steeds grooten eerbied betoonde, en met een soort rondborstigheid die, zooals hij het zelf noemde voor het Hof van Assises: *sait mal farder la vérité*. Doch hij was ten eenenmale ongeschikt voor de gewichtige betrekking, die hem aan het bureau van den informatiedienst was opgedragen. De Pressensé zegt van hem: „Voortgekomen uit een boerengezin, zonder voldoende onderwijs genoten te hebben, was hij bekrompen van begrip en kleingeestig van karakter. Hij bezat geen der eigenschappen, die voor dezen tak van dienst noodig zijn. Hij kende geen enkele vreemde taal en was volstrekt niet op de hoogte van de organisatie der vreemde legers, van tactiek of van wetgeving.”

En Esterhazy, die getuigt hem twintig jaren gekend te hebben en steeds zijn vriend te zijn geweest, schrijft in zijn pamflet:

„Hij was niet op zijn plaats bij den informatiedienst, die

buitengewone bekwaamheden en groote kennis eischt; beiden ontbraken hem.

„Hij kende geen enkele vreemde taal, wat in zijne positie een zeer ongunstige eigenschap was.”

En dezen man was, tijdens de zeer langdurige ziekte van kolonel Sandherr, het geheele beheer van het bureau toevertrouwd! Hij moest daarbij geheel drijven op den steun van zijn ondergeschikten, vooral van kapitein Lauth, en dezen, met het oog op dien steun, groote vrijheden toestaan, waarin ook de schrijver Gribelin deelde.

Het optreden van een jong, hoogbegaafd en zeer zelfstandig chef als luitenant-kolonel Picquart, die onmiddellijk begon zelf de teugels van het beheer in handen te nemen, was voor de officieren van het bureau een te groote verandering, dan dat er niet eenige prikkelbaarheid uit zou ontstaan, die later in vijandschap tegen den chef overging.

Het was van dit bureau, dat de beschuldiging tegen kapitein Dreyfus was uitgegaan. Het bureau had eenige geheime agenten, die belast waren met het spionneeren in de vreemde ambassades, en wellicht ook in de particuliere woningen van de leden der gezantschappen. Het schijnt, dat die agenten de gewoonte hadden alles wat zij grijpen of vangen konden, onverschillig of het waarde had of niet, te verzamelen en aan het informatiebureau af te geven. In den zomer van 1894 had een dier agenten, onder andere stukjes papier, een verscheurden brief gevonden in de papiermand van den militairen attaché der Duitsche ambassade, baron Von Schwartzkoppen. De stukjes waren in handen gekomen van kolonel Sandherr, die ze had doen opplakken, en met eenige moeite den zin ervan had teruggevonden. Het stuk, dat bekend geworden is onder den naam van het *bordereau*, bevatte geen opschrift, noch onderteekening, en was van dezen inhoud:

„Sans nouvelles m'indiquant que vous désirez me voir, je vous adresse cependant, Monsieur, quelques renseignements intéressants:

10. Une note sur le frein hydraulique du 120 et la manière dont s'est conduite cette pièce.

20. Une note sur les troupes de couverture (quelques modifications seront apportées par le nouveau plan).

30. Une note sur une modification aux formations de l'artillerie.

40. Une note relative à Madagascar.

50. Le projet de manuel tir de l'artillerie de campagne (14 mars 1894).

„Ce dernier document est extrêmement difficile à se procurer et je ne puis l'avoir à ma disposition que très peu de jours. Le ministère de la guerre en a envoyé un nombre fixe dans les corps, et ces corps sont responsables; chaque officier détenteur doit remettre le sien après les manœuvres. Si donc vous voulez y prendre ce qui vous intéresse et le tenir à ma disposition après, je le prendrai, à moins que vous ne vouliez que je le fasse copier en extenso et ne vous en adresse la copie.

„Je vais partir en manœuvres.”

Men zag in dezen brief het bewijs, dat de onbekende schrijver ervan verraad pleegde, door stukken, die geheel of gedeeltelijk geheim waren en voor de landsverdediging van belang, ter kennismeming te zenden aan den militairen zaakgelastigde eener vreemde mogendheid. Geruimen tijd werd gezocht naar den schrijver van dit bordereau. Eindelijk meende men dien gevonden te hebben in den kapitein Alfred Dreyfus van de artillerie, gedetacheerd aan het 1^e bureau van den Generalen Staf.

Den 15^{den} October 1894 werd de kapitein Dreyfus in hechtenis genomen, op last van den minister van oorlog, generaal Mercier, door den majoor Du Paty de Clam, na een verhoor dat hij had ondergaan in bijzijn van den heer Cochefert. Hij werd in de strengste afzondering opgesloten in de gevangenis du Cherche Midi.

Wat er in die gevangenis gebeurde, is gebleken uit het omstandig verhaal van den commandant dier plaats van afzondering, majoor Fornizetti, indertijd opgenomen in den *Figaro*.

Het is alsof men een verhaal leest uit de dagen der „lijfstraffelijke rechtspleging”, een dier goedkoope romans, waarin een misdadiger, door allerlei prachtig verzonnen effectmiddelen ten slotte tot bekentenis zijner snoode handeling wordt gebracht.

De uitvinder van dat stelsel van onderzoek was de majoor Du Paty de Clam van den generalen staf, een der meest weerzinwekkende figuren die in deze *cause célèbre* een rol gespeeld hebben.

Du Paty wilde plotseling in de cel binnendringen, voorzien van een sterk-lichtgevende lamp, om daarmee een stroom licht

te werpen op het gelaat van den beschuldigde; hij overviel hem op alle uren van den dag en van den nacht, liet hem voortdurend, in alle denkbare en ondenkbare houdingen, gedeelten van het bedoelde bordereau schrijven, en poogde den beklagde — zonder hem zelfs mede te deelen op welke gronden hij gevangen was genomen en waarvan hij was beklaagd — een antwoord te doen geven, dat als een bekentenis kon worden opgevat.

Majoor Fornizetti had medelijden met den ongelukkigen gemartelde en poogde den minister van oorlog te overtuigen, dat de officier, die met het onderzoek was belast, bezig was den beschuldigde waanzinnig te maken.

Een oogenblik scheen het, dat de minister van oorlog voornemens was de vervolging tegen kapitein Dreyfus op te geven. Maar een mededeeling in de *Libre Parole*, gevolgd door een ontzettende perscampagne tegen de Regeering, en allerlei bedreigingen zoo zij „den jood” vrijliet, die het land had verraden en verkocht aan den vijand, deed den minister van plan veranderen. Generaal Mercier verkoos de populariteit in plaats van het recht en gaf bevel den kapitein Dreyfus, ondanks de zeer zwakke gronden waarop de beschuldiging rustte, voor een krijgsraad te doen terecht staan.

De krijgsraad beraadslaagde met gesloten deuren; de verdediger van kapitein Dreyfus, de advocaat Demange, verzocht conclusies te mogen nemen, doch toen hij de woorden:

„Overwegende, dat het eenige stuk. . . .”

had uitgesproken, ontnam de voorzitter van den krijgsraad, kolonel Maurel hem het woord, met de opmerking: dat er andere belangen in het spel waren dan die van de beschuldiging en de verdediging.

De advocaat Demange bleef volhouden, dat Dreyfus onschuldig was, doch de krijgsraad veroordeelde hem tot degradatie en levenslange opsluiting in een ballingplaats. Een speciale wet werd voor den veroordeelde gemaakt, en op grond daarvan werd Dreyfus verbannen naar het Duivelseiland, een der *Iles de Salut* aan de kust van Guyana. Het levende graf had hem verzwolgen. Er werd geruimen tijd niet meer over den „verrader” gesproken.

IV

Majoor Picquart had, op last van den minister van oorlog, als diens speciale vertegenwoordiger de zittingen van den krijgsraad bijgewoond, waarin Dreyfus' zaak behandeld was. Hij was belast met het opmaken, voor den minister, van een rapport over den loop der behandeling, en was de eenige, buiten de rechters, den beschuldigde en den verdediger, die de geheele behandeling gevolgd had.

Toen hij een halfjaar later chef werd van het bureau van den informatiedienst ontving hij van den chef van den generalen staf, generaal De Boisdeffre, de opdracht vooral zijn aandacht te wijden aan de zaak-Dreyfus, en aan de daarvan bestaande dossiers.

Picquart had onmiddellijk bij zijn optreden als bureauchef het bevel gegeven, dat alles wat door geheime agenten werd aangebracht in zijn handen moest worden gesteld. Al spoedig ontving hij van een der agenten de mededeeling, dat een hooggeplaatst troepenofficier, van ongeveer 50-jarigen leeftijd, aan een der buitenlandsche mogendheden stukken uitleverde, door tusschenkomst van den militairen attaché dier mogendheid. Een lijst van uitgeleverde stukken was daarbij gevoegd.

Ongeveer in het begin van Mei 1896 ontving majoor Henry, van denzelfden agent die in 1894 het bordereau had bezorgd, een papieren zakje met verscheurde papieren, waaronder de snippers zich bevonden van een kaarttelegram, het later zoo veelbesproken *petit bleu*. Overeenkomstig de gegeven bevelen bracht Henry alles aan zijn chef.

Picquart hield deze papiertjes eenigen tijd onder zijn berusting, zooals hij dat meer deed. Toen gaf hij de stukjes van het *petit bleu* aan kapitein Lauth, om ze op te plakken. Zoo werd een gescheurd document hersteld. Alles werd zorgvuldig bijeengezocht, als een legkaart aaneen gelegd en dan op een of meer stukken doorschijnend papier geplakt.

Het *petit bleu* bleek, na deze kunstbewerking, gericht te zijn

aan den majoor Esterhazy, te Parijs; het bevatte de volgende mededeeling:

„Voor alles verwacht ik een meer uitvoerige uiteenzetting, dan die gij mij onlangs gegeven hebt, in de hangende quaestie. In verband daarmede verzoek ik u, mij die op schrift te geven, opdat ik daarnaar kan oordeelen of ik mijn betrekkingen met het huis R * * * kan voortzetten of niet.

C.”

Majoor ESTERHAZY
27 Rue de la Bienfaisance
Parijs.

Op zichzelf beschouwd, beteekende dit kaarttelegram niets. Het verkreeg alleen waarde door de wijze, waarop het in handen van den informatiedienst was gekomen. Het werd aangebracht door denzelfden geheimen agent, die het *bordereau* had gevonden, en was op dezelfde wijze in diens bezit geraakt; het was afkomstig uit de papiermand van den militairen attaché bij de Duitsehe ambassade. Waarschijnlijk had de heer Von Schwarzkoppen het geschreven, doch bij nader inzien het niet wenschelijk gevonden het weg te zenden en het daarom verscheurd en in de snippermand geworpen. Hoe het zij, het *petit bleu*, dat aldus in het bezit van het bureau van den informatiedienst gekomen was, vormde voor kolonel Picquart het punt van uitgang van een onderzoek naar den majoor Esterhazy en diens gedragingen.

Het resultaat van dat zeer voorzichtig geleide onderzoek was, dat Esterhazy een man was, die voortdurend geldgebrek had, en verschillende soorten van nieuwsgierigheid toonde voor geheime stukken die op de landsverdediging betrekking hadden.

Toen Picquart op deze punten voldoende inlichtingen had ontvangen, meende hij niet verder te mogen gaan zonder zijn chefs van de feiten in kennis te hebben gesteld. Hij sprak er dus over met de generaals De Boisdeffre en Gonse, den chef en den sous-chef van den generalen staf, onder wier onmiddellijk toezicht de informatiedienst stond.

Beiden, die meenden hier voor een nieuw geval van verraad te staan, gaven den kolonel machtiging, om voorzichtig zijn onderzoek voort te zetten, vooral echter zonder den argwaan van den betrokkene op te wekken.

Een der eerste daden van kolonel Picquart was, aan kolonel Abria, den commandant van het regiment infanterie waarbij Esterhazy diende, te verzoeken stukken en rapporten door dien majoor geschreven aan het bureau van den informatiedienst te zenden. Terzelfder tijd ontving Picquart van een officier, die met Esterhazy had gediend, een lange lijst van stukken, welke de majoor zich had weten te verschaffen, zonder dat men wist met welk doel. Opmerkelijk was het, dat de meeste dier stukken genoemd werden in het verslag van den agent, die het eerst de aandacht had gevestigd op een „hoofdofficier, van ongeveer 50 jaar oud.”

Toen Picquart de rapporten ontving, die kolonel Abria hem had toegezonden, was hij zeer verbaasd over de gelijkenis van het handschrift der bedoelde stukken met dat van het bordereau, waarop Dreyfus was veroordeeld. Om zekerheid hierover te krijgen, liet hij verschillende gedeelten van brieven, door Esterhazy geschreven, photografeeren en onderwierp die gedeeltelijke photografiën aan den heer Bertillon, een der experts in de zaak-Dreyfus. Onmiddellijk herkende deze de hand van het „bordereau”, en toen hij vernam, dat de brieven van later dagteekening waren dan dit stuk gaf hij deze ingenieuse verklaring: „De joden doen moeite het schrift van het bordereau na te maken, om een ander te kunnen beschuldigen van het verraad.”

Kolonel Du Paty de Clam, aan wien de photografiën werden vertoond, meende er de hand van Mathieu Dreyfus, den broeder van den veroordeelden kapitein, in te herkennen; trouwens, zijn meening was dat Alfred Dreyfus, bij het schrijven van het bordereau, het handschrift van zijn broer had nagemaakt.

Het vermoeden van kolonel Picquart, dat Esterhazy de schrijver was van het bordereau werd door deze beweringen en door andere gegevens versterkt.

Kolonel Picquart zag al het gewicht van zijn ontdekking in. Hij wist, dat zijn mededeelingen heel wat zouden te doen maken in de militaire wereld; en hij herinnerde zich, dat er behalve het bordereau, het eenige stuk dat officieel in het proces

tegen Dreyfus was ingebracht, nog een geheim dossier bestond, hetwelk majoor Henry in bewaring had. Dit dossier bevatte stukken, die van zoo geheimen aard waren, dat zij, met voorbijzien van de eenvoudigste rechtsbegrippen, buiten den beklagde en zijn verdediger om, aan den krijgsraad van 1894 in raadkamer waren medegedeeld. Picquart had deze stukken nooit gezien; doch hij wist, dat kolonel Sandherr, bij het verlaten van het informatiebureau gezegd had: „Indien ooit iemand mocht twijfelen aan de schuld van Dreyfus, toon hem dan het geheime dossier, dat in de brandkast van Henry ligt.”

In Augustus 1896 vroeg kolonel Picquart aan den schrijver Gribelin — Henry was toen met verlof — hem het geheime dossier-Dreyfus te geven, hetgeen Gribelin natuurlijk zonder eenige opmerking deed.

Het dossier bevatte vier stukken; en tot zijn verbazing zag kolonel Picquart, dat een dier stukken volkomen van toepassing was op Esterhazy, terwijl de anderen geenszins op Dreyfus betrekking konden hebben.

Van deze ontdekking stelde Picquart onmiddellijk den chef van den generalen staf, generaal de Boisdeffre, op de hoogte. Deze verwees hem naar Generaal Gonse, wien hij den 3^{en} September 1896 een bezoek bracht te Cormeilles. Deze wilde van geen Dreyfus-quaestie hooren. „De schuld van Dreyfus is vastgesteld door een beslissing van den krijgsraad. Gij kunt daarop niet terugkomen, door Esterhazy in de plaats van Dreyfus te stellen. Zet uw onderzoek voort, en geef mij de resultaten ervan; maar vergeet niet, dat het twee geheel verschillende zaken zijn.”

Den 15^{en} September keerde generaal Gonse naar Parijs terug. Opnieuw sprak Picquart hem over de zaak. In zijn brief aan den minister van justitie, voorgelezen voor het Hof van Cassatie deelt Picquart dit gesprek mede:

De generaal: „Wat kan het u schelen of die jood op het Duivelseiland zit?”

Picquart: „Maar als hij nu onschuldig is?”

G.: „Hoe wilt gij op dat proces terugkomen? dat zou een verschrikkelijke geschiedenis zijn. De generaals Mercier en Saussier zijn erin betrokken.”

P.: „Generaal, hij is onschuldig. Dat reeds moet voldoende zijn om er op

terug te komen. Maar ook uit een ander oogpunt. Gij weet, dat de familie werkt, dat zij overal zoekt naar den waren schuldige. Als zij dien vindt, hoe moet dan onze houding zijn?"

G.: „Als gij niets zegt, zal niemand er iets van weten.”

P.: „Generaal, hetgeen gij daar zegt is verschrikkelijk. Ik weet niet wat ik doen zal, maar in elk geval neem ik het geheim niet mede in het graf.”

Tusschen deze beide gesprekken op 3 en 15 September vallen de brieven van Picquart aan Gonse, waarvan de antwoorden door den bewonderenswaardigen senator Scheurer-Kestner waren van buiten geleerd, om ze op de zitting van het Hof van Assises in het proces-Zola te kunnen mededeelen. Deze brieven bevatten niets anders dan de aanbeveling, dat het onderzoek met de uiterste voorzichtigheid moest worden voortgezet. Picquart antwoordde hierop, door te wijzen op de ernstige vermoedens die hij reeds koesterde, en door zijn verzoek om zonder verwijl te handelen.

Den 15^{en} September stelde hij voor, een *coup* te wagen tegen Esterhazy. Het scheen Picquart noodig toe, de zaak te bespoedigen, naar aanleiding van een zeer merkwaardig artikel, dat in de *Eclair* was verschenen.

V

Tot nog toe was alles zijn geregelden gang gegaan. Picquart had uitsluitend in overleg met Boisdeffre en Gonse gehandeld; alle stukken waren in een verzegelden omslag, in bewaring bij kapitein Lauth. Doch hoe geheimzinnig het onderzoek ook geschiedde, er waren personen die het moesten en konden weten wat er hangende was. Onder deze behoorde de majoor Henry, de sous-chef aan het bureau voor den informatiedienst.

Het is hier wellicht de plaats om te wijzen op een zonderlingen samenloop van omstandigheden, die nog niet volkomen opgehelderd is; maar die toch een eigenaardig licht werpt op de houding en de intriges van majoor Henry. Telkens als Picquart een ontdekking deed, die hem bevestigde in zijn overtuiging van de onschuld van Dreyfus en de schuld van Esterhazy, werd in de pers een mededeeling gedaan, die er op berekend schijnt

te zijn om de schuld van Dreyfus onherroepelijk vast te stellen.

De eerste die „tegenmijnen” was een artikel in de *Eclair*, waarin verhaald werd, dat er een onomstootelijk bewijs bestond voor de schuld van Dreyfus: een cijferdepêche namelijk, afkomstig van de Duitsche ambassade, en gericht aan den Italiaanschen militairen attaché, majoor Panizzardi, waarin de woorden voorkwamen: „*Décidément cet animal de Dreyfus devient trop exigeant.*”

De *Eclair* verhaalde verder, dat dit stuk aan de leden van den kriegsraad was medegedeeld, buiten weten van den beklagde en den verdediger om, en gaf een omstandige uiteenzetting van de wijze, waarop dit stuk in handen van den kriegsraad was gekomen. Bovendien gaf het blad een overzicht van den inhoud van het bordereau, dat tot dien tijd aan niemand, buiten den kriegsraad van 1894, bekend was geweest.

Het denkbeeld scheen bij den steller van dit artikel niet eens te zijn opgekomen, dat het „bewijs” voor de schuld van den veroordeelde, tevens een bewijs was voor de onwettigheid der veroordeeling, en dus den twijfelaars een nieuw wapen in de hand moest geven.

In het zeer lezenswaardige werkje van Albert Réville: *Les Etapes d'un intellectuel*, — waarin beschreven wordt hoe een der, spottend „intellectueelen” genoemde, aanhangers van Zola overtuigd wordt van de onschuld van Dreyfus — lezen wij dan ook naar aanleiding van die mededeeling in de *Eclair*: „Zijn schuld is dus onverwrikbaar bewezen. Wat zal dat een geruststelling zijn voor hen die twijfelden.

„Maar halt! Hoe? Dit stuk is aan de rechters overgelegd zonder dat de beklagde of zijn verdediger het hebben gekend? Dat vermindert mijn vreugde. Ik ben geen jurist, maar dat is ook niet noodig, om mij in opstand te doen komen tegen zulk een handeling. Want ziet men dan niet in, dat dit in strijd is met het meest elementaire rechtsbeginsel?....

„Hij kan rechtvaardig veroordeeld zijn; maar wettig?....”

Picquart zag in de mededeeling van de *Eclair* een aanlei-

ding, om spoed te zetten achter het onderzoek tegen Esterhazy. Hij schreef een nota, gericht aan generaal Gonse, van dezen inhoud:

Naar aanleiding van de onbescheidenheid van de *Eclair*, moeten E... en zijn correspondent thans weten, dat een der stukken in 1894 door E. gezonden in onze handen is. Zij zullen dus nu op hun hoede zijn en iedere surveillance wordt daardoor onnoodig. Maar aangenomen dat zij gedurende enkele dagen niet met elkaar over deze zaak kunnen correspondeeren, zou men aan E... een telegram kunnen zenden, dat opgesteld moet worden met gebruikmaking van de conventioneele uitdrukkingen door den gewonen correspondent gebruikt. Indien E. gevolg geeft aan het verzoek, in het telegram vervat, is de zaak duidelijk. Zoo niet, dan zal de zaak niet ingewikkelder worden dan zij nu is.

„Dit telegram zou als volgt moeten luiden: „Belangrijke en dringende zaak betreffende het huis R * *. Kom dadelijk te Parijs. Zal u doen afwachten aan station”, geteekend C.

Het zal noodig zijn niet tot den 18en te wachten, om dit telegram te verzenden.”

Tevens verzocht hij generaal Gonse een ernstig onderzoek in te stellen naar de wijze, waarop alle bijzonderheden, uit het geheim dossier van de zaak-Dreyfus, bekend waren geworden aan de *Eclair*.

Generaal Gonse weigerde zoowel het een als het ander. Hij verantwoordde zich hierover later voor den rechter van instructie in de zaak-Esterhazy op deze wijze:

„Kolonel Picquart was zoo vervuld van het denkbeeld, Esterhazy in de plaats van Dreyfus te stellen, en werd daardoor zoo gehypnotiseerd, dat hij met alle middelen poogde zijn denkbeelden door zijn chefs te doen deelen. Het was zelfs zoo sterk, dat hij mij in den loop van September, na mijn terugkeer, voorstelde Esterhazy een strik te spannen om hem te doen arresteeren.”

Daarentegen wilde Gonse wel, dat Picquart bij Esterhazy huiszoeking liet doen. Op het punt van onwettige huiszoekingen is men bij de fransche militaire justitie altoos zeer sterk geweest. Picquart deed uitkomen, dat het oogenblik slecht gekozen was, dat Esterhazy op zijn hoede zou zijn, en dat men hem niet voorbarig moest wakker schudden. Gonse stond er op en Picquart besloot toen tot een middenweg. Gebruik makend van de gelegenheid, dat het appartement van Esterhazy te huur stond, liet hij dat door een agent opnemen. Deze constateerde, dat

een massa verbrand papier in den haard lag, en bracht een visitekaartje mede, dat hij op den grond had gevonden, en dat Picquart hem liet terugbrengen.

Ondanks het bevel van Gonse, en ondanks de bescheiden uitvoering ervan, noemde generaal de Pellieux dit later in zijn rapport over de zaak-Esterhazy: „een inbraak, waarbij meubelen werden opengebrouwen en een slot werd vernield.”

De mededeelingen in de *Eclair* hadden een uitwerking gehad, die de stellers van het artikel niet hadden verwacht. De zaak-Dreyfus, die langen tijd gerust had, was een onderwerp van dagelijksche bespreking geworden. De heer Castelin, de bekende boulangistische afgevaardigde, kondigde een interpellatie aan over de zaak-Dreyfus, en deze werd vastgesteld op 18 November.

Den 10^{en} November bevatte de *Matin* een reproductie van het bordereau, met de opmerking erbij: „Ieder die het schrift van Dreyfus kent, kan het thans vergelijken met het document dat wij reproduceeren, en zien dat het dezelfde hand is, die deze regels geschreven heeft.”

Maar alsof deze mededeeling nog niet sterk genoeg was, gebeurde er nog iets, dat er op berekend scheen aan alle onderzoeken van Picquart een einde te moeten maken.

„Enkele dagen voor de interpellatie-Castelin”, zoo deelde generaal de Pellieux later deze gebeurtenis mede bij het proces-Zola, „werd door het ministerie van oorlog het absolute bewijs ontvangen van de schuld van Dreyfus, en wel een papier, waarvan de herkomst niet kan worden ontkend en dat zegt: „Er zal een interpellatie plaats hebben over de zaak-Dreyfus. Zeg nooit aan iemand, welke betrekkingen wij hebben gehad met dien jood.”

„Dit stuk is geteekend. Het is niet geteekend met een bekenden naam, maar het wordt vergezeld door een visitekaartje, en op den rug van dit kaartje is een samenkomst bepaald, geteekend met een overeengekomen naam, die dezelfde is als die onder het stuk. Dit visitekaartje bevat den naam van den afzender.”

Het is bekend dat dit stuk, na driemaal te hebben dienst

gedaan, op 18 November 1896 bij de interpellatie-Castelin, op 17 Februari 1898 bij het proces-Zola, en op 7 Juli 1898 bij de tweede interpellatie-Castelin, gebleken is valsch te zijn en vervaardigd door majoor Henry.¹

Opnieuw was het dus majoor Henry, die Picquart in den weg trad en niet alleen door het vervaardigen van een stuk, dat aanleiding moest geven tot het bevestigen der overtuiging bij den generalen staf, dat Dreyfus schuldig was. Maar Henry wist tevens zijn chefs, generaal de Boisdeffre en generaal Gonse, te overtuigen dat het noodzakelijk was, aan het onderzoek van kolonel Picquart paal en perk te stellen. Door zijn toedoen werd Picquart verwijderd van het bureau van den informatiedienst.

De houding van majoor Henry, van het oogenblik af dat het bekend werd, dat Picquart een ernstig vermoeden had opgevat tegen majoor Esterhazy, is zoo onverklaarbaar, dat zij aanleiding gegeven heeft tot tal van onderstellingen.

Henry was een der officieren, wiens getuigenis voor den krijgsraad van 1894 tot de veroordeeling van Dreyfus had geleid. Henry verlangde, toen de loop van het proces een voor Dreyfus gunstigen keer nam, nogmaals gehoord te worden, en verklaarde toen, onder eede, van iemand, wiens naam hij niet noemen wilde, te hebben vernomen, dat een officier van het 1ste bureau verraad had gepleegd; met een theatraal gebaar op Dreyfus wijzend, zeide hij: „die officier zit daar!”

Henry drong bij den minister van oorlog, generaal Mercier, aan, om op de meening van den krijgsraad invloed te oefenen door de mededeeling der geheime stukken, en overhandigde die aan den president, kolonel Maurel.

Henry liet door zijn vriend Paul Belon, redacteur van *le*

1. De letterlijke tekst van dit briefje, zoo in het oog springend valsch, dat Esterhazy het in zijn pamflet: *le document de Vercingétorix* noemde, was: „J'ai lu qu'un député va interpeller sur Dreyfus. Si... je dirai que jamais j'avais des relations avec ce juif. C'est entendu. Si on vous demande, dites comme ça, car il faut pas que on sache jamais personne ce qui est arrivé avec lui.”

Waarlijk, Henry schatte de taalkennis der vreemde militaire attaché's niet hoog! Hij mat die zeker af naar zijn eigen linguïstische ontwikkeling.

Petit Journal, het geheime stuk: *Cet animal de D.* . . . overhandigen aan de redactie van de *Éclair*, na daarop valschelijk de letter *D* te hebben aangevuld met den naam „Dreyfus” voluit, hoewel hij wist — hij heeft het later in het proces-Zola verklaard — dat dit stuk op Dreyfus geen betrekking had, doch op een bureaunknecht van het ministerie van oorlog, die voor de Duitsche ambassade spionnen-werk verrichtte. Henry maakte het zonderlinge verhaal, dat de *Éclair* mededeelde. Henry maakte het valsche stuk, dat de werkzaamheid van Picquart moest dwarsboomen. Henry werd, toen de zaak-Dreyfus meer en meer de gemoederen begon op te winden, een der felste beschuldigers van zijn oud-chef, aan wien hij deze opwindung verweet.

De mededeeling van een oud-ambtenaar bij den informatiedienst, dat er tusschen Henry en Picquart een veete bestond, is niet voldoende om dit felle optreden van Henry te rechtvaardigen; evenmin als de zorg voor de eer van het bureau of van den generalen staf, of de eerbied voor de *chose jugée*.

De beste verklaring voor deze handelingen van Henry is gegeven door Joseph Reinach in de *Sibole*: Henry was de medeplichtige van Esterhazy. Met tal van bewijzen heeft Reinach, op zeer scherpzinnige wijze, dat vermoeden toegelicht. Henry was bevreesd voor de ontdekking, omdat hij aan Esterhazy de stukken leverde, die deze verkocht aan de Duitsche ambassade. Hij vergaf zijn chef nooit, dat deze het verraad van Esterhazy had ontdekt, en geleidelijk de geheele waarheid zou hebben blootgelegd. Daardoor, en door het onverdiende, blinde vertrouwen, dat de generaals Gonse, Pellieux, de Boisdeffre, Mercier, Billot en Zurlinden in Henry stelden, kon de zaak-Dreyfus van een rechterlijke dwaling, door Henry en zijn vriend Du Paty de Clam veroorzaakt, een *cause célèbre* worden, waarvan de gevolgen nog in geen jaren zullen te overzien zijn.

VI

De atmosfeer in het bureau van den informatiedienst was langzamerhand drukkend geworden. De chef, die gehaat werd

door Henry, die gehaat werd door Lauth en door Gribelin, wilde het werk aanranden, dat de glorie van het bureau — en wellicht ook de veiligheid van een der ambtenaren uitmaakte; wilde tornen aan de zoo moeilijk en met zulke snoode middelen verkregen veroordeeling van Dreyfus!

Als trouwe vrienden besloten Henry, Lauth en Gribelin den chef ten val te brengen. Vrienden waren zij. De majoor, later overste Henry, behandelde den sergeant-schrijver Gribelin en den kapitein Lauth met dezelfde boersche gemeenzaamheid. En vaak zag men, na geëindigden diensttijd, den majoor met den kapitein en den sergeant-schrijver samen, druk schertsend, huiswaarts keeren.

Iedere stap, iedere daad van den chef, den koelen, voorzichtigen, strengen en ietwat hooghartigen kolonel Picquart, werd nagegaan en maakte het onderwerp uit van praatjes; iedere handeling werd beoordeeld en veroordeeld; overal werd kwaad uit gestookt, om Picquart ten val te brengen, en daardoor de zaak-Esterhazy te doen uitloopen op niets.

De kolonel kon in die dagen zelfs niet rekenen op den steun van zijn chefs, de generaals de Boisdeffre en Gonse. In den beginne hadden dezen Picquart machtiging gegeven het onderzoek tegen Esterhazy voort te zetten; later, toen zij inzagen welken weg kolonel Picquart op wilde, veranderde hun houding geheel en al. Zij begonnen een koelen en hoogen toon aan te slaan tegen den kolonel, dien zij tot dusver vereerd hadden met hun achting en vertrouwen. Nog werden geen directe beschuldigingen tegen Picquart ingebracht; nog achtten Henry, Lauth en Gribelin den tijd niet gekomen om hun gif te gebruiken. Maar zij spraken op medelijdenden toon over dien „armen Picquart, die zoo geheel ongeschikt was voor zijn ambt, en die geplaagd werd door een *idée fixe*." En inmiddels begonnen zij bouwstoffen te verzamelen, om dien „armen Picquart" zijn stoutmoedigheid betaald te zetten.

Kolonel Picquart werd den 16den November 1896 ontheven van zijn ambt. De wijze waarop dat geschiedde was eveneens zeer zonderling. Generaal Gonse droeg Picquart een zeer ge-

wichtige zending op, die natuurlijk alleen ten doel had hem van het bureau te verwijderen. De generaal verzekerde Picquart echter, dat hij „het vertrouwen zijner chefs geenszins verloren had, en dat zijn zending daarvan het bewijs was.” De grootste geheimhouding werd hem opgedragen; zelfs zijn familie mocht niet weten, waar hij heen ging. En dat alles met het doel, zijn brieven te kunnen ontvangen aan het bureau.

Er werd hem een strik gespannen.

Maanden lang was Picquart de dupe van Gonse en Boisdeffre. Voortdurend ontving hij de hartelijkste brieven. Hij werd eerst naar Nancy gezonden, en vandaar langs de geheele Oostelijke en Zuidoostelijke grens. Den 19^{den} December ontving hij van Gonse een schrijven, waarin deze hem namens den minister van oorlog opdroeg naar Nice te gaan, waar de minister hem wilde ontmoeten. Maar de minister kwam niet in Nice: kolonel Picquart echter ontving de opdracht naar Afrika te gaan, en daar „den informatiedienst te organiseren in Algiers en in Tunis.” Te Constantine aangekomen, werd hij naar Sousse gestuurd; voorloopig werd hij ingedeeld bij het 4^{de} regiment tirailleurs. „De uniform van dat regiment,” schreef Gonse, „zal u in de gelegenheid stellen vrij rond te reizen zonder de aandacht te trekken.”

Zoo werd Picquart van huis gezonden en werd hem belet zijn onderzoek voort te zetten.

Inmiddels werden alle brieven, die voor Picquart ontvangen werden aan het bureau te Parijs, door Henry geopend en gecopiëerd. Sommige werden zelfs geheel achtergehouden. Terwijl de chef rondreisde, maakte Henry een dossier gereed, om te kunnen aantonen, dat er een syndicaat bestond om Dreyfus vrij te maken, en dat Picquart de leider was van dat syndicaat.

Onder de vrienden, waarmede Picquart op zeer intiemen voet verkeerde, behoorde de familie de Commingues. De secretaris van freule Blanche de Commingues, een beschermeling van Picquart, was een jongmensch, dat zich ijverig op de studie van vreemde talen toelegde en daarin door Picquart werd voortgeholpen. Den 20^{en} November, kort na het plotselinge vertrek van Picquart dus, schreef deze secretaris hem een Spaanschen

brief, waarin allerlei geheimzinnige dingen voorkwamen. Het schrijven had betrekking op personen, die eveneens tot den kring van Blanche de Comminges behoorden, en in dien kring met bijnamen werden aangeduid.

De schijn van geheimzinnigheid, die van dit alles uitging, trok natuurlijk de aandacht van de heeren op het bureau van den informatiedienst, die 't zich tot taak hadden gesteld, de brieven van Picquart te lezen. Een zin in dien brief vooral: „Iederen dag vraagt Demi-dieu of hij wat van u hooren zal?” achtten zij zeer belangrijk, evenals de uitdrukking: „Zoo is dan het groote werk voltooid en is Cagliostro Robert Houdin geworden.”

Henry, Gribelin en de overige knappe bollen aan wie het heil van Frankrijk was toevertrouwd, vonden dezen brief zeer . . . Spaansch, en dus zeer verdacht. Zij besloten dien niet op te zenden, maar te bewaren. Tevens werd het complot aan het werk gezet. Een telegram werd verzonden naar Picquart luidende:

„Uw plotseling vertrek heeft ons allen in wanhoop gebracht. Het werk wordt bedreigd. Spreek en Demi-dieu zal handelen.

SPERANZA.”

Dit telegram werd onderweg aangehouden, en eveneens bij het dossier gevoegd. Het moest met den brief als bewijs dienen van een samenzwering, door Picquart met anderen op touw gezet, en die samenzwering kon alleen ten doel hebben, Dreyfus te verlossen. Henry en zijn gezellen konden zich geen andere taak voor Picquart meer voorstellen.

Bij deze knoeierijen moeten de beschuldigers van Picquart geholpen zijn door iemand, die eenigszins op de hoogte was van de gewoonten in den kring van freule de Comminges. En dat kon niemand anders zijn dan Du Paty de Clam, de zoo vindingrijke man van de *dame voilée*.

Verskillende gebeurtenissen hadden inmiddels het wantrouwen van kolonel Picquart opgewekt. Hij bemerkte, dat zijn brieven geopend en gelezen werden. Hij schreef aan generaal Gonse een brief, waarin hij verzocht van zijn „geheime zending” ontleven en ingedeeld te worden bij het 4e regiment tirailleurs. Gonse willigde dit verzoek niet in.

Telkens kreeg hij brieven, die bestemd waren voor het bureau. Op een dezer schreef hij:

„Aan majoor HENRY.

„Laat toch eens en vooral aan de menschen weten, dat ik van mijn functien ontheven ben, en mij daarmede niet meer kan bezig houden. Ik behoef mij daarvoor niet te schamen. Maar wel schaam ik mij voor de geheimzinnigheden en de leugens waartoe mijn positie sedert zes maanden aanleiding geeft.”

PICQUART.”

Het antwoord van Henry hierop deed Picquart een blik slaan. op hetgeen in die zes maanden te Parijs tegen hem werd gesmeed.

„Kolonel,

„Ik heb de eer u mede te deelen, dat uit het hier ingestelde onderzoek, na de ontvangst van uw nota van 18 Mei, blijkt, dat het woord: „geheimzinnigheden” toepasselijk is op de onderstaande feiten, die in de afdeeling voor de statistiek plaats grepen in den loop van 1896:

1o. Opening eener correspondentie, vreemd aan den dienst, met een doel dat niemand ooit begrepen heeft.

2o. Voorstel aan twee leden van de afdeeling om zoo noodig, te getuigen, dat een papier, tot den dienst behoorende, op de post in beslag genomen en van een bekend persoon afkomstig was.

3o. Opening van een geheim dossier, en onderzoek der daarin voorkomende stukken, waarbij tevens indiscreties plaats hadden met een doel, vreemd aan den dienst.

„De materiele bewijzen dezer feiten bestaan.

„Wat het woord „leugens” betreft, eveneens voorkomende in uw nota van 18 Mei, het onderzoek heeft nog niet uitgemaakt hoe, en op wien dit woord moet worden toegepast.”

In dit zeer impertinente briefje van een majoor aan zijn superieur en oud-chef ligt de geheele acte van beschuldiging opgesloten, die gedurende het onderzoek van de zaak-Esterhazy en de heropening van de zaak-Dreyfus, Picquart heeft bedreigd, en waarop hij niet eens, maar herhaalde malen is gestraft.

En die beschuldigingen zijn allen afkomstig van den falsaris Henry, den medeplichtige en vriend van Walsin-Esterhazy, en van zijn gezellen Du Paty de Clam, Lauth en Gribelin.

Op de getuigenissen van deze lieden is Picquart uit den dienst ontslagen, sedert maanden in hechtenis gesteld, en zijn thans twee gedingen tegen hem aanhangig: een voor de correctionneele rechtbank en een voor den krijgsraad.

VII

Het behoeft geen verwondering te wekken, dat dit schrijven van Henry een zeer onaangename indruk maakte op Picquart. Heel veel begreep hij niet van de daarin vervatte beschuldigingen — maar zooveel was hem duidelijk, dat er achter zijn rug om, door zijn minderen, wellicht in overleg met de generaals Gonse en Boisdeffre, een onderzoek tegen hem was ingesteld, en dat dit onderzoek, tengevolge van opzettelijk verkeerde voorstellingen, nadeelig voor hem wezen kon.

Met generaal Leclerc sprak hij over de houding, in deze zaak te volgen. De generaal gaf hem den raad zich stil te houden, indachtig aan het gezegde, dat het met groote heeren kwaad kersen eten is.

Doch met dien raad was hij bij Picquart aan een slecht kantoor. De generaal verleende hem een verlof naar Parijs, om te pogen de zaak op te helderen.

Het eerste bezoek, dat hij in de hoofdstad aflegde, was bij zijn vriend, advocaat Leblois. Met Leblois had Picquart herhaaldelijk over verschillende zaken gesproken, en zijn advies ingewonnen. Het was niets ongewoons, dat chefs van dienst over belangrijke zaken met rechtsgeleerden spraken, daar dezen toch ook onder den eed van geheimhouding staan. Doch in den ijver om punten van beschuldiging tegen Picquart te vinden, hadden Henry c. s. in zijn conferenties met Leblois gezien: „het mededeelen van staatsgeheimen aan derden”, iets wat de militaire justitie voor dit speciale geval meende te moeten rangschikken onder spionage, en als zoodanig te moeten vervolgen.

Met Leblois dan besprak Picquart de beschuldigingen in het schrijven van Henry tegen hem aangevoerd. Voor zoover hij toen kon nagaan hadden die allen betrekking op hetzelfde onderwerp: zijn onderzoek tegen Esterhazy en zijn overtuiging dat Dreyfus onschuldig was.

Later zou hem blijken, dat zijn beschuldigers hem de volgende schendingen van het ambtsgeheim ten laste legden:

A. Mededeeling van het dossier-Boulot. In Maart 1896 had

Picquart den advocaat Leblois geraadpleegd over een zaak van spionnage, die voor het Hof te Nancy behandeld werd. Het dossier was in handen van den informatiedienst gesteld om advies over de vraag: of men zich wilde nederleggen bij de beslissing van het parket, dan wel of men een verder onderzoek verlangde. Op advies van Leblois werd besloten de beslissing van het parket goed te keuren.

B. Mededeeling van het postduiven-dossier. In Maart 1896 had Picquart den raad van Leblois ingewonnen voor de samenstelling van een wetsontwerp, hem door den minister van oorlog gevraagd, over het gebruik van postduiven, aan particulieren toebehoorend, in oorlogstijd.

C. Mededeeling van het geheime dossier-B van de zaak-Dreyfus. De beschuldiging is, blijkens alle getuigenverklaringen tijdens het proces-Zola ingewonnen, volkomen valsch en berust alleen op een onbewezen aantijging van Henry.

Het was duidelijk dat Picquart, tot zijn verdediging, Leblois in Juni 1897 sommige inlichtingen moest geven. Hij deed dit in overleg met verschillende hooggeplaatste officieren en deelde Leblois slechts datgene mede, wat strikt onvermijdelijk was.

De mededeeling aan Leblois bepaalde zich dus tot de volgende feiten: „Henry beschuldigt mij een onschuldige te hebben nagegaan met bedoelingen die vreemd zijn aan den dienst. Ik heb onderzoek ingesteld naar zekeren Esterhazy, majoor bij het 74e regiment infanterie. Ik beschouwde hem niet als onschuldig, maar als iemand op wien zware vermoedens rusten, dat hij minstens gedeeltelijk schuldig is aan de misdaden, die Dreyfus zijn ten laste gelegd. Henry verwijt mij, dat ik gepoogd heb twee officieren van het bureau over te halen, om te zeggen dat zeker stuk een beschuldiging bevat tegen Esterhazy. Ik heb nooit getracht iemand tot iets over te halen, of een stuk een andere waarde toe te kennen dan die het uit zich zelf heeft.”

Noch het geheime dossier, noch het *petit bleu* zijn hierbij ter sprake gebracht, zooals uit de getuigenverklaringen in het proces-Zola duidelijk blijkt. Leblois heeft onder eede verzekerd, van het *petit bleu* voor de eerste maal gehoord te heb-

ben door het rapport-Ravary bij het proces tegen Esterhazy.

Toch vonden de heeren Henry c. s. in hetgeen zij wisten over het onderhoud van Picquart met Leblois aanleiding een vierde punt aan hun dossier toe te voegen:

D. Mededeeling in Juni 1897 van een geheim stuk, den informatiedienst betreffende en als het *petit bleu* bekend, aan Leblois.

Picquart overhandigde voorts aan den heer Leblois de zeventien brieven van generaal Gonse, en zijn antwoorden daarop, en deelde hem een en ander mede over de zonderlinge zending die hem was opgedragen.

En na hem zoo op de hoogte te hebben gesteld, gaf hij den advocaat een volmacht, om hem te verdedigen waar en op de wijze zooals Leblois dat mocht noodig achten.

Toen hij dit alles in orde had gebracht, keerde Picquart naar Sousse terug, onbewust van de groote bewegingen die Frankrijk weldra zouden doen opschrikken.

Na de interpellatie van Castelin op 18 November 1896 over de zaak-Dreyfus had zich de openbare meening in Frankrijk weinig met de zaak aan den ongelukkigen balling bezig gehouden. Toch waren er drie stroomingen, die van elkander geheel onafhankelijk werkten, om bewijzen te vinden voor de onschuld van Dreyfus. In de eerste plaats de familie van den veroordeelde, aan wie hij als een heilig pand den plicht had opgelegd de geheimzinnige zaak uit te vorschen en aan den dag te brengen. Met moed en toewijding werkten zijn vrouw, Lucie Dreyfus, en zijn broeder Mathieu Dreyfus, om den schuldige te ontdekken.

De vice-president van den Senaat, de heer Scheurer-Kestner, een Elsasser van geboorte, had in zijn geboortestreek veel over Dreyfus gehoord en verwonderde zich er over, dat in Muhlhausen niemand den banneling schuldig achtte. Ook hij stelde een onderzoek in, dat hem tot de overtuiging bracht, dat er vele dingen in deze zaak onduidelijk en onverklaarbaar waren.

De derde persoon, die in Frankrijk een onderzoek instelde, geheel voor de zaak van het recht en uit liefde voor de waarheid, en vooral omdat de veroordeelde een jood was en dus een geloofsgenoot, was Bernard Lazare, de schrijver der beide

zoo zeer geruchtmakende brochures over de *Erreur judiciaire*.

Langzaam maar zeker moest het oogenblik komen, waarop deze drie stroomingen ineen zouden loopen, en den vierden stroom ontmoeten, die in de bureaux van den informatiedienst zijn oorsprong nam.

Het zou ons te ver voeren, als wij alle bijzonderheden van deze naar hetzelfde doel gerichte en van elkander geheel onafhankelijke onderzoekingen wilden mededeelen. Het aandeel dat Picquart er in had, is uit den aard der zaak het voornaamste.

Bij een feestje te Ville d'Avray had de heer Scheurer-Kestner kennis gemaakt met advocaat Leblois en deze kennismaking voortgezet. Natuurlijk sprak de eerwaardige senator met zijn jongen vriend ook wel eens over zijn ongerustheid en zorg, wat de zaak-Dreyfus betreft. Toen Leblois zag, dat Scheurer-Kestner goede gronden had voor zijn overtuiging, deelde hij den senator mede hetgeen hij van Picquart wist, en bracht zoo de beide mannen samen, die werken wilden om den onschuldige te verlossen uit zijn ballingschap.

Langzamerhand vernam Parijs dat Scheurer-Kestner een dossier had verzameld ten einde de onschuld van Dreyfus te bewijzen, of ten minste aan te toonen dat hij onwettig was veroordeeld.

Onmiddellijk had dit gerucht een terugslag op Picquart. De generale staf had besloten zich van den man te ontdoen, die getoond had te veel te weten wat voor altijd verborgen moest blijven. In zijn *Van Dag tot Dag* over den modernen Bayard, den ridder zonder vrees of blaam, zooals Charles Boissevain den held noemt, vergelijkt hij het bevel, den 14^{den} Juli 1897 door den generalen staf aan generaal Leclerc gegeven, met het bevel dat koning David deed overbrengen door Uria, den Hethiet.

Picquart moest, slechts vergezeld door enkele ruiters, onmiddellijk naar Gabes aan de grens van Tripoli vertrekken, om daar een onderzoek in te stellen naar den geest der bevolking.

Generaal Leclerc echter achtte die opdracht nutteloos en gevaarlijk. Hij wilde niet dat kolonel Picquart, dien hij had leeren kennen en hoogachten, zich onnoodig zou blootstellen. En hij schreef in dien geest naar Parijs.

De moordenaars in de rue St. Dominique durfden hun plan niet doorzetten. Zij sloegen een anderen weg in, om hun slachtoffer te vernietigen.

Esterhazy werd door zijn vrienden Du Paty en Henry op het spoor gebracht, van wat er tegen hem was ontdekt. In een onzinnigen brief aan Picquart maakte hij dezen daarvan op de grofste wijze een verwijt.

Tegelijkertijd werden de valsche telegrammen verzonden, die later zooveel opzien hebben verwekt.

Het eerste was afkomstig van Esterhazy en luidde: „Houdt Demi-dieu tegen. Alles is ontdekt. Zaak zeer ernstig. Speranza.”

Het tweede was van Du Paty en Henry en droeg de onder-teekening van freule de Comminges: „Er zijn bewijzen dat het *bleu* door Georges gemaakt is. Blanche”.

Eveneens werd de *dame voilée* losgelaten. Generaal Leclerc ontving een telegrafische opdracht om te onderzoeken: „of kolonel Picquart een geheim document had laten stelen door een vrouw?”

En Esterhazy verhaalde aan de verslaggevers, vóórdat er te Parijs iets bekend kon zijn van de door Picquart ontvangen telegrammen, dat Speranza de vrouw was, die hem Picquarts plan had verraden.

Wat de bedoeling van dit alles was, zou weldra blijken.

Picquart verzocht onmiddellijk toen hij deze stukken kreeg en van het telegram aan generaal Leclerc hoorde, dat een volledig onderzoek zou worden ingesteld. Hij noemde als de schuldigen, die hem belasterden en trachtten verdacht te maken, majoor Esterhazy, majoor Henry en overste Du Paty de Clam.

Doch in plaats van als aanklager werd Picquart als beschuldigde behandeld. Al zijn brieven werden aangehouden. Generaal Leclerc ontving van het ministerie een reeks vragen en daaruit bleek duidelijk, wat er te Parijs gedaan werd.

De strik dien de vijanden van den kolonel gespannen hadden werd langzamerhand dicht gehaald.

Het zou nog heel wat moeite kosten om dit weefsel van leugen en bedrog te ontwarren.

VIII

Terwijl kolonel Picquart in Tunis was, hadden zijn tegenstanders en vijanden te Parijs alles gedaan wat zij doen konden, om zijn werk ongedaan te maken en zijn onderzoekingen tegen te werken. Du Paty de Clam had generaal Billot en minister Méline bewerkt. Volgens de latere verklaringen van Christiaan Esterhazy waren beiden aanvankelijk gunstig gestemd geweest voor de revisie, vooral na de eerste mededeelingen die Scheurer-Kestner hun had gedaan; maar het valsche document van Henry en de mededeelingen van Du Paty hadden hen overtuigd van de schuld van den banneling. Van deze gunstige omstandigheid maakte, op raad van Du Paty, Walsin-Esterhazy gebruik, om zich bij generaal Billot te beklagen over Picquart, en daarbij de noodige onwaarheden op te dissen.

Plotseling werd de geheele zaak openbaar. Mathieu Dreyfus, de broeder van den veroordeelden kapitein, diende een aanklacht in tegen Esterhazy, als schrijver van het bordereau, het eenige stuk waarop zijn broeder veroordeeld was. Mathieu Dreyfus was op de schriftgelijkenis opmerkzaam gemaakt door een bankier, de Castro, die een exemplaar van het facsimilé van het bordereau had gekocht en dit had vergeleken met brieven van Esterhazy, in het bezit van zijn firma.

De *Figaro* opende een enquête te Rouaan, de plaats waar Esterhazy het laatst in garnizoen was geweest. De indruk dien Jules Huret, de redacteur van het Parijsche blad, medebracht, was hoogst ongunstig voor den majoor, dien men in officierskringen tot alles in staat achtte.

Scheurer-Kestner verhaalde sommige dingen aan De Rodays en de campagne vóór de revisie en tegen Esterhazy, door den *Figaro* onmiddellijk begonnen, werd krachtig voortgezet.

De anti-semietische pers, onder leiding van *Libre Parole* en *Intransigeant*, trad op als verdediger van Esterhazy. Deze schreef zelfs, in samenwerking met Du Paty de Clam, eenige artikelen, geteekend *Divi*, waarin alles wat tegen Picquart door de be-

schuldigers kon worden aangevoerd, op de grofste en onbillijkste wijze werd publiek gemaakt.

„Een luitenant-kolonel in ongenade, dien ik zal aanduiden met de letters X IJ, die zich verkocht heeft aan de familie Dreyfus, is de ziel van een complot, dat ten doel heeft Alfred Dreyfus als onschuldig voor te stellen en een achtenswaardig officier te beschuldigen.”

Esterhazy deelde verder mede, dat een stuk, de schuld van Dreyfus afdoende aantoonende, gestolen was uit een dossier, en beschuldigde hiervan Picquart. „Als dit stuk bekend wordt,” schreef hij, „zullen vijfhonderdduizend Duitschers Frankrijk binnendringen”.....

Dit stuk, waarvan „niemand kon spreken zonder rilling,” was het beruchte stuk: *cet animal de D...*, dat Du Paty had ontvreemd, dat de *dame voilée* Esterhazy overhandigde achter den Pont Alexandre III, en dat, volgens de verklaring van Henry in het proces-Zola volstrekt niet op Dreyfus betrekking had. Op theatrale wijze overhandigde Esterhazy dit stuk, tegen reçu, aan generaal Billot, en verhaalde daarbij de allerdolste geschiedenis der gesluierde dame, die *pour le besoin de la cause* werd geloofd en waarnaar noch generaal Billot, noch generaal de Pellieux, noch commandant Ravary een onderzoek instelden.

De klacht van Mathieu Dreyfus werd in handen gesteld van generaal de Pellieux, om tegen Esterhazy een instructie te openen. Deze zeer zonderlinge rechter van instructie liet de aanklacht, tegen den majoor van het 74^e regiment infanterie ingebracht, stil liggen en vergenoegde zich met zonder onderzoek alle verhalen aan te nemen, die Esterhazy, Du Paty en Henry hem mededeelden. Daarentegen behandelde hij Picquart, die als getuige was gedagvaard, geheel als beschuldigde. Hij ondervroeg Mathieu Dreyfus, Scheurer-Kestner en Leblois niet over hetgeen zij wisten over de zaak-Esterhazy, maar over hunne betrekking tot Picquart; hij liet een huiszoeking doen, niet bij Esterhazy, maar bij Picquart, terwijl deze afwezig was, dus in strijd met de wettelijke voorschriften; hij liet alle brieven voor Picquart bestemd in beslag nemen; en hij bracht ten slotte

een rapport uit, waarin tegen Esterhazy geen enkel bewijs was opgenomen, doch waarin Picquart beschuldigd werd van een ernstig vergrijp tegen den dienst, het mededeelen namelijk van de brieven van generaal Gonse aan den advocaat Leblois.

Picquart, die als getuige was gedagvaard, werd bij zijn aankomst te Marseille opgewacht door een officier, die last had hem naar Parijs te brengen. Hij mocht met niemand spreken, voordat hij door generaal de Pellieux gehoord was, en werd door dezen aan een streng onderzoek onderworpen. Daar hij getuige was, en dus verstoken van elken rechtsgeleerden bijstand; volstrekt niet begreep, welke laagheden het vruchtbare brein van Du Paty had verzonnen, noch de valscheden kende, door Henry en zijn vrienden gemaakt en tot een dossier vereenigd, was zijn positie hoogst onaangenaam. Want generaal de Pellieux maakte het zich gemakkelijk; tegenover den getuige, die beschuldigd werd, behoefde hij den wettelijken vorm niet te volgen, die voorschrijft dat alle beschuldigingen den beklagde moeten worden mededeeld. Tegenover de vooringenomen opvattingen van generaal de Pellieux en de moedwillige verdraaiing, zelfs van de eenvoudigste feiten, stond Picquart vrijwel machteloos. Alles was er op aangelegd, om Esterhazy vrij te pleiten, en zijn beschuldiger te doen voorkomen als een falsaris, een bedrieger, en een *hypnotisé*.

Het kon dan ook niemand verbazen, dat het rapport van generaal de Pellieux besloot met de mededeeling, dat er geen termen waren, om Esterhazy te vervolgen.

De gouverneur van Parijs, generaal Saussier, besloot Esterhazy toch voor een krijgraad terecht te doen staan, en droeg aan majoor Ravary de functies van ambtenaar van het O. M. op. Het rapport van Ravary, een eenig stuk in de geschiedenis der militaire rechtspleging, was geheel nageschreven uit het rapport van generaal de Pellieux. Voor Esterhazy was het een verdediging, voor Picquart een acte van beschuldiging. Alle *contes à dormir debout* van den „cher commandant” werden als evangelische waarheden opgenomen; en het rapport besloot met den krijgsraad te verzoeken, Esterhazy vrij te spreken, daar

geen juridieke, afdoende bewijzen tegen hem waren ingebracht. Doch „het wordt aan de militaire autoriteiten overgelaten de handelingen van kolonel Picquart te onderzoeken en daaraan het gevolg te geven, wat zij noodig achten.”

Den 10^{en} Januari 1898 kwam de krijgsraad, onder voorzitterschap van generaal De Luxer, bijeen. Het eerste besluit van dezen krijgsraad was: „dat er geen reden bestond zich bezig te houden met de zaak-Dreyfus, waarover op wettige wijze door den eersten krijgsraad uitspraak is gedaan”. Daarmede werd de zaak-Esterhazy van de baan geschoven, en werd de krijgsraad feitelijk gehouden over kolonel Picquart.

Wanneer eens het nageslacht deze zonderlinge geschiedenis zal lezen, zal het daarin vele dingen onbegrijpelijk vinden; maar het zal volkomen instemming kunnen betuigen met het historisch geworden woord van majoor Ravary: „Onze justitie is niet dezelfde als de uwe.”

Esterhazy gevoelde zich veilig. Hij behoefde zich zelfs niet te verdedigen. Hij trad als aanklager op, en alle onzinnige beschuldigingen, die konden worden bijeengeraapt, bracht hij met behulp van Du Paty, Henry, Gribelin en Ravary tegen den voornaamsten getuige *à charge* in.

Dit alles geschiedde in de openbare zitting. Toen Picquart zou gehoord worden, en dus gelegenheid zou hebben om de beschuldigingen tegen hem ingebracht te weerleggen, eischte het O. M., waargenomen door majoor Ravary, dat de zitting met gesloten deuren zou worden voortgezet, „omdat het verhoor van den oud-chef van den informatiedienst gevaarlijk zou kunnen worden voor de nationale verdediging.”

Zoo was de samenspanning gelukt. De duizenden stemmen der dagbladen brachten de beschuldigingen door de geheele wereld. De verdediging werd slechts vernomen door de vier muren van de zittingzaal.

„Is er ooit een infamer parodie op een goede en trouwe justitie afgespeeld?” vraagt de Pressensé terecht. „Is er ooit laffer complot, onwaardiger spel gedreven dan door dezen krijgsraad, een speelpop in de handen van Billot, Boisdeffre en Gonse?

En is het niet duidelijk aan welke zijde hier de waarheid en het licht, aan welke zijde de misdaad en de arglist waren. Hier werd de onschuldige overgeleverd aan zijn belagers."

Alle licht was uitgedoofd. De diepste duisternis heerschte. Esterhazy was vrijgesproken, Picquart zedelijk veroordeeld, *Intransigeant* en *Libre Parole* juichten; de ministers verklaarden in de Kamers, dat er geen sprake kon zijn van een zaak-Dreyfus, en dat Esterhazy wettelijk en deugdelijk was vrijgesproken.

En de openbare meening was op een dwaalspoor gebracht door de partij van de misdadigers, de falsarissen en de wet-schenners, die door de *presse immonde* tot de redders van het bedreigde vaderland werden geproclameerd.

Het scheen of het recht in Frankrijk zou ondergaan, om plaats te maken voor het walgelijkste cesarisme.

Daar klonk plotseling, als een krachtige donderslag, de zware stem van den dichter, die een protestkreet uitte, slingerend zijn heftige woorden in het aangezicht van allen, die schuldig waren of medeplichtig.

J'accuse!... klonk het... ik beschuldig! in een brief aan den President der Republiek, merkwaardig door de geniale wijze, waarop Zola verband bracht tusschen de verschillende feiten, en door de intuïtie waarmede hij uit enkele brokstukken de geheele droevige geschiedenis van deze reeks misdaden samenstelde. Zijn beschuldiging is niet alleen een meesterstuk van welsprekendheid; het is een bewonderenswaardig voorbeeld, van de zuiverheid der voorstellingen van dezen romandichter. Alles wat later geschied en ontdekt is, heeft de juistheid van Zola's opvatting stuk voor stuk aan den dag gebracht.

Men weet hoe deze edele, onbaatzuchtige daad is opgenomen.

Het was alsof een galeiboef uit het bagno ontsnapt was, en ministers en generaals met den dolk bedreigde. De geheele Fransche pers, met enkele uitzonderingen, ging den man te lijf, die zoo durfde spreken. Het parlement eischte zijn vervolging, en de regeering beloofde die; doch om Zola te belletten de beschuldigingen te bewijzen, die hij had uitgesproken, werden uit zijn brief en zijn acht punten van beschuldiging

slechts enkele regels in de aanklacht opgenomen, en werd hem toegelaten te bewijzen, dat de tweede krijgsraad, in 1897, Esterhazy „op bevel” had vrijgesproken.

Tevens werd onmiddellijk een poging aangewend om kolonel Picquart het zwijgen op te leggen. Door de vrijspraak van Esterhazy was de veroordeeling van Picquart noodzakelijk geworden.

IX

Den 21^{en} Januari 1898 werd een raad van enquête benoemd, om een onderzoek in te stellen naar het gedrag van kolonel Picquart. Den 27^{en} Januari werd Picquart de volgende acte ter hand gesteld, afkomstig van den rapporteur, generaal Dumont:

„Ter voldoening aan art. 11 van het besluit van 29 Juni 1878, bevattende het reglement voor de samenstelling en den werkring der Raden van Enquête, deelt de rapporteur aan den kolonel Picquart de punten mede, waarover het onderzoek tegen hem loopt, te weten:

1°. De kolonel Picquart heeft aan een persoon, buiten het leger staande, den advocaat Leblois, mededeeling gedaan van twee geheime dossiers, de nationale verdediging betreffende, die hem ten behoeve van den dienst waren toevertrouwd.

2°. Hij is gezien, in een bureau, in de nabijheid van den heer Leblois gezeten; voor hem lag open een dossier bevattende geheime stukken. Uit dit dossier was, op het oogenblik dat het feit geconstateerd werd, de fotografie gehaald van een stuk dat hoogst belangrijk is.

3°. Hij heeft aan een der officieren onder zijne bevelen voorgesteld, te verklaren dat het schrift van een stuk, van onbepaalde afkomst, was dat van iemand van vreemde nationaliteit en bekend bij het geheele bureau voor de statistiek.

4°. Hij heeft den advocaat Leblois een zeker aantal brieven overhandigd, aan hem gericht, gedurende eene vertrouwelijke zending, door den generaal Gonse, zijn onmiddellijken chef, en waarin uitsluitend dienstzaken werden behandeld.”

Voor deze feiten werd kolonel Picquart den 29sten Januari voor den Raad van Enquête gedaagd.

Opmerkelijk is het, dat dezelfde beschuldigingen, waarover deze commissie uitspraak heeft gedaan, opnieuw tegen Picquart zijn ingebracht door minister Cavaignac. En toen de generale staf vreesde, dat de vervolging door de rechtbank op niets zou uitloopen, werd Picquart, voor de derde maal voor dezelfde feiten, overgeleverd aan den militairen rechter.

De gulden rechtsregel *non bis in idem* schijnt voor de Fransche justitie niet te bestaan.

Een tweede opmerkelijk verschijnsel is de afwezigheid, in deze acte van beschuldiging voor den Raad van Enquête, van de aanklacht: het *petit bleu* te hebben gemaakt of vervalscht. Dit „vermoeden” is dus eerst later gerijpt in het hoofd van Henry c. s., waarschijnlijk tijdens het proces tegen Zola.

De geheele behandeling voor den Raad van Enquête geschiedde in het geheim. Picquart werd in streng arrest geplaatst in het fort Mont Valérien. De voornaamste getuigen waren de officieren van het bureau voor den informatiedienst en de schrijver Gribelin.

Op hunne verklaringen afgaande, besliste de Raad, dat kolonel Picquart ernstige fouten begaan had in den dienst en daarvoor disciplinair moest worden gestraft. De bestraffing werd aan den minister overgelaten.

Generaal Billot nam de eerste weken geen beslissing. Hij wilde pogen kolonel Picquart, die een der voornaamste getuigen in het proces-Zola wezen moest, bang te maken. Want de verklaringen van Picquart konden gevaarlijk zijn.

Daarom werd boven het hoofd van den kolonel deze keuze gehangen: zwijgt hij, dan wordt aan het besluit van den Raad van Enquête geen gevolg gegeven, en blijft hij al zijn vooruitzichten behouden; doch spreekt hij, dan wee den ongelukkige!

Picquart zag alle gevolgen van zijn keuze in. Hij was niet van het soort, dat zich door fraaie voorspiegelingen liet weerhouden de waarheid te spreken. Hij bracht alle berekeningen van generaal Billot in de war. Want de minister kende Picquart slecht, toen hij meende dezen door vrees te kunnen dwingen. Hij had een man, een held tegenover zich, die de waarheid zocht en met alle macht wilde arbeiden om het licht te doen doorbreken.

Picquart sprak; en zijn getuigenissen waren van dien aard, dat de geheele generale staf op het tooneel moest komen om den indruk er van te verzwakken.

Picquart sprak; en zijn woord was zoo overtuigend, dat de chef van den staf moest dreigen met zijn ontslag, om de jury te intimideeren.

Picquart sprak; en zijn houding was zoo indrukwekkend, dat generaal de Pellieux moest komen, om hem te beschimpen als „een officier die nog de eer heeft de fransche uniform te dragen,” en dat Henry, de falsaris en meinedige, hem toevoegde: „Gij hebt gelogen, mijnheer!”

Voor ieder onpartijdige trad kolonel Picquart, tot op dat oogenblik weinig bekend, en in de openbare meening verdacht gemaakt door de beschimping der organen van den generalen staf, plotseling te voorschijn als een ridder zonder vrees of blaam

Het was voor den staf om te barsten van nijd. De „mijnheer, die nog de uniform van het fransche leger droeg”, moest daaruit verjaagd worden. Bij besluit van 25 Februari 1898 werd kolonel Picquart op reform gesteld, met erkenning van zijn verkregen rechten op pensioen.

Zoo werd Picquart gebannen uit het leger, waarin hij zes-en-twintig jaren had gediend, dat hij liefhad en waarin hij moedig zijn plicht had gedaan, zonder op- of omzien.

De generale staf had zich op hem gewroken, wijl hij de waarheid liefhad.

Voordat hij de uniform aflegde, had Picquart nog een paar kleinigheden af te doen. Esterhazy had hem uitgedaagd — Esterhazy, de verrader en schurk, wilde zijn geschonden eerschoonwasschen in het bloed van Picquart. Doch Picquart weigerde; hij wilde met Esterhazy zijn degen niet kruisen, want Esterhazy behoorde aan de justitie en daaraan wilde hij hem onder geen voorwendsel onttrekken.

Daarentegen zond Picquart wel zijn getuigen aan Henry, die hem voor het Hof van Assises van leugen beschuldigd had. Picquart wist toen nog niet, welke misdaden Henry had bedreven, en achtte hem dus nog *satisfactionsfähig*. Henry weigerde, in de hoop hierdoor Picquart te disqualificeeren. Doch de openbare meening, zoowel in het leger als daarbuiten, nam Henry zijn weigering zeer kwalijk; hij werd daardoor genoodzaakt het duel aan te nemen.

Vóórdat het duel plaats had, overhandigde Picquart aan zijn neef Gast, den maire van Ville d'Avray, een testament, waarin

hij een volledig, nauwgezet verhaal van de zaak-Dreyfus-Esterhazy gaf, met alle toelichtingen die daarbij noodig waren. Hij wilde, zoo hij mocht vallen, zijn getuigenis doen voortleven, om Dreyfus te kunnen verlossen. Tot zijn tweeden getuige, den senator Ranc, zeide hij: „Men moet op alles voorbereid zijn. Sterf ik, wees dan overtuigd, dat ik de waarheid heb gezegd en niets dan de waarheid, en vergeet den ongelukkigen onschuldige niet, die daar ginds omkomt.”

Zoo zouden zijn laatste woord en zijn laatste daad, ware hij gevallen, gewijd zijn geweest aan den man, dien hij onschuldig achtte, aan de zaak, die hij tot zijn levensdoel had gemaakt.

De Pressensé, weemoedig geworden bij de herinnering aan deze zelfopoffering, vraagt: „Zouden er veel zulke helden in de geschiedenis zijn aan te wijzen? Eens zal de dag komen, dat Frankrijk begrijpen zal welk een zelfverloochenende strijder voor de waarheid deze officier was. En de bewondering, die dan aan Picquart zal worden gebracht, zal vermengd zijn met veel leed en veel berouw over alles wat hem thans wordt aangedaan.”

Behalve met den degen zocht Picquart ook herstel van de hem aangedane beleedigingen bij den rechter. Maar de justitie, die steeds gereed was hem te vervolgen, op elke aanklacht, en op beschuldigingen, die het kenmerk der onwaarheid of der overdrijving voor het voorhoofd droegen, die justitie weigerde hem het recht te verschaffen, dat hij vroeg tegen leugenaars en falsarissen. Zelfs toen de rechter van instructie Bertulus, na een langdurig en nauwgezet onderzoek, de makers aanwees van de valsche brieven en telegrammen geteekend *Blanche* en *Speranza*, die dienen moesten om Picquart vrees aan te jagen, te belasteren en tot zwijgen te brengen — zelfs toen kon Picquart geen recht krijgen.

De rechter van instructie Bertulus leverde een rapport in, dat de schuld van Du Paty de Clam, Esterhazy en Margot Pays zonneklaar aantoonde. Doch de procureur der Republiek, Feuilloley, concludeerde tot ontslag van rechtsvervolging, wijl hij geen voldoende bewijzen van schuld zag, en de kamer van inbeschuldiging-stelling gaf in dien geest vonnis.

Picquart kwam hiervan in appel bij het Hof van Cassatie, en dit sprak bij monde van Raadsheer Bard een zeer streng oordeel uit over de houding van Feuilloley en van de Kamer van inbeschuldiging-stelling; doch de wet laat het Hof niet toe een dergelijk besluit te wijzigen op verzet van den klager.

In juridieken en moreelen zin was het vonnis van het Hof een geweldige slag in het aangezicht van het parket en zijn helpers; practisch kon het geen resultaat hebben, daar de escamotage begaan was op een wijze, die elk herstel onmogelijk maakte.

X

Inmiddels was de beweging ten gunste van Dreyfus met reuzenschreden voorwaarts gegaan. Het Hof van Cassatie had het tegen Zola gewezen vonnis vernietigd, op grond, dat de aanklacht was uitgegaan van den minister van oorlog, die geen recht had zich te stellen in de plaats van den krijgsraad.

De tweede krijgsraad, opnieuw samengeropen, diende een aanklacht in, die nog zorgvuldiger was opgemaakt, om te voorkomen dat een tweede veroordeeling vernietigd zou worden op grond der niet-erkenning van de connexiteit van de zaak-Dreyfus met de zaak-Esterhazy.

Zoo werd Zola opnieuw gedagvaard, ditmaal voor het Hof te Versailles. Nadat de kwestie der bevoegdheid van dit Hof, door *Labori* als exceptie opgeworpen, door het Hof van Cassatie was verworpen, werden op den 18^{en} Juli Zola en *Perrenx*, de uitgever van de *Aurore*, bij verstek veroordeeld tot 1 jaar gevangenisstraf en 3000 francs boete.

Den volgenden dag verlieten zij Frankrijk, om daardoor het recht te behouden, na de onvermijdelijke revisie van het tegen Dreyfus gewezen vonnis, cassatie tegen hun veroordeeling aan te teekenen.

Den 1^{en} Juni was de nieuwe Fransche Kamer bijeengekomen en onmiddellijk waren eenige interpellaties aangekondigd, over de algemeene staatkunde der regeering en over de zaak-Dreyfus.

De interpellatie over de algemeene staatkunde der regeering eindigde met den val van het kabinet-Méline. Henri Brisson trad den 28^{en} Juni met een nieuw ministerie op, waarin Sarrien de portefeuille van justitie, Cavaignac die van oorlog op zich nam.

De heer Cavaignac verklaarde zich den 7^{en} Juli bereid te antwoorden op de interpellatie van den heer Castelin, over de zaak-Dreyfus. Hij deelde mede, de absolute zekerheid te hebben van de schuld van Dreyfus. Die zekerheid grondde hij:

1^o. op de stukken, waarin de letter D voorkomt, en die in 1894 aan den kriegsraad waren voorgelegd;

2^o. op stukken, later ingekomen, waarin de naam Dreyfus met volle letters werd genoemd;

3^o. op de bekentenis van Dreyfus, afgelegd voor kapitein Lebrun-Renault.

De Kamer juichte den heer Cavaignac toe en besloot eenparig tot het aanplakken van zijn redevoering in alle Fransche gemeenten.

Den 9^{en} Juli ontving de minister-president Brisson van kolonel Picquart een schrijven van den volgenden inhoud:

Parijs, 9 Juli 1898.

„Mijnheer de minister-president.

„Het was mij tot nog toe niet vergund mij vrijelijk uit te spreken over de geheime stukken, waarop men beweerd heeft de schuld van Dreyfus te kunnen vaststellen.

„De minister van oorlog heeft op de tribune der kamer drie dezer stukken voorgelezen. Ik acht het mijn plicht u mede te deelen, dat ik in staat ben te bewijzen, voor iedere bevoegde rechtbank, dat de beide stukken, gedagteekend uit 1894, niet op Dreyfus van toepassing kunnen zijn, en dat het stuk, gedagteekend uit 1896, alle kenmerken heeft van een valsch stuk.

„Dan zal duidelijk blijken, dat de goede trouw van den minister van oorlog bedrogen is, evenals van allen die geloofd hebben aan de waarde van de beide eerste stukken en aan de echtheid van het laatste.”

Het schrijven van kolonel Picquart moest het gevolg zijn van de mededeelingen door minister Cavaignac op de tribune der kamer gedaan. De onfeilbaarheid van dezen minister was nog niet vastgesteld; hij had de stukken, die naar zijn meening afdoende waren, in het parlement gebracht en er dus de discussie over geopend. Wat kon hij beter doen, dan die discussie te aanvaarden?

Doch hij deed dit op zijn eigen manier.

Hij schreef den 12den Juli een brief aan den minister Sarrien, waarin hij den gepensioneerden kolonel Picquart beschuldigde van mededeeling van geheime stukken aan den heer Leblois, dien hij tevens als medeplichtige aanwees. In een nota werden de vier punten aangegeven, die reeds door den Raad van Enquête waren onderzocht en afgehandeld.

Non bis in idem!

Onmiddellijk werd de correctionneele rechtbank van deze klacht in kennis gesteld. Terwijl Picquart afwezig was, werd huiszoeking bij hem gedaan, en een bevel tot inhechtenisneming tegen hem uitgevaardigd. Zijn vriend, de oud-minister Trarieux, ten wiens huize hij het middagmaal had gebruikt, verleende hem gastvrijheid tot den volgenden dag.

Den volgenden dag sliep kolonel Picquart in de gevangenis de la Santé. Een-en-zestig dagen heeft hij daarin vertoefd, omdat hij aangeboden had den minister van oorlog inlichtingen te verschaffen; en hij verliet die slechts, om een plaats te gaan innemen in de militaire gevangenis van de Cherche-Midi.

In de Santé had Picquart nog het bewijsje van vrijheid, dat den gevangene rest. Hij mocht tweemaal per week bezoeken ontvangen, staande achter de tralies van de spreekkamer en bewaakt door een ambtenaar; hij mocht vrijelijk omgaan met zijn verdediger, den heer Labori. Hij mocht weten, wat er in de wereld om hem heen geschiedde. En dat was wel in staat zijn belangstelling voortdurend gaande te houden. Hij vernam eerst de inhechtenisneming van Esterhazy en vrouw Pays, op de reeds medegedeelde aanklacht wegens valsheid in geschrift; hij vernam, toen die aanklacht niet vervolgd werd, dat Esterhazy uit den dienst was ontslagen, en geschrapt uit de rij der ridders van het Legioen van Eer; hij vernam hoe minister Cavaignac, inplaats van het voorbeeld te volgen van minister Billot en te zwijgen en stil te zitten, praatte en handelde, en daardoor steeds meer werkte voor de revisie die hij wilde tegenhouden; hij vernam, hoe zijn beschuldigers alle zeilen bijzetten om hem ten val te brengen; en hij vernam tevens, hoe de wind der gebeurtenissen steeds meer dreigde het schip, waarop die

beschuldigers voeren, te doen vergaan. En terwijl hij, kalm en hooghartig, de confrontatiën en verhooren bijwoonde, somtijds met een enkel woord een geheel net van leugens blootleggende, geschiedde daarbuiten het onverwachte.

Luitenant-kolonel Henry, die bij de instructie tegen Picquart herhaaldelijk scherp en apodictisch was opgetreden, werd overtuigd de vervaardiger te zijn van het stuk, dat Picquart in zijn brief van 9 Juli als valsch had aangewezen. Hoeveel waarde gehecht moet worden aan de getuigenissen, onder eede door dezen hoofdofficier afgelegd, kan het best blijken, als men weet, dat hij bij zijn onderhoud met minister Cavaignac achtmaal gezworen heeft, *je le jure*, dat het stuk echt was. . . . en toen de valschheid moest erkennen.

Den 21^{en} Augustus had deze ontdekking plaats. Overste Henry werd overgebracht naar het fort Mont-Valérien. Den volgenden dag had hij de hand aan zich zelf geslagen. Alle vreeselijke geheimen, die hij zou hebben kunnen mededeelen, nam hij mede in het graf. Vóór zijn dood schreef hij een brief aan den minister van oorlog en een aan den President der Republiek.

Wat deze brieven bevatten is nog niet openbaar geworden.

Van den 1^{en} September af is de zaak, die Cavaignac gezworen had te zullen tegenhouden, als een sneeuwbal voortgerold en in een lawine verkeerd. Cavaignac, die niet wilde inzien, dat de valschheid van Henry het nieuwe feit was, waarop de revisie moest volgen, trad af.

Zijn opvolger was generaal Zurlinden, die eveneens poogde de revisie tegen te houden. Dat kon niet baten; maar toch heeft Zurlinden de korte dagen, die hij aan het ministerie doorbracht, goed gebruikt. Hij ontsloeg Du Paty de Clam, de ongelukkige oorzaak van al deze gebeurtenissen, uit den dienst, wegens ernstige vergripen tegen de krijgstucht, die ten doel hadden Esterhazy te redden, een motief, dat niet nagelaten heeft, de aandacht te vestigen op alle machinaties die deze staf-officier heeft gebruikt om een schuldige te ontrekken aan zijn rechters.

En hij stelde tegen kolonel Picquart een vervolging in, bij de militaire justitie, wegens valschheid in geschrifte en het

gebruik maken daarvan, en wegens de feiten, waarvoor Picquart reeds eenmaal gestraft was op advies van den Raad van Enquête en thans weder terecht stond voor den burgerlijken rechter.

Non bis in idem!

De beschuldiging van valscheid berustte op de door Henry verkondigde meening, dat het *petit bleu*, het uitgangspunt van het onderzoek tegen Esterhazy, door Picquart zou vervaardigd zijn! Na alles wat in de twee jaren, tusschen het vinden van dit kaarttelegram en de beschuldiging van Henry geschied is, had de minister Zurlinden deze aanklacht niet meer moeten ophalen.

De minister Zurlinden trad af; en de gouverneur van Parijs, Zurlinden, ontving de aanklacht tegen Picquart, twee dagen vroeger door hemzelf uit de ministerieele bureaux verzonden. Natuurlijk gaf Zurlinden bevel onmiddellijk de instructie tegen Picquart te openen; hij belastte daarmede zijn adjudant, kapitein Tavernier.

Den 21^{sten} September zou voor de correctionneele rechtbank de behandeling der zaak tegen Picquart en Leblois plaats hebben. De substituut Siben vroeg schorsing der zaak, omdat een onderzoek door de militaire justitie was ingesteld. Ondanks de protesten van Labori en Fabre, de verdedigers der beklaagden, sprak de rechtbank de schorsing uit. Voor dat het besluit gevallen was, vroeg Picquart nog het woord:

„Waarschijnlijk zal ik heden avond naar de Cherche Midi gaan. Het is mogelijk de laatste maal, vóór de geheime instructie, dat ik in het openbaar een woord kan spreken. Ik wil dat men het wete: als in mijn cel de strop van Lemer cier-Picard, of het scheermes van Henry gevonden wordt, zal dat een moord zijn; want nooit zal een man als ik, een oogenblik denken aan zelfmoord.

„Ik zal, met opgeheven hoofd de beschuldiging tegemoet treden, met dezelfde waardigheid, die ik tot nog toe aan mijn beschuldigers heb getoond.

„Dat is alles wat ik te zeggen had, mijnheer de president.”

Picquart had de zaak juist ingezien. Nauwelijks in de gevangenis la Santé teruggekeerd, werd hij opgeëischt door de militaire justitie. Den volgenden dag sliep hij in de Cherche Midi.

Denzelfden dag, dat Picquart voor de correctionneele rechtbank terecht stond, werd de revisie van het proces-Dreyfus ingeleid bij de commissie, door den minister van justitie benoemd.

Den 23^{sten} September, den dag waarop Picquart naar de Cherche Midi was overgebracht, bracht de commissie rapport uit. Hoewel dit rapport met drie stemmen voor en drie stemmen tegen, tegen de revisie concludeerde, maakte de minister Sarrien de revisie bij het Hof van Cassatie aanhangig.

Den 27^{sten} October werd de aanvraag om revisie behandeld. De rapporteur, raadsheer Bard, de procureur-generaal Manau en de verdediger Mornard, concludeerden tot ontvankelijk-verklaring en tot het instellen van een volledig onderzoek.

Wij hebben reeds medegedeeld, dat kolonel Picquart in een breedvoerig schrijven aan den minister van justitie de gronden had uiteengezet, waarop zijn overtuiging voor de onschuld van Dreyfus berustte.

Deze brief werd in de zitting van het Hof van Cassatie door raadsheer Bard voorgelezen, en maakte diepen indruk door de eenvoudige, logische uiteenzetting der feiten.

Herhaaldelijk werd Picquart sedert door het Hof van Cassatie als getuige gehoord. Ondanks de pogingen der militaire overheid om zijn getuigenis te verzwakken door de tegen hem ingebrachte beschuldigingen, heeft kolonel Picquart gelegenheid gevonden, alles wat hem op het hart lag aan de rechters van het Hof van Cassatie mede te deelen.

La justice militaire a la main lourde, zeide een fransch oud-minister onlangs. Dat heeft kolonel Picquart kunnen ervaren. Den 23^{en} September overgebracht naar de militaire gevangenis, heeft hij daar zestig dagen *au secret* gezeten, geheel afgesloten van de buitenwereld, verstoken van rechtskundigen bijstand. Drie weken lang duurde het, voordat kapitein Tavernier de instructie begon. Drie maanden zijn bijna verlopen, eer het onderzoek ten einde was gebracht.

Alle wettelijke bepalingen op het voeren der instructie schijnen voor de militaire justitie ongeschreven te zijn, als het geldt een aanklacht te behandelen, die naar het oordeel van Labori, „niet tegen vijf minuten openbare en contradictoire behandeling zou blijken bestand te zijn.”

De behandeling, die Picquart ondergaat, heeft in Frankrijk een storm van verontwaardiging doen opgaan. Duizenden plaatsen dagelijks hun handteekening onder het protest, door de *Ligue pour les droits de l'homme et du citoyen* opgesteld. In Kamer en Senaat heeft het warme woord van de verdedigers der geschonden rechtvaardigheid weerklank gevonden.

Maar de militaire justitie is onverbiddelijk als Shylock. De woorden van Portia gaan hoofd en hart van Zurlinden en zijn aanhang voorbij.

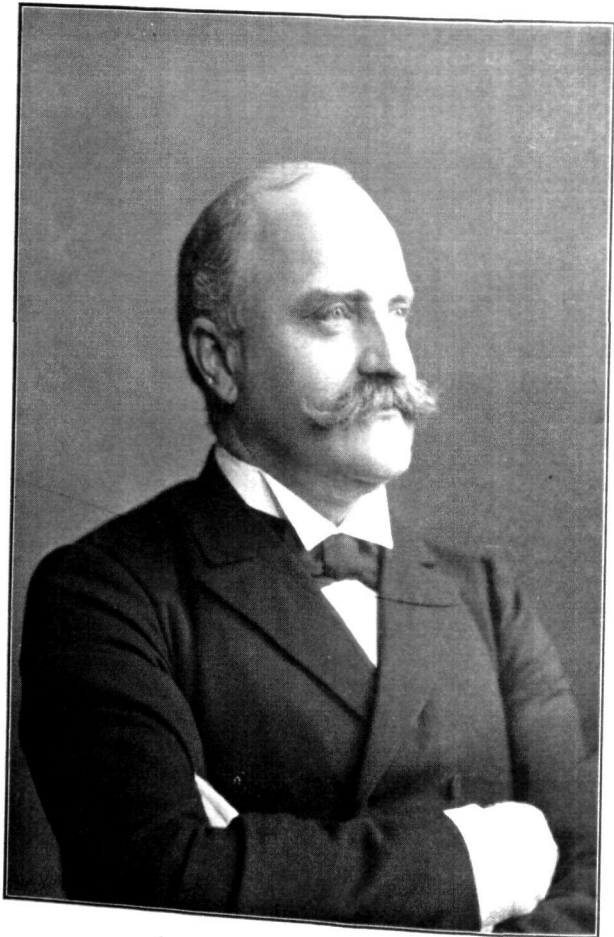
Doch het volksgeweten is ontwaakt. Met pen en stift wordt gewerkt, voortdurend, om allen te overtuigen, hoe snood de toeleg is, waarmede Picquart wordt vervolgd en belasterd. Straks, als het Hof van Cassatie alles kan overzien wat de vier jaren 1894—1898 voor ons verborgen hebben, dan zal het vonnis klinken:

„Gij eischt recht; en wees verzekerd, recht
„Zal u geworden, meer dan gij verlangt.”

Dan zullen de belagers erkennen moeten, dat hun recht geschiedt; dan zal het voor hun berouw te laat zijn.

Dit is meer dan de geschiedenis van een man, van een held! Het is de eeuwigdurende herhaling van den strijd tusschen licht en duisternis, tusschen waarheid en leugen, tusschen macht en recht, tusschen het caesarisme en de democratie.

En met de woorden van den Griekschen dichter kan men zeggen:
„Eumeniden, rechtvaardige schikgodinnen, vlecht voor een dezer mannen de heldenkroon, en druk den anderen voor het voorhoofd, met een gloeiend ijzer, het brandmerk der eeuwige schande.”



M. von Egidy.

CHRISTOPH MORITZ VON EGIDY.

In het najaar van 1890 verscheen te Berlijn, onder den titel *Ernste Gedanken*, eene brochure, die begint met de vraag: „Vervult de kerk¹ in haar tegenwoordigen toestand hare roeping, de verwezenlijking en uitbreiding van het christendom te bevorderen? Voldoet zij aan de bedoeling, te verbinden en te verlichten?”

Deze vraag werd door den schrijver ontkennend beantwoord. Hij gaf bij deze gelegenheid eenige beschouwingen omtrent de wijze waarop, zijns inziens, de christelijke geest verplicht is zich tegenover de hedendaagsche sociale moeilijkheden te gedragen en voegde daaraan toe eene soort van geloofsbelydenis, eenigszins vrijzinniger dan die welke in Pruisen en Saksen officieel verkondigd wordt.

Deze brochure werd in Duitschland veel gelezen en besproken, vooral toen het bekend werd dat de schrijver, een Saksisch officier, de oprechtheid zijner pen met ontslag uit het leger had moeten boeten. En nog meer trok zijn geschrift de aandacht: sinds hij, uit zijne laatste garnizoensplaats Grossenhain, naar Berlijn verhuisde en zich daar in het openbare leven mengde.

Verschillende bladen gaven destijds zijn portret en beschreven

1. Zegge: de christelijke kerkgenootschappen in het algemeen.

het uiterlijk van den gewezen huzaren-officier, in wien, ondanks het afleggen van de uniform, alles den militair teekende. De ééne verslaggever legde nadruk op de stoere rust zijner gedrongen gestalte; een ander op de gelukkige samensmelting van eenvoud en aristocratie in zijn geheele wezen; een derde roemde de wilskracht, die uit zijn gezonde blauwe oogen straalde. En allen hadden ze gelijk.

Zij hadden ook gelijk, wanneer zij de natuurlijke welsprekendheid roemden, waarmee hij in zijn openbare voordrachten een zeer gemengd publiek wist te boeien, en als zij getuigden hoe menigeen, die met zekere rechtsche of linksche vooroordeelen daarheen gekomen was, onder den indruk zijner persoonlijke kennismaking geheel anders gestemd werd.

Natuurlijk was Berlijn nieuwsgierig naar 's mans verleden en vernam gaandeweg het volgende.

Christoph Moritz von Egidy was den 29sten Augustus 1847 te Mainz geboren uit eene familie die van oudsher tot den Pruisischen „Armee-adel” behoorde. Zijn jongensjaren bracht hij te Potsdam door; vóór zijne opleiding als cadet leerde hij latijn en grieksch. Met eere diende hij eerst in het Pruisische, later in het Saksische leger, maakte de twee veldtochten, van 1866 en van 1870/71 mee, en stond in alle rangen uitstekend aangeschreven, zoo om zijn persoonlijk karakter en bekwaamheden als vooral om den opvoedenden invloed dien hij op zijne ondergeschikten uitoefende. Menig jong luitenant sloeg de schrik om het hart, als hij onder dezen als streng bekenden ritmeester werd ingedeeld, maar hij kreeg weldra eerbied voor een strengheid, die allereerst zelf voorging in de nauwgezetheid, welke zij eischte. En uit den eerbied werd genegenheid en vriendschap; en als van zelf leerden velen uit zijn voorbeeld ten eerste eene hoogere opvatting van krijgsmansbesef, ten andere jegens de minderen eene diepere humaniteit dan waaraan zij vroeger gedacht hadden.¹ De geest die hemzelven be-

1. Een dergenen die weleer in deze verhouding tot Egidy gestaan hebben, en dat gaarne erkennen, is de romanschrijver Wilhelm von Polenz.

zielde, deelde zich van lieverlede aan het geheele escadron mee. Zoo bracht hij het tot luitenant-kolonel. Hij was op het punt van regiments-commandant te worden, toen de slag viel, die hem noodzaakte „zijne attila uit te trekken.”

Ook omtrent Egidy's familieleven wenschte Berlijn het rechte te weten, en Egidy had daar niets tegen. Zijne woning in de voorstad Moabit was als een glazen huis, wat betreft de toegankelijkheid voor ieders blik. Elke dinsdag en nog op vele andere dagen, werd er gezelschap ontvangen, en dan bewogen de gasten zich midden in het huiselijk leven. De ridderlijke heer des huizes, vol goedhartigen humor, wisselde de ernstigste gesprekken af door een der kleinste kinderen — er waren er tien en de jongste was destijds vier jaar — op zijn schouder te zetten of in de lucht om te draaien. De lieve, zachte gastvrouw — van moederszijde afstammend uit het Thüringsche vorstenhuis van Schwarzburg-Sondershausen — werd in hare receptieplichten bijgestaan door twee volwassen dochters. De oudste zoon, reeds luitenant ter zee, en de tweede, cadet, verschenen slechts zelden; maar over hen, zooals over al de anderen, werd dikwijls gesproken; en de deftige familieportretten van ouderen en jongeren datum, ofschoon oorspronkelijk voor zalen van gansch andere afmetingen bestemd, voegden zich zoo gemoedelijk in hunne nieuwe omgeving, dat zij volstrekt niet over hinderlijk het oog sprongen. Trouwens, er was hier niet de minste zweem van effectbejag. Niets maakte den indruk van anders te willen schijnen dan het was; alles was even echt en waar als de bewoners zelf.

Voor de meesten, die deze dinsdagavonden geregeld bijwoonden, zal de herinnering daaraan wel levenslang onvergetelijk blijven. Na zich eerst een poosje met verschillende gasten afzonderlijk onderhouden te hebben, placht Egidy dan in zijne studeerkamer, met zijne welluidende stem, in zijn helder, dialectloos duitsch, een en ander mee te deelen over wat hij in den loop der week opmerkelijks ontmoet had, of iets voor te lezen wat hij plan had te publiceeren. Velen werden daar aangespoord om ruimer te denken en maatschappelijker te

voelen dan zij tot dusver gedaan hadden; en nochtans was de man, die daar sprak, niets anders dan de gulle hoffelijke gastheer.

Ofschoon Egidy geweten had dat de uitgave van *Ernste Gedanken* een waagstuk was, zoo was toch, bij de liefde die hij voor zijn beroep had, het plotseling afbreken zijner militaire carrière een groot leed. Dubbel pijnlijk was hem deze gebeurtenis en door de oorzaak, die zulk een duidelijk licht wierp op de kleingeestigheid der heerschende toestanden, en door de koele houding van vele vrienden en bekenden. Menschen, die hij van jongs af had hooggeschat, wapenbroeders met wie hij zoovele herinneringen gemeen had, waren of verontwaardigd over hetgeen hun als brutale ketterij en maatschappelijke dolzinnigheid voorkwam, of vermeden hem uit angstvalligheid. Vooral gedurende den eersten winter, nog te Grossenhain doorleefd, leed hij diep onder die omstandigheden.

Maar zoo zij hem bedroefden, verbitterd hebben zij hem geen oogenblik. Hij was zich bewust de stem van zijn geweten gevolgd te zijn en liet zich door de houding van andere menschen zijn levenslust niet bederven. Een weinig van den schrik bekomen en op de Moabitsche bovenwoning gevestigd, begon hij met moed een nieuw leven.

Toegerust met de algemeene kennis, die zijn vroegere loopbaan meebracht, en gewoon met een open blik den gang der wereldgebeurtenissen gade te slaan, keek hij nu rond in de woelige rijkshoofdstad en stelde zich in aanraking met allerlei vereenigingen, die hem op de hoogte van maatschappelijke toestanden konden brengen. Dat was de passieve zijde van zijn nieuwen arbeid.

De meer actieve was dat hij, nu toch eenmaal de kogel door de kerk was, nog meer onverholen dan te voren optrad als schrijver. Voorts dat hij voordrachten hield of zich, op allerlei vergaderingen, in de discussies mengde en zijne gevoelens verdedigde. En eindelijk dat hij, met onuitputtelijk geduld, allen te woord stond die zich mondeling of schriftelijk tot hem wendden.

Het meest werd dat geduld op de proef gesteld door de velen die hem voorstellen deden tot wijziging zijner idealen in deze of gene bijzondere richting. Daar waren aanhangers van de meest uiteenloopende politieke partijen, die hem aanmaanden om zich in hunne gelederen te scharen, omdat zij beweerden dat hij eigenlijk onder hunne vlag behoorde. Dan waren er Joden die hem bezwoeren niet langer van „Christendom”, maar van „menschdom” te spreken en theologen, die hem hun specialen vorm van dogmatiek wilden opdringen. Woordvoerders en voorgangers van allerlei vereenigingen en genootschappen kwamen hem verzekeren dat hij nooit iets zou bereiken, tenzij hij met hen gemeene zaak maakte. . . . Eigenaardig was de veerkracht waarmee hij, tegenover al deze gedeeltelijk sympathieke machten, zijn karakteristiek standpunt wist te handhaven.

Wat de Joden betreft, als tegenstribbelend element waren deze een zware beproeving voor zijn moed en optimisme.

Zelf één en al humaniteit, en het anti-semitisme beide innerlijk en openlijk verafschuwend, had hij aanvankelijk niet gedacht, van deze zijde zooveel tegenstand te zullen ondervinden, te meer daar vele israëlitische mannen en vrouwen hem verzekerden, zich bij een Christendom als het zijne gaarne te willen aansluiten. In zijn eerste brochures maakte hij zich daarom gemakkelijk van dit onderwerp af: hij stelde, als iets wat vanzelf sprak, dat de joodsche minderheid der duitsche natie zich eerlang zonder veel omslag in de christelijke meerderheid zou oplossen.

Dat dit een dwaling was, werd hem het eerst recht duidelijk toen, in 1892, hoofdzakelijk op joodsch initiatief, voorbereidingen gemaakt werden tot stichting eener „Deutsche Gesellschaft für ethische Kultur”, waarin de oprichters meenden dat de in wording zijnde „Egidy-beweging” zou kunnen versmelten. Dat lag echter niet in Egidy's bedoeling. Ten eerste wenschte hij geen nieuwe vereenigingen naast de honderden reeds bestaande te grondvesten; en ten andere wilde hij vasthouden aan het woord „christelijk”, namelijk volgens het ruime begrip, dat hij er aan hechtte.

Zelf met twee voeten in het Christendom staande, zou hij het destijds heiligschennis geacht hebben met den naam van Christen te breken, alsof hij zich dien schaamde. Tot allen, die hem daartoe trachtten over te halen, op grond dat er aan dien naam zooveel onverdraagzaamheid, onwaarheid en bekrompenheid kleeft, richtte hij in een zijner openbare voordrachten deze vergelijking:

„Stelt dat wij in een vreemd land kwamen wonen, waar kort te voren Duitsche kolonisten leelijke herinneringen hadden achtergelaten. Zou het dan niet laf zijn, daarom den naam van Duitscher te verloochenen en ons voor leden van eene verwante natie, b.v. Hollanders of Zwitsers, uit te geven? Zou niet veel meer de verplichting op ons rusten, alles te doen wat wij konden om door ons gedrag den Duitschen naam in eere te herstellen?”

Juist om zijne gehechtheid aan wat hij het „christelijk bewustzijn” noemde, betreurde hij, zoo weinig steun te vinden bij wie van nature zijne bondgenooten moesten zijn: alle eenigszins ruim denkende predikanten. Doch van de geestelijkheid in het algemeen kreeg hij weinig bijval. Een hofprediker zei:

„Het leger heeft hem uitgeworpen: waarom moet de kerk dan met hem opgescheept blijven? Ik wou liever dat het leger hem gehouden en de kerk hem uitgeworpen had!”

Anderen beweerden dat zijne *Ernste Gedanken*, uit een theologisch oogpunt beschouwd, een onding waren. Dit nu wilde hij graag gelooven, omdat het, naar hij verzekerde, nooit in hem was opgekomen, het „ding” van een theologisch standpunt te beschouwen. Niet dit ergerde hem, dat men in zijne brochure theologische of filosofische of literarische fouten aanwees, maar dat men wegens zulke bijzaken naliet, de hoofdzaak ter harte te nemen.¹

Het viel hem tegen dat de vele liberale predikanten in

1. Een weldadigen indruk heeft het op Egidy gemaakt dat Dr. J. H. de Ridder, in zijne Hollandsche vertaling der *Ernste Gedanken*, de veelgevraakte theologische fouten eenvoudig heeft weggelaten, in een voorwoord betuigende die geheel bijzaak te achten.

Duitschland, die in stilte evenzeer als hij over kerkelijke sleur en dogmatische verstijving klaagden, hem niet openlijk de hand wilden of durfden reiken. Gaandeweg ontdekte hij dat velen niet durfden, uit vrees voor hunne superieuren; maar dat velen ook niet wilden, omdat zij, per slot van rekening, evenzeer in hunne liberale dogmatiek verstijfd zaten als anderen in hunne orthodoxe. Toen hij eens met eenigen hunner eene bijeenkomst had, bleek het tot zijne ergernis dat zij zich veel meer warm maakten over de quaestie, of zekere theologische leerstoel al of niet door een „Ritschlianer” zou vervuld worden, dan over de door hem bedoelde verlevendiging van het algemeen christelijk beginsel.

Voor hem, Egidy, concentreerde zich dit in eene samensmelting van de twee hoofdgedachten: hebt God lief boven alles en uwen naaste als u zelve.

Omtrent het „God lief hebben” liet hij gaarne ieder zijne eigene opvattingen. Egidy was vroom van karakter, ook in dien zin dat het hem een geestelijke weelde was, zich vertrouwend te buigen voor eene niet nader omschrijfbare Hoogere Macht. Doch hij voelde zeer goed dat in deze het „hoe” eene zaak van persoonlijke ontwikkeling is en dat het voor niemand aangaat, in dit opzicht aan anderen de wet te stellen.

„Dit” — zei hij reeds in 1891 — „is de allereerste voorwaarde van een Godsrijk, dat wij niet wagen het wezen der Almacht nader te willen bepalen of anderen te dwingen eene voorstelling, die wij toevallig zelf hebben, als de normale te erkennen. Niet twee menschen hebben een volkomen gelijke voorstelling van den oorsprong aller dingen; en er is geen enkel denkend mensch, wiens voorstelling daaromtrent zich niet tot aan zijn laatsten ademtucht wijzigt, — vergeestelijkt.”

In Egidy's ideaal van een „Godsrijk” was dus toen reeds plaats voor alle schakeeringen van vroomheid: van het kinderlijkst geloof af tot aan die kieschheid jegens het onbereikbare, waartoe zich in menig volwassene het beste deel van het geloof zijner kinderjaren samentrekt. Deze echte verdraagzaamheid was in hem des te meer op prijs te stellen, omdat hij, blijkens

al zijne redeneeringen, tot dusverre zelf nog nooit buiten het Christendom gestaan, nooit het Christendom uit vogelperspectief bekeken had en — zelfs op gevaar af van onduidelijk te zijn — zoo gaarne tot zijne oorspronkelijkste denkbeelden toe in bestaande christelijke uitdrukkingen kleepte.

Op één stuk echter was zijne eerlijke natuur streng: dat ieder wáár zij tegenover zijn eigen geweten.

„Religiosität ist Gewissenhaftigkeit”, schreef hij ergens. En die nauwgezetheid van geweten wilde hij zien uitkomen in geloofszaken zoo goed als in het dagelijksch leven. Daarom was het hem een ergernis dat duizenden, zonder nadenken, geloofsbelijdenissen blijven steunen, waaraan zij eigenlijk ontwassen zijn; dat zij feitelijk, door er hunne kinderen weer in te laten onderwijzen, den schijn aannemen alsof zij er nog mede instemden. Dit docht hem onverantwoordelijk en tegenover hun eigen karakter, en tegenover het jongere geslacht, dat op die wijze belast wordt met een soort van erfelijke draaijerij op het gebied van het heiligste. En allerminst achtte hij het gerechtvaardigd, die traagheid of die conventie-slavernij te verdedigen door de bedenking dat zij noodig is als voorbeeld tegenover de lagere standen. Aan hetgeen er werkelijk verouderd is in de kerkelijke traditiën, zag hij dat in de lagere standen minstens evenveel individuen ontwassen zijn als in de hogere, — iets waarvoor het zoogenaamde proletariaat rond genoeg uitkomt.

Juist dat er zulk een kloof gekomen is tusschen de kerkelijke instellingen en de groote menigte, was voor Egidy een bewijs dat de kerkelijke organisatiën niet meer aan hare roeping vol doen. Bij geestelijken, met wie hij in aanraking kwam, zocht hij zooveel mogelijk het punt van gemeenschap op en ontdekte dan gewoonlijk dat hunne onmaatschappelijkheid slechts voor een deel hun schuld was, maar grootendeels die van de instellingen, wier dienaars zij waren en wier fouten hen aankleefden. Dit bracht hem tot de conclusie, dat er van die zijde geen afdoende hulp te verwachten is in de meer en meer aangroeiende sociale ontwikkelingen.

Hij vestigde zijn hoop, buiten haar om, op de ontwikkeling

van het christelijk verbroederingsbeginsel: de liefde tot den naaste niet als klank, maar als feit.

Zijne bedoelingen hieromtrent waren voornamelijk gericht op eene uitbreiding van het gewone begrip: naastenliefde.

„Enkele op zich zelf staande — zelfs vele op zich zelf staande christenen zijn er ten allen tijde wel geweest en zijn er heden ook; maar wat er nog niet bestaat is: een algemeen, geheele volken omvattend Christendom, eene groote, vast aaneengesloten gemeenschap, met den geest van Christus, dat is den geest der liefde, beziel.”

Hij wenscht, kort en goed, dat men zich oefene in de gewoonte van het Christendom sociaal op te vatten, dat men zich — bij wijze van „Herzens- und Geistesgymnastiek” — meer en meer gewenne aan het denkbeeld van een op maatschappelijk leven en staatsinstellingen toegepast Christendom.

Nog meer dan in de *Ernste Gedanken*, dat, naar hij zich uitdrukte, slechts het visitekaartje was, waarmee hij zich bij het publiek had aangediend, — legde hij op dit alles nadruk in zijn volgende geschriften.

In 1891 verscheen o. a. de brochure *Ernstes Wollen*.

En op het eind van 1892, nadat iemand hem „een sociaal-aristocraat” genoemd had, schreef hij:

„Socius is: makker, kameraad; in alle beteekenissen en verbindingen duidt het op iets gezamenlijks, gemeenschappelijks. Voor zoover men nog van standen spreken kan beteekent het: standgenoot. In zuiveren zin is het: medeburger, medechristen, naaste. Onder socialisme verstaat men, naar de tegenwoordige begrippen, in de eerste plaats het bewustzijn van klassegenootschap in de zoogenaamde arbeiderswereld, — een woord dat natuurlijk, in zijn thans geldige beteekenis, vervallen moet zoodra wij allen arbeiders geworden zijn. Verder sluit socialisme het denkbeeld in van medelijden met de ellende van ontelbare medemenschen en een diep gevoel voor de nooden van den tegenwoordigen tijd: een gevoel dat den natuurlijken, en door velen volkomen eerlijk gekoesterden wensch aanbrengt, in die nooden verbetering te scheppen. Wij mogen in dezen zin den

Heiland als het voorbeeld van alle sociaal-denkende menschen beschouwen; wij mogen aannemen dat onze vorsten, en met hen de besten van ons volk, sociaal denken; en wij mogen hopen dat weldra niemand zich meer aan de oppervlakte van het openbare leven zal durven vertoonen, die niet sociaal denkt.....

„Het op zichzelf onschuldige woord „sociaal” verbindt zich nu echter van lieverlede met andere, op zich zelf ook onschuldige woorden, die intusschen het begrip wezenlijk wijzigen. Ik vermijd met voorbedachten rade eene uitdrukking, waaraan zich heden, ook voor overigens zeer verstandige menschen, eene minachting van duizenden hunner medeburgers vastknoopt. Ik geloof dat het slechts zelden boosheid, meestal vrees — zegge een slecht geweten — doch zeer dikwijls ook onwetendheid is, die hen tot zulk eene onchristelijke denkwijze leidt.

„Duizenden in alle landen kan men tegenwoordig met den naam van partij-socialisten of program-socialisten bestempelen. Daartoe behooren diegenen die hunne sociale denkbeelden met behulp en in den zin van ons hedendaagsch politiek partijverband wenschen te verwerkelijken, en die hunne eischen in een stijf, eenzijdig programma hebben saamgevat, dat zij met koppigheid trachten door te voeren. Het eerste zou een daad van geweld zijn, het laatste zou de wereld een nieuw dogma opdringen; beide is verwerpelijk. In zoover wij echter moeten trachten alles, wat het verleden aan het tegenwoordige heeft overgeleverd, eerlijk te begrijpen, ook al willen wij het bestrijden en opruimen, zoo dienen wij ook dit verschijnsel historisch op te vatten. Aangezien het geheele nationale leven van de laatste vijftig jaar één groote politieke partijstrijd geweest is, die thans in partijverwarring is ontaard, was het niet meer dan natuurlijk, dat nieuw-optredende menschen scharen zich zoo spoedig mogelijk ook tot politieke partijen organiseerden. En zoolang iedere partij met onchristelijke zelfzucht haar programma zoekt door te voeren, is het niet te verwonderen dat ook de nieuwelingen telkens een programma meebrengen. Als echter binnen kort wel alle partijen aan hun programma te

gronde zullen gaan, dan verdwijnen natuurlijk ook de programma's met de partijen.....

„Zoo noodig misschien tot nog toe het bestaan van partijen en programma's voor de ontwikkeling onzer nationale toestanden moge geweest zijn, voor de verdere uitbreiding daarvan zijn zij verkeerd. Wij kunnen ons de wording eener nieuwe maatschappij alleen onder volkomen terzijdestelling van dit verschijnsel denken. De toestanden, waarnaar de hedendaagsche religieus-voelende mensch aller beschaafde natiën verlangt, kunnen alleen onder opgewekte, trouwe, vrome, eerlijke, onbaatzuchtige, overtuigde medewerking van allen te zamen tot stand komen. Zoólang deze algemeene samenwerking ontbreekt, blijft alles lapwerk; lijmerij, vernis. En daarom kan ik niet nalaten er voortdurend op aan te dringen, dat wij ons inwendig hebben voor te bereiden en onafgebroken ons te oefenen voor de taak van eindelijk eens ernst te maken met ons Christendom.

„Als wij niet allen meebouwen aan het nieuw op te richten maatschappelijk gebouw; als slechts enkelen daaraan bouwen, namelijk telkens alleen degenen, die door een toevallig partij-overwicht de anderen op zij geschoven hebben; en als degenen die op zij geschoven zijn, met gebalde vuist staan toe te kijken en maar op een misslag of een onbewaakt oogenblik wachten om op hunne beurt toe te grijpen en het nauwelijks afgewerkte gebouw weer te sloopen en, in plaats daarvan, een vesting naar hun eigen hart op te richten, — dan zijn het geen beschaafde, laat staan christelijke toestanden, die wij te gemoet hebben te zien.....

„Een treurig feit is dat, op het bouwterrein voor het maatschappelijk toekomstgebouw, heden nog alleen enkele volksklassen present zijn en dat de drang, de lust, de opgewektheid om iets nieuws te stichten bijna uitsluitend in die kringen leeft. Als ik mij nu moet voorstellen dat deze mannen, na eerst alle anderen van het terrein te hebben verdreven, op zekeren dag geheel alleen zullen gaan bouwen, — welk een gebouw zal er dan ontstaan? Precies omschrijven kan ik het

vooruit niet, maar dit weet ik wel, dat het niet veel kans heeft, er zonnig, behagelijk, gezellig uit te zien; en ik vrees dat er voor de traditiën van troon en altaar, wijding en eerbied weinig plaats in zal zijn, — dat het begrip piëteit er geheel in zal ontbreken.

„En als ik nu bedenk hoe velen heden nog door allerlei nietswaardige, achterdochtige, Duitschland en Christendom ont-eerende gedachten en vooroordeelen, van het bouwterrein verwijderd gehouden worden, ofschoon zij zelf begrijpen dat er gebouwd worden moet en ook inzien dat er gebouwd worden zal; als ik naga welk een som van edele gezindheid, van plichtbesef, van menschenliefde, van alle hooge christelijke deugden daardoor voorloopig ongebruikt blijft; als ik mij eindelijk voorstel hoe praktisch, hoe gezellig, hoe duurzaam, hoe aan alle duitsche en christelijke wenschen beantwoordend het gebouw zou kunnen worden als die allen meewerkten als ik mij dat alles voor den geest breng, dan vraag ik: waarom komen zij niet?”

Om den gloed van zulke ontboezemingen te voelen, moest men ze Egidy zelf hooren uitspreken.

Want hij had in hooge mate de macht van het levende woord, niet alleen door zijne groote redenaarsgave in gewonen zin, maar ook door den stempel van echtheid, die er op zijn geheele wezen lag en die ieder aanstonds van de zuiverheid zijner bedoelingen overtuigde. Men kreeg den vasten indruk dat deze man niet alleen zelf leefde naar hetgeen hij zei, maar dat hij zich uitleefde door dit te zeggen.

't Lag voor de hand dat weldra hier en daar het denkbeeld werd geopperd, Egidy in den Rijksdag te brengen. Het lag echter ook voor de hand dat dit, bij zijn tegenzin tegen het politieke partijwezen, groote bezwaren opleverde.

Niettegenstaande die bezwaren was hij bereid het te beproeven. Eenmaal daartoe besloten, versmaadde hij alle formeele tusschenkomst van anderen, stelde zich zelf candidaat en verspreidde de volgende verklaring:

„Aan de kiezers in het 1^e Berlijnsche kiesdistrict.

„Ik ding zelfstandig naar een Rijksdagzetel voor het 1^e Berlijnsche district.

„Ik behoor tot geenerlei partij of bijzondere groep van personen en kom voor geenerlei bijzondere belangen op. Ik dien met een helder bewustzijn en onwankelbare trouw het Duitsche volk, voor welker inwendige en volkomene bevrijding ik strijd, en verzoek daarom voor mijn verkiezing den steun van de zelfstandige mannen aller standen.

„Eene door niets beperkte geestelijke zelfstandigheid en een tegen stoffelijken dwang verzekerd bestaan zijn de voorwaarden tot inwendige persoonlijke vrijheid van de individuen, en vormen den grondslag voor gezonde, redelijk en natuurlijk gevoel bevredigende nationale inrichtingen.

„Wij hebben toestanden noodig, die ieder volksgenoot een menschwaardig bestaan mogelijk maken. Wij zijn een mondig volk en zullen ons deze toestanden verschaffen.

„Godsdienst — de drang ten goede — een den mensch aangeboren besef, zal met de zegepraal van het goede meer en meer ons leven beheerschen. De troon, een voor het Duitsch bewustzijn geheiligde inrichting, staat alleen volkomen vast in het hart van een vrij volk.

„Ik ben bereid aan ieder persoon en aan iedere gemeenschap in het 1^e kiesdistrict, uitvoerig en openlijk over mijn denken en willen uitleg te geven.

„Berlijn, N. W. Spenerstrasse 18.

„15 Mei 1893.

„M. VON EGIDY,
„Gepensioneerd Luitenant-Kolonel.”

Ondanks de groote opwinding die destijds onder zijne aanhangers bestond, geloof ik niet dat Egidy zelf een oogenblik er op gerekend heeft, verkozen te zullen worden, — al ware het alleen maar, omdat er van die aanhangers slechts zulk een klein aantal in één kiesdistrict woonde. Doch hij wilde een voorbeeld geven van eene candidatuur naar zijn hart. Lukte de verkiezing, des te beter. Toen zij mislukte, was het hem

eene voldoening, zich door deze aanleiding meer dan te voren openlijk over politiek uitgesproken en in het politieke leven bewogen te hebben.

Uit de mannen die hem in den verkiezingsstrijd ter zijde gestaan hadden, vormde zich de kern van eene vereeniging, die voorloopig „Verein zur Verbreitung Egidyscher Gedanken” en later „Egidy-Verein” heette.

Egidy had dit plan zoolang mogelijk tegengehouden, en zei altijd, half schertsend, dat hij zelf geen lid was van deze, buiten hem om opgerichte, vereeniging. Maar hij zag in dat de oprichters hem in velen deele van dienst konden zijn, en naar-mate zij dat deden was hij hun daarvoor erkentelijk. Zij werden van lieverlede een middenpunt voor zijn omgang met het Berlijnsche publiek, huurden zalen voor voordrachten, en namen hem in allerlei dingen het grovere werk uit de hand.

Dubbel nuttig werd deze onbaatzuchtige hulp toen, in het volgende jaar, geheel buiten zijn socialen arbeid om, een sluw oplichter hem een groot deel van zijn vermogen wist te ontfutselen. De huiselijke gastvrijheid werd na dezen materielen slag meer en meer ingekrompen en het familieleven ten slotte naar Potsdam verlegd. Toen bleek het zekere waarde te hebben, dat vriendelijke bemoeiingen hem te Berlijn zelf een soort van geestelijk pied-à-terre bereid hadden.

Gedurende de nu volgende jaren ontwikkelde Egidy eene reusachtige werkkraacht.

In plaats van een der betrekkingen of posten van vertrouwen aan te nemen, die hem af en toe werden aangeboden, verkoos hij onafhankelijk te blijven en propaganda te maken voor zijne sociale gevoelens: sprekend, schrijvend, overal ingrijpend waar hij meende dat dit voor zijne zaak dienstig kon zijn.

Wat hij schreef, is hoofdzakelijk bewaard in zijne, eerst wekelijks, sinds Juli 1896 maandelijks verschijnende, *Versöhnung*.

Karakteristiek is de verklaring die hij van dit woord gaf en op den omslag van elk nummer liet afdrukken:

„Verzoening bedoelt geene vergoelijking van de gebreken, waaraan onze tijd lijdt; geen omsluiting van de misstanden der tegenwoordige samenleving; geen verontschuldiging voor de fouten van bijzondere personen, allermint van hen die het gezag in handen hebben; geen gedwongen niveleering van contrasten; geen onnatuurlijk in 't gelijk praten van natuurlijke verscheidenheden; nergens, en op geen enkel gebied, een verdrag met het onvolmaakte zoodra wij iets volkomeners hebben leeren kennen; geen pleidooi voor halfheid, beredderzucht, vooroordeelen; geen toegeeflijkheid jegens de dwingelandij van eenig dogma, op welk gebied het zich aan de vrije ontwikkeling moge vergrijpen: op het stuk van godsdienstig geloof, moraal, gezondheidsleer, staathuishoudkunde, wetenschap, kunst.

„Verzoening sluit echter ook uit: een voortdurend smalen op de nu eenmaal nog bestaande en daarom met waardigheid te dragen toestanden; onbegrijpelijkheid tegenover degenen die in de achterhoede der ontwikkeling zijn en dientengevolge noodzakelijk zekere tot hun levensbeschouwing behoorende fouten begaan; eenzijdige verdediging van eigen standpunt; blindheid tegenover anderer zienswijze.

„Verzoening wil zeggen: een duidelijk inzicht in het feit dat wij Duitschers een te zamen behoorend geheel zijn. Verzoening wil zeggen: oprecht, onomwonden, moedig, vastberaden elke, letterlijk elke gevolgtrekking maken, waartoe dit inzicht ons verplicht. Verzoening beteekent, voor al degenen die in dienst van het geheele volk staan, een eerlijk streven om elkaar te begrijpen en allen mee te werken tot verwezenlijking der aldus verkregen betere inzichten. Wie gevoelt welk een ernst, welk een wilskracht, welk een waarheidszin in deze opvatting ligt, zal in dit denkbeeld de zegevierende macht begroeten, bestemd om vele, sinds lang gewenschte, verbeteringen te brengen.

„Daarom zij Verzoening de banier, waaronder wij trouw onzen plicht willen doen, ieder op zijn post.”

Men ziet dat Egidy in zijne gevoelens en idealen zich geheel gelijk bleef. Aardig gaf hij daarvan rekenschap bij de ontmoeting

met een ouderen kennis, die hem schertsend vroeg of hij nog altijd dezelfde onverbeterlijke idealist was, waarop hij antwoordde:

„Haben Herr General je einen verbesserlichen Idealisten gesehen?“

Hij noemde zich echter „een praktisch idealist“ en herinnerde telkens aan het onderscheid tusschen ideaal en utopie.

Zijne denkwijze was vatbaar voor veranderingen, m. a. w. voor ontwikkeling.

Had, na het bijwonen van een zijner eerste voordrachten, iemand uitgeroepen:

„Wat een groot kind in de filosofie, maar wat een reus van een karakter!“ — gaandeweg bleek het dat, terwijl het karakter hetzelfde bleef, de denker tot meerdere rijpheid kwam.

Een geleerde was Egidy niet, op geen enkel gebied. Hij wist dat heel goed, hij schaamde zich daarover niet en hij wenschte het ook niet te worden.

„Es muss auch Leute geben, die sich den Kopf schonen“, placht hij te zeggen.

En toen iemand zich eens verwonderde dat hij dit of dat boek niet gelezen had, gaf hij ten antwoord:

„Mijn lieve man, terwijl u zoo en zooveel boeken zat door te pluizen, dresseerde ik paarden en leidde luitenants op. En dat zou ik nog doen, als de kerk beter op haar post was geweest en zelve de kat de bel had aangeboden om een eerlijker Christendom te krijgen. Maar toen zij dat niet deed, kon ik niet langer laten, het in hare plaats te doen!“

Intusschen, toen hij geene paarden meer te dresseeren en geene luitenants meer op te leiden had — wat hem dikwijls hartelijk speet! — las hij veel, zeer veel, om zijn kennis aan te vullen en zich daardoor te beter te bekwamen voor de zelfgekozen taak. En meer nog keek hij rond in de werkelijkheid: tegen één blik in de boeken deed hij er wel zes in het leven. De originaliteit zijner zelfstandige op- en aanmerkingen over de gebeurtenissen van den dag was een der aantrekkelijkheden van zijn omgang.

Voortdurend bleef hij nadruk leggen op het vereischte evenwicht tusschen de twee polen van het menschelijk bestaan: „Verinnerlichung” en „Zusammengehörigkeit”. Met onafgebroken trouw wees hij er op, dat geen maatschappelijke verbeteringen te verwachten zijn dan door innige karakter-inspanning van alle individuen.

Meer en meer maakte hij dien zedelijken eisch los van al wat geloofsbelijdenis aangaat. In dit opzicht verbreedde zich zijn gedachtengang merkbaar in den omgang met zooveel verschillende menschen, waarmee hij thans in aanraking kwam. Al hing zijn eigen hart aan het „Onze Vader”, hij nam het geen Joden meer kwalijk, dat zij Joden wilden blijven in plaats van Christenen te worden. Was er sprake van „ongeloovigen”, dan verzekerde hij dat er geen ongeloovigen waren, alleen andersgeloovigen. In intiemen kring vond hij het „famos”, dat „der liebe Herr Gott” de zon altijd maar weer doet opgaan ondanks alle theologisch gekrakeel. In het publiek sprak hij het woord „God” hoe langer hoe zeldzamer uit. Doch de ernst en de teerheid van hetgeen hij onder „Verinnerlichung” verstond, leed daar niet onder.

En die ernstige gemoedsgymnastiek werd door hem altijd geleid in de richting van de „Zusammengehörigkeit”, het gemeenschapsbesef.

Hij wist bij ervaring hoe duizenden menschen — mannen en vooral vrouwen — te goeder trouw meenen dat de massa der maatschappelijke dingen hen niet aangaat; dat allen slechts in eigen kleinen kring hun plichten te vervullen hebben en verder niet aansprakelijk zijn voor de ellende rondom zich. Op dit stuk de gewetens te verfijnen behoorde tot zijne voor de hand liggende bedoelingen.

Eens, terwijl hij eene openbare voordracht hield in een van de Berlijnsche buitenwijken, ging zachtjes de deur open en kwam er een bedelaar binnen. De eigenaar der zaal wilde hem verwijderen, maar Egidy beval dat men hem met rust zou laten. In de pauze gaf men den man een boterham, een glas bier en een paar geldstukken en toen verdween hij vanzelf.

Na zijn vertrek werd hij Egidy een welkome aanleiding om over maatschappelijke verantwoordelijkheid te spreken.

„Onze schuld is het”, zei hij, „ons aller schuld, dat sommige onzer volksgenooten in zulk een toestand verkeereren. Ieder onzer draagt een deel van die schuld. Welk deel van die schuld op elk onzer in 't bijzonder komt en hoe wij die hebben af te doen, dat zijn groote, ernstige, ingewikkelde vragen. De eerste stap tot haar oplossing is dat wij de schuld voelen, dat zij ons rust noch duur laat, dat wij vervuld worden met een onweersstaanbaren drang om ieder het onze te doen in den strijd tegen de maatschappelijke misstanden”.... „Nostra culpa” werd gaandeweg een zijner wachtwoorden.

En mocht iemand tegen zulk eene ontboezeming opkomen met de gewone argumenten: dat hoogstwaarschijnlijk een bedelaar voor de grootste helft zelf schuld is aan zijne ellende, en wijzen op drankmisbruik en erfelijkheid en onverbeterlijkheid enz., enz., dan had Egidy gauw genoeg zijn antwoord gereed. Altijd kwam dit neer op de verplichting tot betere opvoeding: niet alleen van het aankomende geslacht door het volwassene, maar ook van de onontwikkelde volksklassen door de meer ontwikkelden. En in dit geval hoofdzakelijk opvoeding door voorbeeld. Een groot deel van het kwaad, dat in de lagere volksklassen bedreven wordt, geschiedt in navolging van de hoogere. De macht der maatschappelijke nabootsing is groot, en daarom is voortdurende zelfopvoeding een heilige plicht tegenover wie men zijne minderen acht. Bijna meer nog dan op stoffelijke verbetering van het lot der armen, legde hij nadruk op dit punt.

Een Weener journalist, juist niet van de ernstigste soort, die met zekere geblaseerde luchthartigheid gekomen was om hem te interviewen, betuigde later: „De hoofddruk, dien men in een gesprek met Edigy krijgt, is een diepe eerbied voor de macht van het menschelijk geweten.”

Egidy behoorde niet tot de volksmannen, die meenen dat zij van hunne menschlievende gezindheid behooren te doen blijken door uiterlijke beschaving af te schudden.

Integendeel, de geboren edelman wenschte in allen deele een edelman te blijven, ook in zijne uiterlijke verschijning. Hij meende niet iemand een dienst te doen door in dit opzicht achteruit te gaan, maar speculeerde ook hier „liever à la hausse dan à la baisse.”

De strenge eischen in houding, kleeding, manieren, waartoe hij als officier was genoodzaakt geweest, bleef hij zich nu zelf stellen en hij zag ook gaarne in zijne omgeving dezelfde „Korrektheid”. Hij hechtte zeer aan beleefdheidsvormen. Terwijl hij, in het groot, getoond had alles voor zijn overtuiging over te hebben, misprees hij in kleinigheden alle onnoodige excentriciteit. Op een zijner huiselijke dinsdag-avond-recepties verscheen een jong mensch zonder das en boordje, aan elk die 't hooren wou verkondigend: dat hij zich die weelde niet langer wou gunnen, zoolang zoovele menschen gebrek leden. De gastheer heeft hem toen verzocht zich die kleine toiletzorg liever te getroosten, daar hij anders desnoods zijne beginselen eerbiedigen, maar hem liever afzonderlijk ontvangen zou. De reprimande werd zoo handig en zachtmoedig toegediend, dat het jonge mensch zich schikte. Zag Egidy dat er werkelijk originaliteit in het spel was, of een poging tot verbetering van heerschende gebruiken, dan wist hij die te waardeeren; maar slordigheid en nalatigheid waren hem in beschaafde menschen een gruwel, even als elke andere vorm van ongemanierdheid.

En langs dien weg wist hij ook het zeer gemengde, dikwijls zeer talrijke publiek, dat naar hem kwam luisteren, het best te regeeren. Na elke voordracht gaf hij gelegenheid tot debat en lokte aldus dikwijls de brutaalste of meest onbeholpen elementen tot tegenspraak uit. Daarop was hij voorbereid. Als eenmaal de uitnoodiging gedaan was, liet hij ieder aan het woord komen, stond rustig te luisteren, teekende met een groot potlood de voornaamste punten op, zorgde zelf dat allen eene beurt kregen. Dan antwoordde hij hen, 't zij elk afzonderlijk of sommigen te zamen, groepsgewijze. Velen zagen daarin een bewijs voor de degelijkheid van zijn redenaarstalent, dat hij doorgaans in die discussies het schitterendst was. Bij al zijn

ernst was hij levenslustig en vol tintelenden humor, onuitputtelijk in vergelijkingen, die den spijker van het oogenblik op den kop sloegen. Juist dit meesterlijk zich aansluiten aan de eischen van omgeving en stemming, deed iemand zeggen:

„Lezen kan men Egidy met bedaardheid, maar aanhooren niet!”

Wat menigeen het meest in hem waardeerde was, dat hij aldus uren lang met zijn publiek debatteerend, rechts en links geestigheden kon uitgooien zonder ooit in hatelijkheid te vervallen. Van hatelijkheden moesten ook de anderen zich vrijhouden, anders kregen zij een vriendelijke vermaning, die hun den mond snoerde.

Iemand, die overigens op politiek gebied Egidy volstrekt niet aanhing, verklaarde dat het voor één ding goed zou zijn als hij in den Rijksdag kwam: „om den eminenten slag dien hij er van had, zijn gehoor op te voeden.”

Er was menig punt, waarop den officier en aristocraat in den beginne zekere consequenties van zijn nieuweren gedachten-gang zeer zwaar vielen.

Nooit kwam dit sterker uit — maar nooit ook had iemand, die Egidy's karakter bestudeerde, meer reden om respect voor hem te krijgen — dan naar aanleiding van de duelvraag.

Een jaar of vier geleden was deze te Berlijn een tijdlang een punt van groote algemeene belangstelling. Egidy verscheen dien winter op geene vergadering, waar hem niet door deze of gene naar zijn meening hieromtrent gevraagd werd. Hij stond destijds, wat deze aangelegenheid betrof, nog geheel op het standpunt zijner opvoeding, idealiseerde het duel, en vond dat de schade, die er door ontstond, ruimschoots werd opgewogen door de oefening van het eergevoel, die ermee verbonden was. Hij, wiens gevoelen weleer op dit gebied toongevend was geweest in zijne militaire omgeving, kon niet uitstaan dat iemand een duel eenvoudig-weg gelijk stelde met een gewone vechtpartij. En, naast de vraag of het al of niet te verantwoorden is, dat men elkander wegens allerhande kleinigheden doodt

of verminkt, kwam telkens een andere, van nog meer sociaal belang, op het tapijt: in hoever is het duel eene kwestie van rang en stand?

„Kan een edelman een arbeider uitdagen?”

„Kunnen twee arbeiders samen duelleeren?”

„Wo hält die Satisfactionsfähigkeit auf?”

Zoodra men het over dezen boeg gooide — en er waren hoe langer hoe meer personen die dit, wat meer of minder bits, deden — dan werd het Egidy wonderlijk te moede. Hij was blijkbaar nog nooit op het denkbeeld gekomen, de zaak van dien kant te bekijken en zich volkomen rekenschap te geven van hetgeen zijne humaniteitsprediking op dit stuk van hem eischte. Wanneer men hem daartoe wou dwingen, liet niet alleen zijn humor, maar bijna ook zijne welsprekendheid hem in den steek. Eenmaal, toen hij zich haast vastgeredeneerd en de tegenstander hem terdege in het nauw gebracht had, maakte hij zich los met de ronde verklaring, dat hij zijne overtuiging niet kon opgeven alvorens den tijd gehad te hebben, zich een nieuwe te vormen.

Daarmee werd het debat voor dien avond gesloten. Een paar weken lang ontweek hij opzettelijk dit onderwerp. Daarna kwam hij er vrijwillig op terug en opende zijn voordracht met de eerlijke bekentenis:

„Ich habe an mich gearbeitet und denke jetzt anders über die Duelfrage.”

Van dien tijd af hield zijne verheerlijking van het duel op; alleen vermaande hij steeds, de zaak te beschouwen in samenhang met andere, verwante verschijnselen.

Op die manier gaf hij het voorbeeld van de zelfopvoeding, die hij in anderen eischte.

De veerkracht, waarmee hij zich door dergelijke moeielijkheden heenwerkte, kwam hem ook te stade tegenover de eindeloos herhaalde waarschuwing: dat hij toch niets zou bereiken.

Een vriend troonde hem mee naar een schilderijen-tentoonstelling, en bracht hem voor Böcklin's geestige voorstelling van

den heiligen Franciscus, die tot de visschen predikt. En toen de leidsman begeerig was zijn indruk te vernemen, klonk het met zijn prettigsten lach:

„Visschen zijn visschen, en ik ben geen heilige!”

Een ander bracht hem een boek van Max Nordau, waarin deze zich tamelijk uit de hoogte over hem had uitgelaten. Dit deed hem blijkbaar pijnlijk aan; maar na eenige oogenblikken zei hij bedaard:

„Waar woont die man? Kan ik hem gaan spreken?”

Het was hem een teleurstelling te vernemen dat de man te Parijs woonde en dat het dus niet aanging hem eventjes „zijn standpunt duidelijk te gaan maken.”

Eéns, daarentegen, bij een opvoering van Ibsen's „Volksfeind”, werd het hem te kras. Zonder te weten dat hij in den schouwburg was, had ik met steeds klimmende toepassing aan hem gedacht. Dat was diezelfde samensmelting van finkheid en naïveteit, datzelfde vertrouwen in de menschelijke natuur, op grond van eigen volkomen betrouwbaarheid... Verbeelde ik het mij, dat de acteur, die de hoofdrol vervulde, iets van Egidy had? Zou dit een afspiegeling zijn van het lot, dat ook hem wachtte?....

Bij het uitgaan zag ik Egidy in een donkeren hoek staan, met rimpels in het voorhoofd en tranen in de oogen. Hij wenkte, dat wij hem maar moesten laten ontsnappen. Later erkende hij, diep aangedaan te zijn geweest.

Mocht Egidy aan de moreele zijde van het sociale vraagstuk meer waarde hechten dan aan de economische, en meenen dat, als eenmaal de gewetens maar terdege wakker geschud waren, de middelen tot stoffelijke verbetering zich van zelf wel zouden wijzen, — zoo juichte hij niet minder alle ernstige studie op dit laatste gebied toe.

Veel sympathie voelde hij voor Henry George, wiens *Condition of Labour*, in het Duitsch vertaald onder den titel: *Die Erlösung aus socialer Noth*, en wiens open brief aan Paus Leo XIII tot zijn lievelingsboeken behoorden.

Ook coöperatie erkende hij meer en meer als een der wegen, waarlangs groote verbeteringen in de heerschende toestanden mogelijk zijn, vooral sinds de verschijning van Dr. Franz Oppenheimers werk: *Siedlungsgenossenschaft*.¹

Hoe hij hierover dacht, bleek bij zijne Elberfeldsche candidatuur.

In 1898 zouden opnieuw de groote verkiezingen voor den Rijksdag plaats hebben. En Egidy zou zich opnieuw candidaat stellen, — ditmaal met dubbelen lust; want hij was in den loop der tusschenliggende vijf jaren meer en meer tot de meening gekomen dat hij als Rijksdaglid het krachtigst zou kunnen werken.

De groote vraag was nu: in welk district?

Uit verschillende hoeken van Duitschland, waar hij met zijn voordrachten sympathie had weten te winnen, werd hem de hand toegestoken. De keus was moeielijk, omdat overal de kansen gering waren voor iemand die buiten elk partijverband wou blijven.

Na velerlei overwegingen koos hij Elberfeld-Barmen.

Daar had sedert verscheiden jaren de sociaal-democratische partij den boventoon. Maar breede volksgroepen wenschten een tegenwicht en op hunne samenwerking steunde Egidy de mogelijkheid van zijn succes.

„Mijn politieke leuze”, verklaarde hij toen, „is: vrijheid van ontwikkeling; mijn economische: „zelfhulp door coöperatie.”

Gedurende de laatste paar maanden, die aan de verkiezingen voorafgingen, was hij bijna voortdurend in het district aanwezig, reisde rond, vertoonde zich dagelijks, hield alom voordrachten. Maar karakteristiek is, dat hij weigerde in overleg te treden met de aanvoerders der verschillende partijen, welker stemmen hij op zijn hoofd hoopte te vereenigen. Hij erkende nu eenmaal geene partijen en dus ook geen gezag van partij-aanvoerders.

In de *Versöhnung* van Juni 1898 schreef hij over dit punt: „Ik mocht de innig verlangde gelegenheid, ons volk” — als

1. Leipzlg. Dunckler und Humblot. 1896.

lid van den Rijksdag — „te dienen, niet van het inzicht van enkele mannen afhankelijk maken; ik richtte mij daarom onmiddellijk tot de massa der kiezers zelf....”

De verbroekeling, die hiervan het gevolg was, bezorgde den sociaal-democraten de zegepraal.

Het mislukken dier candidatuur, waarvoor hij geen moeite gespaard had, gaf aan menigeen aanleiding om Egidy voor „politiek-onmogelijk” te verklaren. Egidy zelf echter was het daarmee volstrekt niet eens. Evenals de vorige maal had hij de voldoening, aan zijn beginsel trouw te zijn gebleven en hoopte juist door die standvastigheid, vroeg of laat te zullen overwinnen. Daarbij achtte hij den tijd van den verkiezingsstrijd volstrekt niet verloren, want hij had het besef, indirect veld te hebben gewonnen. Hij was met zooveel nieuwe menschen in aanraking gekomen, had gedachten geopperd die velen zóó in 't hart hadden gegrepen.... Optimist als hij was, zocht hij altijd weer het goede op, dat uit zijne nederlagen voortkwam en juichte alles toe, wat slechts eenigszins in denzelfden koers met hem werkte.

Wie om deze redenen Egidy voor „onpraktisch” mochten houden, hadden weldra gelegenheid te zien, hoe door en door, en voor ieder zichtbaar-praktisch hij kon zijn, als het een concreet geval gold.

Ik bedoel de „zaak-Ziethen”, — het lot van den Elberfeldschen barbier Ziethen, die beschuldigd was zijn vrouw vermoord te hebben, en dientengevolge reeds veertien jaar gevangen zit, ofschoon zijne schuld door een aantal getuigen ten sterkste betwijfeld wordt. Daargelaten in hoever Ziethen ten slotte al of niet het recht op zijne zijde zal krijgen; daargelaten ook welke bijomstandigheden het gewicht dezer zaak vermeerderden en er Egidy's langdurige belangstelling voor gewekt hadden, — de wijze waarop Egidy, den 4den December l.l. in eene groote volksvergadering van zijne bevindingen verslag deed, bezorgde hem den lof van tal van ervaren juristen. Een hunner betuigde dat geen rijksadvocaat hem het doorzicht en de nauwkeurigheid

had kunnen verbeteren, waarmee hij trachtte Ziethen's alibi op den avond van den moord te bewijzen...."

Zoo vaak de menschen zich verrast toonden als zij praktischen zin in hem ontdekten, verzekerde hij lachend: dat hij niet voor niet zoolang uniformknoopen geteld en looppassen gecontroleerd en in den oorlog zijn speurzinnigheid geoeffend had. En altijd bleef hem de stille hoop, eenmaal den menschen te zullen kunnen toonen, dat hij niet alleen in het klein, maar ook in het groot praktisch wist te zijn.

Soms was hij den dragers van rang en rijkdom al te praktisch: wanneer hij hen waarschuwde, dat zij geen oog hadden voor de teekenen der tijden.

In een der laatste nummers der *Versöhnung* heet het:

„De emancipatie van den zoogenaamden vierden stand mag als een voldongen feit beschouwd worden. De economisch-onvrijen zijn tot onafhankelijkheidsbehoefte ontwaakt. Hebben zij nog niet verkregen wat zij wenschen, — zij zijn bezielde met een door niets meer tegen te houden voornemen om hun doel te bereiken. Licht ook de massa onzer arbeiderswereld thans nog onder den ban eener op verkeerde wegen voerende partijleer, zoo richten zich toch de blikken van duizenden reeds op een beteren uitweg: de coöperatie. Het kan nog slechts een korten tijd duren.... dat er een eigenlijke vierde stand bestaat. Ook een derden, tweeden en eersten zal men weldra niet meer onderscheiden kunnen....

„Doch daarmee is de eigenlijke volks-emancipatie, de innerlijke bevrijding van het volksgeheel nog niet volbracht. Het zijn voornamelijk de tot nu toe als „hoogere standen" aangeduide kringen, die nog in een ellendige — men kan wel zeggen: slaafsche — onvrijheid verkeeren. Zij zijn het die bevrijd moeten worden. Of liever: zij dienen zichzelf te bevrijden, willen zij niet op zekeren dag, als zij gaan inzien hoe de zaken staan, zich over hun eigen wezen schamen, en willen zij niet den vloek op zich laden, het volk, waartoe zij behooren, een rem-schoen op den weg ter ontwikkeling geweest te zijn. Tallooze

banden en ketenen verhinderen thans nog de vrije bewegingen van deze onze volksgenooten. Zij zijn belast en bedrukt; zij kunnen niet vooruitmarcheeren, laat staan dat zij tot eene verheffing in voelen en denken bekwaam zouden zijn!

„Om te beginnen moeten deze kringen — al de daartoe behoorende mannen en vrouwen — voor goed breken met hun, voor vrije menschen onwaardigen, onderdanigheidslust. Juist zij, die zich met zeker historisch recht als edelen beschouwen, staan, wat dit punt betreft, op den laagsten trap van waardigheidsbesef. En het ergste is dat deze onderworpenheid meestal slechts eene uiterlijke is, gedeeltelijk berustend op gewoonten en frasen, gedeeltelijk op vrees voor hunne eigene maatschappelijke positie. In hun hart, en binnen vier muren, smalen deze edelen niet zelden op hooggeplaatste personen en inrichtingen, met een brutaliteit die men onder de heffe des volks nauwelijks terugvindt. Dat zij zelf de schuldigen, de alleen-schuldigen zijn aan de toestanden die hen ergeren, dat zij vaak om een onnoozel beetje voordeel op onverantwoordelijke wijze hunne zelfstandigheid prijs geven, dat hebben zij zich stellig nog nooit duidelijk gemaakt. Anders zouden zij voor zichzelf schrikken.

„Er leven in deze kringen menschen, die letterlijk uit overlevering en vooroordeel samengesteld zijn. Zij voeden en onderhouden zich met het oordeel van vroegere geslachten, met onbruikbaar geworden denkbeelden en verschaalde begrippen. In hun geestelijke achterlijkheid zijn zij daarmee tevreden. Zij durven het niet wagen, zelf te oordeelen; zij hebben het nooit geleerd. Treurig! Kunnen wij ons verwonderen, dat wij bij de massa van het volk met elken stap op belachelijke en bedenkelijke voorstellingen stuiten, als diegenen die meenen in de voorhoede der beschaving te wandelen, zich van dergelijke banden niet vrij weten te maken?

„Nog erger trouwens staat het met hunne kameraads van wat nieuweren datum. De rijk geworden parvenu — niet zelden

1. Met toespeling op den naam van het sociaaldemocratisch hoofdorgaan en ter aanduiding van het verschil tusschen die partij en hem, placht hij gaarne „Vorwärts-Aufwärts!” te commandeeren.

directe afstammeling van een rechtschapen strijder voor de vrijheid — die zijn geld gebruikt om zich titels en waardigheden, plus de — meestal slechts schijnbare! — intimiteit van den ouderen adel te koopen; en die met den best gedresseerden kamerheer wedijvert in de kunst van te buigen en te kruipen, en op zijne beurt degenen, die van hem afhankelijk zijn, onderdrukt; . . . dat is wel eene der allertreurigste verschijningen in ons volksleven. . . .

„Emancipeert u, gij oud-adellijken: misschien emancipeert zich dan ook de nieuwe adel, die u toch alles naäapt. Maar emancipeert u van binnen uit. . . . Piëteit kunt gij blijven behouden voor het verledene: een dankbare herinnering aan vroegere tijden en personen is een den fijnvoelenden mensch ingeschapene behoefte. Doch slechts dan werkt die veredelend op ons gemoed, als wij de waarde van hetgeen voorbij is meten met den maatstaf der toenmalige ontwikkeling en den plicht van eigen verderontwikkeling niet verzuimen. Of wilt gij dat er een tijd zal komen, waarin de hoogere standen niet meer tot de best-ontwikkelden gerekend worden? Gij, die u inbeeldt aan de spits der natie te staan, hebt u reeds door duizenden lager-geborenen laten inhalen en over het hoofd groeien. . . . Eene ingrijpende emancipatie van de hoogere standen is werkelijk een der ernstigste, een der meest dringende eischen van den tegenwoordigen tijd geworden.”

Vaster en vaster had, onder de eischen die hij stelde en de wenschen, die hij voedde, de gedachte aan de ontwapening der beschaafde natiën, den „oorlogloozen tijd”, post gevat.

De schijnbare tegenstrijdigheid, dat dit denkbeeld zooveel instemming vond bij een man, die zoo met hart en ziel militair was geweest, en van wien zijne vroegere kameraads getuigden dat hij, tijdens den fransch-duitschen oorlog, „zich nergens beter in zijn element voelde dan vlak tegenover den vijand”, werd opgelost zoodra hij zelf daarover aan het woord kwam. Zijne eigenaardige inzichten omtrent dit punt worden het best gekarakteriseerd door zijn oordeel over Bertha van Suttner's roman.

„Die Waffen nieder!” Hij meende — en vond dit in haar, als vrouw, ook begrijpelijk — dat de schrijfster te zeer den nadruk heeft gelegd op de akeligheid van het bloedvergieten. „Zoolang bloedvergieten noodig was,” placht hij te zeggen, „dienden wij ons over de akeligheid eenvoudig heen te zetten; maar de officieele moordcommando's zijn den tegenwoordigen ontwikkelingstoestand der beschaafde maatschappij onwaardig!” Op iemand, die zoo dacht, moest natuurlijk de „vredeboodschap” van Czaar Nikolaas een diepen indruk maken.

Men kan gerust zeggen dat zij zijne laatste groote vreugde geweest is. Sinds den dag dat zij werd afgekondigd, was zij een der hoofdonderwerpen van zijne geestdriftvolle voordrachten.

Wel speet het hem — volbloed Duitscher als hij was — dat de gedachte niet het eerst van Deutschland uitgegaan was. Met liefde placht hij dikwijls te voorspellen:

„Denn es soll am deutschen Wesen
Noch einmal die Welt genesen.”

Maar nu dat eenmaal anders was gekomen, bleef hij bij deze omstandigheid niet stilstaan.

Hij verdedigde den Czaar tegen de banale opvatting, alsof eigene dadelijke ontwapening de eenige waarborg voor de eerlijkheid zijner bedoelingen zou zijn.

„Dit is een onbillijke eisch,” betuigde Egidy. „Op het oogenblik, dat in den Czaar het besluit tot rijpheid kwam, iets te doen voor den vrede, kon hij niet meer doen dan hij gedaan heeft. De rest hangt af van de stemming der gezamenlijke beschaafde natien, — van ons allen dus. . . . De boodschap van den Czaar blijft voor alle tijden een der belangrijkste merkteekenen in de geschiedenis van de ontwikkeling der menschheid. Zij is niet afgedaan met de eerste besprekingen en zij zal niet afgedaan zijn met de eerste officiële conferentie. Zij blijft actueel. Aan ons is het, haar actueel te houden. Slechts naar den uiterlijken vorm is zij aan de regeeringen, eigenlijk, naar haren inhoud, tot de natien zelf, tot ons, tot onzen beschavingszin, tot ons zedelijk bewustzijn gericht. Wij moeten ons tot dragers

dezer boodschap maken, haar als ons eigendom aanvaarden."

Egidy prees in den Czaar den ruimen blik waarmee deze de algemeene nationale toestanden blijkt te doorzien, den zielenadel, die hem doet verlangen naar „een nieuwe wijding van de beginselen van volkenrecht", en den moed om, trots traditie en vooroordeelen, een eersten stap in eene toekomstrichting te doen.

„Wij mogen dezen stap niet in dien zin uit een historisch oogpunt beschouwen, alsof in de eerste plaats de menschen uit het verledene recht hadden daarover mee te spreken. De Czaar heeft waarschijnlijk heel goed geweten, waarom hij met de uitvaardiging zijner boodschap gewacht heeft, totdat Bismarck de oogen gesloten had. Niet Bismarck, niet Moltke behoort men daarover te raadplegen. De boodschap is niet aan de dooden gericht, maar aan de levenden, aan het thans levende geslacht. Moltke was geboren in 1801 en Bismarck in 1805; en wij hebben te zorgen voor een geslacht dat omstreeks 1900 geboren wordt. Een eeuw is een klein onderscheid. Maar de menschheid groeit toch. . . . Ja, wie zelf nooit den wensch in zich voelde opkomen om te groeien in verstand en in goedheid, wie vastkleeft aan de modder, die hem dagelijks omgeeft, wie zelf geen drang voelt tot ontwikkeling en volmaking, die kan zich niet voorstellen dat een zijner medemenschen (en de Czaar is toch ook een onzer medemenschen) groeien wil, gelooft natuurlijk niet aan zijne oprechtheid. . . ."

Niet alleen aan de oprechtheid van den Czaar wil Egidy dat wij zullen gelooven, maar vooral aan de wenschelijkheid en daarna aan de mogelijkheid van den oorlogloozen tijd. Met het geloof aan de wenschelijkheid wil hij dat wij beginnen, ons daartoe opvoeden, — dan zal het geloof aan de mogelijkheid van zelf wel komen.

Zoo dikwijls hij de tegenwerpingen en de tegenwerpers in deze aangelegenheid opsomt en onder bepaalde categorieën brengt, wederlegt hij vooral het denkbeeld als zouden er ten eeuwigen dage oorlogen noodig zijn om de volken voor verslapping en verweekelijking en ouderdomszwakte te bewaren.

„Er zullen misschien in ons heele duitsche volk niet veel mannen zijn, zoo diep als ik overtuigd van de opvoedende kracht van den krijg dienste. Wie daaraan met zooveel liefde de beste jaren van zijn leven heeft gewijd, mag daarover meespreken. Maar toch zeg ik: de voorstelling moet er uit, als zouden oorlogen, of het vooruitzicht op oorlogen, noodig zijn om de menschen van onzen tijd naar lichaam en geest te maken tot hetgeen zij behooren te zijn om hun vaderland eer aan te doen.”

Dan vroeg hij: of onze planeet niet rijk genoeg is aan gelegenheid tot worsteling met elementaire moeilijkheden, — een krachtsoefening waardiger en edeler dan het vechten van de ééne buurnatie tegen de andere.

Telkens drong hij er op aan, te bedenken: dat het voor de volken der beschaafde — „gesittete” — wereld niet meer past onderling oorlog te voeren, omdat zij leven van dezelfde gezamenlijke beschaving, dezelfde gezamenlijke wetenschap, dezelfde gezamenlijke kunst; en dat zij voor de naaste toekomst één zelfde taak hebben, die op hunne gezamenlijke schouders drukt: eene betere regeling der economische toestanden.

„Wie ter wille van die taak naar den oorlogloozen tijd verlangen, zijn geen zwakkelijke harten, maar juist de sterksten. Naar een oorlog te verlangen bij wijze van afleider, om aan den ernst van die taak te ontluchten, — dat kan alleen in zwakkelingen opkomen...”

Hoe, en wanneer precies de „ontwapening” zou kunnen plaats hebben, — dat liet hij gaarne aan de omstandigheden over. Daarom was het ook volkomen met zijn goedvinden — wat velen verwonderde — dat zijne twee oudste zoons voorshands nog luitenants bij de marine zijn. Maar hij was er den Czaar dankbaar voor, dat deze openlijk een uit vorstenmond geheel nieuwen factor had opgeworpen: de gedachte dat oorlog onbestaanbaar is met Christendom. Tot nog toe had de officiële vertegenwoordiging van het Christelijk bewustzijn zich altijd met den oorlog, als met iets onvermijdelijks, weten te accommodeeren: van den 29^{en} Augustus 1898 af, zou elke oorlogs-

verklaring tusschen beschaafde natiën met eene moreele moeilijkheid extra te rekenen hebben.

In dien zin hield Egidy te Berlijn gedurende de maand September vier volksvoordrachten; en zijn reis in het najaar, eerst door Noord- en ten slotte door Zuid-Duitschland, gold ook in hoofdzaak dit thema.

Maar die tocht naar het noorden en zuiden, en misschien reeds in het algemeen de groote inspanning der laatste tijden, bleken te zwaar voor zijn anders zoo sterk gestel.

Dankbaar had hij tot nog toe zijne goede gezondheid genoten; ziekte of afmatting was hem tot dusver niet komen storen in zijn werk. Des te treffender was het nu voor hem zelf en voor anderen, toen dit eindelijk toch het geval bleek te zijn. Hij was er zoo weinig aan gewend, zich te ontzien, dat hij zich zoo lang mogelijk voortsleepte van de ééne stad naar de andere, om aan de vastgestelde afspraken te voldoen.

Te Heidelberg moest hij het opgeven. Omstreeks half December kwam hij van daar met moeite naar huis en legde zich neer om niet weer op te staan.

De twintigste eeuw, waarover hij zoo dikwijls sprak, heeft hij niet mogen beleven.

Den laatsten dag van 1898, tegen het vallen van den avond, werd hij door eene talrijk toegestroomde en uit de meest uiteenlopende elementen saamgestelde menigte, in diepe rouwstemming op een der Potsdamer kerkhoven begraven....

Het is moeielijk, aan hen, die Egidy niet gekend hebben, eene duidelijke voorstelling van zijne beteekenis te geven. Daden zijn er zoo weinig van hem op te sommen.

Doch zijne heele verschijning was een daad.

Konrad Ziegler, de prediker der Konigsberger „Vrije Gemeente”, die onlangs een gedenkrede over hem hield, zei terecht: „Er war ein Original — und deshalb sehr unbequem zu rubrizieren. Es ist vorgekommen dass Solche, die dass doch thun wollten und ihn nicht analysieren konnten, ihn schlank-

weg unter die Zahl der Nicht-mehr-qualifizierbaren rechneten. Den praktischen Resultat-Menschen war er ein Thor, dem Realpolitiker ein Confusionarius, den Pessimisten ein Schwätzer, den Materialisten ein Träumer, den standesbewussten Ebenbürtigkeitsverächtern ein Aergerniss. Aber es gab Andere — Hunderte und Tausende — denen war er lieb, sehr lieb. Er war ein ritterlicher Weltmann und ein naives Kindesgemüth zugleich."

En met toespeling op Egidy's lang gekoesterden, maar onvervuld gebleven wensch, vroeg of laat het oor van zijn keizer te vinden:

„Seinen Lieblingswunsch.... durchkreuzte sein früher Tod. Vielleicht zum Schaden seines ganzen heissgeliebten Volkes; denn solch ein Fabriciuswort wäre unter Umständen eine ganze Reichstagssitzung werth gewesen. Er wäre wie Wenige seinem König in Dessen eigener Art gegenübergestanden, mit militärischer Schneidigkeit, edelmännischer Feinheit und frommer Aufrichtigkeit; und er hätte etwas mitgebracht was in jene Höhen sich selten versteigt: die Kenntniss der Gipfel und die Liebe zu den Thälern. Ein früherer Vorgesetzter sagte von ihm: Egidy ist mein Gewissen. Mutter Germania hätte von ihm das auch sagen dürfen."

En een ander sprak van „Egidy's gewaltiges Seelencommando", dat nu niemand meer te hooren zou krijgen. Maar misschien trilt dat na zijnen dood nog in menig gemoed na!....



CÉSAR AUGUSTE FRANCK.

CÉSAR AUGUSTE FRANCK.

In weerwil van de verheven doopnamen van den grooten Franschen meester aan wiens leven en werken deze regelen zijn gewijd, is hij niet als een overwinnaar door het leven gegaan, in den zin dien de wereld gewoon is daaraan te hechten.

Eenvoudig tot in het naïeve, bescheiden en wars van uiterlijk vertoon, heeft Franck slechts geleefd voor zijne kunst en voor zijn leerlingen. Nooit heeft hij zich om de publieke opinie bekommerd en nooit is hij ter wille van zijn succes een haarbreed afgeweken van den weg, dien hij zich had gekozen.

Altijd was hij waar!

Hij was zoo beminnelijk en zoo goed! Nooit hebben zijn vrienden en leerlingen een bitter woord van hem gehoord, wanneer hij — de groote kunstenaar, die door het publiek bijna niet werd opgemerkt — het moest aanzien, hoe de middelmatigheid ten troon werd verheven en eer en voordeel inoogtte.

Het was voorzeker een zonderlinge speling der omstandigheden, dat Franck, de geleerde en degelijke toonzetter zijn weg moest zoeken in een land, waar de symphonische en polyphone muziek geheel op den achtergrond was gedrongen door de dramatische; in een land waar alleen hij, die het voorrecht had zijne opera's aan een der beide theaters te Parijs te zien opvoeren, kans had beroemd te worden.

Onder zulke omstandigheden niet te bezwijken voor een roem die voor het grijpen ligt en geen bitterheid te gevoelen voor een publiek dat aldus oordeelt, getuigt wel van buitengewone eigenschappen als mensch en als kunstenaar.

Doch al heeft Franck het succes zijner werken niet beleefd, men kan toch niet zeggen dat hij onder de onverschilligheid van het publiek leed.

Het was hem geheel voldoende, wanneer hij zelf over zijn arbeid tevreden was en wanneer zijn vrienden en begaafdeste leerlingen zijn arbeid prezen. Al wat daar buiten lag, deerde hem niet.

Hij was gelukkig in zijn familiekring en door de vereering zijner beste leerlingen, zooals de veelbelovende en helaas te vroeg ontslapen componist Alexis de Castillon, Vincent d'Indy, Ernest Chausson, Camille Benoit, Henri Duparc en Charles Bordes, de organist van Saint-Gervais door wiens initiatief, met behulp van de beste leerlingen van Franck, de groote beweging is uitgegaan om de reine kunst van de oudere meesters in de plaats te stellen van de operamuziek, die in den vorm van missen, Te Deums, enz. tot stichting der geloovigen werd gegeven¹.

Toen ik in 1888 te Parijs kwam, had ik het voorrecht reeds spoedig met de vereeniging, waarvan Franck voorzitter was en waar de werken der jong-Fransche school — het groote publiek zeide: *les oeuvres des décadents* — werden uitgevoerd, kennis te maken.

De *Société nationale de musique*, indertijd door Saint-Saëns opgericht, stelt zich ten doel de werken van jonge componisten, die er nog geen aanspraak op hebben kunnen maken hun compositiën op de groote concerten te doen hooren, gelegenheid te geven zich bekend te maken.

De leden worden bij ballotage aangenomen en hebben het

1. Wanneer men een begrip van dit streven wil verkrijgen, dan bezoeken men in de dagen voor het Paascheest eens de eenvoudige kerk in de onmiddellijke nabijheid van de *Notre Dame*, waar de meesterwerken van Palestrina, Orlando Lasso e. a. op voortreffelijke wijze worden ten gehore gebracht.

recht te eischen dat een hunner werken in den loop van den winter zal worden uitgevoerd voor een publiek van belangstellende leden.

Daar hebben d'Indy en anderen hun eerste proeven als componist afgelegd.

Hoewel men natuurlijk op deze uitvoeringen nog al eens onrijpe proeven hoort, valt de groote beteekenis van deze instelling niet te miskennen. Door de pers wordt er tegenwoordig veel notitie van genomen, zoodat de namen van begaafde musici spoedig in ruimer kring bekend worden dan anders het geval zou zijn.

Op de eerste uitvoering, die ik aldaar bijwoonde, werd eene compositie van Franck ten gehoor gebracht, die mij dadelijk trof door den ernstigen geest en het machtige meesterschap van vorm en bewerking.

Toen ik nader informeerde naar den componist, wiens naam ik voor het eerst hoorde, zeide men mij:

„Ah, c'est le père Franck! c'est un grand compositeur, mais peu connu du public. Depuis peu de temps cependant on commence à parler de lui.”

In een brief, gedateerd 28 Januari 1854, schreef Liszt uit Weimar aan den uitgever Marie Escudier te Parijs, om er hem op te wijzen, dat het hoog tijd werd iets van Franck uit te geven. Reeds sedert jaren — schrijft hij — heb ik een voortreffelijken indruk van het compositietalent van den heer Franck gekregen door zijne Trio's, (fort remarquable à mon sens et très-supérieurs à d'autres ouvrages du même genre, publiés ces dernières années). Dat was in 1854 en in 1888 begon men pas over hem te spreken in een zeer beperkten kring!

Franck's voorbeeld is dus wel geschikt om aan de jongeren geduld te leeren.

Spoedig was ik in de gelegenheid met den vriendelijken man kennis te maken en ik vatte dadelijk groote bewondering op voor den kunstenaar en den mensch, die zich op zoo aantrekkelijke wijze over zijne kunst uitte en die het goede waardeerde overal waar hij het vond.

Zijn persoonlijkheid was in Frankrijk onmisbaar voor de ontwikkeling van de symphonische en vocale muziek en hoe langer hoe meer zal daar zijn invloed blijven.

Doch bij zijn leven heeft hij er de nadeelen van onderhouden, dat hij zoo anders was dan zijn beroemder collega's, die er meer op bedacht waren een kring van bewonderaars om zich heen te verzamelen dan een blik in de toekomst te slaan en een nieuw geslacht van helden te kweken.

Zij zorgden in de eerste plaats voor hun eigen roem en dat deed Franck niet.

Doch wat hij niet deed, trachtten zijn leerlingen voor hem te doen; zij hebben gestreden voor zijn werken en streven met al het vuur en de hartstochtelijkheid aan hun landaard eigen.

Dikwijls zijn zij te ver gegaan; zij vergaten dat ook het oudere eerbied afdwingt, en dat zelfs het verouderde vaak een onmisbare schakel vormt in de ontwikkelingsperiode. Velen meenden daar te kunnen aanvangen, waar anderen hadden opgehouden, zonder door de studie van het oude een hechten grondslag te hebben gevormd voor het bewandelen van nieuwe wegen, doch voor hen was het voorbeeld van Frank beschamend.

Die vijandschap heeft meer kwaad dan goed gedaan aan de waardeering van de nieuwe beweging, die in dezen kring ontstond. Dat verschijnsel neemt men echter overal in meer of minder mate waar, wanneer een nieuwe richting of een nieuw streven op een of ander gebied zich baan moet breken.

Franck werd niet alleen als componist doch ook als leermeester hoog vereerd.

D'Indy heeft mij eens verhaald, hoeveel hij aan het onderwijs van Franck te danken heeft. Wanneer hij, na een compositie te hebben voltooid, gevoelde dat er iets was in den bouw of de ontwikkeling dat niet geheel natuurlijk of logisch was, doch dat hij niet zelf wist te ontleden of te verbeteren, dan gaf Franck, na het te hebben doorgezien, er onmiddellijk een betere oplossing aan, waarbij hij zich geheel in den gedachtengang van den leerling wist te verplaatsen.

Het was zeer eigenaardig hem gade te slaan bij de uit-

voeringen in de Salle Pleyel of Érard van de *Société Nationale* waar de componisten — leden der vereeniging — op het podium gezeten waren.

Op zijn gelaat spiegelden zich al de indrukken af, die hij van eene compositie welke ten gehoor werd gebracht, verkreeg, en wanneer een zijner werken werd uitgevoerd zat hij door bewegingen en wenken den gang van het werk en de dynamische schakeeringen aan te geven, tot groot vermaak van de toehoorders, die daardoor wel eens sterk werden afgeleid.

Tevens ging hij bij het aanhooren zoo geheel op in het werk, dat het hem ontging of de uitvoering goed of slecht was.

De voordrachten van werken voor kamermuziek lieten te Parijs — althans in die dagen — nog al eens te wenschen over, het virtuoosdom sprak bovendien hierbij altijd een woordje te veel mede, en beroemde solisten toonden vaak al heel oppervlakkig te oordeelen over de eigenaardige moeielijkheden aan dezen kunstvorm verbonden.

Zoo hoorde ik eens het *Quintet* van Franck op alles behalve voortreffelijke wijze uitvoeren. De componist, die dicht in mijne nabijheid was gezeten, genoot echter met volle teugen. Na de uitvoering knikte hij mij zeer voldaan toe. Ik ging tot hem, om mijne bewondering over zijn compositie uit te spreken, waarop hij zeide dat de heeren „à merveille” hadden gespeeld.

Toen ik zeer verbaasd keek, zeide hij: „Comment, ce n'est pas beau? Ah! c'est possible! je n'y ai pas fait attention.”

De uitvoerders, hierover geïnterpelleerd, waren eerlijk genoeg te erkennen dat de vertolking niet geweest was, zooals zij behoorde.

Bij dit staaltje, zoo teekenend voor de typeering zijner persoonlijkheid, zou ik verschillende andere kunnen voegen.

Franck's leven was niet rijk aan verrassende en pakkende episodes. Doch de hierboven beschreven eigenschappen, zijn zeldzame werkkraft en werklust, de daaruit ontstane meesterwerken en het kweken der jonge generatie, die zijn arbeid in de toekomst blijft voortzetten, getuigen van een leven dat niet verloren is geweest.

Wel moest hij van ijzer en staal zijn om zijn inspannend leven te kunnen volhouden. Hij gaf meestal tien uren per dag les en offerde vaak een groot deel van zijn nachtrust op om te kunnen componeeren. Doch het vruchtbaarst was hij, wanneer de vacantie — die voor de Parijsche musici ongeveer drie maanden duurt — was aangebroken en hij naar buiten trok, om zich geheel aan zijne scheppingen te kunnen wijden.

Was hij weer naar Parijs teruggekeerd, dan leefde hij bescheiden, ver van het Parijsche centrum aan den linkeroever van de Seine, en gaf heel wat goedkoper les dan de bekende Professeurs.

Hij was ook leeraar aan het Conservatoire in orgelspel, doch de directeur en leeraren stonden te hoog om zich met iemand als Franck af te geven.

Toen men niet kon nalaten in de concerten van het Conservatoire zijne Symphonie te spelen, vormde zich een ware oppositie tegen de uitvoering, die zich door gefluit openbaarde, en toen de meester later door een ongeluk — hij kreeg op straat den boom van een vrachtwagen die de hoogte van de Rue des Martyrs afkwam tegen de borst — overleed, was het Conservatoire niet officieel bij de begrafenis vertegenwoordigd.

Aldus toonde de gevierde componist Ambroise Thomas, tevens directeur van het Conservatoire, zijn minachting voor een componist, die nieuwere en betere wegen durfde volgen dan hij¹.

Doch de vrienden van den meester waren wel op het appel. Treffend was de rede door Emmanuel Chabrier namens de *Société Nationale* op het graf gehouden.

Die toespraak, door Hugues Imbert in zijn artikel over César Franck medegedeeld, luidt aldus:

1. Wat Thomas over gehad zou hebben voor den concierge van het Conservatoire, was hem te veel voor den *doyen* zijner leeraren.

Die houding heeft de vrienden van den meester niet weinig verbitterd. Thomas en zijn geestverwanten ontzagen zich niet Franck „un âne” te noemen en toen zijn Symphonie voor het eerst werd uitgevoerd verklaarde Gounod: „que c'était l'affirmation de l'impuissance poussée jusqu'au dogme.”

En dat durfde de componist van *Faust* en *Romeo* zeggen, die zelf twee symphonieën heeft gecomponeerd welke door onbeduidenheid uitmunten.

„Ik kom uit naam van de *Société Nationale* een laatsten groet aan den afgestorven meester, aan onzen vereerden voorzitter brengen.

„César Franck, „le brave père Franck”, zooals wij gister nog met eerbiedige familiariteit zeiden, zooals wij morgen en altijd zullen zeggen wanneer wij hem gedenken, was niet alleen een bewonderenswaardig kunstenaar, een der grootsten onder de grooten van de onsterfelijke familie, een van die zeldzame uitverkorenen, die kalm en sterk, rustig en nooit moede, zonder zich te haasten of te vertragen, bijna stilzweigend hun weg vervolgen alvorens zij tot hunne vaders wederkeeren, hij was ook de betreurde, de beminde, de bescheidenste, de zachtmoedigste en verstandigste leermeester.

„Hij was ons aller model, ons aller voorbeeld. Hij leefde alleen voor zijn gezin, zijn leerlingen, en de onsterfelijke kunst.

„Tegen het einde van den herfst, wanneer hij in Parijs was teruggekeerd, vroegen wij hem: Welnu, meester! wat hebt gij gedaan, wat brengt gij voor ons mede?

„Dat zult ge eens zien! zeide hij op geheimzinnigen toon, ik geloof dat gij tevreden zult zijn. Ik heb veel en goed gewerkt.

„En dat zeide hij zoo eenvoudig, met een oprecht naief vertrouwen, waarbij zijn expressieve stem zoo breed en ernstig klonk. Dan nam hij onze beide handen, hield ze lang vast en dacht daarbij zoowel aan de vreugde, die hij bij het scheppen had ondervonden, als aan het genoegen, dat hij hoopte dat wij door die kennismaking zouden smaken.

„En zoo hoorden wij ieder jaar wat nieuws, het heerlijke *Quintet*, de *Sonate* voor piano, en viool, *Les Béatitudes*, *Les Éolides* en het laatste jaar zijn groot *Strijkkwartet*, een waar meesterwerk.

„En ieder jaar scheen hij zichzelf weer te overtreffen.

„Vaarwel meester! Wij danken u, want gij hebt niet te vergeefs geleefd. In u begroeten wij niet alleen een der grootste kunstenaars dezer eeuw, doch ook den onvergelykelijken leermeester wiens heerlijk onderwijs een geheele generatie van degelijke, ernstige en ware kunstenaars heeft doen ontluiken,

die door u zijn gewapend voor den zoo ernstigen en langen tijd onbeslisten strijd.

„Ook aan den rechtvaardigen, eerlijken, zoo liefderijken en belangeloozen mensch, wiens raad altijd betrouwbaar was en wiens toespraak altijd goed deed, roepen wij het laatst vaarwel toe.”

Deze toespraak van een der begaafde vrienden en volgelingen van Franck: le gros et jovial Chabrier, zooals zijn vrienden hem altijd noemden, geeft zoo juist het karakter en den eerbied van zijn staf voor den meester weer, dat ik de verzoeking niet heb kunnen weerstaan die geheel af te schrijven.

Helaas! ook Chabrier, de geniale componist van *Gwendoline* en *Espana* is reeds aan de jonge kunst van Frankrijk ontvallen.

Ja! Franck was een waar kunstenaar! De weinige vrienden, die hem toen betreurden, hebben dat diep gevoeld. Zij wisten dat van hem de kracht was uitgegaan, die voor Frankrijk een nieuw muzikaal leven zou openen.

Thans betwist men zijn beteekenis niet meer. De orkest-directeuren die, zooals Willy (Henri Gauthiers Villars) in een zijner fumistische artikelen over muziek zegt, zich altijd haasten iets van een componist te laten uitvoeren zoodra hij dood is, hebben zich nu ook over de muziek van Franck ontfermd, o. a. Lamoureux, die bij zijn leven nooit een werk van hem heeft willen bekend maken.

Ook het publiek maakt nu zijn verzuim van vroeger — al is het wat laat — goed.

Willy zegt, over Franck schrijvende:

De geschiedenis van het genie onder ons, is als die van den zwanenridder. Wanneer gij hem herkent, moet hij van u gaan.

Minder gelukkig dan *Lohengrin*, kan de kunstenaar niet altijd vóór zijn heengaan zijn goed recht en zijn roem verkondigen aan het voor hem geknielde volk. Hij gaat heen zonder den tijd te hebben gehad, aan de twijfelende menigte de openbaring te geven van dien *Graal*, waarvan hij de apostel is, en de waarheid blijkt pas wanneer hij verdwenen is en wanneer de glans van zijn figuur reeds aan den horizont wegnevelt.

Toen Georges Servières na Franck's dood er over dacht een studie over hem in het licht te geven, kwam hij voor dit doel bij een der voornaamste uitgevers.

Hij verhaalt het volgende gesprek:

„O mijnheer! ik herinner mij Franck zeer goed, een man die altijd zoo'n haast had, die zoo deftig in het zwart was gekleed en te korte pantalons droeg... organist aan de St. Clotilde! Ja, ja! Een groot musicus, maar weinig bekend.”

„Juist! Daarom wilde ik hem meer bekend maken.”

„Uitstekend! Maar de lezers zullen niet begrijpen waarom gij iets schrijft over een componist die niet beroemd is en van wien nooit iets in de opera is opgevoerd. Ik geloof zelfs niet dat hij ooit een ballet heeft geschreven!”

Die uitgever was een wijs man, die zijn publiek goed kende.

Franck heeft echter wel een paar opera's geschreven: *Hulda* en *Ghiselle*, welke laatste echter niet is voltooid. Ook bij zijn debuut in 1848, schreef hij *Le Valet de Ferme*, die zou opgevoerd worden door de *Opéra National* onder het bestuur van Ad. Adam; doch die instelling ging te niet en de opera „rentrait dans les cartons” waaruit zij nooit meer te voorschijn is gekomen.

Van *Hulda* is na Franck's dood een klavierpartitie bewerkt en uitgegeven door zijn leerling Samuel Rousseau, naar het manuscript dat in het bezit is van zijn zoon Georges Franck.

De opera was echter niet zijn eigenlijk terrein zooals uit de opvoering van *Hulda* wel gebleken is, doch wel de symphonische en de kerkelijke muziek, en hoewel ik niet onderschrijf wat zijn volgelingen zeggen, „Franck c'est nôtre Bach” is hij in die werken toch de evenknie van Brahms en andere groote meesters.

Doch na deze algemeene beschouwingen wordt het tijd een korte biografie te geven en iets over Franck's voornaamste werken te zeggen.

Franck werd den 10en December 1822 te Luik in België geboren. Hij studeerde eerst aan het Conservatoire aldaar, doch

kwam op 15-jarigen leeftijd te Parijs, waar hij den 2den October 1837 leerling van het Conservatoire werd, dat toen onder leiding van Cherubini stond. Hij kwam in de klasse voor harmonie, contrapunt en fuga bij Leborne en in de pianoklasse van Zimmermann (schoonvader van Charles Gounod).

Het volgend jaar verwierf hij reeds een accessit voor contrapunt en fuga en den eersten prijs voor klavierspel. Die laatste onderscheiding verkreeg hij op eene wijze, die in de annalen van het Conservatoire geheel onbekend was. Hij droeg het concert in A kleine terts van Hummel met meesterschap voor en toen hem de bladzijde werd voorgelegd, die hij op het eerste gezicht moest spelen, deed hij dit niet alleen meesterlijk doch transponeerde dit nummer een terts lager.

Men kan het enthousiasme dat die daad verwekte gemakkelijk raden.

Na hem probeerden verschillende leerlingen dit ook te doen doch zonder hetzelfde resultaat. De jury stelde hem onmiddellijk buiten mededinging en kende hem den eersten „prix d'honneur” toe.

Men verzekert dat, tot heden toe, niemand hem dit heeft nagedaan.

Den 6den October 1838 als leerling voor de „classe de composition lyrique” onder leiding van Berton toegelaten, kreeg hij in 1839 den tweeden en in 1840 den eersten prijs voor contrapunt en fuga. In dat jaar kwam hij ook in de orgelklasse van Benoist en behaalde een paar jaar later den tweeden prijs.

De registers van het Conservatoire vermelden dat Franck in 1842 vrijwillig het conservatorium verliet, daar zijn vader, die een heerschzuchtig man was, hem niet wilde toestaan naar den Prix de Rome te dingen; hij wilde liever een virtuoos van zijn zoon maken. Die wensch was niet menschkundig, want zijn zoon gevoelde niet de minste roeping voor de acrobatische toeren van den virtuoos en wijdde zich dadelijk aan de compositie en het muziekonderwijs.

Dertig jaar later werd hij bij ministerieel besluit (31 Januari 1872) tot opvolger van Benoist benoemd als leeraar in orgelspel.

Rondom het orgel van het Conservatoire en dat van de Eglise Sainte-Clotilde schaarden zich zijn beste leerlingen die hier boven reeds genoemd zijn, benevens Augusta Holmès, Gabriel Pierné, Dallier, Chapuis, Galeotti, Coquard, de Bréville, Guy Ropartz en anderen. Daar gaf hij hun de primeur van zijn werken.

In deze houding is een portret van hem opgenomen door mej. Bongier. Een weinig voorovergebogen voor de klavieren van het orgel gezeten, met de rechterhand op de toetsen en met de linkerhand de registers uittrekkende, staart de meester met de oogen half gesloten omhoog, alsof hij luistert naar de mystieke stemmen uit den hooge, die hem zijne inspiratie moeten geven.

Er was in zijn goedheid voor zijn leerlingen iets zalvends dat hij wellicht door zijn omgeving in geestelijke kringen heeft gekregen, doch zij ergerden zich daar niet aan want zij zagen hoog tegen hem op en beschouwden zich eenigszins als zijne kinderen.

Franck was een groot vereerder van Wagner. Toen ik met hem over den Bayreuther meester sprak, zeide hij: „Ah! Wagner, c'est ma religion”. Doch evenzeer bewonderde hij de duitsche meesters van de klassieke en romantische school, en zijn enthousiasme voor Gluck, Weber en Berlioz was even groot als voor de oude fransche meesters Monsygnny, Grétry en vooral Méhul.

Als hij over Méhul sprak kon hij vaak de verzoeking niet weerstaan het mooie duo de la jalousie van *Euphronie et Coradin* te zingen.

Uit de hierachter gevoegde lijst zal men zien welk een groot aantal werken Franck heeft nagelaten.

Eenige er van zijn reeds ten onzent uitgevoerd. D'Indy heeft te Amsterdam voor het eerst de violonsonate bekend gemaakt en op een kamermuziek-soirée van Toonkunst werd het *Quintet* gespeeld.

Richard Hol liet op een der muziekfeesten te Utrecht (in 1894) Franck's meesterwerk *Les Béatitudes* voor het eerst uitvoeren en Viotta introduceerde op een Caecilia-concert de *Sym-*

phonie in D. gr. t. Verder werden door het orkest van het Concertgebouw de *Poèmes Symphoniques: Le Chasseur maudit* en *Les Bolides* ten gehoor gebracht.

(De kleinere werken voor vrouwenkoor zijn op enkele mijner uitvoeringen voor het eerst in ons land gezongen).

Franck, die zich spoedig in Frankrijk thuis gevoelde, liet zich daar naturaliseeren. Hij gevoelde zooveel liefde voor zijn nieuw vaderland dat hij zijn zonen aan de verdediging van 1870 liet deelnemen. Hij zelf begon met een Ode te componeeren, getiteld: *Paris*. Dit gedicht — men weet niet meer van wien het was — sleepte hem zoo mede, dat hij met geestdrift aan het werk toog.

Toen, tusschen twee voorpostengevechten, Henri Duparc en ik (aldus verhaalt Hugues Imbert) in Parijs terugkeerden, kwam de meester stralend bij ons en hield ons het versch beschreven muziekblad voor oogen.

Wij zullen nooit vergeten met hoeveel vuur hij die schoone bladzijde voor ons zong en speelde. Ongelukkig beletten de nederlagen, die slag op slag volgden, den meester zijn chant triumphal te laten uitvoeren.

Aan zijn eerste werken hechte Franck later zelf weinig waarde meer. Eerst met *Ruth*, *églogue biblique*, begint zijn streven beteekenis te krijgen. Vooral de eenvoud in dit werk, zoo geheel in den geest van Franck's aard, is bijzonder aantrekkelijk.

Het succes van *Ruth* [in 1846 den 4den Januari voor het eerst opgevoerd met de solisten Hermann Leon (Boaz), Jourdain (un moissonneur), m^{lles} Lavoye van de Opera-Comique (Ruth), Moisson (Noémi) en Caut (Orpha)] was zeer groot. De hertog van Monpensier liet den componist bij zich roepen en beloofde hem dat zijn werk aan het hof zou worden uitgevoerd. Die belofte kwam echter niet in vervulling. Meijerbeer en Spontini, die tegenwoordig waren, roemden het ook zeer, waarbij de pers zich aansloot. Toen had Franck dus een oogenblik van succes, dat hem noopte zijn opera *Le Valet de Ferme* te componeeren, die echter, zooals reeds is gemeld, niet voor het voetlicht kwam.

Dit échec bracht er hem toe, zich meer terug te trekken en alleen voor zijn compositie en zijn onderwijs te leven.

Eerst in 1860, toen hij na de inwijding van het nieuwe orgel in Sainte-Clotilde tot organist van die kerk werd benoemd, verspreidde zich de roem van zijn talent als organist en als improvisator. Een jaar later liet hij in die kerk een *Mis* voor orkest en koor uitvoeren ten voordeele van de *Société des Artistes musiciens*. Eerst achttien jaar later gelukte het hem een uitgever voor dit werk te vinden.

Liszt was meer dan eens tegenwoordig bij de orgelvoordrachten die Franck gaf.

De partitie van *Ruth* is, wat eenvoud van stijl betreft, wel eens bij *Joseph* van Méhul vergeleken. En toch werkte de tekst niet mede. Vooral in het derde deel vindt men de zonderlingste „vers de mirliton”.

Bij een uitvoering in 1871 ten voordeele van de slachtoffers van den brand te St. Cloud, vond *Ruth* groote waardeering. Men kon zich toen niet begrijpen dat dit oratorium al dertig jaar oud was en dat men nooit Franck's naam had gehoord. Doch zoo ging het later altijd.

In dezen tijd ontstond ook het oratorium *La Rédemption*, dat hij schreef toen hij reeds aan *Les Béatitudes* arbeidde. (1871—1872).

Naar een gedicht van Eduard Blau bewerkt, bezong hij daarin den lof van den *Christ-Rédempteur*, die voor de tweede maal de wereld zal verlossen wanneer de stervelingen hem met een oprecht gebed aanroepen. De geloovige meester heeft aan de koren der engelen zulk een wijding gegeven, dat het is alsof de stemmen uit den hemel komen.

Het eerste koor kondigt de geboorte aan, het tweede be treurt de afdwaling der menschen, en daarna komt de stem van den aartsengel, die den mensch tot het gebed opwekt.

Tusschen de twee deelen is een symphonisch muziekstuk van grootschen stijl gecomponeerd, dat echter bij de eerste opvoering in het Odéon op Witten Donderdag 10 April 1873 werd gecoupeerd.

De solo werd gezongen door mevr. de Caters Lablache en de verzen gedeclameerd door Mounet Sully.

Dit oratorium vond veel minder waardeering dan *Ruth*, zelfs bij de musici, die voor dien ernstigen stijl en de mystieke stemmen niet veel gevoelden. Men was te veel aan de zoetvloeiende kerkmuziek van Massenet (Marie-Madeleine) en van Gounod gewend.

In 1878 werd op den eersten Paaschdag in de kerk Ste. Clotilde de *Mis* uitgevoerd, waarin het populaire *Panis angelicus* voorkomt dat ook bij ons dikwijls is gezongen, doch waarover Franck zich zelf later minder gunstig uitliet. Overigens bevat deze *Mis* veel belangrijker gedeelten.

In 1880 verscheen eindelijk *Les Béatitudes* in druk, waarvan de componist echter zelf slechts enkele fragmenten in de *Salle Pleyel* in 1889 hoorde uitvoeren. Toevallig heb ik deze uitvoering bijgewoond, die alles behalve geschikt was om de schoonheden in het juiste licht te plaatsen. Het koor was onvoldoende en het orkest onder leiding van D'Indy (die geen buiten-gewoon dirigent was) speelde vrij slordig. Vóór dien tijd moet al reeds een auditie met klavier ten huize van Franck hebben plaats gehad, die even weinig indruk maakte. Eerst na Franck's dood is door Colonne een uitvoering van het geheele werk gegeven die er het juiste licht op deed vallen. Toen werd van verschillende zijden dewensch geuit *Les Béatitudes* uit te voeren. En zooals ik verhaald heb, deed het in 1894 bij ons zijn intocht, eerst te Utrecht en later te Amsterdam waar het tweemaal werd uitgevoerd. (Ook in den Haag werd het ten gehoor gebracht).

Doch alvorens den inhoud van dit en andere vocale werken mede te deelen, zij eerst een oogenblik de aandacht gewijd aan de orkestwerken van César Franck.

Zijn voornaamste orkestraal toonwerk is wel de *Symphonie* in D, waarin het meesterschap van conceptie, bouw en bewerking zoo treffend uitkomt.

In dit werk, geheel in modernen stijl opgevat, heeft Franck getracht eenheid te brengen door het gebruik van een thema als type dat in alle deelen optreedt.

Deze symphonie bestaat eigenlijk maar uit drie deelen daar het *Andante* en *Scherzo* aan elkander verbonden zijn.

Nog in een ander opzicht wijkt deze symphonie van andere werken af, daar in het *Coda* van de *Finale* verschillende maatsoorten der deelen als herhaling optreden.

Ook heeft de componist niet van het oudere systeem van herhalingen gebruik gemaakt.

Het aantal motieven is zeer talrijk, wellicht wat te talrijk. In het eerste deel vindt men er niet minder dan vijf, vier in het *Allegretto* en drie in de *Finale*, zonder te spreken van de vele herhalingen van vorige thema's.

Bij de auditie te Amsterdam heeft het dadelijk de aandacht getrokken dat het eerste motief zulk een sterke gelijkenis heeft met een motief van Liszt, doch de bewerking en ontwikkeling is zoo persoonlijk dat hier geen sprake kan zijn van te sterke reminiscens.

Dit motief treedt zoowel bij de inleiding (*Lento*) als bij het *Allegro non troppo* op, waar het verder ontwikkeld wordt.

Het voornaamste thema dat na het hoofdthema wordt gehoord, staat er lijnrecht tegenover, want hoewel het evenzeer als motief gebouwd is, vormt het door de melodische ontwikkeling een sterke tegenstelling. Dit zeer zangerige thema is door J. G. Ropartz „le thème de l'espoir" genoemd.

Zeer melodisch is ook het hoofdthema van het *Allegretto*, dat gevolgd wordt door een thema dat men zou kunnen beschouwen als een variatie van het *leidmotief* waarop het geheele werk is gebouwd.

Van de finale is het tweede thema het meest expressief. Dit drukt als het ware een stemming van zegepraal uit. Echter wordt dit spoedig weer gevolgd door een motief van een somberder karakter.

De wijze waarop Franck die thema's voorbereidt, aan elkander verbindt en verwerkt, is in één woord meesterlijk; daarbij is zulk een natuurlijke strooming behouden, dat dit werk een zeer juist en blik geeft op Franck's geweldige kunnen.

In de andere orkestwerken *Le Chasseur maudit*, *Les Djinns*

en *Les Éolides*, die tot het gebied der programmamuziek behooren, komen zijn moderne neigingen het sterkst uit, omdat hierbij meer de kleur en de stemming dan de structuur op den voorgrond treden.

Thans wil ik iets van de beide opera's vermelden die Franck heeft nagelaten en die pas na zijn dood zijn opgevoerd.

Men zou eigenlijk niet zeggen, dat *Hulda* in de laatste jaren van zijn leven is ontstaan, want het leidmotief waarvan Franck in zijn *Oratoria*, zijn *Symphonie* en *Poèmes Symphoniques*, ja zelfs in zijn werken voor kamermuziek zulk een ruim gebruik maakt, is in *Hulda* niet te vinden. Zonder de oude vormen van de opera slaafs te volgen, is hij er toch niet ver van afgeweken. De dialoog is tot het strikt noodzakelijke bepaald, de ensembles zijn er zeer in uitgewerkt en de afgesloten vormen vaak bijgehouden.

Men heeft den componist verweten dat zijn personen muzikaal niet scherp genoeg gekarakteriseerd zijn, o. a. is het contrast tusschen de reine teederheid van *Swanhilde* en de gepassioneerde liefde van *Hulda* niet groot genoeg. De persoon van *Hulda* is echter het sprekendst en werd door de creatie van de begaafde zangeres mevrouw Deschamps-Jehin zeer goed tot haar recht gebracht.

Dit werk, dat in 1894 te Monte-Carlo voor het eerst werd opgevoerd en dat Franck vooral had gecomponeerd om aan den aandrang zijner vrienden te voldoen, werd in 1879 begonnen en is in 1882 voltooid. Franck werkte er niet geregeld aan, doch bewaarde het voor de zomermaanden wanneer hij naar buiten trok. De instrumentatie was pas in 1885 gereed.

Verschillende fragmenten werden bij zijn leven en kort na zijn dood ten gehore gebracht, o. a. de marsch met koor en de *airs de ballet*, in 1884 bij een festival in het *Trocadéro* gespeeld en later herhaald op een festival, dat de vrienden en leerlingen ter eere van den meester op 30 Januari 1887 in het *Cirque d'Hiver* hadden georganiseerd.

Het *ariosa* van *Hulda* hoorde ik op een concert, den 21^{en} Februari 1890 door den pianist Paul Braud gegeven, waar

uitsluitend werken van Franck werden uitgevoerd, door *Mme Deléage* zingen en het *Choeur de femmes de l'Hermine* werd in de *Société Nationale* den 27^{sten} December van hetzelfde jaar ten gehoor gebracht.

Deze opera heeft vier bedrijven met een epiloog. De handeling heeft plaats in Noorwegen in de 11^{de} eeuw.

Hulda en haar moeder wachten des avonds op den vader en echtgenoot *Hustawick*, die ter jacht is getogen. Ongerust over zijn lang uitblijven, spreken zij de vrees uit dat een vijandige stam, die der *Aslaks*, *Hustawick* zal hebben vermoord.

Plotseling verschijnen de vijanden, die zich van de beide vrouwen meester maken, met *Gudleik*, die *Hustawick* heeft gedood, aan het hoofd. *Hulda* wordt gedwongen *Gudleik* te volgen, doch zij zweert den dood haars vaders te zullen wreken.

In de volgende acte — twee jaar later — ziet men *Hulda* weer, die al dien tijd in gezelschap van de zusters van den overweldiger heeft geleefd. Men maakt zich gereed twee bruiloften te vieren, die van *Thordis* met *Grunnar* en van *Hulda* met *Gudleik*. De moeder en zusters van dezen laatsten berispen hem over zijn keuze, doch *Gudleik* stoort zich daar niet aan.

Hulda heeft echter eene hartstochtelijke liefde opgevat voor een ridder van het hof, *Eiolf*, die verloofd is met een zacht, onschuldig meisje, *Swanhilde*.

Daarom vergeet zij echter haar wraak niet, en kiest *Eiolf* tot haar werktuig uit, om die te volbrengen. In een spiegelgevecht blijkt het dat de twee medeminnaars geslagen vijanden zijn geworden. Tot grooten schrik van de zijnen wordt *Gudleik* doodelijk getroffen, waarna de overwinnaar *Eiolf* weet te ontsnappen, vóór men er aan denkt hem te vervolgen.

Nu *Hulda* van haar gehaten meester bevrijd is, geeft zij zich geheel over aan haar liefde voor *Eiolf*, die haar alle avonden, als het duister wordt, komt bezoeken en die zich, *Swanhilde* vergetende, aan die bekoring geheel overgeeft.

De vierde acte speelt in het park van het koninklijk kasteel, waar een feest, door den koning en de koningin gegeven, als voorwendsel dient om een ballet te laten opvoeren, dat op

allegorische wijze den strijd tusschen de lente en den winter voorstelt.

Swanhilde, die daarna alleen in het park blijft, klaagt over de ontrouw van *Eiof*, dien zij nog altijd bemint. Deze vertoont zich daarop, en wordt weer bekoord door het zachte jonge meisje, dat de oude teedere herinneringen weer bij hem weet op te wekken, waarop hij belooft zijn hartstocht voor de sombere *Hulda* te zullen bedwingen.

Doch daarover is *Hulda* weer heel slecht te spreken, die zich op den ontrouwen minnaar wil wreken en de broeders van *Gudleik* aanspoort om hem den dood van hun broeder betaald te zetten. Onder voorwendsel van nog eens afscheid van hem te willen nemen, lokt zij *Eiof* in een hinderlaag, waar de *Aslaks* hem overvallen en dooden. Doch de broeders zijn daarmede niet tevreden en eischen ook *Hulda's* dood. Wanneer zij op haar aanvallen, verschijnen echter de volgelingen van *Eiof*, die hun meester te hulp snellen, waarop de broeders van *Gudleik* de vlucht nemen.

Eiof's getrouwen bedreigen nu op hun beurt ook *Hulda*; deze geeft er echter de voorkeur aan te sterven op de manier die haar zelf het meest behaagt, en stort zich daarom in zee.

Dit gedicht van Grandmougin is vrij gevolgd naar een tooneelstuk in drie bedrijven van Björnson, getiteld: *Hulda de manke*, dat door hem is geschreven in de periode waarin hij directeur was van het theater te Bergen (1858); doch deze opera moet er in veel opzichten van afwijken. De persoonlijkheid van *Thordis*, in het oorspronkelijk werk zoo aantrekkelijk, is in de opera slechts eene bijfiguur en ook de ont-knooping is anders. Grandmougin heeft geen enkele aanwijzing omtrent de psychologie der personen gegeven. Uit de aanroeping van *Hulda* der sombere geesten van de zee in de eerste acte, terwijl haar moeder de Godheid smeekt de haren veilig terug te brengen, zou men kunnen afleiden dat zij eene heidin is, doch verder blijkt dit niet. Evenmin wie *Eiof* (die zoowel door de brunette als door de blondine wordt begeerd) of *Swanhilde* eigenlijk zijn.

Hulda is ongeveer in denzelfden tijd ontstaan als de kleine partitie van *Rebecca*. Er is veel analogs in de vocale vormen der beide werken, zoowel wat de behandeling der frasen als die van de ensembles betreft. Die overeenkomst is zoowel te bespeuren in de eerste acte in de scene tusschen *Hulda* en hare moeder, als in de tweede acte in den bouw van de cantilene van *Hulda* waar, evenals in die van *Eliézer* en *Rebecca*, de melodie, van het orkest uitgaande, zich als arabeske om den zang beweegt, zich ontwikkelt tot een symphonisch weefsel en daarna weer tot het orkest terugkeert.

Ook in de behandeling en kleur der koren is overeenkomst. Die hebben bovendien, wat stijl betreft, dikwijls het naieve van de koren van *Ruth*.

In de orkestrale gedeelten wordt men weer het meest herinnerd aan *Psyché*, waar men dezelfde bevalligheid en frischheid in de schildering vindt, doch met verschillende kleur, daar in *Hulda* de componist er een Noorsche tint aan heeft weten te geven. De marsch, het ballet en het præludium der vierde acte doen o. a. denken aan de Noorsche volksliederen, door Grieg en anderen zoo vaak aangewend.

De opvoering die te Monte-Carlo, dank zij het initatief van van den directeur Raoul Gunsbourg, plaats had, heeft groot succes gehad.

Voortreffelijk voorbereid door den kapelmeester Jehin, komt aan hem de grootste eer van de goede uitvoering toe. Doch ook zijne echtgenoot, die *Hulda* en *Mme d'Alba*, die *Swanhilde* creëerden, hebben veel daartoe bijgedragen, evenals de bekende zanger Lhérie, die den woesten *Gudleik* uitstekend vertolkte.

Er bestaat een tweede uitgave van de partitie van *Hulda*, waarin eenige wijzigingen zijn aangebracht.

In die uitgave is o. a. de scène weggelaten, waar *Eiolf* toont *Swanhilde* te vergeten. Men hoort een twist in de verte. De broeders van *Gudleik* komen hem verwijten dat hij eene dochter van een vijandigen stam zal huwen, waarop *Gudleik* zijn broeders beschuldigt zijn medeminnaars te zijn. *Gudrun* kalmeert haar zonen en maant hen tot gehoorzaamheid aan. Ook andere wij-

zingen van minder belang komen hier en daar in de tweede uitgave voor.

Eerst in de laatste jaren zijns levens is Franck aan zijn tweede dramatisch werk *Ghiselle*, dat hij, zooals ik reeds zeide, slechts in schets heeft kunnen bewerken, begonnen. Alleen de eerste acte is door Franck, doch de andere bedrijven zijn door eenige zijner beste leerlingen naar de klavierpartitie, die door den zoon van Franck is uitgegeven, geïnstrumenteerd.

In de tweede acte heeft P. de Bréville de *scène*, waarin de waarzegster verschijnt, Chausson de *scène d'amour* en d'Indy het groote *ensemble* geïnstrumenteerd. De derde acte is door Samuel Rousseau en de vierde door Arthur Coquard bewerkt.

Hoewel Georges Franck verklaart, dat de door hem uitgegeven partitie geheel overeenkomt met het manuscript zijns vaders, draagt die partitie nog te veel het karakter van een schets om te kunnen gelooven dat Franck zijn gedachten daarin geheel zou hebben uitgewerkt. De begeleiding is nog bijna geheel opgeschreven in eenvoudige accoorden, die alleen het harmonisch geraamte aangeven; hier is nog geen enkele polyphone ontwikkeling en geen spoor van de rijke contrapuntiek te vinden, waardoor Franck's compositiën steeds uitmunten.

Men heeft het manuscript gefotografeerd, om het zoo getrouw mogelijk weer te geven, doch daarmee is zeker niet aan de bedoeling van den componist voldaan, die vermoedelijk niet van plan was zijn manuscript aldus de wereld in te sturen, zooals Georges Servières zoo juist heeft aangetoond. De klavierpartitie is uitgegeven bij Choudens te Parijs.

Het libretto, dat Franck in 1888 en 1889 componeerde en dat een Merovingisch verhaal bevat, is door Gilbert Augustin Thierry geschreven. De laatste pagina van het manuscript draagt als datum 21 September 1889.

Dat Franck, de zanger bij uitnemendheid van den reinen geest der engelen en de vreugde van het Paradijs, die de ideale schoonheid en liefde, verpersoonlijkt door *Psyche*, bij voorkeur bezong zich tot zulk een barbaarsch onderwerp, waarin geweld en bloed het hoogste woord voeren, voelde aangetrokken, heeft

veler verbazing opgewekt. In *Hulda* komen nog verkwikkende tegenstellingen voor, doch in *Ghiselle* zijn de moord en het geweld niet van de lucht, zooals uit het verhaal van de handeling zal blijken.

Fredegonde, die liefde gevoelt voor *Gontram*, een overwinnaar uit Neustrië, die haar echter versmaadt en meer van eene gevangene, *Ghiselle* houdt, wil deze dwingen den lof te bezingen van de overweldigers van haar vaderland. Om haar tevens van *Gontram* te verwijderen, geeft zij haar als slavin aan *Theudebert*, een van hare krijgers, ten geschenke.

Daar deze door *Gontram* in een tweegevecht ontwapend en gedwongen wordt *Ghiselle* weer af te staan, herneemt *Fredegonde* hare slavin en dwingt haar naar het klooster te gaan.

Ghiselle stemt er in toe, daar zij gelooft dat *Gontram* verraderlijk gedood is door de bruid van *Theudebert*, doch daar de helden in een opera, wanneer zij sterven moeten, dit nooit doen voor de laatste acte, begrijpt de lezer reeds dat hij slechts gewond is.

Wanneer *Ghiselle* reeds de gelofte voor den bisschop *Ambrosius* heeft afgelegd, verschijnt *Gontram* op eens en komt haar opeischen. *Ghiselle* werpt zich in de armen van *Gontram*, waarop de bisschop over beiden den banvloek uitspreekt en hen in de kerk opsluit. Het volk steekt in woede de kerk in brand, een der muren stort in, waardoor aan de twee gelieven een vrije uitgang wordt verschaft. Zij vluchten in een boot over de Seine en komen aan de hut van de waarzegster *Gudrune*, aan wie zij een schuilplaats vragen.

In deze ontdekt *Ghiselle* haar moeder, die oude van haar waardigheid vervallen koningin, die hun huwelijk volgens den heidenschen ritus inzegent, doch die haar dochter slechts heeft teruggevonden om haar weer te verliezen. Want om aan de woede van het volk te ontkomen, sterven zij door vergift.

In de kritieken, na de uitvoering (6 April 1896) te Monte Carlo geschreven, heeft men er op gewezen dat in deze opera al het materiaal voor de opera-effecten uit de periode van Meyerbeer aanwezig was. Een koor van overwinnende krijgers

en een triomfale marsch, een drinklied, de vernedering van de gevangene door een trotsche koningin die in haar een medeminnares ziet, een duel tusschen twee mannen die dezelfde vrouw beminnen, een waarzegster die haar dochter zoekt en in de laatste acte terugvindt, een religieuse scène met de heldin die den sluier aanneemt en door den minnaar wordt bevrijd, de vervloeking van den bisschop en de vervolging van het minnend paar, verder een brand, een waanzin-scène en een dubbele zelfmoord, niets ontbreekt aan de hulpmiddelen der oudere opera.

Dat Franck in dien tekst zich niet recht tehuis gevoelde, bewijst wel het gehalte der muziek, die beneden *Hulda* staat, doch waarin hij toch in sommige scenes gelegenheid heeft gevonden zijn muzikale gedachten op kunstige wijze te ontwikkelen, o. a. waar de waarzegster in een hallucinatie meent haar gestorven zonen voor zich te zien, en bij de vlucht der gelieven, waar het orkest een rijke illustratie biedt.

Hoewel ook in *Ghiselle* de leidmotieven niet systematisch zijn behandeld, spelen een paar thema's toch een groote rol, o. a. de melodie van het lied van de moeder, een motief van de waarzegster en een liefdemotief dat melodisch zeer ontwikkeld is. Men vond het eerste deel van de eerste acte, den krijgszang, den marsch en het drinklied den meester onwaardig, evenals den eersten zang van *Ghiselle*, doch van beter gehalte werden de volgende scènes geoordeeld.

Het voorspel van de tweede acte trok de aandacht door de kleur en de bewerking van het thema van de waarzegster.

De oproeping van *Gudrune* tot haar zonen is een merkwaardig muziekstuk en de zang van de moeder, *Ghiselle*, *hélas! quel pays te recèle?* treft door de zachte, teedere uitdrukking.

Verder wordt zeer geroemd de religieuse scene, waar met zeer eenvoudige middelen veel indruk wordt verkregen. Doch als geheel heeft de opvoering, die zeer goed voorbereid was, den roem van Franck niet verhoogd.

De hoofdvertolkers waren de dames Eames, Adiny en Deschamps-Jehin en de heeren Melchisedek en Mangin, allen van

de opera te Parijs en, de leiding van het geheel door Jehin moet zeer goed geweest zijn.

Men heeft dikwijls aangedrongen op een opvoering te Parijs van *Hulda*, doch zij die het wel met Franck en zijn roem meenen, zouden ongaarne *Ghiselle* tot het leven terugroepen.

Het is wel vreemd dat Franck's opera's uitsluitend te Monte Carlo zijn gespeeld, en dat de eenvoudige en ernstige kunstenaar en de meest kerkelijk-geloovige christen alleen als dramatisch componist is erkend in een aardsch paradijs, waar Satan als overwinnaar heerscht en waar al wat edel en goed is dreigt onder te gaan in een poel van ongerechtigheid.

Doch de opera was ook Franck's gebied niet. Ongetwijfeld is hij meer onder den indruk, dat iedere fransche componist van beteekenis voor de opera heeft gearheid, dan uit innerlijken aandrang aan het werk getogen. Want er is in dit laatste werk groote eenvormigheid door de weinige afwisseling van toon en kleur, terwijl de beste gedeelten sterke reminiscensen aan *Psyché* en *Rédemption* openbaren.

Er zijn in deze opera sporen van vermoeidheid, die volstrekt niet te vinden zijn in de meesterwerken die in dienzelfden tijd zijn ontstaan; o. a. het groote *Strijkkwartet*, waarvan ik het voorrecht had de eerste uitvoering te hooren en dat ik zeer in de aandacht van onze kamermuziek-vereenigingen aanbeveel, en de stukken voor orgel. De vrienden en leerlingen van Franck hadden dus zeker beter gedaan *Ghiselle* niet in dien vorm bekend te maken, doch waar zijn getrouwe schaar zoo veel voor hem gearheid en gestreden heeft, daar mag men hun dezen misgreep niet al te hoog aanrekenen.

Het was zeer verkwikkend den meester door zijn staf omgeven te zien en de bewondering in de blikken zijner leerlingen te lezen wanneer Franck's compositiën werden vertolkt.

Nog steeds moet ik hierbij denken aan de typische persoonlijkheid van Chabrier, wien ik eens aan het klavier heb zien zitten toen hij met drie andere kunstenaars zijn *Espana*, door Paul Vidal „à huit mains” gearrangeerd, voordroeg. Zoo onstuimig, zoo „endiablé” heb ik dit nummer na dien tijd nog door geen enkel orkest hooren uitvoeren.

Hoewel dit tot Franck in geen betrekking staat, kan ik toch de verzoeking niet weerstaan even het sonnet af te schrijven, dat Paul Verlaine dichtte onder den indruk van Chabrier's dood; het komt voor in *Amour*:

Chabrier, nous faisons, un ami et moi,
Des paroles pour vous qui leur donniez des ailes,
Et tous trois frémissions quand, pour bénir nos zéles,
Passaient l'Ecce Deus et le Je ne sais quoi.

Chez ma mère charmante et divinement bonne,
Votre génie improvisait au piano
Et c'était tout autour comme un brillant anneau,
De sympathie et d'aise aimable qui rayonne.

Hélas! ma mère est morte et l'ami cher est mort,
Et me voici semblable au chrétien près du port,
Qui surveille les tout derniers écueils du monde.

Non toutefois sans saluer à l'horizon
Comme une voile sur le large au blanc frisson,
Le souvenir des frais instants de paix profonde.

Doch thans wensch ik mij nog eenigzins uitvoeriger met de vocale werken, die Franck voor de concertzaal heeft geschreven, bezig te houden.

Vooraf moet worden opgemerkt, dat, wanneer de jongeren in Franck de evenknie van Bach en Händel zagen, men niet moet vergeten, dat er bijna nog geen fransche kerkmuziek bestond. Behalve *L'Enfance du Christ* van Berlioz en *Le Déluge* van Saint-Saëns, bevatten de meeste van die werken zeer zinnelijke muziek. Zoowel Gounod als Massenet e. a. lieten de Apostelen en Heiligen spreken in de minnetaal der opera. „Qui donc se décidera à proscrire cette mystique égrillarde, ces fonts à l'eau de bidet qu'inventa Gounod?” vraagt Huysmans in zijn geschrift: *En route*.

Franck was na al die uitingen de eerste die in ernstigen stijl schreef en wellicht openbaart zich hierin nog zijn Duitsche afkomst, al was hij Belg van geboorte.

Thans zij eerst de inhoud der *Béatitudes* verhaald, het werk waaruit men den componist het best leert kennen, waarin hij al zijn kunnen, voelen en denken heeft gelegd en waarin *kunnen*

en *willen* het schoonst en meest harmonisch verband vormen.

De inhoud der acht *Beatitudes* is het verhaal hoe Satan door Christus wordt overwonnen, en hoe de menschheid ten prooi aan allerlei ellende en boosheid hier op aarde door den Verloeser wordt gered.

In den Proloog verhaalt de *récitant* hoe groot de ellende was op aarde, zoodat niemand meer hoop had, allen waren beulen of slachtoffers met kwalen en misdaden belast, tot een zachte stem uit den hemel klonk waarop allen omhoog zagen naar den heiligen berg waarvan de engelen waren afgedaald, die zich om den Goddelijken meester schaarden en zongen: *Gezegend zij hij die de hoop in de verslagen harten doet herleven.*

Dan volgt de eerste zaligspreking.

De menschen jagen naar rijkdom en genot, als het eenige ware geluk en de eenige ware levenswijsheid. Anderen vragen: Waar is het geluk? (bij dit gedeelte heeft de componist het motief omgekeerd en er een ander karakter aan gegeven). Want bij die vreugde is onze ziel toch met treurigheid vervuld, doch daartegen klinkt al omstuimiger het lied van genot en geldzucht, tot de woeste tonen door een langzame melodie worden vervangen, waarna de stem van Christus gehoord wordt: Zalig de mensch die zijn hart niet aan vergankelijk goed hecht en in den boezem der ellendigen de gaven verspreidt, die hij van den Heer ontvangen heeft. Want in waarheid, ik zeg u: Zalig is de mensch voor wien door de heilige liefde het Koninkrijk der Hemelen wordt geopenbaard. (Zalig zijn de armen van geest want hunner is het Koninkrijk der Hemelen).

De tweede: „Zalig zijn de zachtmoedigen, want zij zullen het aardrijk beërven”, schildert de wanhoop der menschen. De hemel is verre en de aarde geeft geen geluk; geen straal van licht, geen hoop is er meer.

Dit koor tegen een tremolo van het orkest, in reciteerenden stijl gezongen, ontwikkelt zich langzamerhand op polyphone wijze tot een groot fortissimo, dat echter bij de woorden: „Geen straal beschijnt ons meer”, weer daalt, waarna een langzamer gedeelte door vrouwenstemmen ingezet, en door mannenstemmen in imiteerende

figuren nagezongen, verhaalt hoe het menschelijk hart met alle winden wordt medegevoerd en als de rimpel in de golven en het stof op den weg komt en verdwijnt. Tegen die kwalen staat de verontwaardigde geest te vergeefs op, het noodlot drukt hem neer.

Doch de hemelsche stemmen vermanen: „Arme stervelingen, door de begeerte naar geluk verblind. Omgeeft uwe zielen met een heilige zachtmoedigheid, want die alleen kan den toorn doen bedaren en de keten die gij draagt lichter maken”, waarna de stem van Christus weerklinkt: Zalig zijn de zachtmoedigen, want zij zullen meester over de aarde zijn.

De derde Zaligspreking (*Zalig zij die treuren, want zij zullen vertroost worden*) begint met het koor: „Reine implacable, o douleur, ta main redoutable, brise notre coeur” en klaagt dat de dood reeds aan de wieg waakt en tot het graf den mensch volgt.

Daarna treuren een vader en eene moeder bij het lijk van hun kindje en klaagt eene weeze over de gestorven moeder, waarna het koor weer den smartkreet herhaalt door een onrustige beweging van het orkest begeleid.

Dan wordt het tempo versneld en klinkt tegen de bewegelijke figuren een dalend motief, dat iederen keer een halven toon stijgt, waarbij de slaven vragen wie hen zal bevrijden. Evenals bij vorige koren ontwikkelt zich ook hier het stemmenweefsel steeds meer en meer, tot aan het slot de stemmen in een — op chromatisch stijgende accoorden gezongen — angstkreet afbreken.

Dan vragen de wijsgeeren aan de waarheid om zich aan de twijfelende zielen te openbaren. Want de God tot wien zij bidden, antwoordt niet, en de gevangenen strekken te vergeefs de handen naar de vrijheid uit.

Na dezen angstkreet herhaalt het koor nog eens *Reine implacable*, doch nu met de grootste kracht en geweldige orkestrale ontwikkeling, waarbij het onrustige begeleiding-figuur in den diskant nu als een pompeus basfiguur optreedt. Doch allengs neemt de klacht in kracht af en eindigt zeer zacht, waarop de stem van Christus de zaligspreking zegt, die thans door het koor van engelen wordt herhaald.

De vierde Zaligspreking is gecomponeerd voor tenor en heeft tot onderwerp „Zalig zij die honger en dorsten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.”

Na een voorspel verhaalt de tenorzanger dat, hoewel overal het kwade heerscht en de mensch, wanneer het hart de vleugelen wil uitslaan, zich op allerlei wijze belemmerd gevoelt, er toch in de ziel een heilige begeerte naar het ideaal overblijft. Hij roept de rechtvaardigheid op zich te ontsluiëren, ten einde de duisternis te verjagen.

De melodische stemming verkrijgt, terwijl de zanger al dringender smeekt, in het orkest steeds warmer tint en bereikt bij het laatste „Viens” een geweldigen climax, waarna de zachte tonen van het motief dat steeds bij de woorden van Christus weerklinkt en dat men het motief van de verlossing zou kunnen noemen, weer gehoord worden.

Het voorspel van dit deel is op twee thema's gebouwd, het eerste heeft een zeer somber karakter dat de wanhoop uitdrukt, waarna in den verwanten dur-toonaard het thema van de hoop en het ideaal weerklinkt, dat op rijke wijze is ontwikkeld.

In deze orkestrale schildering, waarbij de contrasteerende thema's zoo meesterlijk verwerkt zijn, toont Franck zich in zijn volle kracht.

In de volgende Zaligspreking, Zalig zijn de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden!, verhaalt de tenor hoe de zwakken op aarde om wraak roepen tegen de verdrukkers in een onstuimig koor: *Lève toi, Puissant Roi. Frappe les, et venge nous!*

Dit roepen om wraak klinkt steeds hartstochtelijker tot de stem van Christus zegt: „Mij alleen behoort de wraak, spreekt onze God,” waarna de engel der vergiffenis zegt: „Zweert af den haat, want de almachtige God zal komen en gestreng oordeelen, en dan zult gij nederig maar vol vertrouwen vergiffenis voor den zondaar vragen en de Heer, ontwapend, zal uw gebed verhooren.

De zesde Zaligspreking heeft tot onderwerp *Zalig zijn de reinen van harte want zij zullen God zien*, waar de stem van

Christus afgewisseld door het koor de zaligspreking bezingt.

Deze finale is weer een meesterwerk van polyphonie, dat echter den oppervlakkigen toehoorder ontgaat, omdat hij zoozeer geboeid wordt door de zachte, verheven expressie van dit slot, waarbij de zang langzamerhand al zachter wordt en wegsterft.

In de volgende zaligspreking komt Satan, de geest van het kwade, die den oorlogsfakkelt ontsteekt, aan het woord.

Met een somber voorspel met chromatisch dalende en stijgende figuren, treedt hij op en wordt beantwoord door de tyrannen en heidensche priesters: „Renversons les lois, la justice”.

Na dit koor hoort men de stem van Christus die de vreedzamen zaligspreekt, waarna Satan zich vernietigt voelt.

Dan volgt een *Quintet: Les Pacifiques* voor solostemmen, zoo edel van stijl en schoon van bewerking en expressie, dat het als een der glanspunten van het werk, zoo niet het glanspunt moet worden beschouwd. Het maakt een weldadigen indruk na de scene met Satan, die als contrast in deze comtemplatieve muziek zeker zeer gewenscht zou zijn, ware het niet dat Franck in de expressie hier het zwakst is geweest. De muziek is niet vrij van banaliteit en ook minder waar gevoeld.

Het blijkt hieruit duidelijk dat Franck te ver van Satan afstond om hem een sprekend karakter te kunnen verleen, of beter gezegd, dat Franck daarvoor de snaren op zijn harp miste.

Dan volgt de laatste: „Zalig zij die vervolgd worden om der gerechtigheid wil, want hunner is het Koninkrijk der Hemelen”. Op de uitdagende woorden van Satan, die zich nog niet overwonnen acht, antwoordt het koor der rechtvaardigen:

Tot driemaal toe door Satan bespot, blijven zij getrouw aan het geloof en de rechtvaardigheid. Dit deel, beginnende met een koor van heidensche en joodsche vrouwen die te vergeefs de oude goden oproepen, waarna een solo van de *Mater dolorosa* volgt, is in muzikaal opzicht zeer sober behandeld en drukt door dien eenvoud en het klagend karakter zeer juist de teleurgestelde hoop uit. Tevens openbaart de gang der stemmen van beide groepen zeer groot meesterschap in contrapuntiek.

Op dit gedeelte volgt een koor van Phariseërs, die zich op

hun voortreffelijkheid beroemen, waarbij de muziek het schoolastieke zelfgenoegzame karakter meesterlijk weergeeft. De doodengel komt dien eigenwaan verstoren door de woorden: „Aan mij behoort de oogst der zielen”, waarbij de muziek, door de plechtig gedeclameerde woorden en den ernstigen klank der bazuinen, den indruk treffend verhoogt.

Zeer weldadig klinkt dan het vrouwenkoor (engelenstemmen) in Fis groote terts: *De l'enfant la sainte ignorance est agréable au Tout Puissant* — eveneens een muziekstuk vol stemming — waarin de *Mater dolorosa* haar lijden en dat van Christus tot heil der menschheid verhaalt.

Door die stem gevoelt Satan zich geheel vernietigd, waarna Christus de eeuwige belooning belooft aan hen, die ter wille der rechtvaardigheid op aarde verdrukking hebben geleden.

Dan roept hij allen tot zich, waarbij het verlossingsmotief, dat zoo consequent is volgehouden in de verschillende deelen, thans voor het eerst tot volle ontwikkeling komt en blijft weerklinken onder het Hosanna van het engelenkoor waarmede dit laatste deel eindigt.

Men heeft gevonden dat de zachtmoedige, teedere uitdrukking, die in de meeste deelen heerscht, aan het geheel iets monotoons geeft, doch bij schoone uitvoeringen, zooals wij die in ons land mochten genieten, (ik herinner aan de uitvoeringen te Amsterdam en te Utrecht), is dit niet zoo sterk opgevallen.

In 1872 is Franck zijne compositie bij een gedicht van mevr. Colomb begonnen. Zooals ik zeide is zij door Brandus in 1880 gepubliceerd.

(In het laatste nummer van 30 December 1880 der *Revue et Gazette musicale*, door dezelfde firma uitgegeven, werd aan de abonnés als afscheid de klavierpartitie van *Les Béatitudes* gratis aangeboden).

Het streven om ter afwisseling *Christus, Satan, den engel der Vergiffenis en van den dood* en de *Maagd Maria* als personen te laten optreden, is reeds in de bijbelsche oratoria van Massenet en anderen te vinden. Daaruit bleek echter wel dat die proeven niet zonder gevaar voor den ernst van het onderwerp waren.

Doch de wijze waarop Franck zijn stof behandeld heeft en de hooge aspiraties van innige vroomheid en heilige geestdrift, die hem bezielde, hebben hem behoed voor de gevaren aan die taak verbonden.

Men verhaalt, dat toen Gluck kort voor zijn dood met Saliri de compositie van het *Laatste Oordeel* zou ondernemen, hij zich niet in staat achtte aan de Godheid den zang in den mond te leggen, die in overeenstemming met de Goddelijke Majesteit is, doch zeide: Binnenkort zal ik dat veel beter kunnen. Massenet heeft die bezwaren nooit gehad en legde zonder gewetenswroeging zijn zinnelijke opera-muziek in den mond van Christus en Maria.

Waar Franck zwak is geweest, was het alleen bij de persoonlijkheid van Satan en hoewel een karakteristieker behandeling van die partij aan het geheel zeer ten goede zou zijn gekomen, heeft de adel van de muziek bij hem toch niet geleden.

Eerst in 1893 werd, zooals verhaald is, door Colonne het initiatief genomen om *Les Béatitudes* in zijn geheel uit te voeren. Het werk had toen een zeer groot succes, dank zij de zorgvuldige instudeering en de vertolking, waartoe vooral de solisten M^{lle} Pregi en de heeren Auguez (*Christus*), Fournets (*Satan*), Warmbrodt e. a. zooveel hebben bijgebracht.

Toen het succes van de uitvoering bij Colonne gevolgd werd door dat van *Hulda* te Monte Carlo, vond het Conservatoire, dat altijd zulk een diepe minachting had getoond voor Franck's werk, dat het zonder zich te compromitteeren nu wel eens fragmenten van *Les Béatitudes* kon geven. En toen heeft het publiek van de Rue Bergère, dat zich altijd zoo vijandig tegenover moderne werken had betoond, die muziek warm toegejuicht. Het was dan ook daar de juiste plaats. Geen enkel koor te Parijs (althans toen) kan zich meten met dat van het Conservatoire. Een koor van 64 zangers en zangeressen (16 voor iedere partij), uitsluitend bestaande uit geschoolde stemmen, heeft daar uitvoeringen van de *Missa Solennis* van Beethoven en andere werken gegeven, zooals ik ze van groote koren nog nooit hoorde.

De uitvoering van *Les Béatitudes* stond, wat het koor en orkest betreft, dan ook ver boven die van Colonne. De soli werden gezongen door Eleonore Blanc (die ook te Haarlem op het laatste muziekfeest zich deed hooren) en de heeren Saléza (van de Opera) Delmas en Auguez.

Psyché, een symphonisch gedicht voor orkest en koor (1888) is reeds tijdens het leven van Franck (in 1889) door Colonne op een der Zondag-matinées uitgevoerd.

Franck heeft hier echter weinig beschrijvende muziek gegeven en heeft den symphonischen vorm boven den dramatischen verkozen, omdat hij door verpersoonlijking het symbool van het ideaal en de menschelijke ziel niet wilde vulgariseeren. Hij zag het onaesthetische er van, in *Eros* en *Psyché* een duo d'amour te laten zingen. Het orkest schildert daarom den slaap van Psyché, de ontvoering van de vorstin door de Zephyrs, de weelde der natuur in de tuinen van Eros, de liefdescène en het lijden van Psyché na haar ongehoorzaamheid en eindelijk de glanzende apotheose.

Daartusschen klinken de koren uit de verte als de stemmen der mystiek en van het goddelijk noodlot.

Deze koren hebben groote bekoring wat harmonisatie en uitdrukking betreft. Toch maakte dit werk in een groote theater-ruimte (het *Théâtre du Châtelet* waar Colonne zijn Zondag-matinées geeft) niet den gewenschten indruk. Daartoe is het karakter te teer en te intiem. In een kleinere zaal, met een niet groot doch goed koor, zal dit sympathieke werk het best tot zijn recht komen.

In *Ruth* (1866) dat — zoo als ik zeide — treft door groote soberheid in de expressie, heeft men bij de eerste uitvoering in 1871 vooral bewonderd het eigenaardig getinte voorspel, het koor waarin de Moabieten het vertrek van *Noémi* betreuren en de melancholieke phrase van sextengangen door de genooten van *Noémi* gezongen: *Si vous partez o bien aimée*, de kleine marsch in g kleine tertsen, het warmgetinte air van *Ruth*, het juichende koor der Bethlehemmers die *Noémi* toejuichen, verder in het tweede deel het scherp gerhythmeerde: *Choeurs des moissonneurs*,

het bevallige duo van *Ruth* en *Booz*, waaraan de eenvoudige fluitbegeleiding een antiek karakter geeft.

In het duo van het derde deel blijft de muziek zeer nobel, ondanks de dwaze verzen en de finale, waarin *Booz* den goddelijken roem voorspelt die aan zijn nageslacht ten deel zal vallen, is breed gedeclameerd, doch ongelukkig komt tot besluit een vrij gewoon ensemble, dat — wellicht om die reden — toen een verbazend succes had.

Bij het voorspel hoort men reeds het thema van den marsch zacht door de clarinet en den engelschen hoorn inzetten en krijgt daar in de andere blaasinstrumenten en later in het strijkquintet een zeer schoone ontwikkeling. Na eenige klagende tonen van eerstgenoemde instrumenten eindigt dit deel zeer zacht met drie pizzicati.

Het eerste deel is verreweg het belangrijkste, doch in het geheel is een bijbelsche eenvoud en melodische distinctie, die zeer treft. Alleen is het jammer dat dezelfde frasen zoo dikwijls zijn herhaald. Bij de eerste opvoeringen hinderde dat nog niemand, doch in dezen tijd doet het schade aan den indruk.

Rebecca is moderner van stijl (gecomponeerd in 1881 en door de Société Guillot de Saint-Bris uitgevoerd) hoewel in dezelfde kleur als *Ruth*, waarbij vooral de harmonisatie der vrouwenkoren en een air van *Eliézer* de aandacht trokken.

Deze *scène biblique* van Paul Collin wordt geopend met een schoon koor van meisjes, die aan de fontein staan. Dan zingt Rebecca een air, waarna in de verte, langzamerhand naderende, een koor van kameeldrijvers weerklinkt, met zeer oorspronkelijke muziek en schilderachtig geïnstrumenteerd.

Dit en de bovengenoemde nummers zijn de belangrijkste deelen uit deze kleine partitie.

Het is een bevallig en bekoorlijk werkje, dat voor bovengenoemde zangvereniging van dilettanten is geschreven en dat geen hooge eischen aan de uitvoering stelt, doch niettemin zeer aantrekkelijk is.

Een fransch schrijver heeft Franck eens genoemd: „le docteur angélique de la musique”, en voorzeker drukt die naam zeer veel uit.

Ik sprak reeds met een enkel woord over *Rédemption*; ook dit werk kan de vergelijking met *Les Béatitudes* niet doorstaan, doch bevat niettemin veel belangrijks.

Het houdt het midden tusschen het oratorium en de cantate, de zang wordt afgewisseld door declamatie, een hybridische kunstvorm, die nooit recht heeft willen aarden en die ook geen toekomst heeft.

Beethoven heeft, zoekende naar een nieuwen dramatischen vorm, in de tweede acte van *Fidelio* het melodrama aangewend, Schumann en anderen hebben daar ook heil in gezien. Doch alleen de declamator, die de rijzingen en dalingen der muziek weet te volgen, kan daarmede een grooten indruk geven, o. a. zooals Possart bij de *Manfred*-muziek declameert.

Een sterk staaltje daarvan bleek bij de opening van onzen nieuwen Stadsschouwburg in 1894, toen het drama *Yolante* met muziek van mej. Van Oosterzee werd opgevoerd. Alleen de vertolkster van de titelrol had blijkbaar ook van de muziek notitie genomen en wist haar stem op de toonhoogte van de muziek te houden. Al de anderen spraken dwars tegen de muziek in, hetgeen een zeer storenden indruk maakte.

Nog erger was het, toen men in den Parkschouwburg een opvoering in de Nederlandsche taal van Shakespeare's *A Midsummernights-dream* met de muziek van Mendelssohn gaf. Toen vloekten niet alleen de stemmen met de muziek, doch ook de bewegingen, daar o. a. *Oberon* en *Titania*, de lichthuppelende elfenmuziek met zware tooneelpassen begeleidden.

Het bleek bovendien bij een opvoering van *Rebecca* te Brussel (1 April 1894), dat het gesproken woord tegen de muziek in, in de concertzaal nog storender werkt dan in de opera.

In dit werk staan banale gedeelten tegenover schoon gedachte mystieke fragmenten, doch in de engelenkoren, die aan het menschedom woorden van geloof, hoop en vertroosting brengen, is Franck in zijn kracht. Albert Lambert van de Comédie Française te Parijs zeide toen de verzen en m^{lle} La Fargue zong de sopraansolo.

Het eerste deel, dat met eene korte, schoone inleiding begint,

gebouwd op het thema van den engelenzang, wordt gevolgd door een heidensch koor, waarin het zingenot en de roem worden bezongen. Na de declamatie volgt dan het engelenkoor, een der schoonste gedeelten der partitie.

Daarna treedt de aartsengel op, die de geboorte van Christus aankondigt met de woorden:

Là bas est une pauvre étable
Allez! allez: Le Maître est là!

waarop, na een tusschenspel voor orkest, de aartsengel de wedergeboorte van het Heelal aankondigt, gevolgd door een krachtig, doch minder nobel klinkend slotkoor.

Het tweede deel *Les siècles passent, joie du monde qui se transforme et s'épanouit sous la parole du Christ!* geeft denzelfden indruk, namelijk dat de hemelsche muziek ver boven de aardsche staat, doch het symphonisch muziekstuk, dat bovenstaande woorden als beschrijvend programma bevat, is van groote beteekenis.

Uit deze mededeelingen zal men bespeuren, dat Franck in *Les Béatitudes* het beste gegeven heeft wat hij vermocht, en daarom zal dit werk nog blijven, wanneer de anderen reeds vergeten zijn, hoewel vele fragmenten dit waarlijk niet verdienen.

Men heeft van hem gezegd: Niemand heeft den zang der kinderen, maagden en engelen, „les âmes candides et blanches”, weergegeven zooals hij. Dit karakter is echter zoo subtiel, dat iedere uitvoering onwillekeurig de reinheid der inspiratie moet materialiseeren, daarom is voorzeker de naam „docteur angélique” zoo juist gekozen.

Maurice Kufferath, aan wien de vermelding van die uitdrukking ontleend is, verhaalt een aardig staaltje van Franck's houding tegenover de stelselmatige onverschilligheid, waarmede zijn streven overal werd begroet.

Franck, die te vergeefs aan alle deuren klopte om zijn werken opgevoerd te krijgen, kwam ook eens te Brussel, ten einde pogingen aan te wenden om zijn opera *Hulda* in de „*Monnaie*” te doen aannemen, hetgeen door den directeur dezer opera werd

geweigerd. Kufferath ontmoette hem dienzelfden avond; hij was kalm en vriendelijk als altijd, volkomen berustend en volstrekt geen bitterheid toonende, zelfs nauwelijks zijn bescheiden teleurstelling uitdrukken, en nog grondige argumenten zoekende om zichzelf en anderen te doen gelooven dat de directeur zijn Opera niet had kunnen aannemen. Een militante natuur was hij in het geheel niet, hij was te passief om voor zijn eigen werk tegenover het publiek op te komen. Heel gelukkig dus dat zijn leerlingen voor hem gestreden hebben.

De Fransche Regeering heeft bij Franck's leven niets anders voor hem gedaan dan hem het minste geven wat zij te geven had, namelijk het lintje van Officier d'Académie, terwijl alle bekende en zelfs weinig bekende, doch zeker minder begaafde toonzetters en executanten met het lint van het Legioen van Eer prijken.

Thans blijft nog de bespreking over van de zelfstandige orkeststukken, de werken voor kamermuziek en liederen. Franck's scheppingen voor kamermuziek, waarin men van het kunnen van den meester voorzeker den grootsten indruk krijgt, leenen zich slecht voor een analyse in een geschrift van dezen vorm; daarom heb ik mij tot mijn spijt tot de vermelding er van moeten bepalen. Van de drie *Poèmes Symphoniques: Le Chasseur maudit, Les Éolides* en *Les Djinns* is het eerste van een programma voorzien en geïnspireerd door de ballade van Bürger, de beide andere zijn orkestschilderingen zonder bepaald programma.

Mij komt *Le Chasseur maudit* het belangrijkste voor. Het illustreert de volgende episode:

Het is Zondagmorgen, in de verte klinken helder de kerkklokken en godsdienstige zangen der menigte — maar, o heiligschennis! — de woeste Rijngraaf heeft in zijn hoorn geblazen.

Hallo, Hallo, de jachtstoet stormt door het koren en de weiden. — Houd op, graaf, ik smeed er u om, luister toch naar de vrome zangen. — Neen, hallo, hallo!

Houd op, graaf, pas op!

Neen! en de stoet stormt voort als een wervelwind.

Plotseling is de graaf alleen, zijn paard wil niet meer voor-

uit, hij blaast in zijn hoorn, doch geen toon weerklinkt meer, waarop een sombere, onbarmhartige stem hem toeroept: „Wees eeuwig vervolgd door de hel.”

Dan schieten de vlammen van alle kanten op, de graaf, door schrik overmand, vlucht altijd sneller, door een bende demonen vervolgd, overdag door de afgronden, te middernacht door de lucht. Altijd!

In dit hoogst fantastisch muziekstuk, waarin de componist het motief van de wilde jacht zeer rijk heeft ontwikkeld en waarin die rhythmische bewegingen tot het laatst toe volgehouden zijn, heeft Franck een staaltje gegeven van zijn fantasie in den vrijeren vorm der programma-muziek.

Tegenover dit forsich geïnstrumenteerde muziekstuk vormt *Les Éolides* met de doorschijnende, sobere instrumentatie een schoon contrast. Deze beide muziekstukken zijn reeds in onze concertzalen uitgevoerd en met veel belangstelling aangehoord.

Behalve de opgenoemde werken blijft ons nog de vermelding over van Franck's liederen, die echter niet heel talrijk zijn. Er zijn er ongeveer twintig. Hoewel niet alle even belangrijk, zijn er echter drie die verdienen ook ten onzent meer algemeen bekend te worden zooals *L'Ange et l'Enfant*, paraphrase musicale van het beroemde gedicht van Reboul, een eenvoudig, schoon geïnspireerd muziekstuk: *Les Ocloches du Soir*, dat zeer schoon gedeclameerd en diep van uitdrukking is, en eindelijk het meer uitgebreide *La Procession*, naar een gedicht van Brizeux, dat onder de schoonste compositiën van Franck kan worden gerangschikt. Dit nummer is ook voor orkest geschreven en maakt in dezen vorm nog grooter indruk, doch met klavierbegeleiding is het door den adel van uitdrukking en de rijke harmonisatie reeds een meesterstukje.

Te betreuren blijft het, dat Franck in sommige zijner liederen, evenals hier en daar in zijne oratoria en opera's, niet grooter zorg voor juiste prosodie heeft gedragen, hoewel hij in dit opzicht minder zondigt dan anderen. De leerlingen van Franck wijden daar echter meer aandacht aan. Van de oudere Fransche componisten heeft Gounod het meest voor juiste prosodie zorg

gedragen. Doch dikwijls heb ik, met fransche componisten sprekende en dit punt aanroerende, mij er over verbaasd dat zij het gewicht er van niet schenen te gevoelen.

Toen ik een der meest bekende componisten eens vroeg, waarom hij in een zijner opera's hetzelfde woord op twee verschillende manieren had gescandeerd en welke van de twee manieren de juiste was, zeide hij: „Mais, c'est absolument la même chose”, en een andere componist zeide: „Oui, c'est une faute quand vous voulez, mais on le fait de temps en temps pour obtenir un effet rythmique”, en toen ik verklaarde dat het toch storend klonk, antwoordde hij: „Que voulez vous? C'est comme ça!”

Daarmede was de zaak volkomen toegelicht en viel er niets meer over te zeggen.

Aan het eind mijner beschouwingen gekomen, hoop ik dat het mij gelukt is, voor den kunstenaar, van wien in ons land wel eenige werken zijn ten gehooore gebracht doch die een ruimer plaats op onze programma's verdient, wat meer belangstelling op te wekken dan zijn landgenooten voor hem getoond hebben gedurende zijn leven, en dat het beeld dat ik van den kinderlijk-geloovigen en ernstigen kunstenaar heb trachten te geven zooals hij naar zijn ideaal heeft gestreefd, bij den lezer sympathie moge vinden.

Deze meester toch, die door zijn lessen en zijn verheven voorbeeld een geheel nieuwe generatie van kunstenaars heeft weten te vormen en die, ondanks alle onverschilligheid en tegenwerking van zijn tijdgenooten, zijn ideaal nooit ontrouw werd, is voor ons een heerlijk voorbeeld.

Moge men hem dus ook in ons land steeds naar waarde schatten!

CATALOGUS DER WERKEN VAN CÉSAR FRANCK.

- Op. 1. 1^{er} *Trio en fa*, pour piano, violon et violoncelle. Schuberth.
Id. 2^e *Trio en si b*, pour piano, violon et violoncelle. Schuberth.
Id. 3^e *Trio en si mineur*, pour piano, violon et violoncelle. Schuberth.
Op. 2. 4^e *Trio en si*, pour piano, violon et violoncelle. Schuberth.
Op. 3. *Eglogue* (Hirten-Gedicht), pour piano, dédié à son élève la Baronne de Chabannes. Schlesinger.
Op. 4. *Premier Duo*, pour piano à quatre mains sur le: God save the King. Schlesinger.
Op. 5. *Premier Caprice*, pour piano. Lemoine.
Op. 6. *Andantino quietoso*, pour piano et violon. Lemoine.
Op. 7. *Souvenir d'Aix-la-Chapelle*, pour piano. Schuberth.
Op. 8. *Quatre Mélodies de François Schubert*, transcrites pour piano. E. Chailiot.
Op. 11. *Première Grande Fantaisie sur Gulistan* de Dalayrac, pour piano. (1844). Richault.
Op. 12. *Deuxième Grande Fantaisie sur Gulistan* de Dalayrac, pour piano. (1844). Richault.
Op. 14. *Gulistan*, duo pour piano et violon sur l'opéra de Dalayrac. Richault.
Op. 15. *Fantaisie* pour piano. sur deux airs polonais. Richault.
Op. 16. *Fantaisie* pour grand orgue. Mayens-Couvreur.
Op. 17. *Grande Pièce symphonique*, pour grand orgue. Mayens-Couvreur.
Op. 18. *Prélude, Fugue et Variations*, pour grand orgue. Mayens-Couvreur.
Op. 19. *Pastorale*, pour grand orgue. Mayens-Couvreur.
Op. 20. *Prière*, pour grand orgue. Mayens-Couvreur.
Op. 21. *Final*, pour grand orgue. Mayens-Couvreur.
Op. 22. *Quasi Marcia*, pièce pour harmonium. Parvy-Graff.

- Ruth*, Églogue biblique en 3 parties. Soli, chœur et orchestre. Hartmann.
- Rédemption*, poème symphonique en 2 parties (Ed. Blau), soli, chœur et orchestre. Hartmann.
- Les Béatitudes*, d'après l'Évangile, poème de M^{me} Colomb. Brandus.
- Les Eolides*, poème symphonique. Enoch et Costallat.
- Les Djinns*, poème symphonique. Enoch et Costallat.
- Le Chasseur maudit*, poème symphonique, d'après la ballade de Bürger (1884). Grus.
- Psyché*, poème symphonique pour orchestre et chœurs. Bruneau.
- Rébecca*, scène biblique pour soli, chœur et piano (poème de M. Paul Collin) Richault.
- Hulda*, drame lyrique en 4 parties et un prologue, libretto de M. Charles Grandmougin, d'après un sujet scandinave. Bruneau.
- Ghisèle*, opera, libretto de M. Gilbert, Augustin Thierry, d'après un sujet mérovingien.
- Quintette*, en *fa* mineur, piano, 2 violons, alto et violoncelle. Hamelle.
- Quatuor*, pour instruments à cordes. Hamelle.
- Symphonie en Ré* mineur. Hamelle.
- Sonate en la* pour piano et violon. Hamelle.
- Variations Symphoniques*, pour orchestre et piano. Enoch et Costallat.
- Andantino*, pour violon, avec accompagnement de piano.
- Messe à trois voix seules*, chœur et orchestre. Bornemann.¹
- Hymne*, chœur à 4 voix d'hommes, poésie de Jean Racine (1888). Hamelle.
- Cinq pièces*, pour harmonium. Enoch et Constallat.
- 9 Grandes pièces d'orgue*. Durand et fils.
- 3 Offertoires*, pour soli et chœurs (1861). Bornemann.
- 4 Motets*. Parvy-Graff.
- Salut*, contenant 3 motets avec accompagnement d'orgue (1865). Regnier-Canassy, 80 Rue Bonaparte.
- Veni Creator*, duo pour ténor et basse (l'Écho des Maîtrises) (1876). F. Schoen.
- Ave Maria*, chœur réduit à deux voix égales par Ch. Bordes (1891). O. Bornemann.
- O Salutaris*, extrait de la messe solennelle pour basse solo. O. Bornemann.
- Chants d'église*, harmonisés à 3 et 4 parties avec accompagnement d'orgue. (1^{re} partie: Messes. — 2^e partie. Hymnes. — 3^e partie, Chants pour le salut).
- Ballade*, pour piano.
- Prélude, Aria et Final* pour piano. Hamelle.

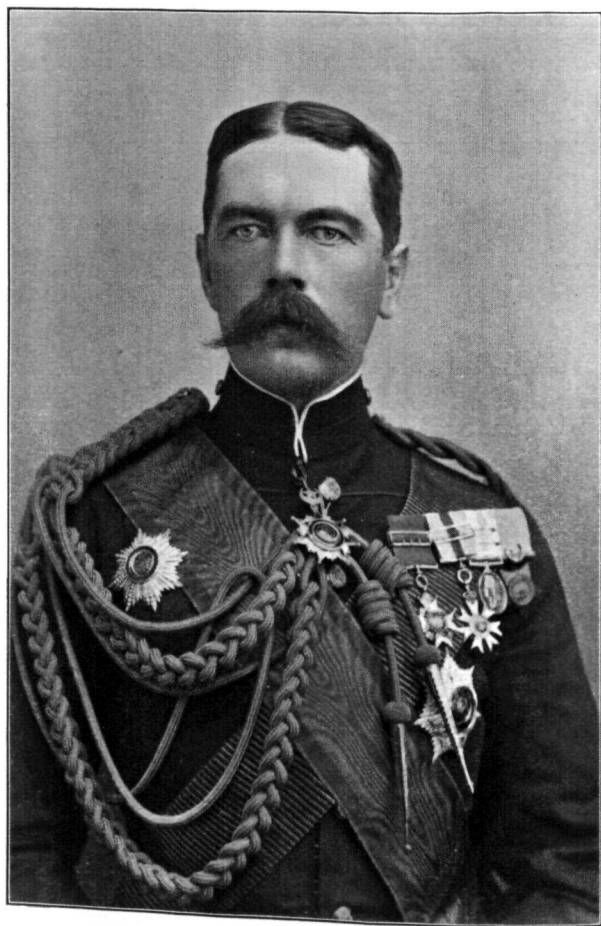
1. Verschillende fragmenten uit deze *mis* zijn afzonderlijk uitgegeven, o. a. het beroemde *Paris angelicus*.

- Prélude, Choral et Fugue* pour piano. Enoch et Costallat.
Transcriptions, pour piano (ouvrages anciens). Richault.
Deuxième Duo, pour piano à 4 mains sur Lucile. Pacini-Bonoldi.
Sonate, pour piano. Schlesinger.
Les trois Exilés, Chant national pour voix de basse et baryton. Edmond Mayard, boulevard des Italiens. Paroles du colonel Bernard Delafosse, chanté par Mme Hermann-Léon. Avec 3 portraits sur la première feuille: Napoléon I^{er}, le roi de Rome et Louis Bonaparte (un aigle au milieu). „Quand l'étranger envahissant la France”
Le Garde d'honneur, cantique au sacré cœur, paroles de Mme X. Mélodie. (Regnier-Canaux.)
 6 *Duos pour voix égales*, pouvant être chantés en chœur avec accompagnement de piano (1889):
 1^e *L'Ange gardien*. Enoch et Costallat.
 2^e *Aux petits enfants*, poésie d'A. Daudet, dédiée à M. E. Pierné.
 3^e *La vierge à la crèche*, poésie d'A. Daudet, dédiée à M. P. Roger.
 4^e *Les danses de Lormont*, poésie d'A.
 5^e *Soleil*, poésie de Guy Ropartz.
 6^e *La Chanson du Vannier*, poésie d'A. Theuriet.
La Procession, poésie de Briseny, pour orchestre et chant. Bruneau et A. Leduc.
Le Mariage des roses, poésie de E. David pour baryton ou mezzo-soprano, dédié à Mme Trélat. Enoch et Costallat.
L'ange et l'enfant, mélodie. Hamelle.

Mélodies.

- Robin Gray*. Richault.
Souvenance, poésie de Chateaubriand. Richault.
Ninon, poésie d'A. de Musset, pour ténor et soprano, dédiée au dr. F. Féréol. Richault.
Passez, passez toujours, poésie de V. Hugo. Richault.
Aimer, poésie de Méry, baryton et piano. Richault.
L'émir de Bengador, poésie de Méry. Richault.
Cloches du soir, poésie de Desbordes-Valmore. Bruneau.
Roses et papillons, mélodie. Enoch et Costallat.
Lied, mélodie. Enoch et Costallat.

(In sommige opgaven zijn kleine afwijkingen omtrent enkele opusgetallen te vinden, doch ik heb alle reden deze opgave, naar Hugues Imbert gevolgd, voor de juiste te houden.)



HORATIO HERBERT KITCHENER.

HORATIO HERBERT KITCHENER.

Zij, die in den morgen van den 22^{en} Januari 1899 naar hun courant grepen, om zich zoo spoedig mogelijk op de hoogte te stellen van het jongste nieuws, zullen zich bij het naslaan van de rubriek „Telegrammen” wel eenigszins teleurgesteld hebben gevoeld.

Immers daar werd slechts het volgende korte bericht aangehouden:

„Caïro, 21 Januari. Het decreet is geteekend waarbij Lord Kitchener wordt benoemd tot gouverneur-generaal van Soedan.”

Toch, dit bericht was van het hoogste belang, daar met die benoeming als het ware een nieuw tijdvak geopend werd in de beschavingsgeschiedenis van Centraal-Afrika.

Centraal-Afrika! Wie onzer herinnert zich niet uit zijn jeugd de groote witte plek, die wij in onze atlassen in het midden van Afrika aantreffen en waar slechts het woord „onbekend” ons wees op een uitgebreid veld van werkzaamheid voor ontdekkingsreizigers en expeditiën? Hoe is de toestand in de laatste twintig jaren veranderd!

Koene reizigers hebben het onbekende gebied in alle richtingen doorkruist, machtige expedities hebben er de vlag van hun land geplant, verschillende mogendheden hebben — wedijverend in hun zucht naar koloniën — zich groote gebieden

toegeëigend, in dier voege, dat thans bijna geen plekje van Afrika kan worden aangewezen, waarop niet de eene of andere mogendheid haar rechten doet gelden.¹

Engeland, Frankrijk, Duitschland, Italië, hebben langs verschillende zijden getracht het donkere werelddeel binnen te dringen, ten einde zooveel mogelijk gebied te annexeren.

Bij dien wedstrijd der volken hebben Engeland en Frankrijk het leeuwenaandeel verworven. Natuurlijk moesten de belangen dezer beide machtige rijken, bij het bepalen hunner wederzijdsche gebieden, meermalen in botsing komen, en slechts de ernstige wil eener bezadigde diplomatie heeft weten te voorkomen, dat het zwaard de hangende vraagstukken tot oplossing bracht.

Geen tijdvak in de geschiedenis der menschheid is wellicht aan te wijzen, waarin zooveel onderhandelingen gevoerd en tractaten gesloten werden, als de vijftien laatste jaren ons ten opzichte van het donkere werelddeel brachten.

De woorden „interessen-gebied, achterland, bufferstaat en invloedssfeer” zijn nimmer zoo dikwijls gebruikt als in de jongste beschavingsgeschiedenis van Afrika en geen ander voorbeeld kan de geschiedenis der menschheid aanwijzen van een geheel werelddeel door verschillende belanghebbenden verdeeld, zonder dat bloedige oorlogen tusschen die belanghebbenden daarvan het gevolg waren.

Is Frankrijk er in geslaagd een overwegenden invloed in het noorden (Algiers, Tunis, Sahara) en westen (Fransch-Guinea, Ivoorkust, Dahomey, Fransch-Congogebied en Fransch-Ubangi) te verkrijgen, Engeland heeft in het noorden (Egypte, Soedan), oosten (Britsch-Oost-Afrika) en zuiden (Kaapkolonie, Betchuana-land, Rhodesia, Nyassa-land) zijn overwicht weten te vestigen en zulks in die mate, dat in Engeland thans met verlangen wordt uitgezien naar het oogenblik dat de troepen van Lord Kitchener de hand zullen reiken aan de kolonisten van Rhodes.

1. Slechts de rijken Tibesti en Wadaï ten zuiden van Tripoli zijn nog onafhankelijk.

Want Kitchener en Rhodes zijn de twee mannen, wier namen voor altijd verbonden zullen zijn aan de Engelsche kolonisatie-geschiedenis van het donkere werelddeel.

Hun beider voorlooper was de edele Gordon, gevallen op het veld van eer, weinige oogenblikken voor dat het moederland hem de reddende hand kon reiken.

De heldenfiguur van Gordon is den lezers van *Mannen en Vrouwen van Beteekenis* wellicht niet onbekend. In 1884 schreef de heer dr. E. D. Pijzel een levensschets van den beroemden Engelschman.¹ Die schets eindigde met het vertrek van Gordon naar Khartum en met recht kon dr. Pijzel aan het slot van zijn arbeid schrijven: „De taak die hem (Gordon) thans is opgedragen, is zeker de moeielijkste van zijn leven.”

Welnu, in die taak is Gordon niet geslaagd; hij is het offer geworden van zijn hoog plichtgevoel en eerst thans is een ander Engelschman er in geslaagd, de taak, die Gordon was opgedragen, tot een goed einde te brengen en zijn ongelukkigen voorganger te wreken.

Alvorens het leven en werken van den generaal Kitchener — want hem zijn deze bladzijden gewijd — te schetsen, is een uiteenzetting van den politieken en militairen toestand der landen, waaraan zijn naam voor altijd verbonden zal zijn, zeker gewenscht.

Immers, de strijd door Kitchener aangeboden en tot zulk een goed einde gebracht, is slechts geweest het voortzetten van een arbeid, door anderen begonnen, en om dus zijn aandeel in de verovering van Soedan op de juiste waarde te kunnen schatten, is kennis van hetgeen zijn voorgangers wrochten, een onafwijsbare eisch.

Egypte werd in de 16^e eeuw veroverd door Selim I, Sultan van Turkije, die het gebied door pacha's en bey's deed regeeren. Onder Egypte moet hier verstaan worden het land ten noor-

1. *Mannen van beteekenis in onze dagen*: Charles Gordon, door dr. E. D. Pijzel, Deel XV, blz. 135.

den van Assuan¹, want bij deze plaats begint de Nubische woestijn, die gedurende honderden jaren het doordringen der beschaving in zuidwaartsche richting tegenhield.

Onafzienbare woestijnen, waar de zon gloeiend brandt, en slechts de fata morgana den vermoelden reiziger lachende steden en heerlijke watervlakten voortooverft, maakten bewegingen van eenigszins groote menschenmassa's of troepenmachten bijna tot eene onmogelijkheid.

Het bewoonde gedeelte van Nubië beperkt zich dan ook tot de smalle Nijlboorden en, tusschen Korosko in het noorden en Berber in het zuiden, zijn die boorden dan ook telkens de kampplaats van de opdringende legers geweest. Nubië is als het ware de neutrale strook tusschen Egypte en Soedan en slechts beweegredenen van overwegend belang hebben de ter wederzijde van die strook wonende volkeren er toe gebracht, het verschroeiende Nubië door te trekken. Ten zuiden van Nubië ligt het uitgebreide Soedan, waarvan de grenzen slechts vaag kunnen worden aangegeven, waarvan de geschiedenis zich verliest in een nevelachtig verleden; het land waar de slavenhandelaars jaarlijks hun menschonteerend bedrijf uitoefenden; het land waar de machtige bouwvallen van Meroë, oprijzend uit de zandzee, ons nog herinneren aan vroegere grootheid, maar dat eerst meer bekend zou worden, toen mannen als Burton, Speke, Grant, Schweinfurth, Samuel Baker en Stanley zich bij hunne verschillende ontdekkingsreizen onverwelkbare lauweren vlochten.

In 1806 benoemde de Sultan van Turkije Mehemet-Ali tot pacha van Egypte. Met krachtige hand greep de pacha de teugels van het bewind en na het binnenlandsch bestuur verbeterd, de voor zijn land zoo gewichtige irrigatie-werken hersteld en den handel, waarbij de slavenhandel helaas het meeste gewicht in de schaal legde, tot bloei gebracht te hebben, richtte hij zijn blikken over de grenzen en besloot hij te streven naar een machtig en onafhankelijk rijk.

1. Zie het schetskaartje op blz. 152.

Als officier had Mehemet deelgenomen aan den slag bij Aboukir (25 Juli 1799) waar Napoleon zulk een schitterende zege behaald had en daar had hij grooten eerbied en bewondering opgevat voor alles wat Fransch was in 't algemeen en voor Napoleon in 't bijzonder. Zijn levensdoel werd dien grooten legeraanvoerder te evenaren, en dank zij zijn eerezucht, wilskracht en doortastendheid slaagde hij gedeeltelijk in zijn streven.

Zijn bewondering voor alles wat Fransch was, bracht hem er toe den moreelen steun van Frankrijk in te roepen. Hij benoemde Fransche ambtenaren, liet Fransche ingenieurs, geleerden en handwerkslieden overkomen en onder zijn bestuur kan men dan ook zeggen dat de fransche invloed overheerschend was.

Ofschoon Mehemet-Ali aanvankelijk in den strijd, dien hij ter bereiking zijner grootsche plannen met zijn leenheer — den Sultan — aanbond, niet ongelukkig was, dwongen de Europeesche mogendheden hem weldra het hoofd in den schoot te leggen. Toen n.l. Konstantinopel bedreigd werd, kwamen te Londen de afgevaardigden der verschillende groote mogendheden bijeen en hier stonden Frankrijk en Engeland weder' scherp tegenover elkaar.

Onder den drang van Engeland kwam den 15^{en} Juni 1840 een tractaat tot stand, waarbij de mogendheden — met uitsluiting van Frankrijk, dat den franschgezinden Mehemet-Ali steeds de hand boven het hoofd hield — overeenkwamen, den oproerigen pacha tot onderwerping te dwingen.

De spanning tusschen Engeland en Frankrijk bereikte daardoor een bedenkelijke hoogte en Louis Philippe's minister Thiers rustte zich met ernst tot den strijd.

Maar toen een sterke Engelsche vloot voor Egypte verscheen en in Frankrijk een gematigd kabinet-Guizot was opgetreden, legde Mehemet-Ali het hoofd in den schoot en den 10^{en} Juni 1841 werd het erfelijk onderkoningschap in de familie van Mehemet, namens den Sultan, te Alexandrië afgekondigd.

Was Mehemet dus in zijn grootsche plannen om Egypte's

1. Weder! Men vergete niet dat de Fransche expeditie onder Bonaparte vooral door toedoen van Engeland ten slotte geheel mislukt was.

onafhankelijkheid te bevechten niet geslaagd, in ander opzicht had hij meer succes en wel voor wat betreft de uitbreiding van Egypte's grondgebied. Zijne blikken hadden zich daartoe op Soedan gevestigd, waar verschillende stammen steeds in strijd leefden en talrijke potentaten op hunne onderhebbenden een despotieke macht uitoefenden. In 1819 rukte een groot leger, onder Mehemet's zoon Ismaël, ter verovering van Soedan op. Zonder noemenswaardigen tegenstand te ontmoeten, bereikte Ismaël het punt waar de twee Nijlstromen samenvloeien en stichtte daar Khartum, onderwierp de verschillende omwonende vorsten en vestigde daar het Egyptisch gezag.

Ofschoon Mehemet en later zijn kleinzoon Abbas-pacha (1849—1854) alles wat in hun vermogen was aanwendden om orde en regelmaat in de veroverde gebieden te vestigen, slaagden zij daarin niet naar wensch.

Saïd-pacha, na Abbas aan het bestuur gekomen, vond ten minste de nieuwe wingewesten in een allertreurigsten toestand en ook de ontdekkingsreiziger Samuel Baker, die in 1861, ter opsporing van de Nijlbronnen, Soedan doorkruiste, hangt een treurig tafreel op van de toestanden zooals hij die, met name te Khartum, aantrof. Afpersingen en knevelarijen werden door slecht betaalde Egyptische ambtenaren op groote schaal toegepast. Mehemet had hiertoe het zijne bijgebracht, o. a. door den slavenhandel te verheffen tot een bron van inkomsten voor den staat. Belastingen werden opgebracht in den vorm van slaven, ambtenaren werden met slaven betaald!

Voor het verarmde land scheen eerst een beter tijdperk te zullen aanbreken, toen Ismaël-pacha in 1863 aan het bestuur kwam en met vaste hand de teugels van het bewind in handen nam. Ook hij streefde naar de uitroeiing van den slavenhandel, maar stuitte daarbij op het hevigst verzet, zoowel van de zijde der Egyptische ambtenaren als van de groote en kleine handelshuizen en hunne trawanten, die uit den menschonteerenden handel groote voordeelen trokken. Daarom werd Baker-pacha in 1870 aangewezen, om met een expeditie in Soedan paal en perk aan dien handel te gaan stellen en in Februari van dat

jaar vertrok de koene reiziger met een klein legertje uit Khar-tum. Eerst in Augustus 1873 keerde Baker te Cairo terug, na verscheidene militaire posten te hebben gevestigd (Masindi, Foweira, Fatiko) en na het Egyptisch gezag tot bijna 2° N.Br. door de verschillende potentaten te hebben doen erkennen. Kort na Baker's terugkomst vertrok een nieuwe expeditie, thans onder den Engelschen kolonel Gordon.

Uit het feit, dat een Engelsch kolonel aan het hoofd der expeditie stond, blijkt reeds dat de onder Mehemet-Ali overheerschende Fransche invloed plaats had gemaakt voor het overwicht van Albion. Langzaam maar zeker heeft de Engelsche diplomatie vasteren voet in Egypte weten te verkrijgen, en met den Khedive Ismaël begint dan ook de Britsche lui-paard zich in het land van den Nijl krachtig te roeren.

Gordon zette het werk, door Baker-pacha begonnen, krachtig voort, stichtte nieuwe militaire posten te Bohr en Sobat en zond o. a. in 1874 een Egyptisch vertegenwoordiger bij koning Mtésé van Uganda; die vertegenwoordiger was de later zoo bekende Emin-pacha.

Intusschen breidt Egypte zich steeds meer uit en maakt zich hoe langer hoe meer van Turkije los.

Reeds in 1844 was Kassala veroverd; in 1865 had het Suakim, in 1866 Massaua, in 1875 Zeila en daarbij bijna de geheele kuststrook aan de Roode Zee tegen een geringe verhooging van de jaarlijksche schatting, van Turkije gekregen. In 1875 werd Gordon door den Khedive tot gouverneur-generaal van Soedan benoemd. De werkzaamheid, die Gordon thans ontwikkelde, was verbazingwekkend. Herhaalde opstanden in Darfoer, Bahr-el-Ghazal en Kordofan wist hij met zijn geringe troepenmacht te onderdrukken en telkens wanneer zijne vijanden hem verre waanden, dook hij plotseling op en wist hen met zijn nimmer falende slagen te treffen. In 1879 verliet Gordon het gebied, waar hij in dienst der beschaving zoo vruchtbaar werkzaam was geweest. Hij werd opgevolgd door Reouf-pacha.

Terwijl Ismaël met uiterst krachtige hand de teugels van het bewind in Egypte voerde en de grenzen van het rijk uit-

breidde van Alexandrië tot het Albert-Nianza-meer en van Darfoer tot de Roode Zee, ging het Egypte in nauweren zin, de Nijldelta, met rassche schreden den ondergang te gemoet. Vadzigheid en gemakzucht, gepaard aan windhandel en geldverteren, hadden den schuldenlast van Egypte tot onzinnige hoogte opgevoerd. De schuldenlast, in 1860 slechts *f*17.000.000 bedragende, was in 1875 tot meer dan een milliard aangegroeid.

Door de opening van het Suez-kanaal voor den wereldhandel in 1869, was de beteekenis van Egypte plotseling weer belangrijk gestegen, want de Europeesche mogendheid die den meesten invloed invloed in Egypte had, kon daardoor het kanaal en de doorvaart beheerschen.

Daar nu de verschillende Europeesche fondsenhouders in 1875 te vergeefs naar de intresten hunner schuldbewijzen uitzagen, besloten de Europeesche mogendheden — onder goedkeuring van Turkije — een gemengde commissie naar Egypte te zenden, ten einde toezicht op het beheer der geldmiddelen te houden. Toen de Khedive Ismaël in 1879 zich echter door een soort coup d'état van de lastige inmenging dier commissie van toezicht trachtte te ontslaan, lokten Frankrijk en Engeland een Iradé van den Sultan uit, waarbij de Khedive den 26^{en} Juni 1879 van zijne waardigheid werd vervallen verklaard. Zijn weinig beteekenende zoon Tewfik-pacha kwam aan het bestuur en stond — dank zij een werkzame en handige diplomatie — weldra geheel onder Engelschen invloed. Die toenemende invloed van vreemdelingen en de pressie voornamelijk door Engeland op het bestuur uitgeoefend, werden door een groot deel van het Egyptische leger en de bevolking met leede oogen aangezien. Als woordvoerder dier ontevredenenen trad een ontslagen Egyptisch kolonel, Arabi-pacha, op, die tot leuze nam „Egypte den Egyptenaren”. Onder diens invloed brak den 8^{en} November 1881 te Cairo een militair oproer uit. Het twistvuur greep steeds verder om zich heen, tot Frankrijk en Engeland den 17^{en} Mei 1882 verklaarden dat een pantservloot voor Alexandrië zou verschijnen, ten einde het geschokte gezag van den Khedive te herstellen. Algemeene verwarring, wisseling

van ministers en protest van Turkije, waren van een en ander het gevolg.

De rol, die de Sultan van Turkije bij de gebeurtenissen, welke zich in de delta ontwikkelden, aannam, is niet duidelijk te verklaren.

Terwijl hij aan de eene zijde den Khedive Tewfik-pacha de hand boven het hoofd hield, benoemde hij tegelijkertijd Arabi-pacha tot commandeur der Medjidjé-orde (25 Juni 1882).

Arabi liet zich die benoeming welgevallen, maar begon tegelijkertijd hoofdzakelijk met elementen uit de ontslagene troepen — het leger was uit zuinigheidsoogpunt van 50.000 op 15.000 man teruggebracht — Alexandrië met aardwerken te omringen. In de stad hadden bedenkelijke opstootjes plaats; verschillende winkels werden geplunderd en vreemdelingen vermoord. Engelsche en Fransche pantserschepen kwamen in de haven ten anker, ten einde hunne landslieden te beschermen, terwijl in Engeland een troepenmacht uitgerust werd, met het doel de orde in Egypte te herstellen.

Den 10^{en} Juli zond de Engelsche admiraal Seymour een ultimatum aan Arabi-pacha, inhoudende dat, indien het werk aan de versterkingen niet onmiddellijk gestaakt werd, Alexandrië gebombardeerd zoude worden.

Tot nu toe waren Engeland en Frankrijk in hun optreden samen gegaan, maar toen de kamer van afgevaardigden in Frankrijk de door het kabinet-Gambetta aangevraagde gelden om aan een gewapende tusschenkomst in verband met Engeland deel te nemen, den 29^{en} Juni verwierp, was het met die samenwerking gedaan. Vrijwillig trok Frankrijk zich terug en verloor daardoor het recht in het Europeesch Concert een overwegende stem ten opzichte der Egyptische zaken uit te brengen.¹

Ingevolge het genomen besluit verlieten de Fransche pantserschepen Alexandrië en stoomden naar Port-Saïd.

1. De grond voor de politieke nederlaag door Frankrijk onlangs te Fashoda tegenover Engeland geleden, moet dan ook in het hierboven genoemde besluit van de Fransche Kamer van Afgevaardigden gezocht worden.

Daar Arabi-pacha intusschen voortging Alexandrië te versterken, openden de Engelsche pantserschepen den 11^{en} Juli het vuur op de stad. Dit bombardement werd gevolgd door de landing van een Engelsch expeditie-leger van ± 25.000 man onder sir Garnet Wolseley.

Met deze landing kreeg Engeland vasten voet in Egypte en thans zou het — niettegenstaande de protesten van Frankrijk — het land der pyramiden niet meer verlaten.

In verschillende gevechten (Maschuta, Mahsamé, Gasassin en Tel-el-Kebir) werd Arabi-pacha geheel verslagen. Ten slotte moest Arabi zich overgeven en trokken de Engelschen als overwinnaars Cairo binnen.

Tewfik-pacha werd in zijn gezag hersteld en lord Wolseley keerde naar Engeland terug.

Ofschoon de Europeesche mogendheden, met name Duitschland en Oostenrijk, waarbij Frankrijk — dat „bonne mine à mauvais jeu” maakte — zich aansloot, de meening uitten, dat niet Engeland, maar de Sultan van Turkije als souverain een interventie in Egypte had moeten bewerkstelligen, stoorde Engeland zich daaraan niet. Wel is waar zouden Turksche troepen de Engelsche expeditie steunen en werkelijk werden met dat doel een 4000 man onder Derwish-pacha op Kreta verzameld, maar toen de Engelsche wapenen reeds aanmerkelijk in het voordeel waren, maakte het Engelsche ministerie groote bezwaren tegen de ontscheping van die troepen in Egypte, zoodat de Turken weldra onverrichter zake naar hun land terugkeerden.

Intusschen is in Soedan de mahdi opgestaan. In dien mahdi (godsgezant) moet men zien de verpersoonlijking van de algemeene ontevredenheid geboren uit:

1^o. het wanbestuur en de afpersing der Egyptische ambtenaren, en

2^o. de wettelijke afschaffing van den slavenhandel ingevolge een conventie den 4^{en} Augustus 1881 tusschen Engeland en Egypte gesloten.

De waarschuwende stemmen tegen laatstbedoelde ingrijpende en

plotselinge wijziging in de eeuwenoude gewoonten en gebruiken werden in den wind geslagen en Mohammed Ahmed — de mahdi — vond de omstandigheden maar al te gunstig om de vaan des opstands te ontplooiën. Zijn fanatieke geest en de heilige oorlog door hem gepredikt, brachten er in niet geringe mate toe bij, om hem groote scharen aanhangers toe te voeren, en dank zij de zwakte van Egypte en den onwil van Engeland om zich in de Soedansche aangelegenheden te mengen, wist de mahdi zich in enkele jaren tót beheerscher van het uitgestrekte gebied te verheffen.

De door Abd-el-Kader-pacha, gouverneur-generaal van Soedan, tegen den mahdi afgezonden expedities, werden verslagen, en in 1883 was geheel Kordofan en Darfoer reeds in het bezit van den valschen profet.

Toen droeg de Khedive den Engelschen generaal in Egyptischen dienst, Hicks-pacha, op, met een leger naar Kordofan te trekken, de mahdisten-beweging te onderdrukken en tevens de zich dapper verdedigende Egyptische garnizoenen in Soedan te ontzetten.

Met 12.000 man onvertrouwbaare troepen — meest elementen uit het ontslagen Egyptische leger, dat na de nederlaag van Arabi-pacha door de Engelschen ontbonden was verklaard — verliet Hicks-pacha in September 1883 Khartum en trok Kordofan binnen. De expeditie mislukte geheel; de armée werd vernietigd en sneuvelde tot den laatsten man. Het onmiddellijk gevolg van die overwinning was dat het geheele land, van Dongola tot den equator en van de Roode Zee tot Wadaï, thans aan de goddelijke zending van den valschen profet geloofde.

Terwijl geheel Soedan dan ook tegen het Egyptische gezag in opstand kwam, bestuurde Engeland — na de vernietiging van Arabi-pacha's macht — de zaken in Egypte. Engelsche diplomaten leidden des Khedive's buitenlandsch beleid en bijna alle voornamen staatsposten werden aan Engelschen toevertrouwd.

Engeland was echter op dat tijdstip niet genegen zijne troepen in het Soedansche wespennest te wagen en toen in het

Parlement tot den minister Gladstone de vraag gericht werd of de regeering Soedan beschouwde als deel uitmakende van Egypte, antwoordde deze dat Soedan *niet* begrepen was binnen de Engelsche invloedssfeer en dat de regeering niet genegen was, daar troepen heen te zenden om de orde te herstellen.

Een Egyptisch leger was er niet meer en terwijl Engeland zijn bezettingsleger van 6600 hoofden op de helft der sterkte terugbracht, gelastten de Egyptische ministers de ontruiming van Soedan. Met andere woorden Soedan ging voor Egypte verloren en de wijd en zijd in het groote gebied verspreide garnizoenen werden aan hun lot overgelaten. En welk een lot! Omringd en ingesloten door fanatieke en woeste horden; vielen zij grootendeels als offer van het Egyptisch wanbestuur. En terwijl de garnizoenen van het oude leger zich opofferden in den ongelijken strijd, werd in de Delta onder leiding van Engelsche generaals en officieren een nieuw leger, op Europeeschen voet geschoeid, opgericht, dat later bestemd zou zijn de gevallen broeders schitterend te wreken. Als opperbevelhebber of Sirdar van het nieuw te vormen leger trad de generaal-majoor sir Evelyn Wood op en met hem werkten een 24-tal jonge ondernemende Engelsche officieren aan de vorming en ontwikkeling van de nieuwe strijdmacht.

Onder die jonge officieren bevond zich ook de kapitein der „Royal Engineers” H. H. Kitchener, die als majoor¹ onder den luit-generaal Taylor met de organisatie der cavalerie werd belast.

Laat ons thans, voor wij verder gaan, even zien wie deze officier, die de hoofdrol in dit geschiedverhaal zal spelen, was.

Kitchener werd in 1851 geboren te Aspall Hall in Ierland. Zijn vader was kolonel in Engelschen dienst, zijn moeder was miss Frances Chevallier.

Op jeugdigen leeftijd werd Horatio geplaatst op de „Royal Military Academy” te Woolwich, alwaar hij in 1871 den genie-

1. Majoor of bimbashi (hoofdman over 1000). Het overgaan van Engelsche officieren in het Egyptische leger ging steeds met rangsverhooging gepaard.

officiersrang verkreeg, na in 1870 als vrijwilliger aan Fransche zijde te hebben deelgenomen aan den Fransch-Duitschen oorlog.

Zeker heeft de werkkring van genie-officier, die meer gericht is op juiste en koele berekeningen, dan op de ontwikkeling van het menschelijk gemoed, zijn stempel op het karakter van Kitchener gedrukt. Reeds op jeugdigen leeftijd trok het Oosten hem aan. In 1874 verliet hij den actieven dienst, om gedurende acht jaren werkzaam te zijn voor particuliere belangen. Door den minister Beaconsfield werd Kitchener o. a. als militair vice-consul in Klein-Azië geplaatst, later trad hij op als directeur van het „Palestine Exploration Fund”. Maar zijn eigenlijke loopbaan begon eerst, toen hij den voet op Egyptischen bodem zette; dáár heeft hij van 1882 af hard en met vrucht gewerkt en dáár heeft hij in de laatste jaren de vruchten geoogst van lange tijden van strijd, ontbering en inspanning. Bijna steeds te velde, te midden van inboorlingen en orbeschaafden, stond het probleem van Soedan hem helder voor oogen. In de 15 jaren, die hij in Egypte doorbracht, heeft hij alles onderzocht en geleerd, wat in den omgang met de verschillende rassen en stammen en bij de herovering van Soedan van nut kon zijn, daarbij zijn voordeel trekkende zoowel uit de dwaalingen als uit de welgeslaagde pogingen zijner voorgangers.

In Egypte is Kitchener als het ware opgegroeid, dáár heeft hij zijne groote kennis en ondervinding opgedaan, dáár heeft hij de verschillende legerrangen doorloopen.

De kapitein Kitchener was langer dan zes voet, recht als een lans, zijn bewegingen waren flink en kort. Slank maar krachtig gebouwd, teekende zijn uiterlijk een groot volhardingsvermogen. Zijn koele en koude oogen, overschaduwde door volle en van wilskracht getuigende wenkbrauwen, wezen op het echte type van den Engelschman, die zijn doel steeds voor oogen houdende, onwrikbaar werkt en zonder aanzien des persoons voortschrijdt in de eens gestelde richting. Zijn trekken waren eenigszins hard. Geen innerlijke gevoelens of uitwendige prikkels lieten op zijn gelaat sporen achter. Koud en ongevoelig was zijn geheele wezen, gehard zijn lichaam, berekenend zijn koel

verstand, dat zich nimmer door bijomstandigheden liet afleiden van het hoofddoel.

Met zulke eigenschappen toegerust kan het ons niet verbazen dat wij Kitchener langzamerhand zien opklimmen tot wij hem — als later zal worden geschetst — de hoogste waardigheid in het Egyptische leger zien bekleeden.

Terwijl het Egyptische leger door Kitchener en zijn collega's hervormd werd en Engeland zich van Soedan niets aantrok, zette de mahdi zijne veroveringen voort en ging er toe over de gewichtigste stapelplaats van Soedan, Khartum, te belegeren.

Was Khartum nog te redden, dan was waarschijnlijk slechts één man in staat die ontzettend zware taak tot een goed einde te brengen.

Die man was Gordon.

Na het nederleggen zijner betrekking als gouverneur-generaal van Soedan, (zie *Bladz.* 127) had hij gezworven in Engeland, Mauritius, de Kaap-Kolonie en Palestina, en thans nam hij de opdracht van de Egyptische regeering aan om zich naar Khartum te begeven, den staat van zaken aldaar te onderzoeken en er, zoo mogelijk, een regeeringsvorm te vestigen, die de bevolking in en om Khartum zoude bevredigen en het garnizoen naar Egypte terug te voeren.

Den 18^{en} Februari 1884 bereikte Gordon Khartum; doch ook hij zou de stad niet redden.

Aanvankelijk trachtte de Egyptische regeering de verbinding tusschen Caïro en Khartum niet verloren te doen gaan en werd besloten kapitein Kitchener en luitenant Rundle op te dragen de Arabische stammen ten noorden van Berber voor de Egyptische belangen te winnen. Hierin slaagden de beide officieren naar wensch. In alle richtingen doorkruisten zij op hunne rappe kameelen de woestijn en wisten, dank zij hun doorzicht en moed, het verder voortwoekeren van den mahdistischen invloed in noordelijke richting te keeren.

Maar meer zuidwaarts en meer bepaaldelijk in Dongola begon de mahdistische invloed zich in de laatste helft van 1884 sterk te doen gevoelen.

Toen bood Kitchener zich aan om persoonlijk den stand van zaken in Dongola te onderzoeken; de toestemming voor deze uiterst gewaagde onderneming werd hem verleend en den 1^{en} Augustus kwam hij geheel alleen in de stad aan.

Kitchener drong tot Debbeh en Ambukol door, legde overal een buitengewone werkzaamheid aan den dag en wist verschillende stammen, o. a. den krijgshaftigen Kababish-stam, voor de Egyptische belangen te winnen. Daarna vond zijn werkzaamheid een nieuw veld in het treffen van voorbereidende maatregelen en het inwinnen van berichten voor de Engelsche expeditie, die uitgerust werd om Gordon te redden.

Toegevend aan den drang van parlement en volk, was Gladstone den 5^{en} Augustus 1884 in het Lagerhuis opgestaan en had een crediet aangevraagd om den dapperen landgenoot te redden. Het crediet werd toegestaan en een rusteloze werkzaamheid ving aan. Engelsche troepen van Cyprus, Malta en Alexandrië werden naar Caïro gevoerd en andere troepen werden per boot en per spoor in zuidelijke richting verplaatst. Talrijke bezwaren deden zich voor; 1500 mijlen moest de expeditie een weinig bekend, schaarsch bevolkt land, dat arm was aan voedsel en water en gedeeltelijk door fanatieke horden bezet was, doortrekken eer het doel van den tocht bereikt was. Generaal Wolseley voerde de expeditie aan. Met edele geestdrift beziel, trachtten de Engelsche troepen alle hinderpalen te overwinnen om den landgenoot te redden.

Op Kerstdag 1884 was Korti bereikt. Hier splitste de expeditie zich in twee deelen. Lord Wolseley volgde met het grootste deel der troepen het Nijldal, generaal Stewart marcheerde met ongeveer 1800 man van Korti dwars door de woestijn over de waterputten van Jakdul naar Khartum.

Na een gedeelte van den weg te hebben afgelegd, keerde Stewart wegens gebrek aan lastdieren naar Korti terug, hervatte later den marsch, leverde den mahdisten den 17^{en} Januari 1885 bij Abu-Klea en den 19^{en} daaraanvolgende bij Metemmeh slag en versloeg ze.

Bij Gubat, waar de Engelschen den Nijl weder bereikten,

kwamen den 21^{en} vier door Gordon afgezonden stoombooten aan.

De 22^e en 23^e gingen voorbij zonder dat van Engelsche zijde iets geschiedde. Den 24^{en} zond generaal Stewart twee stoombooten met een Engelsch detachement naar Khartum.

Den 28^{en}, ten 11 uur voormiddags, kwam de stad in zicht en alle kijkers werden naar de wallen gericht om zoo mogelijk de Egyptische vlag op Gordon's paleis te zien wapperen.

Maar het gewapend oog vermoocht geen vlag te ontdekken! In den morgen van den 26^{en} was de stad in 's vijands handen gevallen.

Verschrikkelijk was de wijze waarop de overwinnaar te keer ging in de ongelukkige stad. Gedurende twee dagen werd er vermoord en geplunderd en de verschrikkelijkste folteringen op de bewoners toegepast.

En te midden van dit bloedbad trekt de mahdi de overwonnen stad binnen en werpt zich in de moskee ter aarde, ten einde Allah te danken voor de groote gunsten, zijnen knecht bewezen.

Zoo was dan Khartum na een dappere verdediging van meer dan een jaar gevallen en zoo had een van Engeland's grootste zonen ver van zijn vaderland een roemrijken, maar treurigen dood gevonden.

De Engelsche expeditie tot ontzet van den landgenoot was mislukt en de mahdi zwaaide zijn bebloeden en onwaardigen scepter over het ongelukkige Soedan.

Terecht echter kon Wolseley later schrijven: „The army „under my command was unable to accomplish the object set „before it, and to save the lives of the gallant general Gordon „and of the garrison of Khartum. But this was from no fault „of its own, and no lack of courage, of discipline, of dash or „of endurance. It overcame physical difficulties of the greatest „magnitude; it swept from its path in every encounter an „enemy almost equal in bravery, and greatly its superior in „numbers, and its advanced guard reached the outskirts of „Khartum only two days too late.”

Reeds kort na zijn aankomst in Khartum had Gordon aan het Engelsche gouvernement geschreven: „I shall hold out as

„long as I can, and if I cannot crush the insurrection I will
 „return to the equator and leave to you the indelible disgrace
 „of abandoning the garrisons of Sennar, Kassala, Berber and
 „Dongola, with the certainty that you will be forced to smash
 „up the Mahdi under greater difficulties if you would maintain
 „peace in Egypt.”

Deze profetische woorden zouden maar al te waar blijken, en later heeft Engeland ten koste van vele menschenlevens en groote schatten de onderwerping en vernietiging van de mahdistische macht moeten ondernemen.

Want onmiddellijk na den val van Khartum was het daartoe ongenegen.

Wel is waar had Lord Wolseley den 16^{en} April aan zijn gouvernement geschreven, dat indien de provincie Dongola verlaten werd, „we should have to carry on a succession of frontier affairs, harassing and vexatious to the troops, and costly both in man and money . . . and at the end we should have to meet a large army on the frontier” — niets mocht baten.

Wellicht brachten geschillen, op dat tijdstip tusschen Engeland en Rusland gerezen, er het hunne toe bij om Engeland te doen besluiten uit Soedan terug te trekken.

De beide colonnes, die tegen Khartum geageerd hadden, gingen langs den Nijl in noordelijke richting terug. Misschien was aan dit besluit de overweging ook niet vreemd, dat het jonge Egyptische leger, dat natuurlijk aan den veldtocht zou moeten deelnemen, nog te weinig kracht en samenhang had om met vrucht den strijd in Soedan aan te binden, waar groote vermoeienissen en fanatieke tegenstanders aan de aldaar optredende legers hooge eischen stelden.

Het eerste optreden der Egyptische troepen tegen de mahdisten was niet gelukkig geweest. Dat optreden had plaats gehad in de nabijheid van Suakim. Daar was in 1883 een der beste mahdistische aanvoerders — Osman-digna — verschenen, die er weldra in slaagde de gemeenschap tusschen Suakim, Berber, Tokar en Tamaï te verbreken.

Aangezien de groote karavaanweg Berber—Suakim daardoor

feitelijk in handen van Osman-digna was, werd door Engeland-Egypte besloten die groote verkeersader weder te vermeesteren.

Die taak werd aan de Egyptische troepen opgedragen, maar deze faalden daarin jammerlijk. In December 1883 vertrok Baker-pacha, aanvoerder der expeditie, met 3 bataljons en 500 man cavalerie naar Suakim en rukte o. a. tot ontzet van Tokar den 4^{en} Februari 1884 met 3700 man uit Suakim op. Bij El-Teb werd het legertje overvallen. Van alle zijden besprongen, geraakte het in een verschrikkelijke verwarring, die in niet geringe mate verhoogd werd door de alom vluchtende kameelen en muilezels. De Egyptische troepen leden een geweldige nederlaag en Baker mocht zich nog gelukkig achten, ongeveer 1400 man in Suakim terug te voeren. Het Britsche ministerie besloot nu zelf de taak in handen te nemen, die de Egyptische troepen niet hadden volvoerd.

Een expeditie van 4000 Engelschen onder sir Gerald Graham, verliet den 17^{en} Februari 1884 Suakim en geraakte reeds twee dagen later — ook weder bij El-Teb — met den vijand handgemeen. Hier — en later (13 Maart) bij Tamai — werden de mahdisten geslagen en een oogenblik heeft men er toen aan gedacht van Suakim op Berber te rukken en aldus, tot ontzet van Gordon, den Nijl te bereiken, maar de woestijnen met al hun verschrikkingen deden aanvankelijk van dit plan afzien en het, toen Berber den 26^{en} Mei in 's vijands handen was gevallen, geheel loslaten.

Osman-digna bleef echter in de nabijheid van Suakim en voerde daar een aanhoudenden strijd, die het best vergeleken kan worden met den strijd door Toekoe-Oemar in Atjeh tegen de Nederlandsche troepen gedurende jaren volgehouden.

Den 7^{en} September 1886 volgde de intusschen tot luitenant-kolonel bevorderde majoor Kitchener den majoor Watson als gouverneur van Suakim op en bleef aldaar nuttig werkzaam tot het najaar van 1888.

Steeds was zijn streven er op gericht, de omwonende stammen tot Egyptische bondgenooten te maken, maar de vrees

voor de wraak van Osman bleek hierbij een moeilijk te overwinnen hinderpaal.

Te Suakim vernam Kitchener in Januari 1888 dat Osman-digna, die zijn operatiebasis te Handub gevestigd had, deze plaats verlaten had, ten einde een expeditie tegen vijandelijke stammen te ondernemen. De onvermoeide Kitchener besloot een coup de main op Handub te wagen. Hij vroeg en verkreeg vergunning van de autoriteiten te Caïro om, met eenige bevriende stammen, zijn vermetele onderneming uit te voeren. Den 17^{en} verliet hij met 500 man Suakim. Het vijandelijk kamp werd in den nacht bereikt en bij het eerste morgengloren overviel Kitchener de verbaasde vijanden. Bijna was men er in geslaagd den onmiddellijk teruggekeerden Osman gevangen te nemen, maar op het laatste oogenblik wist hij een kameel te bestijgen, die hem weldra in de woestijn aan zijn vervolgers onttrok. De verraste vijand had zich intusschen verzameld en bood krachtigen weerstand, zoodat met de zwakke bevriende macht aan de verovering van Osman's kamp niet meer gedacht kon worden. Juist wilde Kitchener het bevel tot den terugtocht geven, toen een verdwaalde kogel hem in 't gelaat trof, zoodat hij buiten gevecht werd gesteld. De kapitein Hickman leidde de colonne zonder groote verliezen naar Suakim terug. Twee dagen later werd kolonel Kitchener op Caïro geëvacueerd, van waar hij den 4^{en} Maart, ofschoon niet geheel hersteld, reeds weder terugkeerde.

Kort daarop werd hij echter ernstig ziek en vertrok naar Engeland, ten einde in het vaderland nieuwe krachten te verzamelen.

Rusteloos bleef Osman-digna werkzaam om nieuwe volgelingen te winnen en in de laatste maanden van 1886 omringen zijne horden opnieuw Suakim. Een nieuwe expeditie wordt noodzakelijk. Generaal Grenfell zal haar aanvoeren; onder diens opperbevel neemt kolonel Kitchener aan de expeditie deel.

Voor het eerst strijden hier de jonge Egyptische troepen onder leiding van kolonel Kitchener.

Drie bataljons (9^e, 10^e en 12^e Soedaneezen) vormen onder zijne leiding de I^e brigade.

De vijand, die zich om Suakim verschanst had en daar een geheel stelsel van loopgraven had aangelegd, zoodat de stad werkelijk belegerd was, werd den 20^{en} December door generaal Grenfell's macht (750 Britten, 2000 Egyptenaren, 2000 Soedaneezen) aangetast en geheel verslagen.

Kort daarop (14 Januari) verliet generaal Grenfell Suakim en liet het bevel over de verzamelde troepen in handen van kolonel Kitchener.

Het gevecht bij Suakim is daarom merkwaardig, aangezien hier de Egyptische troepen voor het eerst in grooten getale optraden en hier ten volle de verwachtingen verwezenlijkten, die de jonge Engelsche officieren van hen koesterden. Geharde en gedisciplineerde troepen hadden die officieren gevormd uit de gedemoraliseerde recruten die — na de vernietiging van Arabi's leger, den ondergang van Hicks-pacha en de nederlaag van Baker-pacha bij El-Teb — aan hunne zorgen waren toe- vertrouwd. Voor het eerst na tallooze nederlagen hadden de Egyptische troepen de wreede mahdisten overwonnen, de be- toovering was gebroken, het zelfvertrouwen gewekt, de moreele kracht van het leger gestegen. Met trots konden de jonge En- gelsche officieren — want het Egyptische leger is het werk van de Engelsche jeugd — op hunnen arbeid terugzien en in de overwinning vonden zij ruimschoots vergoeding voor de jaren van ontbering en inspanning.¹

1. Aanvankelijk zou het Egyptische leger bestaan uit 8 bataljons Infanterie, één regiment Cavalerie en vier batterijen Artillerie; de sterkte zou 6000 hoofden niet te boven gaan. In Januari 1883 was die sterkte (rapport van Sir Evelyn Wood) nog lang niet bereikt, er waren slechts 3326 hoofden onder de wapenen.

Thans telt het Egyptische leger 19 bataljons (waarvan 13 bataljons samen- gesteld uit Egyptenaren en 6 bataljons uit Soedaneezen), 10 eskadrons Cavalerie, 5 batterijen, 1 Kameel-korps van 8 compagnieën en verschillende hulpdiensten. Ongeveer 140 Engelsche officieren doen in het leger dienst. De geheele leger- sterkte bedraagt meer dan 20000 man.

De Egyptische soldaat blijft 6 jaar onder de wapenen en gaat dan gedurende 9 jaar over in de reserve; de Soedanees wordt voor zijn geheele leven in- gelijfd! Dat onder zulke omstandigheden uitmuntende troepen kunnen worden gevormd heeft geen betoog, vooral wanneer in aanmerking wordt genomen, dat slechts de krachtigste mannen voor den krijgdsdienst worden aangewezen, hetgeen mogelijk is daar slechts één man dient op ongeveer 500 hoofden van de bevolking. (In Duitschland 1 op 89, in Frankrijk 1 op 66).

Eerst twee jaren later — en meer bepaaldelijk na de verovering van Tokar — had in de kustlanden van de Roode Zee een algemeene verandering ten gunste van Egypte plaats en sloten de stammen uit dat gebied zich nauwer aan Egypte. Een zeer gevoelige slag was met de verovering van Tokar den mahdisten toegebracht, want hun uitgebreide slavenhandel naar de kust en de groote vruchtbaarheid van de geheele streek, maakten het Tokargebied tot een der rijkste bronnen van inkomsten voor het Soedansche rijk.

Sedert de verovering van Tokar is het kustgebied door de mahdisten niet meer verontrust en het wanbeheer van Osman heeft plaats gemaakt voor een rechtvaardig en goed bestuur, dat zich tot taak stelt de zwaar geteisterde provincie tot haar vroegeren bloei terug te brengen.

Thans, nu de weg naar Berber weer geopend is, begint de handel weer op te leven en over eenige jaren zal het stoompaard — dat dan den kameel verdrongen zal hebben — de treinen beladen met gom, struisvogelveeren, ivoor enz. uit het hart van Soedan via Berber naar de kust van Suakim voeren.

Terwijl de hier geschetste voorvallen zich aan de kust der Roode Zee afspeelden, hebben niet minder belangrijke gebeurtenissen aan de eigenlijke Nijlboorden plaats gehad.

Na den val en de plundering van Khartum, had de mahdi den zetel van het bestuur naar Omdurman overgebracht en daar nam hij — verborgen voor de profane blikken zijner volgelingen — de levenswijze aan van een oostersch vorst.

Lang genoot hij niet van zijn losbandig leven, want reeds na weinige maanden viel hij als slachtoffer eener vrouw uit Khartum. Den 22^{en} Juni 1885 overleed hij, na den emir Abdullah-et-Taashi als zijn opvolger te hebben aangewezen.

De eerste regeeringsdaad van dezen wreedten Afrikaanschen despoot, was een monumentalen koepel te doen bouwen boven het graf van den mahdi.

Terwijl de werkzaamheden tot dien bouw in vollen gang waren, trokken de Engelschen — na de mislukte expeditie tot ontzet van Gordon — langs den Nijl terug en werden o. a.

gekantonneerd te Assuan, Wadi-Halfa en Akasheh. De aangelegde spoorlijn eindigde te Akasheh.

Reeds dadelijk wilde Abdullah een inval in Egypte bewerkstelligen en een sterke mahdistische macht toog noordwaarts. Dezelfde bezwaren, die de Engelschen bij hun tocht zuidwaarts hadden ondervonden, deden zich echter ook nu voor de mahdisten gelden. De woestijn met al zijn verschrikkingen lag tusschen Dongola en Wadi-Halfa en de vijandelijke macht leed dan ook groote verliezen. Ongeveer 6000 vijanden bereikten Ginnis aan den Nijl, maar werden hier den 31^{en} December 1885 door de toegesnelde Engelsche en Egyptische troepen geheel verslagen en tot voorbij de 3^e cataract teruggedrongen.

Nu trad een betrekkelijke rust in, de woestijn scheidde weder de beide tegenstanders. In 1889 werd door de mahdisten een nieuwe poging gedaan om noordwaarts door te dringen. Onder leiding van den emir Nejumi, die vroeger het leger van Hicks-pacha vernietigd had en die het meest tot de verovering van Khartum had bijgedragen, trok van Omdurman een legerhorde; waarbij duizenden vrouwen en kinderen zich aansloten, naar het noorden. De berichten van deze volksverhuizing bereikten weldra de Egyptische voorposten en uitgebreide maatregelen werden van Engelsche zijde genomen om dezen tocht, die de verovering van Egypte ten doel had, te doen mislukken.

Terwijl hij zijn legermacht, door de ongehoorde hindernissen die het terrein en de natuur hem in den weg legden, steeds zag slinken, gelukte het Nejumi toch, tot in de nabijheid van Toski door te dringen. Maar hoe was zijn macht verzwakt!

Toch verkoos de emir den dood boven de schande en aanvaarde zonder aarzelen den strijd. Voor terugkeer was het trouwens te laat; de woestijn zou hem en het overblijvende gedeelte zijner woeste horde toch vernietigd hebben.

Een groote macht was door Engeland en Egypte bij Assuan (Engelschen) onder generaal Montmorency en nabij Toski (Egyptenaren) onder kolonel Kitchener geconcentreerd. Het geheel stond onder leiding van den sirdar (opperbevelhebber) generaal Grenfell.

Iets ten zuiden van Halfa, bij het dorpje Argin, trachtten de mahdisten den 2^{en} Juli den Nijl te bereiken, maar werden door een vliegende colonne onder kolonel Wodehouse — die den mahdisten een verlies van 900 dooden en 500 gewonden toebracht — hierin verhinderd.

Deze jammerlijk mislukte aanval bracht echter geen wijziging in Nejumi's plannen. Door gloeiende redevoeringen prikkelde hij zijn volgelingen en den 6^{en} verliet hij de hoogte van Argin en trok weder noordwaarts. Treurig was het bij zijn troepenmacht gesteld en zijn tocht is slechts te vergelijken met dien van den Engelschen generaal Hicks.

Den 18^{en} Juli bezette het 2^e Egyptische bataljon Toski en sneed daardoor den mahdisten den pas af.

Den 3^{en} Augustus trok Nejumi, wiens macht nog slechts 3300 strijders met 600 geweren telde, in de richting van Toski op, maar boog, toen hij hier tegengehouden werd, noordwestelijk af. Maar daar vond hij kolonel Kitchener die hem tegenhield.

Zoo werd Nejumi tot het gevecht gedwongen, waarvan de uitslag niet twijfelachtig was. De mahdisten werden geslagen, vervolgd en vernietigd. De laatste verdedigers vielen om het lijk van Nejumi, die door een granaatsplinter doodelijk getroffen nederlag. 4000 gevangenen, 147 vaandels en een groote buit vielen den overwinnaars in handen. De nederlaag bij Toski bracht den mahdisten een geweldigen slag toe. Sedert jaren had de khalif zich de verovering van Egypte gedroomd, met groot vertoon was de expeditie aangekondigd en thans kwamen slechts enkele vluchtelingen te Omdurman terug, die den khalif den ondergang der expeditie en den dood van zijn besten legeraanvoerder meldden.

De Engelsch-Egyptische troepen trokken naar hunne garnizoenen terug en een ongekende rust heerschte sedert dat oogenblik aan de boorden van den Nijl. Het uiterste punt door de mahdisten bezet, was Suarda, ongeveer 130 mijlen ten zuiden van Wadi-Halfa.

De khalif liet, tengevolge van verschillende krijgstochten

tegen oproerige stammen, zijn veroveringsplannen ten opzichte van Egypte varen en Engeland arbeidde aan de bevestiging en verbetering der Egyptische toestanden. Niets deed een heropening der vijandelijkheden voorzien, toen den 14^{en} Maart 1896 te Cairo de telegrafische lastgeving werd ontvangen een expeditie af te zenden ter verovering van Dongola.

Deze expeditie, die tegen het advies van den vertegenwoordiger van het Engelsche gouvernement in Egypte, Lord Cromer, en zonder voorkennis of goedkeuring van den Khedive, door het Engelsche ministerie gelast werd, wekte in Europa algemeene verbazing. Wel gaf Lord Salisbury te kennen, dat de expeditie slechts ondernomen werd om Italië, dat na zijn nederlaag bij Adua tegen de Abyssiniërs, in een benarde positie was gekomen, ¹ de hulpvaardige hand te bieden, door de aandacht der mahdisten naar den Nijl af te leiden, maar de redenen der expeditie lagen waarschijnlijk dieper en noch overdreven menschenliefde, noch vrees voor een inval der mahdisten, gaven aanleiding tot het gelasten der verovering van de vroeger verlaten provincie Dongola.

Onmiskkenbaar straalt bij deze expeditie het streven door, zich in het bezit te gaan stellen van de Nijlbronnen en zoo mogelijk de verbinding te gaan bewerkstelligen tusschen Egypte en Britsch Oost-Afrika.

Die verbinding werd bedreigd door Frankrijk, dat in 1895 een poging waagde om van uit het Fransche Congo- en Ubangi-gebied de Nijlbronnen te bereiken.

In dat jaar toch vertrok, onder de Fransche kapiteins Marchand en Liotard, een expeditie ter sterkte van 23 blanken en 500 Senegaleezen van Loanda aan de westkust van Afrika in

1. Den 3en Februari 1885 waren de havenplaats Massaua aan de Roode Zee en de omliggende landen door de Italianen — onder Englands goedkeuring — bezet. Bij de pogingen in het werk gesteld om de nieuw verworven kolonie — Eritrea — uit te breiden, kwam Italië in botsing zoowel met Abyssinië als met de Mahdisten. In den slag bij Adua, die daarvan het gevolg was (1 Maart 1896) werden de Italianen door de Abyssiniërs geheel verslagen, zoodat Italië van dat tijdstip ten opzichte van het overwicht in N. O. Afrika in een ondergeschikte positie geraakte.

de richting van den Witten Nijl. De Franschen hadden zich dus niet laten afschrikken door de verklaring, door Lord Earl Grey den 26^{en} Maart 1895 in het Engelsche lagerhuis afgelegd, dat de vestiging der Franschen in het dal van den Boven-Nijl door Engeland zou worden opgevat als een „vijandige daad” (unfriendly act).

Blijkbaar wilde Engeland door zijn expeditie naar Dongola de Franschen voorkomen.

Immers als uiterste grenspost deugde Dongola ten zuiden van de Nubische woestijn zeker niet, en het was te voorzien dat de Engelsche macht aldaar, aan aanhoudende aanvallen zoude blootstaan, tenzij ook de landen ten zuiden van Dongola en met name Khartum en Omdurman, veroverd werden.

Die verovering heeft dan ook werkelijk plaats gehad en de goede uitslag dier onderneming is te danken aan generaal Kitchener. Alvorens dien zoo goed geslaagden tocht te beschrijven, schijnt het gepast het karakter van den veldheer Sir Horatio Kitchener, wiens levensgeschiedenis — zooals uit de vorige bladzijden reeds gebleken is — zoo nauw samenhangt met de geschiedenis van Egypte, nog wat nader te beschouwen.

In zijne beschrijving van den sirdar heeft een Engelschman Kitchener genoemd: de „Soedansche machine”, daarmede wilende aanduiden, hoe juist berekenend de sirdar bij alles te werk gaat, hoe hij, zelf onvermoeid werkzaam, die werkzaamheid ook eischt van alle overige deelen van het groote raderwerk, waarvan hij de bezielende hefboom is, hoe hij alles vooruit gezien, overwogen en tot een goed einde heeft gebracht. Elk voorkomend bezwaar wordt door hem op de rechte waarde geschat; zonder overhaasting maar met de juist passende middelen wordt het bestreden en overwonnen.

Ik wees er reeds vroeger op hoe Kitchener zijn voordeel wist te doen zoowel met de dwalingen als met de welgeslaagde pogingen zijner voorgangers. Zoo nam hij van Lord Wolseley en bovendien van de sedert eeuwen door de woestijnen kruisende karavanen het denkbeeld over, om dwars door de zandzee naar Soedan te trekken, maar hij verviel niet in de fout om dit te

doen, zonder goede etappelijnen en verzekerden aanvoer van den legeretros. Voor den kameel, het schip der woestijn, stelde hij den spoortrein in de plaats en zoo wist hij het moeielijke probleem, om een troepenmacht op meer dan 2000 K.M. van zijn operatiebasis van al het noodige te voorzien, op te lossen.

Voorgangers hadden over den tocht door de woestijn nagedacht, Kitchener trok door de woestijn; anderen hadden denkbeelden omtrent een spoorweg door de woestijn op het papier gezet, Kitchener legde een spoorweg aan.

Als officier bij den verkenningsdienst had Kitchener deel genomen aan den tocht van de Engelsche troepen onder Sir Herbert Stewart in 1884 door de woestijn (zie blz. 135) en zeker had het totaal gebrek aan transportmiddelen, dat de colonne halverwege het doel tot omkeeren dwong, een machtigen indruk op Kitchener gemaakt.

Gehard en gestaald door zijn vijftienjarige ondervinding, was hij de aangewezen man om den sirdar Sir Francis Grenfell, die in 1890 aftrad, op te volgen. Het Britsche gouvernement legde dan ook met vertrouwen het opperbeheer van het Egyptisch-Engelsche leger in zijne handen en de loop der gebeurtenissen heeft bewezen, dat het in zijn keuze niet had misgetast.

Met kracht greep hij in en toonde in alle opzichten militair bevelhebber te zijn, niet slechts in woord maar in der daad. Zoo o. a. verzette hij zich tegen den jongen Khedive, toen deze zich in 1894, bij een reis naar Boven-Egypte, hier en daar geringschattend over de Engelsche officieren uitliet. Hij dwong den Khedive een legerorder uit te vaardigen, waarbij hulde werd gebracht aan de discipline en samenhang van het leger in 't algemeen en aan de Engelsche officieren in het bijzonder. En toen de sirdar in 1896 geroepen werd de herovering van Soedan te bewerkstelligen, vond het Engelsche gouvernement alles gereed. Het leger was marschvaardig, de plannen waren uitgewerkt, de aanvoerder was geheel op de hoogte van zijn taak.

Sedert het tijdstip waarop tot den gevaarlijken tocht besloten was, ving een rustelooze werkzaamheid — waarvan Kitchener de ziel was — aan en zonder ophouden, maar ook zonder

overhaasting, bleef het gecompliceerde raderwerk in gang.

Geen stap werd gedaan, zonder de bijna wiskundige zekerheid, dat hij geen misstap zou blijken te zijn. De weerkracht van Soedan lag vooral in het aan bevolking,¹ voedsel en water zoo arme terrein; Kitchener stelde daar tegenover de kracht van den stoom.

Langzaam maar zeker schrijdt de spoorbaan verder en verder door de woestijn. De Derwischen lachen om de Engelschen en roepen: „Zij zijn bang, ze komen niet.” Maar op een morgen staat de sirdar met zijn geheele leger tegenover hen; van alle kanten worden zij aangevallen; eenige uren later is hun macht verstrooid en vernietigd.

De machine heeft zuiver gewerkt en op het juiste oogenblik haar volle kracht ontwikkeld.

Gedurende al de jaren van voorbereiding is de mensch Herbert Kitchener als het ware verdwenen. In Engeland, in Europa, hoort men niet van hem; slechts enkele vrienden vernemen van zijn rusteloozen arbeid. Daar is in Egypte slechts de sirdar die arbeidt en strijdt. Zijne officieren en manschappen zijn deelen van de groote machine, die, zonder gevoel en deelneming, snuift en stoomt. Gehuwde officieren wenscht de sirdar niet in zijn leger, opdat ieder zijn volle werkzaamheid aan het groote doel zal kunnen wijden. Zij, die meer dan eens door eenige ziekte worden aangetast, moeten het leger verlaten.

Toch, bij alle koele gestrengheid is de sirdar in het Engelsch-Egyptische leger populair. Een generaal, die steeds den vijand verslaat, kan niet impopulair zijn. Vol vertrouwen gespt de soldaat vóór den strijd ransel en patroontasch om; hij weet dat hij ter overwinning gevoerd wordt; vol vertrouwen aanvaardt hij den vermoeienden marsch. Want veel eischt de sirdar, maar hij ontziet zich zelf ook niet. Misschien waren andere generaals meer bemind, geen werd door zijn troepen meer vertrouwd.

Enkelen beweren dat de sirdar eerzuchtig is; het kan zijn.

1. Tengevolge van het wanbeheer van Mahdi en Khalif is de bevolking van Soedan ongeveer met 75 pct. verminderd.

Wie zal zeggen wat in het binnenste van den mensch omgaat?

Aan Kitchener zijn op jeugdigen leeftijd hooge onderscheidingen geschonken; hij heeft zegevierende legers aangevoerd op een leeftijd, waarop men in ons leger bijv. een compagnie commandeert. Slechts weinigen van zijn voorgangers hebben zelfstandig zes brigades in het vuur gebracht.

Hij heeft de kroon gezet op een werk, dat wel is waar door anderen begonnen was, maar waarvan de bekroning zeker niet in zulk een kort tijdsbestek te verwachten was. Wat wonder dat hij de ijverzucht van velen heeft opgewekt, en die ijverzucht kon slechts het zwijgen worden opgelegd door talrijke overwinningen.

Voor Egypte is deze sirdar geweest de rechte man op de rechte plaats. Zonder zijn hoofddoel, de herovering van Soedan, een oogenblik uit het oog te verliezen, heeft hij de bijzonderheden, de kleinigheden, niet te gering geacht. Aan alles wat het leger betref, heeft hij zijn belangstelling gewijd. Napoleon heeft eens gezegd: „Ne méprisez pas les détails, ils ne sont pas sans gloire.” Kitchener heeft deze les in toepassing gebracht. Aan het kleine heeft hij gearbeid om het groote te verkrijgen; standvastig, koel en onbuigzaam, heeft hij gestreden en.... overwonnen.

En toen ten slotte, volgens zijn juiste berekeningen en inzichten, alles gereed was voor den beslissenden slag, toen tastte hij door met zijn geheele macht en zijn volle kracht. In enkele uren oogstte hij de vrucht van zijn langdurigen arbeid; in enkele uren vernietigde hij met één slag het rijk van den khalif en plantte, onder het schetteren der trompetten en het gejuich zijner troepen, de Engelsche en Egyptische vlaggen op het paleis te Khartum, dat dertien jaar geleden de stomme getuige was geweest van den doodskreet van den edelen Gordon.

Keeren wij thans tot de expeditiën van 1897 en 1898 terug.

Met groote doortastendheid werden in Egypte de voorbereidende maatregelen voor de expeditie getroffen. En die waren niet gering. Over 1500 K.M. (van Cairo tot Suarda) moest de geregelde aanvoer van de verschillende legerbehoeften verzekerd worden.

Toen de expeditie begon, had de aanvoer voor het leger op de volgende wijze plaats: per spoor van Caïro tot Girgeh, van daar per boot tot Assuan, verder per spoor om de eerste cataract heen, vervolgens per boot tot Wadi-Halfa, dan weder per spoor tot Kermeh en ten slotte per boot verder tot Merawi! Vijf malen moest alles dus worden op- en afgeladen, hetgeen veel tijd en werkkraacht vorderde.

Meer dan 4000 lastdieren waren noodig om den geregelde gang van zaken te verzekeren en langs de boorden van den machtigen stroom zag men dikwijls karavanen trekken die tot 900 kamelen telden en een lengte van meer dan 9 K.M. besloegen. De intendance — onder de opperste leiding van Kitchener — overwon echter glansrijk de groote moeielijkheden en was er in het einde van Mei in geslaagd, te Akasheh voor drie maanden en te Ferkeh voor één maand levensbehoefden, voor 10.000 man te verzamelen.

Tegelijkertijd werden te Wadi-Halfa, Ambukol, Akasheh en Ferkeh hospitalen aangelegd, terwijl Ferkeh en Caïro door een telegraaflijn verbonden werden.

Zoo wachtte men, steeds arbeidende, de maand Augustus af, waarin de wassende wateren van den Nijl een geregelde scheepvaart op de rivier zouden toestaan.

De macht, waarmede generaal Kitchener thans voorwaarts kon rukken, bestond uit 10 bataljons infanterie, 7 eskadrons, 3 batterijen en 4 Maxim-kanonnen.

Na den vijand — die daarbij aanzienlijke verliezen leed — uit Suarda verdreven te hebben, werd de geheele macht, ± 15.000 man, in September in de richting van Dongola gevoerd.

De vijand had stelling genomen op den linkeroever bij Hafir; na een kort gevecht, waarbij de gewapende stoomschepen er in slagen ten zuiden van Hafir te komen, verlaten de mahdisten hunne stellingen en voert generaal Kitchener zijne geheele macht, 13.000 man en 3200 lastdieren, naar den linker Nijloever. Deze overtocht is binnen 30 uren bewerkstelligd.

Den 23^{en} September werd Dongola zonder noemenswaardigen

tegenstand bereikt en bezet en als gevolg daarvan ging de geheele provincie in Egyptische handen over, waarbij bleek dat het gezag van den khalif zeer verminderd was. De expeditie had hiermede haar doel bereikt. Of Engeland er bij het begin der expeditie reeds aan dacht naar Khartum op te rukken? Zeker is het dat, toen de mededeelingen van Slatin-pacha en pater Ohrwalder¹ omtrent de vermindering van des khalifs

1. De Europeanen wier lot nauw samenhangt met de geschiedenis van Soedan in de laatste 20 jaren, zijn o. a.:

Emin-pacha, Geneesheer, verzamelaar en natuurkundige. Hij wordt in 1874 door Gordon als Egyptisch vertegenwoordiger gezonden bij Mtésé, koning van Uganda. In 1882 wordt hij gouverneur van de zuidelijkste Egyptische provincie, Equatoria. Door de wassende golven van het Mahdisme van Egypte gescheiden, houdt Emin zich in het zuidelijk deel zijner provincie staande, tot hij in 1889 door de „Emin-pacha Relief Expedition” onder Mr. H. M. Stanley wordt ontzet, en bereikt met enkelen zijner getrouwen — waaronder de kapitein Casati — in het laatst van 1890 de kust van Zanzibar.

Pater Bonomi, verbonden aan de katholieke missie te Yebel-Delen in Kordofan, wordt in 1882 door den Mahdi gevangen genomen en ontvlucht in Juni 1885 uit El-Obëid; hij bereikt in Juli d. a. v. Cairo.

Pater Ohrwalder, tegelijk met Bonomi gevangen genomen, slaagt er eerst in 1892 in, uit Omdurman te ontvluchten. Hij schrijft over zijne lotgevallen een belangrijk werk: *Ten Years in the Mahdi's Camp; 1882—1892 from the original manuscripts of father Joseph Ohrwalder*. London Sampson Low, Marston and Co.

Slatin-pacha, Oostenrijksch officier in 1882 door Reouf-pacha, opvolger van Gordon, als gouverneur-generaal van Soedan, aangesteld tot gouverneur van Darfoer. Niet tijdig kennende terugtrekken, levert hij den Mahdisten niet minder dan 27 gevechten, maar moet zich ten slotte overgeven. Nauwlettend bewaakt, wordt hij naar den Mahdi gevoerd en onder den naam van Abd-el-Kader in 1885 opgenomen in de lijfgarde van des Mahdi's opvolger, Abdullah. Den geheelen dag zittende aan de deur van zijn wreeden meester, heeft hij gedurende twaalf lange jaren, zijn leven ellendig zien voorbijgaan. Bijna twee jaren heeft hij in ketenen gezocht en eerst in 1895 is hij met behulp van Egyptische vrienden er in geslaagd uit Omdurman te ontvluchten. Zijn uitgebreide kennis van Soedan en het leven en drijven van de Mahdistische beweging heeft hij beschreven in een hoogst belangrijk werk: *Feuer und Schwert in Soudan*.

Als kolonel bij den verkenningsdienst vergezelde hij de Engelsche expeditie naar Khartum in 1897 en 1898.

Gessi-pacha, eerste Europeesche gouverneur van de provincie Bahr-el-Ghazal, onderwerpt in 1878 de verschillende landen die tot het brongebied van den Nijl behooren; in 1881 wordt hij ziek en sterft gedurende zijn terugreis naar Cairo. Hij wordt opgevolgd door

Lupton-bey, Engelschman van geboorte, die zich met zijn geringe macht zoolang mogelijk tegen de Mahdisten verdedigt. Ook hij moet ten slotte het

macht waarheid bleken te bevatten, besloten werd tot de herovering van geheel Soedan. Aan de voorbereiding dier verovering werden het najaar van 1896 en het voorjaar van 1897 besteed; zes nieuwe kanonneerbooten werden in Engeland besteld, tachtig officieren van het Engelsche leger werden opnieuw bij de Egyptische troepen ingedeeld, want generaal Kitchener maakte zich sterk, Soedan zonder behulp van Engelsche troepen en alleen met het Egyptische leger te veroveren. Maar vóór alles wilde hij de etappelij verbeteren en in die richting ontwikkelde generaal Kitchener zijn geheele werkzaamheid.

Het eerste nieuwe object zou Berber zijn en aangezien het verlengen van de spoorlijn Wadi-Halfa—Ferkeh langs den Nijl een omweg zou beteekenen van 760 K.M., werd een geheel nieuwe lijn van Wadi-Halfa recht op Abu-Hammed aan, aangelegd.

Die spoorweg is het doodende wapen geweest, waarmede Kitchener den khalif aangevallen en overwonnen heeft. Ieder dacht dat de aanleg van zulk een spoorlijn een onmogelijkheid was; Kitchener voerde het werk uit en slaagde boven verwachting.

Met angst en wantrouwen zag men het aan, dat de sirdar van uit Wadi-Halfa zijn rails legde in de eindelooze zandzee, recht op een punt aan dat nog in 's vijands handen was. Een gelukkige omstandigheid was het dat men — na eenige vergeefsche boringen — ten slotte ook in de woestijn water aantrof, maar ook zonder dat zou de sirdar geslaagd zijn en voor

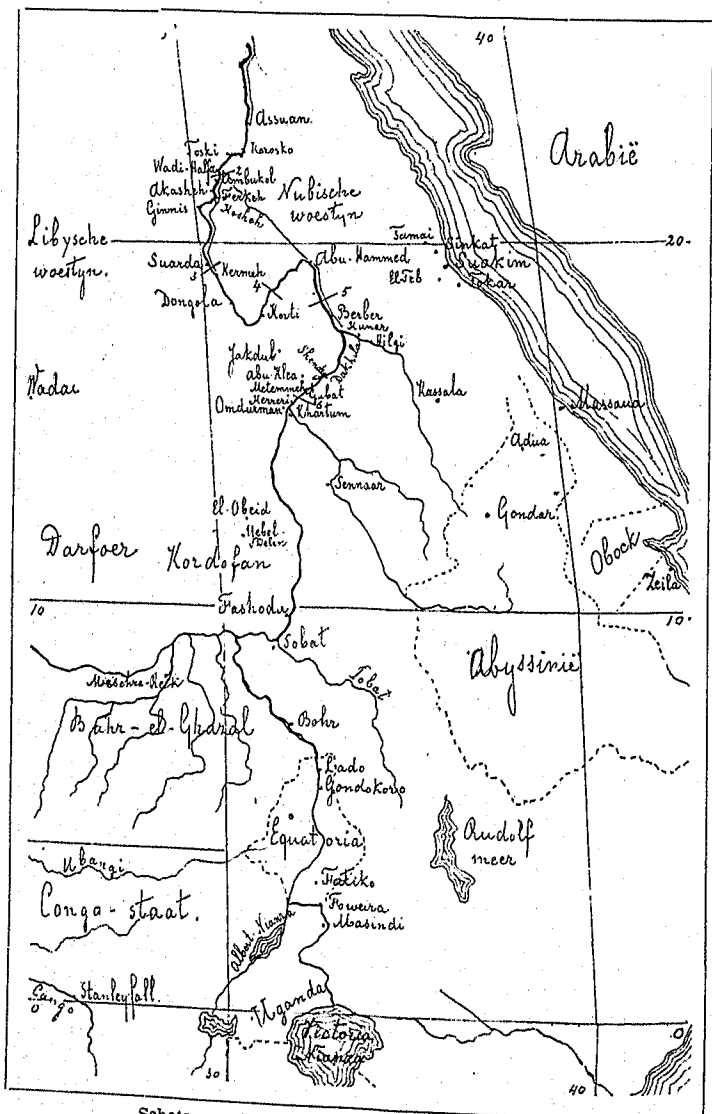
onderspit delven en geeft zich en zijne provincie in 1884 over.

Hij wordt naar Omdurman gevoerd en sterft aldaar in *kommervolle omstandigheden* den 8en Maart 1888.

Dokter Junker, Duitscher van geboorte, bereist in 1883 den Bahr-el-Ghazal, maar wordt door Lupton tijdig gewaarschuwd voor de opdringende Mahdisten, keert naar Equatoria terug en bereikt den 23en Januari 1884 Lado aan den Nijl.

Schwer, Nederlander, bereist eveneens den Bahr-el-Ghazal in 1883, maar valt in handen der woeste Dinkastammen, die hem vermoorden.

Charles Neufeld, Oostenrijksch koopman, in 1885 door den Khalif gevangengenomen en eerst in 1898 bij de verovering van Khartum door de Engelschen, bevrijd.



Schets van het Nijlgebied (Schaal 1 : 22.500.000).

het einde van 1897 bereikte men in één dag, van Halfa, de stad Berber, een tocht waarvoor vroeger weken noodig waren. Van Halfa uit bewaakte de sirdar den geregelden gang van zaken. Treinen met rails, dwarsleggers, troepen, proviand enz. vertrokken en kwamen ledig terug; langzaam maar zeker smeedde zich de ijzeren band, die tot de vernietiging van de mahdistische macht moest leiden. En weder zijn het eenige jonge Engelsche officieren, die het groote en grootsche werk uitvoeren.

Hoe meer men zich in de geschiedenis van Egypte en Soedan verdiept, hoe meer eerbied men krijgt voor die jonge, doortastende, kloeke vertegenwoordigers van Albion.

Met buitengewone energie trokken zij aan den arbeid, en einde October 1897 had de lijn Abu-Hammed bereikt, zonder dat het werk door de mahdisten was verhinderd. Deze laatste omstandigheid maakte dat men besloot de lijn, die dagelijks 2 à 3 K.M. vorderde, door te trekken tot Berber en in den loop van 1898 is die plaats werkelijk bereikt, zoodat men thans het traject van Alexandrië tot Assuan en van Wadi-Halfa tot Berber per spoor kan afleggen.

Den 7^{en} Augustus 1897 werd Abu-Hammed na een kortstondig gevecht, waarbij twee Engelsche officieren sneuvelden, door een vliegende colonne van generaal-majoor Hunter bezet.

Mahmoud, de mahdistische aanvoerder, trok nu terug en Osman-digna, die weder den weg Suakim—Berber bestookte, maakte eveneens een zuidwaartsche beweging. Berber werd nog vóór het einde van 1897 zonder tegenstand bezet en enkele kanonneerbooten bereikten zelfs Metemmeh. Het bleek, dat khalif Abdullah zijn geheele macht bij Omdurman samentrok.

Toch achtte men het in Engeland te gewaagd om uitsluitend met Egyptische troepen de verovering van Omdurman te ondernemen en er werd besloten, vier Engelsche bataljons aan de expeditie toe te voegen.

Generaal Kitchener trok zijn troepen samen in een kamp bij Kunar, halverwege Berber en de monding van de Atbara.

Einde Februari 1898 verliet Mahmoud zijn kamp bij Metemmeh, bracht zijn macht bij Shendi op den rechter Nijloever

over, vereenigde zich met de troepen van Osman-digna en rukte in noord-westelijke richting naar Atbara.

Den 20^{en} Maart verliet generaal Kitchener met 3 brigades (de Engelsche en twee Egyptische) het kamp bij Kunar en vereenigde zich later met de vierde brigade, die gelegerd was in een kamp bij Dakhila.

Shendi, waar Mahmoud groote voorraden had opgestapeld, werd den 26^{en} Maart door een coup de main genomen, waardoor Mahmoud zijn operatie-basis verloor.

Den 6^{en} April bereikten de Engelsch-Egyptische troepen Umdebia en betrokken aldaar een versterkt kamp, in de hoop dat Mahmoud hen daar zoude aanvallen. Daar die wensch echter niet vervuld werd, besloot generaal Kitchener den 8^{en} April den aanval op de Derwischen door te zetten. In het kamp werd onder bescherming van een geringe troepenmacht al de overtollige bepakking achtergelaten en slechts lastdieren met water, munitie en verbandmateriaal medegevoerd. Ieder man was voorzien van een ration levensmiddelen, een deken en 130 patronen. Na een vermoeienden marsch door het woestijnzand werd op 1½ K.M. van de Atbara van 9 uur namiddag tot 1 uur voormiddag (8 April) gerust. Toen werd weder verder gemarcheerd en te 4 uur voormiddag was men tot op 1600 M. van het vijandelijk kamp bij Hilgi genaderd. De omtrek van dat kamp bedroeg ± 4½ K.M. en de binnenruimte was met loopgraven, palissaden, enz. beschermd.

Ten 6 uur in den morgen werd het gevecht geopend door een algemeene beschieting van het Derwischenkamp, dat weldra hier en daar in brand stond.

Ten 7 uur stelde de infanterie zich in beweging en naderde het kamp tot op enkele honderden meters. Toen zweeg het artillerievuur, en eerst nu begonnen de mahdisten te vuren. Met groot zelfvertrouwen werden na een algemeen snelvuur de verschansingen bestormd en een handgemeen volgde, waarbij de mahdisten het onderspit dolven. Weldra vluchtten zij op alle punten en vonden in menigte den dood bij hun poging om de overzijde van de Atbara te bereiken. Te 8½ uur was

het geheele kamp in handen van generaal Kitchener; de vijandelijke bevelhebber, emir Mahmoud, werd met een 2000-tal zijner volgelingen gevangen genomen.

De verdere operatiën tegen Khartum zouden eerst plaats hebben wanneer de Nijl weder zoo gewassen was, dat het opstoomen der kanonneerbooten mogelijk zoude zijn, hetgeen eerst half Augustus verwacht kon worden. In verband hiermede werden verschillende kantonnementen in de nabijheid van Hudi betrokken en vol vertrouwen wachtte men den zomer af. En toen de machtige stroom eindelijk weer zijn jaarlijkschen was begon te teekenen, verzamelde generaal Kitchener zijn troepen — waarbij zich nog vier Engelsche bataljons voegden — weder en rukte langs den linker Nijloever zuidwaarts op. Hierbij bleek, dat de khalif zijn geheele troepenmacht bij Omdurman verzameld had en dat hij hier nogmaals het geluk der wapenen beproeven wilde. Op 1 September bereikte generaal Kitchener Kerreri zonder verontrust te zijn en betrok even ten zuiden van die plaats een kamp, dat door verhakkingen van doornstruiken gedekt werd. De Nijlflottielje (13 kanonneerbooten) stoomde de rivier verder op en beschoot met succes de vijandelijke stellingen op het eiland Tuti en de stad Omdurman, waar o. a. de grafkoepel van den mahdi vernield werd.

Vrijdag 2 September zag de Egyptische ruitery dat de mahdisten tot den aanval oprukten.

Het front van hun strijdmacht besloeg drie à vier mijlen en duizenden vlaggen en standaarden wapperden boven het aanrukkende leger.

Tegen 7½ uur had het leger van den khalif zich ontwikkeld en de slag, die eigenlijk een slachting genoemd kan worden, begon. Of is het woord slachting niet gewettigd, wanneer een machtige artillerie, groote drommen met lansen gewapende vijanden onder overstelpend vuur neemt en duizenden menschen neermaait? Ja, een slachting is „the battle of Omdurman” geweest.

In dichte drommen oprukkende, met een doodsverachting en moed waarover slechts een woord van lof vernomen is, storm-

den de mahdisten ongedekt de Engelsche en Egyptische liniën te ontmoet, om voor het meerendeel te vallen lang vóór zij die liniën bereikt hadden. Dwingen de voorbereiding en de opmarsch van de Engelsch-Egyptische troepen ons bewondering af, is het brengen van een leger voortreffelijk uitgerust, goed geoefend, en in uitstekende gezondheid zoover van de operatiebasis, door onherbergzame woestenijen en langs de bochtige, rotsachtige oevers van een grooten stroom, een uit militair oogpunt bewonderenswaardige gebeurtenis, voor den grooten slag van Omdurman hebben wij tot nu toe slechts weinig gevoeld. Het is een slag geweest, waar de moderne vernielingswerktuigen gezegevierd hebben over persoonlijken moed en doodsverachting en voor zoover ons bekend, is het nergens tot een handgemeen gekomen. Vóór de drommen vijanden zoover konden naderen, waren zij door artillerie- en infanterievuur uiteengesloten, vernield en terneergeworpen.

Ongeveer 26.000 mahdisten vielen op het slagveld. En op het leger van den khalif waren volkomen toepasselijk de dichtregelen van Byron:

„Like the leaves of the forest when summer is green,
 „That host with their banners at sunset were seen;
 „Like the leaves of the forest when autumn hath blown,
 „That host on the morrow lay wither'd and strewn.”

Het mahdistische rijk was vernietigd. De khalif vluchtte — slechts door weinigen vergezeld — in de richting van El-Obeid en verdween in de woestijn, waar de afgematte Engelsche ruitery hem niet kon volgen.

Den 4^{en} September bezocht Kitchener Khartum en aldaar werd binnen de bouwvallen van Gordon's paleis een godsdienstoefening gehouden, waarbij alle troependeelen door een detachement vertegenwoordigd waren, en waarbij hulde werd gebracht aan de nagedachtenis van hem, die te Khartum als slachtoffer van zijn plicht gevallen was.

De volgende dagen werden besteed om orde en regelmaat in Omdurman en Khartum te verzekeren.

Een der toen genomen maatregelen — wij ontveinzen het

ons niet — heeft ons pijnlijk getroffen. De sirdar heeft het graf van den mahdi doen vernietigen en zijn lijk in den Nijl doen werpen. Deze daad is in het Engelsche parlement verdedigd met de mededeeling, dat de grafkoepel van den mahdi een soort vereeringpunt voor de mahdisten zoude blijven, waarheen — evenals naar Mekka — talrijke pelgrimstochten ondernomen zouden worden. Wellicht is dit juist; achter de schrijftafel gezeten laat zulks zich niet beoordeelen. Maar was het daarom noodzakelijk het graf — het eenige bouwwerk dat in latere eeuwen op de groote godsdienstige beweging zou kunnen wijzen — te vernietigen en het lijk van den valschen profeet — hoe misdadig hij ook gedurende zijn leven was geweest — zoo te behandelen? In het godsdienstige Engeland heeft die daad met recht weerzin gewekt en verschillende parlamentsleden hebben verklaard hun stem niet te zullen geven aan een voorstel van het ministerie om een geschenk van £ 30.000 aan den heroveraar van Soedan, als nationaal huldeblijk, aan te bieden.

Den 7^{en} September werd te Khartum de tijding vernomen dat Fashoda door de Franschen (Marchand) bezet was. Fashoda is de hoofdplaats van het land der Shilluks, ligt aan den Nijl en had vroeger een Egyptische bezetting gehad, zoodat Engeland meende dat Egypte met recht op dat grondgebied aanspraak kon maken en de bezetting door een derden staat als een vijandige daad moest beschouwd worden.

Dat Egypte, door overmacht gedwongen, tijdelijk zijn bezit had moeten loslaten, deed zijne aanspraken niet verloren gaan en het bezetten van Fashoda evenals het vestigen van verschillende militaire posten in Bahr-el-Ghazal kon door Engeland-Egypte niet worden toegelaten, vooral niet door Engeland, dat zich de vereeniging zijner Zuid- en Oost-Afrikaansche koloniën met Soedan en Egypte droomt. Wel is waar is in Egypte een Engelsch protectoraat niet afgekondigd, maar al is zulk een protectoraat niet uitgesproken, toch is Engeland heer en meester in het land der Pyramiden en de Sultan en Europa verzetten zich daartegen niet.

De sirdar besloot krachtig door te tasten en zoo spoedig mogelijk de verwijdering der Franschen uit Fashoda te eischen.

Hebben wij Kitchener tot nog toe als generaal leeren kennen, thans zullen wij hem als staatsman aan het werk zien en het zal blijken dat hij de pen even goed meester is als het zwaard.

De sirdar begon met alle dagbladcorrespondenten naar Cairo terug te zenden, hetgeen die heeren alles behalve aangenaam vonden en hun eenige minder vleierende en passende artikelen in de pen gaf; den sirdar liet dit echter volkomen koud.

In den vroegen morgen van den 10^{en} stoomde de sirdar, vergezeld door een compagnie van de Cameron Highlanders, het 10^e, 11^e en 13^e bataljon Soedaneezen en eenig geschut den Nijl op naar Fashoda. Den 21^{en} kwam Fashoda in zicht en werkelijk zag men daar de Fransche driekleur wapperen.

Marchand was er — na het overwinnen van talrijke bezwaren — in geslaagd, den 10^{en} Juli met 8 officieren en 120 Senegaleezen Fashoda te bereiken.

Op het stoomschip „Dal”, op honderden mijlen afstand van een Europeesche nederzetting, had de eerste ontmoeting tusschen de vertegenwoordigers van twee der machtigste staten van de wereld plaats. Een korte briefwisseling was aan deze ontmoeting vooraf gegaan, briefwisseling, uitmuntende door hoffelijkheid, maar waarin beide tegenstanders zeer juist het verschillend standpunt deden uitkomen dat zij innamen.

De bespreking aan boord tusschen de beide bevelhebbers leidde er toe, dat Kitchener een sterke macht bij Fashoda ontscheepte en de Engelsche en Egyptische vlaggen in het gezicht der Fransche nederzetting deed hijschen.

De tweede brief van den sirdar aan Marchand luidde o. a.

„Fashoda, le 19 Septembre 1898.

„M. le Commandant,

„J'ai l'honneur de vous accuser réception de votre lettre datée Fashoda le 19 courant, dans laquelle vous m'informez que, par ordre du Gouvernement français, vous avez occupé

„le Bahr-el-Ghazal jusqu'à Meschra-Rek et au confluent du
„Bahr-el-Ghazal, puis le pays Chillouk, de la rive gauche du
„Nil blanc, jusqu'à Fashoda, où vous êtes entré le 10 Juillet
„dernier.

„En confirmation du protêt verbal que je vous ai adressé
„quand j'ai eu l'honneur de vous recevoir aujourd'hui, c'est
„mon devoir de la part des Gouvernements égyptien et anglais
„de vous faire un protêt formel contre toute occupation par la
„France des pays dans la Vallée du Nil, ce qui est une vio-
„lation des droits des dits Gouvernements.

„J'ai aussi l'honneur de vous informer, par ordre de mon
„Gouvernement, que je ne peux pas reconnaître aucune occu-
„pation par la France — n'importe dans quelle partie — des
„pays de la vallée du Nil.

„Je dois vous informer qu'ayant hissé aujourd'hui le pavillon
„égyptien à Fashoda, le Gouvernement de ce pays a été for-
„mellement repris par l'Égypte et j'ai nommé le Caimacan
„Jackson Bey Commandant à Fashoda, à partir de cette date.”

„Veuillez, etc.

„(signé) HERBERT KITCHENER
„Sirdar.”

Twée dagen later verzond de sirdar een nieuw schrijven, waarbij hij Marchand verwittigde:

„Que par ordonnance du Gouvernement de son Altesse le
„Khedive, tous ces pays ont été mis sous la loi militaire” en dat hij, Kitchener, tengevolge daarvan gemeend had te moeten vaststellen dat: „tout transport de munitions de guerre sur
„le Nil est absolument interdit.”

Ten einde al dadelijk kracht aan zijne woorden bij te zetten, stoomde Kitchener met het grootste gedeelte van zijn te Fashoda aanwezige macht nog verder den Nijl op en plantte o. a. aan de monding van den Sobat: „amidst general rejoicings of the villagers,” zooals hij aan Lord Cromer schreef, de Egyptische vlag.

De majoor Marchand was door een en ander in een zeer netelige positie geraakt. Toch weigerde hij aanvankelijk zich

terug te trekken, tenzij hij hiertoe order van zijn gouvernement ontving. Ten einde die orders te vernemen, maakte Marchand gebruik van de aanbieding van Kitchener om een zijner officieren op een der Engelsche kanonneerbooten naar Cairo te transporteeren.

Van dat tijdstip kwam de kwestie van de bezetting van Bahr-el-Ghazal en der Boven-Nijllanden in handen der diplomatie en het valt buiten het bestek van dit opstel, daarop thans verder in te gaan.

Maar zeker is het aan het kalm en beleidvol optreden van Kitchener te danken, dat een gewapende botsing tusschen de beide expeditiën voorkomen werd, die zonder twijfel de schromelijkste gevolgen zoude gehad hebben en wellicht tot een oorlog tusschen Engeland en Frankrijk zoude geleid hebben.

Kort na deze gebeurtenissen vertrok Kitchener naar Engeland. Den 27^{en} October betrad hij te Dover den vaderlandschen grond, alwaar hij weldra met eerbewijzen werd overladen. H. M. koningin Victoria ging hierin voor, door Kitchener in den adelstand te verheffen en hem den titel te schenken van: „Baron Kitchener of Khartum and of Aspull”.

Engeland eert zijn groote mannen en van het oogenblik dat Kitchener den voet op Engelschen grond had gezet, was hij de held van den dag. In elke stad waar hij verscheen, werd hij uitbundig gevierd. De Engelschen waren in de laatste jaren, ten opzichte van militaire of politieke overwinningen, niet verwend. De expeditie met een groot leger in het noordwesten van Indië ondernomen, had maar matig succes gehad; de gebeurtenissen in China hadden het prestige van Engeland in het verre oosten niet verhoogd; in Turkije was Engeland, tegengewerkt door Rusland en Frankrijk, niet bij machte geweest den Sultan tot de orde te roepen; in Siam, Tunis en Madagascar had het aan Frankrijk concessies gedaan. Maar nu eindelijk was er een politiek gevolgd, wapenfeiten bedreven waarop het Engelsche volk trotsch kon zijn. Wat wonder, dat het uitbundig aan zijne vreugde uiting gaf.

Langzaam maar zeker had Kitchener zijn leger langs den Nijl

vooruitgeschoven totdat het in den strijd bij Omdurman de macht van den khalif met één slag nagenoeg vernietigde.

Gordon, wiens schim het Engelsche volk niet met rust liet, was gewroken en de Nijl, de gansche Nijl weer voor Egypte, voor Engeland veroverd.

Door den lord-mayor van Londen werd den 4^{en} November, na de aanbieding van het eereburgerschap van de stad, ter eere van den sirdar een luisterrijk feestmaal aangericht, waarop de held uitbundig toegejuicht en geprezen werd, vooral door lord Rosebery en lord Salisbury. De eerste minister roemde in hem het aandeel, dat hij had gehad in de opleiding van het Egyptische leger, zijn talent als tacticus, in het algemeen zijn voortreffelijke eigenschappen als soldaat, zijn diplomatiek talent, in de ontmoeting met Marchand betoond, en eindelijk zijn financieel talent. Het is wel een eenig voorbeeld, zeide lord Salisbury, van een generaal, die een expeditie volbrengt voor £ 300.000 minder dan hij eerst gezegd had, dat zij kosten zou.

Lord Kitchener, die ook een goed spreker is, bleef zelf op dit punt nog iets langer staan. In de twee en een half jaar, die de veldtocht geduurd heeft, is er een extra militair crediet van drie en een half millioen pond sterling uitgegeven, zeide hij; daaronder is begrepen het geld, toegestaan voor de verlenging van den spoorweg van de Atbara tot Khartum, waaraan reeds begonnen is. Tegenover die uitgaven nu staat het volgende: 760 mijl spoorweg (tot Khartum), met locomotieven, wagens, goede bruggen enz.; verder 2000 mijl telegraaf, 6 nieuwe kanonneerbooten, schuiten, zeilschepen en . . . Soedan.

Verder zette Kitchener een plan uiteen tot het stichten van een *Gordon College* te Khartum. Deze instelling zou een centrum van onderwijs en beschaving in Soedan worden en geheel onder Britschen invloed staan. Het benoodigde kapitaal schatte Kitchener op £ 100.000.

Eenigen tijd later vermeldden de nieuwsbladen de tijding, waarmede dit opstel aanving, t. w. dat Kitchener benoemd was tot gouverneur-generaal van Soedan.

Een schoone taak is hier voor den krachtigen, betrekkelijk nog jongen man weggelegd.

Zestien jaren heeft het uitgestrekte gebied gezocht onder de tirannie van een wreed despoot.

Aanvankelijk wilde Engeland Soedan geheel loslaten, toen beging het de fout Gordon toe te staan zich naar Khartum te begeven en daardoor werd het later tegen zijn wil door de publieke opinie gedwongen, zich wel met Soedan te bemoeien.

De poging om Gordon te hulp te komen faalde; de grensoorlog werd niet altijd gelukkig gevoerd; het liet zich aanzien dat Engeland zich in een wespennest gestoken had, waaruit het zich niet kon terugtrekken, zonder aan de nationale eer te kort te doen.

Verschillende expeditiën met opoffering van goed en bloed werden ondernomen. Wel is waar werden veldslagen geleverd en gewonnen, maar als de troepen de vruchten hunner overwinningen zouden plukken, werden zij ten gevolge van politieke overwegingen teruggeroepen.

Met ijver werkte Engeland intusschen aan de volmaking van het Egyptische leger, om dat leger later zijne belangen te doen dienen. En die pogingen slaagden naar wensch. Met hulp van het Egyptische leger heeft Engeland Soedan veroverd en daardoor zijn reeds zoo uitgestrekt gebied weder met duizenden vierkante mijlen vergroot.

En daarmee is een nieuwe schakel gelegd in de keten die Caïro met Kaapstad moet verbinden. Engeland zal blijven werken aan de ontwikkeling en uitbreiding van het Egyptische leger; dat leger zal in Afrika worden wat het Engelsch-Indische leger is in Azië. En wanneer Engeland den tijd gekomen acht, zal het voorwaarts gaan om den laatsten schakel in te lasschen; die zijn noordelijke en zuidelijke bezittingen in Afrika moet verbinden.

Zal Kitchener ook dien schakel smeden?

De toekomst zal het leeren.

Maart 1899.

BAREND JOSEPH STOKVIS.

Wanneer men een persoon van bijzondere beteekenis gedurende vijf en twintig jaren heeft gadegeslagen, met hem heeft medegeleefd, dan maakt het een groot verschil, of deze jaren samenvielen met de periode zijner ontwikkeling, met zijne wording, dan wel met zijnen bloeitijd, met de acme, het top-punt zijner werkkraft, of eindelijk of in die jaren reeds teekenen van verval waren op te merken, kleine trekjes die op beginnenden ouderdom wijzen. Het is waar, de leeftijd, die voor geleerden, voor mannen van ruimeren gezichtskring in het algemeen, als de vruchtbaarste geldt, is niet altijd dezelfde. Toch valt niet te ontkennen — indien men de lijst der staatslieden, der vertegenwoordigers van volkeren en landen, der banierdragers van groote gedachten opslaat — dat de bloeitijd dezer werkzaamheden menigmaal met de tweede helft van het leven samenvalt, indien men het 40^{ste} levensjaar als grens der twee deelen opvat. In ons geval heeft de bescheiden werkkring van weleer plaats gemaakt voor den ruimeren, grooteren kring waarin geheel tot vervulling kon komen, wat in vroegere jaren werd tegengehouden. Na de kleine maatschappij van huisgezin, school en studentenmaatschappij, volgt de grootere, die van het practische leven, doch in beperkte afmeting: een practizeerend geneesheer die zich in een klimmende practijk

verheugt, dank zijne humaniteit, zijnen takt als geneesheer, dank zijne medische bekwaamheden en den ernst waarmede hij zijne taak opvat. Door al deze eigenschappen heeft hij reeds geëxcelleerd, doch hij gevoelt zich tot energischer krachtsontwikkeling in staat: een normaal, ja ver het gemiddelde peil overtreffend lichaam — waaraan de sport niet vreemd is, al is het geen alledaagsche —, een veelzijdige aanleg waarin de kunst langen tijd een eerste plaats bekleedde, een krachtig initiatief waarvan de behoefte tot het stellen van vragen en hunne beantwoording door onderzoek en experiment het onmiddellijke gevolg te achten is, een heldere, nuchtere, kritische, bijna profetische blik, die onder allen strijd onbevangen blijft: nonum prematur in annum, als anderen een door mij begonnen onderwerp behandelen met de meest tegenstrijdige uitkomsten, en mij in het ongelijk stellen, wat nood! de tijd zal hen richten en zal de waarheid aan het licht brengen; en eindelijk ondanks dezen aangeboren afkeer van noodeloos debat en twistgeschrijf een slagvaardig doch steeds humaan debater, velen tot voorbeeld die door woord en geschrift niet opbouwen doch afbreken, niet verzoenen doch verwijderen, hunnen vijand in de oogen der kleine lieden niet rehabiliteeren doch vernietigen.

Met deze schoone gegevens toegerust, moest Barend Joseph Stokvis, die op 16 Augustus 1834 geboren, reeds op 22jarigen leeftijd een hoogst eervolle medische promotie aflegde, (1) reeds spoedig nog iets anders zijn dan een practizeerend geneesheer. Een groote vriendenkring, hem in zijn studententijd niet vreemd, bleef hem omringen: letterkundige, kunstlievende vrienden aan de eene, medische of liever biologische kunstbroeders aan de andere zijde. Daarnaast werkte ook de kleine maatschappij, het huisgezin, langer na dan bij de meeste menschen: een vader dien hij vereerde als mensch en als voorganger in het door hem gekozen humaan en edel beroep, die in het bestuur zijner godsdienstige vereeniging, onder de geneeskundigen en wel-

1. De held dezer schets is een goed zwemmer en een uitnemend duiker.

doeners in de stad zijner inwoning, ja in den lande (2) een welverdiendé reputatie genoot. Deze vereering verminderde niet met de jaren, getuige een op zijns vaders gouden promotiefeest (3) uitgegeven feestnummer van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, waarin uitsluitend oorspronkelijke bijdragen van de hand van den — inmiddels hoogleeraar geworden — zoon en vakgenoot voorkomen. En volgens de wet der erfelijkheid zal deze laatste, de *thans zijn zilveren hoogleeraarsambt vierende*, nog zoo jeugdige en opgewekte geleerde, „par droit de naissance” naast een stalen gezondheid ook allicht een bijzondere medische praedispositie hebben ontvangen, eigenschappen, waaraan hij later „par droit de conquête” zoovele andere begaafdheden heeft toegevoegd.

Deze voortreffelijke verhouding tusschen vader en zoon wordt ons vooral duidelijk door de bij gelegenheid van de inwijdingsrede bij het aanvaarden van het hoogleeraarsambt aan het Atheneum te Amsterdam op 8 Juni 1874 aan eerstgenoemden gerichte woorden: »In u erken ik mijn oudsten, mijn eersten, »mijn besten leermeester en vriend. Zoo ik iets geworden ben, zoo ik iets te »beteekenen heb, »si placeo, dum placeo, tuum est”. Hoe helder was uw door»zicht, toen gij mij op het nut der propædeutische studiën opmerkzaam maaktet »door het woord dat mij nog steeds in de ooren klinkt: »De medicus moet chemicus en physicus ex professo zijn”. Welk een heerlijk voorbeeld van trouwe »plichtsbetrachting en rustelooze werkzaamheid is voor mij, voor al uwe kinderen, »uw welbesteed en kostelijk leven! Neen! Niet hier is de plaats, niet thans is »het oogenblik, waarop uw leerling en uw zoon u zijne dankbaarheid schetsen »kan. Er zijn oogenblikken, waarin ons het gevoel overstelpt, waarin onze ge»waarwordingen te vergeefs zich in woorden trachten lucht te geven. Dan weigert »ons de stem haren dienst, dan trilt ons gemoed van de zaligste aandoeningen, »maar het accoord, dat dan ontstaat, lost zich op in een veelbeteekenend zwijgen. »Laat mij daarom u zwijgend danken!” (Zie Monografieën no. 43.)

Bezielde dus den zoon een dankbaar gevoel jegens zijnen vader — een sentiment waarvoor sommige sceptici onzer dagen slechts een schouderophalen over hebben —, gezindheden van niet minder aanhankelijken aard spreidde deze zoon later jegens zijne oude moeder en jegens al zijne familieleden ten toon, wier vraagbaak hij steeds bleef. Ondanks zijn rusteloos streven schoot hij nimmer in zijne familieplichten te kort, ja vervulde hij die met zeldzame toewijding. En op het voetspoor van zijn vader is ook hij voorzitter van het armbestuur der godsdienstige vereeniging waartoe hij behoort, wordt ook hij tot de besten onder de burgers van Amsterdam gerekend en is ook hij drager van hetzelfde eeremetaal, dat eens de horst van zijnen vader sierde.

Met den kring zijner nangehuwde familie — de familie Wertheim — verkeerde hij reeds lang vóór zijne verloving¹ op intiemeren voet. Hier vond de jeugdige

1. Zijn huwelijk met mejuffrouw Wertheim had plaats 21 Juni 1865.

dokter een tweede tehuis: naast een aantal jonge beoefenaars van kunst en letteren was het vooral de algemeen bekende, onlangs overleden A. C. Wertheim, de zwager, aan wien hij door innige vriendschapsbanden steeds gehecht bleef, en dien hij zich in vele opzichten, schoon beider werkring geheel uiteenliep, zoo gaarne tot voorbeeld stelde. Ook de namen van twee andere vrienden uit zijne jongelingsjaren mogen hier — op zijn zilveren hoogleenaarsfeest zal hij ze zeker gedenken — niet ontbreken. Het waren de zoo veelbelovende, helaas zoo vroeg gestorven student, in de geneeskunde R. Cnoop Koopmans, die in den Studentenalmanak van 1853 als senaatslid geboekt staat, en de bescheiden Amsterdamsche geneesheer (gestorven 25 Febr. 1890) J. De la Mar. Was hij met den eerste als student zeer bevriend, met den laatste beoefende hij de klassieke literatuur, las hij Dante en Cervantes, en zijn omgang met de la Mar heeft zeker veel tot het verkrijgen van die uitgebreide taal- en literatuurkennis bijgedragen, die in latere jaren in het buitenland terecht de verbazing zijner hoorders opwekte.

Zoo kon het niet anders, of welhaast trok Stokvis de bijzondere aandacht zijner vroegere leermeesters, die hem reeds als een uitnemend student kenden en voor wie hij de grootste achting koesterde: de klinici Van Geuns en Suringar, den physioloog Heynsius (toenmaals directeur van het Physiologisch-Pathologisch Laboratorium te Amsterdam), den genialen, hooggevierden Donders, wiens lessen hij gedurende een korten tijd te Utrecht bijwoonde. Zijne te midden eener drukke practijk schijnbaar spelende geschreven medische verhandelingen, waarvan sommigen door vorm, inhoud en pittigheid gelijkelijk uitmunten — een in onzen schrijftijden tijd steeds zeldzamer wordend verschijnsel — werden niet alleen onder de Nederlandsche geneeskunstoefenaren, maar ook onder die van andere landen, waar hij als jong dokter zijne studiën had voortgezet; bekend. Zijne in 1867 door de Belgische „Académie de Médecine” met goud bekroonde prijsverhandeling was een werk van buitengewone beteekenis, een waarlijk klassieke arbeid (zie n^o. 18). Daarnaast bleek zijne steeds toenemende belangstelling in maatschappelijke vraagstukken en in de volksgezondheid, vooral die van de stad zijner inwoning, uit tal van populaire geschriften en uit lezingen voor het niet-medisch publiek: de zorg voor lucht bij gezonden en zieken, de cholera-sterfte bij de Israëlieten te Amsterdam, de sterfte aan croup bij de Nederlandsche Israëlietische armen te Amsterdam, een praatje over arbeid, enz.

Uit een en ander blijkt, hoe noodzakelijk een ruimer arbeidsveld voor deze „mens sana in corpore sano” was. Het laboratorium, in de eerste jaren geregeld en dagelijks bezocht, vond den man der practijk welhaast eerst in het late namiddaguur, maar toch werd hij daar als laborant, ja een tijdlang als volontair-assistent, gaarne gezien. Voor zijne medewerkers was juist dit uur van den namiddag het meest leerzame en vruchtbare; reeds toen schijnt van zijne verschijning dat eigenaardig aantrekkelijke, dat bijzonder infectieuse in den besten zin van het woord te zijn uitgegaan, waardoor hij — zelf na een urenlange practijk volkomen frisch („morgenfrisch”) gebleven — op zijne omgeving inwerkte als de regimentsmuziek op een troep nagenoeg uitgeputte soldaten, hen nieuwe veerkracht inblazend. Toch kon het laboratorium alleen hem niet bevredigen: voor zijne veelzijdigheid was een professoraat in de physiologie, hoe begeerlijk het eenerzijds ook voor hem scheen, hoezeer hij ook in de biologische vraagstukken leefde, een minder geschikt en gewenscht arbeidsveld. Immers ook de pathologische chemie, de pharmacologie en toxicologie, de algemeene leer van den zieken mensch, trokken hem aan. En, last not least, aan het ziekbed stond zijn optreden gelijk met dat van den toovenaar, die door blik en gebaren pijn weet te stillen, lijden weet te verzachten, die door zijn bemoedigend woord den terneergeslagen lijder opricht, in hem de hoop weet levendig te houden, die door gepaste voorschriften, het „simplex veri sigillum” steeds voor oogen, als een dienaar der natuur, een „minister naturae”, het genezingsproces weet in te leiden en aan te zetten.

Het moest wel een bijzondere hoogleeraarswerkkring zijn, zou daarin voor dezen begaafden, ja genialen geleerde de gewenschte bevrediging en voldoening te vinden zijn.

Op den 8sten Juni 1874 aanvaardde de algemeen geachte en beminde geneesheer, die toen reeds als wetenschappelijk man ook in het buitenland een grooten naam had verworven, het professoraat in de inwendige geneeskunde, algemeene ziektekunde en geneesmiddelleer met een rede over een der belang-

rijkste onderwerpen uit dien tijd en uit de geheele moderne biologie: *de éénheid der physiologie en der pathologie*. In onze dagen twijfelt niemand meer aan deze eenheid; in het zieke organisme toch gelden dezelfde wetten als in het normale, alleen hebben de omstandigheden waaronder zij werken, bepaalde veranderingen ondergaan, hebben de voorwaarden voor het geregeld afloopen van de normale omzettingen geleden. Nu eens was het de physiologie, dan weer, en zelfs frequenter, de pathologie, die voorging, en den weg tot nieuwe ontdekkingen over de leer van het leven, over de biologie, heeft aangewezen. „De pathologie is uit den aard harer bemoeiingen „geroepen om onderwerpen als de verklaring van den ouderdom en het natuurlijk einde, als de leer der individualiteiten „ter hand te nemen;” „er bestaat geen gezondheid, er bestaat „geen ziekte als absolute toestand; er bestaan slechts levens- „verschijnselen, wier naaste oorzaak wij moeten erkennen, „willen wij ooit leeren ze te beheerschen,” zoo sprak de jeugdige hoogleeraar en zoo denkt hij nog na 25 jaren.

En zoo vinden dan zijne dankbare leerlingen van heden — in Nederland en zijne koloniën, in andere landen her- en derwaarts verspreid — den geliefden hoogleeraar in de volle kracht van zijn leven met onveranderden, tintelenden levenslust gedurende 25 jaren werkzaam. Zoo blijft zijn rusteloos streven, behalve aan de gewichtige vraagstukken der wetenschap die hij liefheeft, ook op de belangen van den zieken mensch gericht. Ja, het schijnt wel alsof met de jaren de werkkring van dezen gelukkigen, harmonisch ontwikkelden mensch zich telkens nieuwe wegen opende, alsof hij behoefte had om braak liggende velden in cultuur te brengen. Wat hij als jong geneesheer, later als hoogleeraar beloofde, het in practijk brengen van zuiver physische methoden bij de beoefening van de leer van het leven, heeft hij vervuld. Nimmer liet hij zich door in de geneeskundige wetenschap snel opkomende en weer even snel voorbijgaande stroomingen van de richting die hij zich eenmaal had gekozen, afleiden. Vandaar scheen hij voor den oppervlakkigen beschouwer wel eens minder „up to date”,

daar de bacteriologie, de serum- en opotherapie door hem niet rechtstreeks werden beoefend. Bij nader toezien echter bleek hij midden in den strijd te zijn gebleven, en waren het dege-lijker zaken dan het krijgsgeschiedenis en het vormen van „leu-zen” waarmede sommige jongeren zich de „voorgestoelten” trachten te verwerven, die hem bezighielden. Dit blijkt o. a. uit zijne verdiensten met betrekking tot de leer van het anta-gonisme en tot die van de immuniteit, die in Stokvis een harer ijverigste beoefenaars vond. Zijn rijke geest hield zich meer met de fundamenteele biologische vragen dan met vlij-tigen detailarbeid bezig. Daartoe gaven de omstandigheden, waaronder de Nederlandsche hoogleeraren in laboratorien ver-keerden, alleszins aanleiding. Immers met de nieuwe wet op het hooger onderwijs werd de artstitel het doel, waarnaar de stu-dent in de geneeskunde gewoonlijk streefde; het zich africhten voor de practijk geraakte in zwang, terwijl de rustige labora-toriumarbeid, die en tijdroovend is en een ruimere voorberei-ding eischt, alleen voor degenen was weggelegd, die zich een wetenschappelijken titel wenschten te veroveren. De hoogleeraar nu had in zijn laboratorium slechts één assistent, terwijl ge-makkelijk drie assistenten in een dergelijke werkplaats zouden kunnen arbeiden aan de denkbeelden van een hoogleeraar als Stokvis. En deze ééne assistent kon op grond van het geringe vooruitzicht, dat dergelijke betrekkingen voor de toekomst aan-bieden — altijd in een klein landje als het onze — nog slechts een deel van zijn tijd ten dienste van wetenschap en onder-wijs stellen, zoodat hij voor den hoogleeraar nog slechts een gebrekkige helper was, niet in de gelegenheid regelmatig alles voor college-demonstratiën enz. voor te bereiden. Men ziet welk een taak de hoogleeraar dagelijks te vervullen had. Persoon-lijk leidde hij viermaal per jaar steeds met dezelfde, men zou haast zeggen met klimmende opgewektheid, een cursus in pathologisch-chemisch onderzoek. Voor ieder — student, assi-stent, practisch geneesheer of welken titel hij in de medische of philosophische faculteiten ook voeren mocht — stonden voorts de deuren der directeurskamer van het laboratorium steeds wijd

geopend, ten einde niemand den moed te benemen, vragen of opmerkingen over de moeielijkheden van een of ander onderwerp aan het oordeel van den leermeester te onderwerpen. Doch summa summarum waren er van de velen die het laboratorium tot het verrichten van grootendeels klinische onderzoekingen bezochten, slechts weinigen tot het volbrengen van de op uitvoering wachtende denkbeelden van den hoogleeraar beschikbaar. Een en ander neemt echter niet weg, dat onder de leiding van dezen directeur tal van interessante studiën het licht zagen, die, tot een bundel vereenigd, eenige lijvige boekdeelen zouden vormen. Vóór mij liggen 36 dissertaties over de meest uiteenlopende onderwerpen uit de algemeene pathologie, pharmacodynamie, pathologische scheikunde, kliniek, en ik weet niet of het getal der onder leiding van onzen hoogleeraar verschenen proefschriften niet nog grooter is; maar daarnaast zijn door assistenten en leerlingen bij bijzondere gelegenheden bouwsteenen tot bepaalde studiën, of ook zelfstandig bewerkte onderzoekingen, bijeengebracht. Men herinnere zich slechts het in de geneeskundige sectie van het internationaal medisch congres in 1879 door den hoogleeraar voorgedragen rapport over de eliminatie van phosphorzuur in de urine bij longtering (4), waaraan door zijne leerlingen Donath, Van der Velde, Van de Roemer, Westerdijk, Otto en Beijers, toenmaals allen candidaten in de geneeskunde, is deelgenomen; aan zijne medewerking van verschillende assistenten uitgegeven klinische lessen over diabetes mellitus (1884); over homoeopathie (1888); over den invloed van tropische gewesten op den mensch (1894) enz. Men weet niet, wat in al deze studiën het meest te bewonderen: den rijkdom aan nieuwe onderwerpen, die telkens nieuwe stof tot onderzoek opleverden — zoodat sommige conclusiën eerst 10 à 20 jaren later weerklank vonden en „bevestigd” werden —, dan wel daarnaast het naar aanleiding van nieuwere vragen telkens weer ter hand nemen van een vroeger reeds bewerkte stof, die als een hoorn van overvloed naar alle kanten voortdurend nieuwe gezichtspunten, juistere en ruimere conclusiën, aan de geneeskundige wereld ten beste

gaf. Het had somtijds den schijn, alsof een veelsnarig instrument werd bespeeld, waarvan de tonen nu eens als fijne trillers, dan weer als een volle symphonie het oor troffen, alsof een spectrum met de rijkste kleuren voor onze oogen werd ontwikkeld.

In dit ook voor niet-geneeskundigen bestemde overzicht past het niet, te veel in details af te dalen, al kan men den lust daartoe ook nauwelijks bedwingen. Hier mag alleen de vraag worden overwogen, welke beteekenis deze figuur in de 25 jaren van zijn professoraat voor de medische wetenschap gehad heeft. En ook dan nog loopt men gevaar, te veel bijzonderheden te vermelden, indien men de groote veelzijdigheid van dezen begaafden leermeester, van dezen oorspronkelijken denker, van dezen „oratorischen” kunstenaar, in het rechte licht wenscht te stellen. Alleen schematisch kan men zich van zulk een taak trachten te kwijten, bij voorbaat voor de tekortkomingen der uitvoering de welwillendheid van den lezer inroepend.

Stokvis was in de eerste plaats een geboren docent. Dit is merkwaardig, aangezien hij eerst op zijn 40^{ste} jaar in den eigenlijken zin van het woord begonnen is te doceeren. Zijne inwijdingsrede geeft zelfs van twijfel aan dit vermogen blijk, waar hij tot zijne ambtgenooten zegt: „Ik kom tot u als een aan het onderwijs geheel vreemd element,” terwijl op andere plaatsen in deze rede, daar waar hij de studenten toespreekt, reeds de bezieling wordt gevoeld, die straks van zijn onderwijs zal uitgaan. Opende niet reeds Dr. B. J. Stokvis in 1870 de 21^{ste} Algemeene Vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst met een krachtig opwekkend woord, met een aansporing tot meer wetenschappelijk streven? (Zie Monog. n^o. 25).

Het woord „doceeren” is dan ook te zwak om zijn onderwijs te vertolken. Evenmin drukt het woord redenaar uit, wat Stokvis voor zijne leerlingen is. Hij bezit een gelukkige combinatie van gegevens, die hem veroorlooft, elk jaar met verjongden lust hetzelfde onderwijs in nieuweren vorm in te klee-

den, hooger onderwijs te geven waarnaar studenten met verschillenden aanleg en uiteenlopende ontwikkeling — en die waren er in de 25 jaren van zijn professoraat op grond van verschillende wettelijke bepalingen — met vrucht zullen luisteren. Immers, welke leermeester heeft als hij dat onverstoortbaar goed humeur, dien tintelenden humor, dat elastische orgaan, die schoone woordenkeus, die breede algemeene ontwikkeling? Alleen een harmonisch aangelegde natuur kan zóó spreken als hij. Want hij is behalve een hoogleeraar voor studenten een hoogleeraar voor de Nederlandsche geneeskundigen. Wie herinnert zich niet, onder het gehoor van dezen voorganger geleerd en genoten te hebben? Hetzij hij aan een uitnoodiging gehoor gaf, om in een der provinciesteden een geneeskundige kringvergadering door zijne „sprekende” tegenwoordigheid op te luisteren; hetzij hij als voorzitter van het hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst (5) de openingsrede hield, hetzij hij zijne experimenten op het overlevende kikvorschhart in de jaarlijksche vergadering dierzelfde Maatschappij voordroeg (1889, Haarlem) (6), of zijne korte kernachtige improvisatiën en demonstratiën hield in de geneeskundige en natuurkundige afdelingen van het Amsterdamsch Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde, of eindelijk op het Natuur- en Geneeskundig Congres zich deed hooren, om van de vergaderingen van niet-geneeskundigen in *Diligentia* te 's Hage, in *Teyler's Genootschap* te Haarlem, in *Natura Artis Magistra* te Amsterdam (rede ter gelegenheid van het 50jarig bestaan dier inrichting) niet te gewagen — altijd gevoelde men dat een man van gezag aan het woord was, die zijn weten op hoogst merkwaardige wijze aan anderen wist mede te deelen, die zijn gehoor door zijne buitengewone welsprekendheid wist te boeien („onder sim” had, placht hij wel eens te zeggen), dat men den gevierden redenaar vóór zich zag, die aan een koel verstand en waarheidsliefde een warm gevoelend hart, een gloeiend, haast studentikoos enthousiasme paarde, die met zijn „Repos ailleurs” in ieder een gevoel van onvoldaanheid over zijn nog zoo ge-

brekkelig weten wist te wekken, doch die daarnaast bij den geneeskundige het ideaal, te mogen medewerken aan het gebouw der wetenschap en aan het geluk zijner medemenschen, wist levendig te houden.

Wat hij voor zijne leerlingen geweest is? Vraag het den student die bij hem aanklopte, of dien hij toevallig ontmoette, en dien hij er van wist te doordringen, dat na een langen tijd van wufte ledigheid ook voor hem de medische loopbaan nog niet afgesloten was; vraag het de „strugglers for life” voor wie hij trachtte studie-stipendiën machtig te worden, ja voor wie hij niet schroomde uit eigen middelen — maar bedekt en in het verborgen — bij te dragen. Niet te vergeefs had hij de lijdenden uit de achterbuurten van Amsterdam verzorgd. Deze praemisse straalde in zijn geheele optreden tegenover zijne leerlingen door, en gaf hem die beminnelijkheid, die zich nooit verloochende, en die haar symbool vond in het bescheiden aandenken, hem bij gelegenheid van zijn 40-jarig doctoraat in 1896 door de studenten geschonken. De plaat, die den dokter aan het ziekbed voorstelt, moest in zijn laboratorium worden opgehangen, zichtbaar voor ieder die daar binnen trad, opdat de student te allen tijde zich zou blijven voorstellen, hoe hij de deelnemende, de opbeurende, de troostende medicus was gebleven, die op het psychisch leven zijner studenten als zulk een uitnemende prikkel had ingewerkt ten goede!

De ouderen onder zijne leerlingen herinneren zich den hoogleeraar nog als hoofd eener groote klinische afdeeling (waarvan in 1882 de grootste helft aan prof. Pel overging), en zijn daar ook getuige geweest van zijne bijzondere gaven als klinicus, als hij zijne geliefkoosde onderwerpen: de nephritis, de chlorose, de diabetes, met hen besprak, vooral van zijn ruimen blik, die te midden van de details altijd tot het algemeene gezichtspunt wist te geraken, van den practicus die leerde waarnemen en combineerde, die het „abstine si methodum ne scis” krachtig op den voorgrond stelde. Maar ook de jongeren zijn op zijne propaedeutische kliniek onder zijnen betooverenden invloed gekomen bij hun eerste wankelende schreden aan het

ziekbed, waar zij nimmer een verschijnsel als op zich zelf staande constateerden, maar altijd en alleen als onderdeel van het geheele ziektype en in verband gebracht met de biologische processen die onder de gegeven omstandigheden in het zieke organisme tot stand komen. En zijne zoogenaamde „theoretische” voordrachten over physische diagnostiek! De Alexandrijnen uit Homerus komen ons daarbij voor den geest, die met welluidende, krachtige stem uitgesproken, door het draaiende gevoelige vlammetje van König als trillingen worden vertolkt, en de namen van Donders en van Helmholtz rijzen daarbij voor ons op, die met behulp dezer eenvoudige methode in de klinkers tonen en boventonen hebben herkend. En wie wist de beteekenis der percussie en auscultatie, het subjectieve karakter der eerste, het meer objectieve der tweede methode, beter in het licht te stellen dan Stokvis? De wetten der resonantie en der geleiding van geluidstrillingen door den borstwand werden bij de percussie door hoogst eenvoudige proefjes toegelicht, terwijl bij de auscultatie de oorzaak der geruischen: vloeistoftrillingen of wandtrillingen, uitvoerig werd uiteengezet en door glazen buizen met ventielen en caoutchouc-ballons werd nagegaan. De door Heynsius en Nolet verdedigde leer der vloeistofgeruischen vindt langen tijd in hem een voorstander, totdat hem voor enkele jaren door het aanbrengen van kleine veranderingen in dit apparaatje bleek, hoe deze geruischen uitsluitend het gevolg zijn van (wand)trillingen van vliesjes, die gemakkelijk op het bewegelijke vlammetje kunnen worden overgebracht. Zoo zijn dan ook de aan de openingen der hartkamers in de groote bloedvaten en aan die der boezems in de kamers onder pathologische voorwaarden ontstaande geruischen niet als vloeistofgeruischen, maar als trillingen der aldaar aanwezige, die openingen afwisselend vrijlatende en afsluitende klapvliezen, die door snel tot stand komende veranderingen in de wijde van het voor het bloed beschikbare stroombed worden opgewekt, te beschouwen. De binaurale stethoscoop werd reeds in 1881 bij gelegenheid van het Internationaal Congres te Londen door Stokvis in gebruik genomen, en Z.H.gel.

liet niet na, op zijne colleges en in intiemen kring, en later ook elders, op de voordeelen van dit instrument te wijzen.

Zijne andere theoretische colleges handelden over geneesmiddelleer en algemeene ziektekunde. Van den eersten tak van wetenschap, waaraan hij terecht den naam *pharmacotherapie* gaf, had hij een geheel zelfstandige en uit zijne persoonlijke neigingen en aanleg volkomen te verklaren opvatting; eenerzijds was het de experimenteele richting die hem daarbij aantrok, anderzijds verloor hij nimmer het doel, waarmede deze wetenschap door den student beoefend werd, om der lijdende menschheid te dienen, uit het oog. Zijne colleges over geneesmiddelleer hadden daardoor iets zeer bijzonders, en tevergeefs zoekt men iets dergelijks in de buitenlandsche handboeken. Vandaar dat ik in 1888 het plan opvatte, ze door den druk aan de vergetelheid te ontrukken, en het uitgewerkte dictaat aan den leermeester aanbod. Het resultaat van dezen eersten stap is bekend. Deze dorre twijgen vormden het raam, waarop de hoogleeraar een klassiek werk van den eersten rang — Pekelharing zei dit nog onlangs — borduurde, dat ofschoon nog niet geheel voltooid, in Nederland reeds een tweeden druk heeft beleefd. Het zal, onder toezicht van den schrijver in het fransch vertaald, en door vorm en inhoud, en door het daarin aangeboden rijke literatuuroverzicht, jarenlang een standaardwerk blijven. Zoo zien wij alweer den dichter aan het woord, die zijne kunst ten dienste stelt der wetenschap en wiens geesteskind door boeienden stijl, door rijken inhoud, door schoonen vorm, even aantrekkelijk is als de leermeester zelf voor zijne omgeving door zijn levend woord slechts kon zijn (7).

Ook de algemeene pathologie werd met een zeer bijzonderen „Schwung” voorgedragen. Zij is voor den nog niet aan het ziekbed toegelaten student in de geneeskunde de toepassing, de uitbreiding als het ware, van zijne physiologische studie. Vandaar vooral de machtige werking dezer voordrachten op de psyche der hoorders; wie rilde niet als hij den hoogleeraar de *facies Hippocratica* hoorde beschrijven; op wien had de uiteenzetting der euthanasia en van het bevorderen daarvan door

den medicus, uit zijn mond gehoord, niet weer een verzachtende, kalmeerende werking? Had Stokvis meer assistenten gehad, ook van deze voordrachten ware een standaardwerk verschenen. Wellicht gevoelt de een of andere jeugdige toehoorder zich geroepen, den hoogleeraar gedurende de vijf jaren, die hem nog aan de universiteit zullen verbinden, of wellicht in een daarop volgend tijdperk, in het uitgeven dezer leerstof behulpzaam te zijn!

Is Stokvis als leermeester haast ongeëvenaard, dan is dit niet alleen aan zijn uitgebreide kennis, aan zijne liefde voor het onderwijs, aan zijne sympathie voor de vakken zijner keuze te wijten. Want deze eigenschappen zijn waarlijk niet zeldzaam onder de Nederlandsche hoogleeraren. Maar de medische wetenschap, die zich in het algemeen minder tot ontwikkeling van oratorische talenten leent dan eenige zusterwetenschap, vond in Stokvis een „welsprekend” vertolker. Hij was redenaar in den besten zin van het woord, in eigen en in vreemde talen. En als zoodanig vinden wij den hoogleeraar als vertegenwoordiger der Nederlandsche geneeskundige wetenschap op buitenlandsche congressen. In 1879 sprak hij op het Internationaal Medisch Congres in het Fransch, toen de polyglotte, onvergetelijke Donders de rol speelde, die straks door Stokvis zou worden overgenomen. In volgende jaren (1881 e. v.) frequenteert hij de internationale congressen in het buitenland, waar hij telkens nieuwe lauweren oogst. Nog versch in het geheugen ligt voor ons zijn optreden te Rome in April 1894 in drie talen: als vertegenwoordiger der Nederlandsche geneeskundigen in het Italiaansch, als redenaar in de algemeene vergadering in het Fransch, in twee sectiën, o. a. in die voor „Farmacologia” in het Duitsch. In de Fransche voordracht: „La chimie dans ses rapports avec la pharmacothérapie et la matière médicale” — ook door den spreker in het Engelsch vertaald en in de *Lancet* uitgegeven — geeft hij een medische les, waarin de theorie der werking van een in het organisme ingebracht geneesmiddel met behulp van de wetten der electrolytische dissociatie, der katalytische en fermentatieve wer-

kingen in het levend protoplasma, wordt toegelicht, en tegelijkertijd de vóór- en nadeelen van de door de nieuwere synthetische chemie tot stand gebrachte producten voor de therapie worden vergeleken. De medici van alle volken kunnen zich aan de bij deze gelegenheid gegeven wenken spiegelen. Zoo zegt Stokvis op blz. 15 dezer rede: (Monog. n^o. 93.)

»N'écoutez pas trop le vieux Celsus, quand il nous dit: »In ancipite morbo plus valet anceps remedium quam nullum," car nous ne saurions jamais prédire l'intensité et l'extensité des forces réparatrices de l'organisme malade, et nous ne saurions jamais être trop prudents en y introduisant dans les cas douteux des substances chimiques, de peur d'entraver l'activité de ces organes de défense et de maintien d'équilibre, dont la nature a doté si librement l'organisme humain. Et si nous employons des médicaments, employons de préférence ceux qui nous sont bien connus, qui ont été éprouvés dans tous les sens, et dont nous connaissons grâce à une amitié de longues années l'honorabilité parfaite, et toutes les particularités caractéristiques. Ne nous posons ni en panégyristes prévenus des vieux remèdes, ni en antagonistes acharnés des nouveaux; mais surtout ne rejetons pas les vieux parce qu'ils semblent surannés, et n'accueillons pas les nouveaux, seulement parce qu'ils semblent des innovations. Continuons à étudier, à examiner, à observer, à expérimenter, et faisons de notre mieux pour rendre toujours plus solides et plus inébranlables les bases de la pharmacothérapie et de la matière médicale. Et soyons convaincus une fois pour toutes qu'il nous est possible d'obtenir des effets thérapeutiques très-variés à l'aide d'un seul et même médicament, pourvu que nous en sachions varier la dose, le mode d'application etc., selon les circonstances, tout comme un véritable artiste fait bien sur un seul et même instrument la gamme entière des sons harmonieux, qui font vibrer l'âme des sentiments les plus élevés."

In de quarta seduta (2 Aprile 1894) van de sectie voor „Farmacologia" van ditzelfde congres komt op pag. 90 een Deutsche verhandeling van denzelfden spreker voor: „Ueber die physiologische Wirkung der Salicylsäuren verschiedenen Ursprungs" (ein Beitrag zur Lehre der physiologischen und chemischen Identität unserer Heilmittel), die een terugslag, een toepassing als het ware, vormt van hetgeen in zijne Fransche rede in het algemeen (en ook in zijn handboek) is gezegd. Hier blijkt uit de aanwezigheid van een uiterst kleine, niet weegbare hoeveelheid Gaultheria-olie (Methylsalicylester) die alleen aan den reuk van het product is te erkennen, het verschil in werking tusschen het chemisch zuivere uit phenol of uit anthranilzuur bereide product eenerzijds, en het uit Gaul-

theria-olie bereide nagenoeg zuivere salicylzuur anderzijds volkomen te worden toegelicht. De werking van het laatste iets minder zuivere product is, hoewel in hoofdzaak dezelfde, toch een meer gemitigeerde, mildere dan die der beide andere, volkomen zuivere lichamen, en zou op dien grond bij de toepassing van het medicament op den mensch wegens het geringere daaraan verbonden gevaar de voorkeur verdienen.

Zoo mogelijk nog sterker kwam het groote oratorisch talent van Stokvis uit te Berlijn, waar hij schier de eenige was, die in de algemeene zittingen van het in 1890 gehouden internationaal congres door het talrijke auditorium volkomen goed verstaan werd. Het daar door hem behandelde onderwerp was hoogst merkwaardig wegens het tijdstip waarop het de aandacht van Stokvis had getrokken, en op grond van de in zijn rede gehuldigde opvattingen. De „vergleichende Rassenpathologie” („und die Widerstandfähigkeit des Europäers in den Tropen”) wekte een storm van bestrijding op, die niet minder werd toen het onderwerp in den vorm van drie Aula-voordrachten ook in een Nederlandsch gewaad het licht zag („de invloed van tropische gewesten op den mensch in verband met kolonisatie en gezondheid,” 1894), toen inmiddels een Engelsche bewerking derzelfde stof in *The Practitioner* verscheen (Deel 46, no. 3, 4, 5), terwijl in 1896 in het „Institut colonial international” te Parijs door een voordracht over hetzelfde onderwerp („La colonisation et l'hygiène tropicale”) als het ware een slotwoord door denzelfden auteur werd uitgesproken. Over dien strijd zelf hier al te veel woorden te verliezen, is met het oog op den aard dezer schets minder gewenscht. Beter is het, den spreker zelve het slotwoord te laten:

«En jetant un regard en arrière, je suis plus ou moins peiné de n'avoir pas pu apporter à la solution du problème qui nous occupe, plus de lumière que je ne l'ai fait. Je n'ai jamais visité ces beaux pays d'outre-mer, et je ne sais que trop bien que mes adversaires me le reprochent, en me qualifiant de savant de la chaire et du laboratoire. En m'invitant à traiter devant vous la théorie de la colonisation, une question de biologie générale, de physiologie comparée et d'hygiène, s'il ne fut, vous les avez désarmés d'un seul mot, d'une manière qui n'aurait pu être plus gracieuse et plus honorable à mon égard. En effet, en matière de colonies comme en matière de science, l'on prend son bien où l'on

»le trouve. La seule question qui s'impose est de savoir ce que l'on fait du bien
 »que l'on trouve sur son chemin. Eh bien! quant à moi, je sais que j'ai étudié
 »la question scientifique sans opinion préconçue et sans arrière-pensée. Je ne
 »prétends à aucun autre mérite qu'à celui de m'être évertué à débrouiller la
 »question de la colonisation, en renvoyant au second ou au troisième plan l'influence
 »dé létère des températures élevées et celle des races des colonisateurs. En
 »agissant ainsi, je me suis heurté à des préjugés invétérés, et l'on sait qu'ils
 »sont ténaces. Cependant, on en vient à bout en restant tout simplement fidèle à
 »ce mot superbe du fondateur de Batavia, J. P. Coen: »Garde-toi du désespoir,
 »fais ce que dois, advienne que pourra."

»Conclusion: L'établissement et la prospérité de colonies européennes, aussi
 »bien de colonies d'exploitation que de colonies agricoles, tant dans les contrées
 »tropicales basses que dans les contrées tropicales hautes, sont parfaitement
 »possibles. Dans la question de la colonisation, les températures tropicales et la
 »race des colonisateurs n'entrent en jeu que d'une manière très-secondaire. La
 »colonisation sur une grande échelle, la colonisation des masses, doit être
 »rejetée."

Stokvis was dus door zijn geveulegeld woord een voortreffelijk vertegenwoordiger van het „medische vaderland en zijne koloniën". Wij gaan de talrijke hem in het buitenland (Berlijn, Brussel, Londen, Rome, Spanje, Portugal) verleende eerbewijzen met stilzwijgen voorbij, noemen alleen het te Edinburg hem bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan der universiteit (8) in 1884 verleende eeredoctoraat (Doctor of law and literature; L. L. D., het eenige aldaar honoris causa aan buitenlanders vereerde doctoraat). Liever staan wij een oogenblik stil bij enkele minder bekende, doch zeker niet minder merkwaardige oogenblikken. Wie hoorde niet in September 1879 als student met geestdrift naar de door Virchow bij gelegenheid van het Internationaal Medisch Congres tot de feestvierende jongelingschap gerichte woorden? Welnu, den studenten te Dublin viel in Juli 1892 een dergelijke eer te beurt, toen bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan der universiteit aldaar eenige buitenlandsche geleerden hen toespraken. Stokvis sprak tot hen als rector-magnificus der Amsterdamsche Hoogeschool in vloeiend Engelsch, hen aan hun eigen beroemde voorgangers herinnerend: aan William Stokes, den auteur van het klassieke werk over „Diseases of the Heart" en van „Diseases of the Chest", den eerste die in Laennec's richting voortging, die ten volle de beteekenis van Laennec's groote ontdekking beseft; aan

Graves: „I congratulate you with all my heart on being students in that Meath Hospital which is known by all the world through his fame. His lectures, even to this day, are a model of a clear, scientific, eloquent and elegant writing, in which one does not know what to admire most, the French lucidity, the German thoroughness, the English practical sense, all which this graduate of Dublin Trinity School possessed in perfection;” op geestige wijze aan Oliver Goldsmith, dien hij met Faust vergeleek:

»Here, again, is one of the greatest benefactors of humanity, comforting the sad, unwrinkling the wrinkles from the brow of the mourning, here is the author who, better than all others, knows how to combine wit with wisdom; here is Oliver Goldsmith, the fine genius, the extravagant student, who could compare himself with a modern Faust, having applied himself to:

»Philosophie, Juristerei und Medizin, Und leider! auch Theologie,»

»but being not able to say with Faust that he studied them all

»durchaus und mit heissem Bemühn,»

»for he was a most irregular student, the true type of a »Wanderbursche” in golden times, having but one clean shirt and a flute in his wanderings through the Continent of Europe. Of all Continental countries he came first to Holland, and almost at the same time, as the great physiologist: Albrecht von Haller, was in Leyden, to hear Boerhaave, almost at the same time as Voltaire, banished from France, came to learn the Newtonian system, Oliver Goldsmith came to Holland to study medicine and to hear Boerhaave.”

En deze bijeenkomst, waarin Stokvis een der weinige vertegenwoordigers van niet Engelsch sprekende volken was, die de studenten in hunne moedertaal — met welluidende stem — toesprak, vormt den geleidelijken overgang tot die feestelijke gelegenheden, waarbij gesproken moest worden, hetzij tot personen, hetzij tot corporatiën. Voor die gelegenheden was de zoo buitengewoon optimistische, van humor tintelende Stokvis de held bij uitnemendheid. Een jubileum van een groot buitenlandsch of binnenlandsch geleerde kon niet beter slagen dan wanneer Stokvis de feestrede of een of andere improvisatie hield. Juist het nu en dan minder afgemetene, het van tijd tot tijd humoristische, geestige en enthousiaste karakter zelfs van zijne deftigste oraties — deftige rollen zal hij waarschijnlijk nooit lang achtereen hebben kunnen volhouden — maakte

hem voor feestelijke gelegenheden zoo bijzonder geschikt. Wij ontmoeten hem te Berlijn op Virchow's 70^{sten} verjaardag, den 13^{den} October 1891, als rector-magnificus der Amsterdamsche universiteit, als vertegenwoordiger der Nederlandsche geneeskundigen en als afgevaardigde van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, de buste van Petrus Camper aanbiedend onder de woorden: „Princeps anthropologorum salutat eximium anthropologum, septuagenarium,” en in een sierlijke toespraak de overeenkomst tusschen Camper en Virchow o. a. met deze woorden schetsend:

»Der Ruf welchen Camper im Ausland hatte, die hohe Ehre mit welcher er in Berlin und Paris, in London und in Göttingen und überall empfangen wurde, die hohe Bewunderung, mit welcher die trefflichsten Männer seiner Zeit, und unter allen diesen möchte ich mir Goethe nennen, welcher ihm in Jahre 1776 seine Untersuchungen über das os intermaxillare zuschickte, und ihn als ein Meteor von Geist, Wissenschaft, Talent und Thätigkeit begrüsst — diese allgemeine spontane, einstimmige Anerkennung, sie ist, hochverdienter Jubilar, das Vorbild Ihres wissenschaftlichen Rufes, da die ganze medicinische Wissenschaft der Jetztzeit Sie als den Schöpfer der Cellularpathologie, den Grundleger der wissenschaftlichen Medicin der zweite Hälfte unseres Jahrhunderts ehrfurchtvoll begrüsst” (Monogr. no. 83).

Ook het feest van Kühne's 25-jarige ambtsvervulling als hoogleeraar in de physiologie te Heidelberg op 15 October 1896, werd door Stokvis om meer dan één reden hartelijk medegevierd. Hij toch kon zich nog onder de „laboranten” van dezen voortreffelijken onderzoeker rangschikken, toen deze van 1866—1871 hoogleeraar aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam was. In 1871 nam Kühne de te Heidelberg door Von Helmholtz's vertrek naar Berlijn opengevallen plaats in; de hier door Kühne geleverde arbeid op physiologisch-chemisch gebied hield steeds in hooge mate de belangstelling van zijnen „oud-leerling” levendig.

In de aan beide feestvierenden: Virchow en Kühne, gewijde feestbundels, komt — onnoodig het te vermelden — ook van de hand van Stokvis een Duitsch artikel voor. Het eerste artikel is een schakel in een reeks van onderzoekingen over den invloed van geneesmiddelen op het geïsoleerde kikvorschhart (Mon. n^o. 88), waarvan ook reeds op 27 Mei 1888 in den aan Donders opgedragen

feestbundel een deel was verschenen (Mon. n^o. 73). Het korte stukje in Kühne's bundel geeft uiting aan een reeds jaren door Stokvis voorgestane en in zijne cursussen steeds verkondigde opvatting met betrekking tot de beteekenis der biurectreactie in de urine, een reactie die ten onrechte in verband werd gebracht met de aanwezigheid van pepton of albumose in dit secretieproduct, maar die hem van de aanwezigheid van groote hoeveelheden urobiline afhankelijk bleek (Mon. n^o. 100). Eigenaardig mag in onzen zoo gemakkelijk schrijvenden hoogleeraar de zelfbeheersching genoemd worden, waarmede hij sommige zijner vondsten jaren lang wist te bewaren, totdat hij zeker van de verklaring was of totdat het onderwerp ook door anderen behandeld werd. Zoolang het bij waarschijnlijkheden en vermoedens bleef, was voor Stokvis slechts zelden het oogenblik van publicatie aangebroken; eerst de toelichting tot de feiten maakte ze in zijne oogen voor openbaarmaking geschikt, en het liet hem koud, of een ander zich de prioriteit van zulk een ontdekking aanmatigde, als maar het weten en het geluk van de menschheid door het „een stap verder komen” eenigermate werden gebaat.

Ook Pasteur's 70^{sten} verjaardag (27 December 1892) woonde Stokvis als vertegenwoordiger der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst bij, en wij zouden zoo nog tal van jubilea (Donders, Engelmann e. a.) kunnen aanhalen om te bewijzen hoe Stokvis wist feest te vieren, indien er waarlijk reden tot feestvreugde bestond. Maar beter is het nog, op iets anders te wijzen. Op al deze gedenkdagen bleef Stokvis Nederlander in den vollen zin van het woord, nooit verloochende hij dan zijne vaderlandsliefde, al bleef hem ook het besef van het kosmopolitisch karakter der wetenschap steeds levendig. Uit de gegeven citaten kan men reeds zijn sterk ontwikkeld nationaliteitsgevoel opmaken. Doch in zijne in Nederland zelf gehouden redevoeringen kwam dit laatste natuurlijk nog meer tot zijn recht. Om dit aan te toonen, behoeven wij waarlijk niet ver te zoeken. In zijne rede over „Nationaliteit en Natuurwetenschap”, waarmede hij het eerste Nederlandsche Natuur- en Geneeskundig Congres te Amster-

dam opende (1887, Mon. n^o. 72), begint hij met voor de meest internationale van alle kunsten: de beeldende kunst, de toonkunst, de beteekenis der nationaliteit in het licht te stellen: „De „grootste kunstenaars, de genieën, zijn allereerst kinderen van hun „tijd en hun land Zoo behooren de bergen die ten hemel reiken, tot het landschap dat hen omgeeft, en maken daarmede „één geheel uit. In de grootste kunstenaars komen de goede en „grootste eigenschappen van het volk waaruit zij gesproten zijn, „het duidelijkst te voorschijn. Zij zijn de prototypen van hun „land, zij zijn de „representative men”. Rembrandt is niet „alleen de pittigste schilder, maar hij is door en door een „Hollander, een Amsterdammer uit de 17^{de} eeuw. Dat mystisch „waas, dat betooverend licht en bruin, die warme tinten, die „gansch eigenaardige kleuren, hij ziet ze om zich heen bij „elken stap dien hij doet; bij elken oogopslag dien hij op de „stad zijner inwoning en de daarin wemelende bonte menigte „richt. En zij mogen nu heeten hoe zij willen: Homerus of „Camoens, Phidias of Michel-Angelo, Rafaël of Murillo, Händel of Rossini, de grootste kunstenaars zijn daarom groot, „omdat zij de denkbeelden, de gevoelens, die in al hunne landgenooten opkomen, die als het ware in de lucht zweven, „weten te grijpen, vast te leggen, in een vorm te gieten, die „voor elk verstaanbaar is, en het half bewuste, maar onuitgesprokene dat in al hunne land- en tijdgenooten sluimert, en „dat zoozeer aan het algemeen menschelijke verwant is, met „volkomen bewustzijn in woorden, kleuren of tonen weten uit „te spreken.”

Daarna volgen de beoefenaren der natuurwetenschap; ook zij dragen den stempel hunner omgeving, zij worden uit den strijd der volkeren, uit strijd voor vrijheid van geweten en tegen autoriteitsgeloof, uit vervolging en inquisitie geboren. In Nederland was het de worstelstrijd met Spanje, waarmede het gouden tijdperk van kunst en wetenschap een aanvang neemt. De door spreker hier van onze grootste mannen ontworpen, en door vorm en door degelijkheid van inhoud uitmuntende schets getuigt van zijne warme liefde voor de natuurwetenschap,

voor zijn vaderland, en van een historisch-kritisch vernuft.

Het is ons enkele oogenblikken te moede, alsof wij Herman Boerhaave tot ons zien terugkeeren in een droomgezicht. In den spreker van 1887 reflecteert „inderdaad” iets van de eigenaardigheid van dezen geleerde-kosmopoliet en -vaderlander: „de „liefde en de eerbied zijner tijdgenooten komen ook tot hem „als tot den verspreider der wetenschap, omdat ook zij niets „hooger stellen dan algemeene beschaving en ontwikkeling, „dan verhooging van het algemeene peil. Wat baten toch ont- „dekkingen en ontginningen, zoo het nieuw veroverde land „niet bevolkt wordt en vruchten afwerpt? Laat den man komen, „die op een gegeven oogenblik de som van het bekende en „vaststaande in eenige wetenschap weet op te maken, die het „ware van het onware weet te schiften, een open oog heeft „voor al wat beschaaft en veredelt; laat dien man al hetgeen „hij in zich zelf heeft opgenomen, tot klaarheid gebracht, aan „anderen zóó weten mede te deelen, dat zij aan zijn lippen „hangen, en in het telkens herhaalde iets nieuws meenen te „hooren, en onze liefde, onze warmste sympathie zal hem toe- „stroomen! Want hij is de leeraar, de hoogleeraar bij uitne- „mendheid. En de zending van zulk een hoogepriester kan niet „vervuld worden, zonder dat hij aan de gaven van het hoofd „ook die van het hart verbindt. Het optreden van zulk een „man herinnert onwillekeurig aan dat van een geniaal virtuoos „in de kunst. Wat de componist zich heeft gedroomd, wat „den dramatischen schrijver bij zijne schepping voor den geest „heeft geweeft, daaraan weten zij adem, ziel, leven, gloed „te schenken. *Om te weten, wie zij geweest zijn, moet men hen „zelf hebben gehoord. Men moet dat zielvol oog, die wisselende „trekken zelf hebben gezien, die klankrijke stem, die nu eens „zacht vloeiende, dan weder onstuimig bruisende woorden hebben „gehoord.*”

„Wat wettigt onze blijvende, onze onverflauwde hulde voor „Boerhaave,” zegt spreker. „In mijn oog slechts dit — maar „dit ééne zegt ook alles — dat wij tegenover het buitenland „geen enkelen natuuronderzoeker weten te noemen, die zóó

„volbloed Hollander is, zoo geheel en al Holland's deugden en eigenschappen in zich vereenigt als hij.”

In deze rede — men gevoelt het — ontwikkelt Stokvis haast zijn wetenschappelijke geloofsbelijdenis. Er zijn er enkelen, die in hem te veel een aanbidder zien van alles wat uit den vreemde komt. De laatste twee bladzijden dezer schoone rede mogen hun de oogen openen; en al kan hij hen wellicht ook daarmede niet overtuigen van het voor de bewoners van een klein land noodzakelijke van „hero-worship”, van „de kunst, om de vreemde elementen die ons toestroomen of die wij tot ons voegen, zoo met ons te vereenzelvigen, dat zij integreerende bestanddeelen onzer nationaliteit worden”, toch zullen ook zij deze op een diepgewortelde overtuiging gegrondveste opvatting van onze plichten tegenover het vaderland moeten eerbiedigen.

Als rechtgeaard Nederlander is Stokvis trotsch op ons koloniaal bezit (9). Gaf hij hiervan in het buitenland blijk, toen hij te Berlijn over de vestiging van Europeanen in tropische gewesten sprak, reeds veel vroeger had hij daarvan nog doorslaander bewijzen geleverd. Het was in 1883 bij gelegenheid van de internationale koloniale tentoonstelling te Amsterdam, toen hij in de maand September den voorzittersstoel van het „Congrès international de médecins des colonies” bekleedde, een congres waarvan hij terecht de ziel mocht heeten. Kende Stokvis onze koloniën slechts van de schrijftafel, hij kende ze beter dan menigeen die zijn leven daarin doorbracht. De openingsrede getuigt van grondige historische studiën over de beteekenis van onze koloniën voor de medische wetenschap; zij bevat een schat van historische bijzonderheden over het wetenschappelijk streven in onze gouden eeuw, over Bontius en Piso en bewijst het goed recht voor des sprekers bewering: „que la Hollande „peut se nommer avec fierté la terre classique, la première qui „a vu éclore la médecine coloniale, et que dès-lors elle représente „peut-être le sol le plus approprié pour le succès du premier „Congrès international de médecins des colonies”. Zijn met een schat van uitvoerige annotaties geïllustreerd overzicht over den te vroeg in onze Oost-Indische bezittingen gestorven Bontius

(overleden 1631) eindigt met de woorden: „Déclarons le hautement, que tout ce qu'il a fait pour l'histoire naturelle des pays intertropicaux, lui constitue un nouveau titre à l'admiration et à l'appréciation de la postérité reconnaissante. C'est pourtant surtout comme médecin des colonies, comme le premier auteur sur la pathologie et l'hygiène des tropiques, qu'il a droit à nos hommages les plus sincères. C'est à cause de leurs mérites exceptionnels, que ses ouvrages ont été publiés plus d'une fois à Leyde, à Amsterdam, à Paris, à Londres, en Latin, en Hollandais, en Anglais, et qu'à la fin du dix-huitième siècle l'auteur d'une description médicale de Batavia, dont le travail a été traduit en Allemand, ne savait mieux faire, que reproduire textuellement plusieurs chapitres de son travail classique.”

En, over Piso sprekend, wijst Stokvis met trots op het uitzenden van de eerste zuiver wetenschappelijke expeditie:

„Dans ces temps-là, on ne faisait pas dans la jeune République les choses à demi.... En organisant cette première expédition purement scientifique, qui fut entreprise par un pays Européen, Piso fut assez heureux, de ne pas seulement pouvoir engager un peintre habile, mais aussi de s'adjoindre deux hommes scientifiques, tous les deux candidats en médecine, étudiants à Leyde.... Au moment de son départ pour le Brésil, Piso eut la satisfaction, que les meilleurs vœux pour sa prospérité et la réussite de son œuvre lui furent portés dans un adieu poétique par notre grand poète „Vondel.” Ook hier toont Stokvis zijn ruimen gezichtskring, door uit het werk van Piso de waarheid der spreuk:

Multa renascentur quae jam cecidere, et dent quae
Quae nunc sunt in honore

aan enkele daarin beschreven, later opnieuw ontdekte geneesmiddelen te toetsen, en door ook de groote verdienste van het werk van den door latere auteurs meermalen verguisden Piso in het rechte licht te stellen: „Mais plus que par tous ces détails, c'est par l'œuvre entière, par sa disposition, par sa richesse des matières qui y sont traitées, que son auteur a

droit à la reconnaissance de tous les médecins, et qu'il doit être nommé à côté de Jacob Bontius comme le fondateur de la médecine coloniale."

In Stokvis zien wij dus ook den historicus, den medicus-geograaf. De historia medicinae, de wording der wetenschap die hij beoefent, is altijd een zijner lievelingsthemata geweest, en een pen, vaardiger dan deze (10), heeft er reeds voor eenigen tijd op gewezen. En de auteur dien ik bedoel, begon in Nederland, onder de auspiciën van Stokvis — natuurlijk met een voorwoord van dezen voor alles tijd en gelegenheid vindenden onvermoeibaren leermeester — met de uitgifte van een internationaal tijdschrift, aan deze onderwerpen gewijd.

Veelzijdig, polyglot, geestig, onvermoeibaar, ja dat zijn de qualiteiten die Stokvis kenschetsen. Geestig als student, als redenaar, als dischgenoot bij huiselijke en officieele gelegenheden, onvermoeibaar, daar hij niet zooals een ander, na arbeid rust, maar eene taak in een andere richting noodig had, alsof zijne centra zoo talrijk waren, dat er steeds enkele werkzaam konden blijven, terwijl de andere uitrustten; zich interesseerend voor alles wat goed en schoon is. Was hij niet in jonge jaren lid van rederijerskamers (Vondel), gaf hij niet onder de pseudoniemen V—S (visch, een droge visch, Nomen non est omen) en Dr. S. de Jonge, verdienstelijke proeven van dichtkunst? Slechts een beslist veto heeft mij terug gehouden, eenige regels te citeeren. Wie er meer van weten wil, raadplege o. a. de almanakken van het Amsterdamsch Studenten-corps (1853—1856). De liefde tot het tooneel verminderde niet, want welhaast ontmoeten wij den hoogleeraar als mede-oprichter der Tooneelschool, in de stichting waarvan hem een gewichtig aandeel toekomt; later behoorde hij tot de Commissie van Toezicht op die School, en bekleedde hij den voorzitterszetel van het Tooneelverbond. Beter dan door het citeeren van gedichten, kan men zijne literaire gaven door het aangeven van enkele levensberichten toetsen: in 1892 in de *Gids* een artikel over Jacob Moleschott (Mon. n^o. 107), in 1893 een kernachtig, hoog ernstig „In Memoriam” over J. M. Charcot (Mon. n^o. 96),

in 1890 een levensbericht over Donders (Mon. n^o. 79 en 87). Het moet Stokvis eigenaardig te moede geweest zijn, toen hij deze drie stukken samenstelde. Alle drie nekrologiën — neen, en toch ook ja, want op het Gidsartikel waarin Moleschott's 70^{ste} verjaardag wordt „bezongen”, volgt alras het klaaglied zijner uitvaart in de *Vox Studiosorum* van 1 Juni 1893. Maar alle drie in gelijke mate tintelend van:

- »Gevoel, dat plotseling ontwaakt,
- »Zich uitbreidt, meedeelt, brandt en blaakt,
- »Met telkens aangegroeid vermogen,
- »Verbeelding! grijpende om zich heen,
- »En machtig het Heelal tot één
- »Een enkel denkbeeld te verbinden,»

die alle drie deze helden der wetenschap, deze banierdragers van nieuwe en stoute gedachten gelijkelijk sieren: Donders, Neerlands grootsten physioloog, tevens „weldoener der menscheid, één der meest harmonisch ontwikkelde mannen die Nederland wellicht ooit bezeten heeft,” Moleschott, „wiens geheele leven was een aaneenschakeling van moedige gedachten, woorden, daden, den „Taucher” die voor geen afronden, voor geen loeiende bruisende wateren terugdeinst, en zelfbewust zich in de diepte stort om den weggeworpen beker te voorschijn te halen, waaruit de mensch de waarheid hoopt te kunnen drinken;” twee vrienden van zeer uiteenlopende neigingen, beide physioloog, beide ook aan het ziekbed werkzaam, zij het ook in verschillende onderdeelen der praktijk; Charcot eindelijk, „den hervormer, den herschepper op het gebied der zenuwziekten,” den strengen clinicus, den dokter bij uitnemendheid. Deze drie groote mannen, drie tijdgenooten zou men kunnen zeggen, naast en boven zijne leermeesters (want ook aan zijnen leermeester Jan van Geuns wijdde hij een levensbericht) zullen voorzeker een belangrijken invloed op onzen „zilveren” hoogleeraar hebben uitgeoefend. Donders reeds vroegtijdig, lang nawerkend, versterkte de zucht naar harmonie, naar sierlijkheid in het gesproken en geschreven woord, die wij in Stokvis zoozeer bewonderen, prikkelde zijne verbeeldingskracht tot het rangschikken en ordenen der feiten,

tot het telkens afwerken zijner eenmaal begonnen themata; Moleschott van uit de verte en van nabij, hem voorgaand in de leer dat de wetenschap vóór alles is internationaal en in dienst der menschheid, dat men ook in het experimenteel onderzoek den moed moet hebben, aan zijne verbeelding den teugel te vieren, rekenende op de tegenspraak, die men zal ontmoeten; Charcot om in hem warm te houden de „ars medendi”, het optimisme aan het ziekbed, ook daar waar de oude bolwerken losraken en nieuwe wegen, nieuw bouw materiaal moet worden gezocht.

Maar genoeg. Een dilettant heeft getracht, waarde lezer, u uit eigen ervaring een blik in het volle werkzame leven van dezen zoo opgewekten en opwekkenden, zonnigen leeraar te doen slaan, zijn beeld voor u te ontwerpen. Bescheidenheid verbiedt meer te zeggen. Op het werk van dezen meester past het woord van Emil du Bois-Reymond in zijne rede over „Naturwissenschaft und bildende Kunst:”

„Streng wissenschaftliche Abhandlungen können, wie ich einmal hier sagte und als wünschenswerthes Ziel hinstellte, in geschmackvoller Hand zu ein Kunstwerk werden wie eine Novelle. Darin das Vollkommene zu erstreben, wird dem Naturforscher gleichfalls die Mühe lohnen, sofern es das feste Mittel abgiebt, die lückenlose Richtigkeit für eine Summe von Erfahrungen zusammenfassende Gedankenreihe zu erproben.

„Und an Beispielen dieser Art von Schönheit, welche dem Talent oft ungesucht und unbewusst in die Feder fließt, wird denn auch wohl bei „Stokvis” kein Mangel sein.”

A A N T E E K E N I N G E N .

(1) Bijdragen tot de kennis der suikervorming in de lever, in verband met de suikerafscheiding bij diabetes mellitus (latijnsche titel zie Monografie I.)

Deze dissertatie draagt geheel het karakter van een verhandeling, van een bekroond antwoord op een prijsvraag. De zelfstandige bewerking blijkt voldoende uit de indeeling der stof. Eerst wordt de suikervorming in de normale lever besproken en aan eigen onderzoekingen toegelicht; dan wordt nagegaan in hoeverre die suikervorming afhankelijk te achten is van de voeding, van den bloedsomloop, van zenuw-invloeden, in hoever zij met de galbereiding samenhangt. Het slot van het eerste deel der dissertatie vormt de uiteenzetting over de betekenis van de suikervorming in de lever: de suiker is geen eigenlijk leversecret, maar een nevenproduct dat zich in dit orgaan, bij de omzetting der eiwitachtige lichamen, bij het tot stand komen der galbestanddeelen, vormt.

Het tweede gedeelte der dissertatie handelt over het verband tusschen de suikervorming in de lever en de uitscheiding van suiker bij diabetes mellitus. Deze suiker wordt ten deele in de lever zelf gevormd, ten deele uit het darmkanaal langs de poortader naar de lever gevoerd. De omstandigheden, waaronder de suikervorming in de lever vermindert, waardoor zij haar maximum bereikt, komen geheel overeen met die, waaronder de uitscheiding van suiker bij diabetes mellitus dezelfde wijzigingen ondergaat (waarnemingen hierover bij koortsende en karnemelk gebruikende diabeteslijders). Deze veranderingen die de lever bij diabetes mellitus aanbiedt, zijn in de eerste plaats van chemischen aard (hier wordt bewezen dat de lever bij diabetici meer suiker doch niet meer vet bevat dan bij normale personen na plotselingen dood), in de tweede plaats van anatomischen aard, betreffen dus de structuur van het orgaan (hyperplasie enz.). De lever is in gewonen toestand het orgaan waarin suiker gevormd wordt. Hoe het verband tusschen de suikervorming in de lever en de suiker-eliminatie bij diabetes is, moet door later onderzoek worden

uitgemaakt. De invloed, dien Donders toen ter tijd op den jongen geneesheer had, blijkt uit blz. 10, waar het suikergehalte der lever van hongerende en van vleeschetende dieren wordt vergeleken („naar aanleiding van een gesprek met den hoogleeraar Donders”).

(2) Dr. J. B. Stokvis was, evenals zijn zoon B. J. Stokvis, ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

(3) Dr. J. B. Stokvis was, zoo luidde het „Binnenlandsch Bericht” in dit feestnummer, den 11den Mei 1830 gepromoveerd te Leiden met eene dissertatie: *De virus syphilitici existentia*.

(4) Een inhoudsopgave der voornaamste medische geschriften en een titeloverzicht van eenige onder leiding van prof. Stokvis bewerkte dissertaties volgt na deze aantekeningen.

(5) Dit laatste was merkwaardigerwijs viermalen het geval: 1870 te Almelo, 21ste Alg. Verg.; 1876 te Haarlem, 27ste Alg. Verg.; 1884 te Winschoten, 35ste Alg. Verg.; 1892 te Rotterdam (levensschets van Huet), 43ste Alg. Verg., en zal dit jaar voor de 5de maal bij de 50ste feestelijke Algemeene Vergadering te Arnhem geschieden.

(6) Stokvis was steeds warm voorstander en beoefenaar der vivisectie, ofschoon hij een zeer gevoelig gemoed aan een groote liefde voor dieren paart. Zijne beschouwingen over de dieren- en plantenwereld vindt men in zijne kernachtige rede bij gelegenheid van het 50jarig bestaan van het Koninklijk Zoologisch Genootschap *Natura Artis Magistra* op 1 Mei 1888 (Mon. n^o. 74); aan tegenstanders der vivisectie wordt vooral een aandachtige lezing van de tweede helft van blz. 7 en van de eerste helft van blz. 8 aanbevolen, verder blz. 19—24, waarin het nut van zoölogie, zoötomie en aanverwante wetenschappen voor den mensch op idealistische wijze wordt uiteengezet. In 1883 verscheen daarenboven een verslag over het Antwoord, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken te geven op vier vragen, betrekkelijk de vivisectie, door A. Heynsius, W. Koster en B. J. Stokvis onderteekend. Op blz. 8 van dit Rapport staat, dat de Commissie op de derde vraag des ministers: is het noodig door wettelijke voorziening vivisectie te beperken of te verbieden? ontkennend antwoordt. Elke beperking acht zij onnoodig en zelfs schadelijk enz. En in het antwoord op de 4de vraag staat woordelijk:

„Naar het oordeel der Commissie zijn de rechtmatige eischen der wetenschap in deze materie eenvoudig deze: dat aan den beoefenaar der biologische wetenschappen, zooals aan alle andere wetenschappelijke mannen, de vrijheid verleend blijve, die in Nederland te allen

tijde heeft bestaan, om te streven naar vooruitgang op het gebied zijner wetenschap, zooals hij zelf oordeelt dat dit goed en oirbaar is. Al had er in Magendie's tijd een wet bestaan, in den geest als het bestuur der Vereeniging tot bescherming van dieren die nu wensch ontworpen te zien, zij zou de vivisectiën, die Magendie verricht heeft, niet hebben tegengegaan, en zonder eenig politietoezicht is het aantal vivisectiën in onzen tijd tot het strikt noodzakelijke beperkt geworden. Men spreke het „zondig” niet uit over personen, die geacht kunnen worden op dezelfde hoogte van beschaving en zedelijkheid te staan als het bestuur der Vereeniging tot bescherming van dieren; maar die als beoefenaren der biologische wetenschappen, waaraan zij hun leven hebben toegewijd, en dus als deskundigen, een andere overtuiging hebben omtrent de beteekenis en de resultaten van de experimenteele methode bij de studie der levensverschijnselen” [zonder vivisectie zou S. nimmer de schitterende bijdragen tot de leer der stofwisseling enz. geleverd hebben, waarvan enkele proeven onder Bijlage B vermeld zijn en zonder vivisectie zou het maken van de helft der in Bijlage A geciteerde dissertaties, die in het Buitenland veelvuldig worden geraadpleegd (extracten daarvan zijn in het *Jahresbericht für Thierchemie* vermeld), onmogelijk geweest zijn.]

(7) In het eerste deeltje vindt men een overzicht over de werking van geneesmiddelen in het algemeen. Hier heeft de schrijver gelegenheid, zijne experimenteele en klinische beschouwingen over de belangrijkste strijdvragen kort samen te vatten. De rol, die het organisme zelf bij de werking van het geneesmiddel speelt, en die voorzeker even gewichtig is als de door het geneesmiddel zelf vervulde werking, wordt hier meer dan in eenig ander handboek van dien aard in het rechte licht gesteld. Het is het „milieu intérieur” der levende weefsels, waarin de intieme processen der stofwisseling tot stand komen, de reactie als het ware op de prikkels, door vele geneesmiddelen daar ter plaatse uitgeoefend. De werking van het geneesmiddel uit zich niet door kwalitatieve, maar slechts door quantitatieve veranderingen der physiologische functie van organen en orgaangroepen; en bij den zieken mensch zullen geen andere organen of orgaangroepen op de ingebrachte stof reageeren, dan die ook bij den gezonden onder dien invloed veranderingen in hunne functie vertoonen. Ook hier komt de wet, volgens welke in het zieke organisme geen andere wetten heerschen dan in het gezonde, tot haar recht. De rol, die de inrichting van het organisme bij de werking van een geneesmiddel speelt, is groot.

Naast leeftijd, geslacht, constitutie en temperament oefenen tijdelijke veranderingen van het organisme met betrekking tot het tot stand komen van idiosyncrasieën — verhoogde gevoeligheid — en van immuniteit — mindere vatbaarheid — van bepaalde organen en orgaangroepen tegen bepaalde invloeden, tot het ontstaan van accommodatie of gewenning, tot dat van cumulatie of het plotseling zich ophoopen van het effect van enkele opzichzelf onschadelijke doses, een belangrijken invloed uit. Zoo wordt ook de antagonistische werking van twee in tegengestelden zin werkende geneesmiddelen en de daaruit resulterende mogelijkheid, om evenals bij bacteriënvergiften ook bij medicamenteuse vergiften een immuniteit tegen een bepaald middel te verkrijgen, praeventieve vergiftiging met een ander middel (immuniteit door antagonisme), als een der gewichtigste momenten die hunne weerga vinden in de jongste onderzoekingen op het gebied der infectieziekten, in een geheel nieuw licht gesteld. Men verbaast zich over de gemakkelijkheden waarmede de schrijver zich in deze moeielijke onderwerpen beweegt, waaraan hij zich dan trouwens ook door experimenten in vivo niet onbetuigd heeft gelaten.

De schrijver geeft daarna de volgende definitie van geneesmiddelen: het zijn scheikundig werkzame stoffen, in het organisme gebracht met het doel om te genezen, op wier aanwezigheid levende orgaan-elementen, organen en orgaangroepen door wijzigingen in hunnen voedingstoestand en in hunne functie reageeren. Die reactie, het eindresultaat der wisselwerking, berust steeds op moleculaire (d. i. zeer fijne) veranderingen in de orgaan-elementen, krachtens de scheikundige verwantschap der geneesmiddelen tot de specifieke samenstellende bestanddeelen daarvan teweeggebracht. Met physische, electrische en thermische verschijnselen gepaard gaande, openbaren zij zich aan ons, hetzij als een voorbijgaande vermeerdering of vermindering der normale moleculaire processen, hetzij, voor zoover het protoplasma zelf door het geneesmiddel wordt aangetast, als zoogenaamde grove moleculaire veranderingen en geheele desorganisatie (vernietiging) van het weefsel.

De volgende deelen van dit schoone werk behandelen de geneesmiddelen in bijna monografischen vorm. Aan ieder geneesmiddel van eenige beteekenis wordt als het ware een monografie gewijd, geschikt om afzonderlijk te worden uitgegeven, terwijl de bespreking der groepen van geneesmiddelen wordt ingeleid door kernachtige algemeene beschouwingen, deels historisch, deels kritisch, deels zelfstandig op

eigen waarneming en experiment gegrond. Telkens wordt daarbij den student op het hart gedrukt, hoe de minst onaangename applicatiewijze van een geneesmiddel altijd de voorkeur verdient, en hoe dikwijls het door de natuur geleverde samengestelde geneesmiddel (simplicia, extracten) te verkiezen is boven het in volkomen zuiveren staat geïsoleerde werkzame bestanddeel. In analogie aan de taal der oude geneeskunstoefenaren, die naast het hoofdbestanddeel in hunne recepten nog adjuvantia (helpende), corrigentia actionis (middelen die het organisme tegen de te sterke werking van het middel behoedden) aanbrachten, meent Stokvis in het Simplex herhaaldelijk de werking van het werkzame bestanddeel gelouterd, gunstig gewijzigd te zien door de andere tegelijkertijd daarin gevonden stoffen.

(8) Op een daar bij het feestmaal door prof. Turner uitgesproken toast werd door Stokvis geantwoord: hij verklaarde er als Hollander trotsch op te zijn, dat Nederland in betrekking tot de medische school van Edinburg het eerst genoemd werd (nl. naar aanleiding van het door Turner gereleveerde feit, dat Leiden ten tijde van Boerhaave zooveel Schotten tot zich trok). Hem had in de geschiedenis van deze school getroffen een groote overeenkomst met die van de Amsterdamsche. Zoowel in Amsterdam als in Edinburg had de medische school oorspronkelijk geen deel uitgemaakt van de Universiteit, maar was, nadat zij eerst zelfstandig bestaan had, later er in opgenomen. Onze anatoom Ruijsch en zoovele anderen stonden er buiten, zoowel als „uw Alexander Monro primus." Ook op grond van die overeenkomst beschouwde hij het als voorrecht, namens de „Sister medical Schools" te mogen antwoorden. Hij wijst er op, dat zij ook aan de Edinburgsche school groote verplichtingen hebben. En, om niet van de 18e eeuw, van A. Monro, van William Cullen en van de Gregory's te spreken, wil hij op drie hoofdpunten van den vooruitgang in de geneeskunde in deze eeuw wijzen. In de eerste plaats, de localisatie van ziekten in bepaalde organen, het ontdekken van de functie van elk orgaan. Een Edinburgsch professor, Sir Charles Bell, heeft het eerst de functiën van het zenuwstelsel gelocaliseerd, heeft het mogelijk gemaakt, dat Charcot, Ferrier e. a. op dien weg zijn voortgegaan. Een tweede hoofdpunt in de tegenwoordige geschiedenis is de studie der aetiologie. Wie heeft ons allen de overtuiging geschonken, dat in de aetiologie de toekomst der geneeskunst is, en dat wij in de eerste plaats aetiologie moeten studeeren? Het was Sir Joseph Lister, toen hij aantoonde, wat men verkrijgen kan door

het afweren van schadelijke invloeden van wonden. Een derde hoofdpunt is het ontdekken van nieuwe geneesmiddelen, van nieuwe middelen om pijn op te heffen. En hier opnieuw vinden wij een Edinburgsch professor: Sir James Young Simpson, die den chloroform ontdekt heeft. Het roemrijk verleden en de gelukkige toekomst van de medische school te Edinburg vormden het slot van dezen levendig toegejuichten toast.

(9) In 1891 werd te Amsterdam een „Koloniaal Geneeskundig Museum” in het Universiteitsgebouw (de Ruyterzaal) opgericht, waaraan door Stokvis in het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde (1891, deel II p. 245—252) een woord van aanbeveling werd gewijd. Hij was er trouwens als directeur en oprichter de ziel van, en gaf aan zulk een verzameling, die den student in de geneeskunde in staat zou stellen, met „alles wat de Regeering in het belang van de „openbare gezondheid in onze koloniën verricht, van de sterfte- en „ziektenstatistieken in Oost en West, van de inrichting van hospitalen „en gezondheidsetablissemten, van de geneesmiddelen der inlanders, „van de wijzen waarop de zieken in de tropen vervoerd en verpleegd „worden, van de parasieten die slechts in de tropen voorkomen, van „de vergelijkende pathologie der verschillende menschenrassen, van „de naïeve behandelingsmethoden door de inlanders toegepast enz.”, ver de voorkeur boven een door velen gewenschten leerstoel in de tropische ziekten, die „blijken geen ziekten sui generis, maar ziekten, „waarvan de wederga telkens en telkens in onze gematigde luchtstreek „gevonden wordt.” Dit museum draagt een internationaal karakter, en Engeland is het best en het ruimst vertegenwoordigd; „hét is „immers niet meer dan billijk, dat wij openlijk Engeland's superioriteit „in de zorg voor de hygiene in zijne koloniën erkennen”. gelijk een Engelschman in het bekende boek „How to manage a Colony” „de verdiensten van Nederland ten opzichte van het kolonisatievraagstuk in een helder licht heeft gesteld”.

(10) Dr. H. F. A. Peypers' artikel over den hoogleeraar in „Woord en Beeld”, April 1898. Vergelijk ook de rede van den hoogleeraar zelve op den 260sten jaardag der Universiteit te Amsterdam, 1632—1892. Twee bladzijden uit de Geschiedenis van het Genees- en Natuurkundig onderwijs te Amsterdam; rectorale rede van 8 Januari 1892.

(11) Reeds in 1879 was Stokvis lid van het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Tooneelverbond, en werd, terwijl prof. A. Pierson voorzitter was, tot ondervoorzitter gekozen. Tegelijkertijd was hij voorzitter der

Commissie van Beheer en Toezicht over de Tooneelschool. Na een interregnum werd hij in 1886 voorzitter van het Hoofdbestuur en van de Commissie, tot 1888. Van 1892 tot 1896 was hij wederom praeses der Commissie. Op de Tooneelschool heeft S. zich steeds tegen het op den voorgrond schuiven van het vakonderwijs verzet, en nam in 1896 zijn ontslag, toen een verandering in het reglement gemaakt werd, waarbij ook minder ontwikkelden tot de lessen konden worden toegelaten. Prof. S. meent dat de Tooneelschool vooral moet dienen om beschaafde tooneelspelers te kweeken, en nu men niet meer gedwongen is er de vakken te leeren die elk beschaafd mensch behoort geleerd te hebben, talen enz., meent hij dat de school den verkeerden weg opgaat. De algemeene vergadering heeft in 1896 Prof. Stokvis tot eereleid van het Tooneelverbond gemaakt. (Mr. J. Kalff Jr.)

Bijlage A.

EENIGE BELANGRIJKE DISSERTATIES, DIE ONDER LEIDING VAN PROF. STOKVIS ZIJN SAMENGESTELD EN DEELS AAN NEDERLANDSCHE, DEELS AAN BUITENLANDSCHE UNIVERSITEITEN ZIJN OVERGELEGD.

1. C. F. J. Blocker: Over de oorzaak van den dood na onderbinding der poortader, 1878.
2. B. Westerdijk: Bijdrage tot de kennis van den kunstmatigen diabetes mellitus, 1879.
3. R. H. Saltet: Bijdrage tot de kennis van de werking van het arsenigzuur op den gezonden mensch, 1879.
4. C. de Rooij: Onderzoekingen over de werking op de circulatie van salicylas natricus, enz., 1879.
5. G. ter Meulen: Over reflexprikkelbaarheid en peesreflexen aan de verlamde zijde na cerebrale hemiplegieën, 1879.
6. A. Kuipers: Ueber die Veränderungen in den Nieren und der Harnsecretion nach Injektionen von Hühnereiweiss, 1880.
7. A. M. Vrijens: Onderzoekingen over intraveneuse arsenik-intoxicatie, 1881.

8. J. Graanboom: Quantitatief-scheikundige onderzoekingen van menselijke organen in enkele pathologische toestanden, 1881.
9. M. A. Mendes de Leon: Ueber die Zusammensetzung der Frauenmilch, 1881.
10. C. C. Delprat: Over suikervorming in de lever, 1881.
11. S. J. Philips: Over maltose, 1881.
12. G. Haas: Over het voorkomen van organische chloorverbindingen in de urine, 1882.
13. W. van der Heide: Over de cumulatieve werking van digitaline en helleboreïne, 1883.
14. C. F. A. Koch: Ueber die Ausscheidung des Harnstoffs und der anorg. Salze mit dem Harn unter dem Einfluss künstlich erhöhter Temperatur (Zeitschr. f. Biologie 1883 of 84).
15. W. C. Kimmijser: Onderzoekingen over de reductie van chloraten in het levend organismus, 1884.
16. J. C. H. Mackay: Beiträge zur Lehre des Icterus, 1884.
17. R. Klees: Over chloorvermindering bij acute koortsige ziekten enz., 1885.
18. C. Th. Smit: Klinische onderzoekingen over de werking van coffeïne op het hart, 1885.
19. N. M. Josephus Jitta: Over experimenteele haemoglobinurie en haemoglobinaemie, 1885.
20. S. de Jong: Over omzetting van melksuiker bij diabetes mellitus, 1886.
21. S. Monnikendam: Over splitsing van jodium- en bromiumverbindingen in het dierlijk lichaam, 1886.
22. P. A. M. H. Quaedvlieg: Bijdrage tot de kennis der lotgevallen van het uitwendig aangewende iodoform en iodol, 1888.
23. J. Godefroy: De vochtsabsorptie uit den darm na verhooging van het NaCl-gehalte in het bloed, in verband met de behandeling der cholera, 1887.
24. J. A. L. Coenen: Over de antifermentatieve werking van calomel in het darmkanaal, 1887.
25. H. Bitter: Experimenteele onderzoekingen over bestrijding van cocaïne-vergiftiging door inademing van amylnitriet, 1888.
26. J. de Bruin: Bijdrage tot de leer der geelzucht met het oog op de vergiftige werking der bilirubine, 1889.
27. Mej. M. C. du Saar: Melkstremmende werking van den maaginhoud bij jonge zuigelingen, 1890.

28. J. Huijgens: De onschadelijkheid van de vervanging der suiker in ons voedsel door saccharine, 1890.
29. H. C. G. L. Ribbink: Een geval van albumosurie, 1892.
30. J. Doyer: Over albuminurie na chloroform- en aethernarcose, 1894.
31. H. F. A. Peypers: Lues medii aevi, 1895.
32. R. Prins: Terpentijn als bloedstelpend middel, 1896.
33. G. S. Moerel: Ueber Unterschiede in der physiologischen Wirkung der Salicylsäuren verschiedenen Ursprungs, 1896.
34. J. de Hartogh Jr.: Ueber Peptonurie und den Nachweis des Peptons in Harn, 1897.
35. J. C. Overduin: Bijdrage tot de Statistiek der darmparasieten in Nederland bij kinderen, 1897.
36. G. Bellaar Spruyt: Over de physiologische werking van methyl-nitramine in verband met zijne chemische samenstelling, 1898.
37. Jaarsveld (zie Monogr. n^o. 49): Over den invloed van nieraandoeningen op de vorming van hippuurzuur (Leiden 1879, niet in mijn bezit).
38. Van Gorkom: Over de vergiftige werking van chloorzure zouten, 1886.

Bijlage B.

EENIGE BELANGRIJKE MEDISCHE MONOGRAFIEËN EN REDEVOERINGEN VAN DEN HOOGLEERAAR.

1. *De glucogenesi in hepate eiusque nexu cum excretionem sacchari in diabete mellito.* — (Bijdragen tot de kennis der suikervorming in de lever enz.) Diss. 1856 (Utrecht.)

Indeeling der stof: I. Suikervorming in de lever, hare afhankelijkheid van voeding, bloedsomloop en zenuw invloed, haar verband met de galbereiding. De beteekenis der suikervorming in de lever. II. Verband tusschen suikervorming in de lever en de uitscheiding van suiker bij diabetes mellitus: oorsprong der bij diabetes uitgescheiden suiker uit de lever, middellijk of onmiddellijk, veranderingen die de lever bij diabetes aanbiedt (Chemisch: veel meer suiker; vetgehalte onveranderd). Conclusies:

De lever ondergaat bij diabetes veranderingen van chemischen aard en van structuur; de geheele hoeveelheid van de bij diabetes uitgescheiden suiker schijnt uit de lever afkomstig. De lever is in gewonen toestand het orgaan, waarin suiker gevormd wordt. Er bestaat een verband tusschen de suikervorming in de lever en de suikeruitscheiding bij diabetes mellitus.

2. *Ueber Zuckerbildung in der Leber und ihrem Zusammenhang mit der Zuckerecretion bei Diabetes mellitus.* — Wiener med. Wochenschrift, 1857 No. 14, 15. (Inhoud als No. 1).

3. *Iets over de glycogene stof en hare beteekenis voor de suikervorming in de lever.* — Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 1857.

De andere organen bleken geen glycogeen te bevatten. Reeds in de dissertatie (blz. 21) zijn over het glycogeen (matière laiteuse, caséuse) enkele proefjes door Stokvis verricht. Stokvis toonde aan, dat bij bijna uitsluitende vleeschvoeding de lever bij den hond twee uren na den maaltijd de grootste hoeveelheid glycogeen bevat; na 4 à 5 uren is het er bijna geheel weer uit verdwenen. De levers van konijnen bevatten bijna altijd glycogeen. Bij andere in het tijdperk van vasten gedooide dieren (paard, koe enz.) werd nimmer glycogeen gevonden. Stokvis handhaaft op grond van zijn onderzoek de oudere stelling van Bernard: de glycogene stof is afhankelijk van de digestieperiode; deze stelling wordt ook in de broedstoofproeven met leverstukken bevestigd gevonden. Onder gewone omstandigheden moet dus het glycogeen als de bron der suiker, als de tusschentrap, waarlangs de eiwitachtige lichamen in de lever in suiker (glycose) veranderen, beschouwd worden. Bij vastende dieren schijnt de suiker langs een anderen weg te worden gevormd.

4. *Bijdragen tot de physiologie van het acidum uricum.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1859.

Bijdrage tot de bronnen waaruit de leer der stofwisseling wordt samengesteld. Wording en eliminatie van het urinezuur, een der uitscheidingsproducten van het lichaam, lagen nog in het duister. Hier wordt de aanwezigheid van urinezuur en verwante stoffen in de organen, vooral in de milt, *experimenteel* aangetoond bij het zoogdier, en de vorming dezer stof in die organen, en wel

bij uitnemendheid in de milt, zeer waarschijnlijk geacht. De omzetting van het urinezuur vindt of in het bloed, of in de lever plaats, daar het slechts in geringe hoeveelheden in de urine verschijnt, ook dan wanneer betrekkelijk groote hoeveelheden (bij mensch of dier, ook *bij den Schrijver*) in het lichaam worden ingebracht.

5. *Over het ureum als onmiddellijke of middellijke oorzaak der zoogenaamde uraemische verschijnselen.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1860.

Conclusies: De ophooping van ureum in het bloed als zoodanig kan *nimmer onmiddellijk* de zoogenaamde uraemische verschijnselen teweegbrengen; zij geeft echter aanleiding tot de vorming van ammoniakzouten in den darm, die in groote hoeveelheden tot het optreden van uraemische verschijnselen kunnen leiden (experimenten: inspuiting van ureum, van koolzuur ammoniak enz.).

6. *Een laatste woord over Regazzoni.* — Schat der Gezondheid 1860.

Ontmaskering van een bekenden magnetiseur. Zie ook Handelsblad, Zondagseditie 23 Januari '60, en 30 Januari '60.

7. *Twee gevallen van vergiftiging met Herba Belladonnae.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1869.

8. *Over den invloed van benzoëzuurgebruik op suiker- en ureum-afscheiding in twee gevallen van Diabetes mellitus.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1861.

Belangrijke vermindering van suiker- en ureumgehalte der urine, toegelicht door de binding van lijmsuiker (glycocol) aan benzoëzuur onder vorming van hippuurzuur. Volgens Kütke's onderzoek moet de lijmsuiker werkelijk in verband staan met de vorming van suiker en ureum in de lever. Daarnaast moet vermeerderde omzetting, verhoogde oxydatie in het lichaam onder den invloed van het benzoëzuur een rol spelen tot het bereiken van de belangrijke daling der suikereliminatie.

9. *Ueber Ausscheidung von Zucker und Harnstoff unter Benzoë-säure-gebrauch in zwei Fällen von Diabetes mellitus.* (Studien des physiol. Instituts zu Amsterdam: Dr. A. Heynsius). Leipzig und Heidelberg, 1861. (Inhoud als n^o. 8).

10. *Bijdragen tot de kennis der albuminurie.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1862.

Experimenteele studie, voornamelijk door proeven op zichzelf, op honden en konijnen, over den invloed van keukenzoutont-houding, van bloedverduunning en van toediening van rauw kippeneiwit op het ontstaan van albuminurie. Alleen op deze laatste wijze gelukte het, eiwit in de urine te zien optreden, indien verhooging van den bloedsdruk werd vermeden. Inspuiting van eiwithoudende urine in het bloed van gezonde dieren gaf wel albuminurie, die haar ontstaan aan de eigenschappen van het ingespoten eiwit te danken had. De van nierstoornissen onafhankelijke albuminurieën kunnen op een wijziging van het bloedeiwit berusten, die zich echter slechts over een klein deel van het bloedeiwit uitstrekt. Een en ander wordt experimen-teel toegelicht.

11. *Over de beperktheid des menschen in verband tot de vorming zijner gedachten.* Amsterdam 1863.

Populaire behandeling van den tijd, noodig tot het percipieeren van zintuigsgewaarwordingen enz.

12. *Over serum- en hoendereiwit in betrekking tot het dierlijk organisme.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1864.

De merkwaardige verschillen tusschen serumeiwit en kippeneiwit bij applicatie hetzij in de maag hetzij onder de huid of in het bloed worden hier in verband met de andersluidende uitkomsten van Claude Bernard en de niet gewaardeerde inzichten van Berzelius (die hier tot hun recht komen) uiteengezet. Kippeneiwit in vloeibaren vorm is als zoodanig voor het organismus onbruikbaar, indien het niet in maag en darm kan worden gedigereerd, en gaat onder bepaalde omstandigheden onveranderd in urine en speeksel over. De door Stokvis gevonden verschillen dezer twee eiwitsoorten in filtratie- en diffusie-eigenschappen enz. zijn niet voldoende om hun verschillend gedrag in het lichaam toe te lichten. De verklaring moet in het bloed zelf gezocht worden, waarvan de eiwitachtige lichamen geen nadere verbinding schijnen te kunnen aangaan.

* 13. *Hühnereiweiss und Serumeiweiss und ihr Verhalten zum thierischen Organismus.* — Centr.bl. f. d. Med. Wiss., 1864, n^o. 38. (Inhoud als n^o. 12.)

14. *De zorg voor lucht bij gezonden en zieken.* Een praatje over gezondheidsleer. — Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1865.

15. *Infectieproeven bij dieren met cholera-excrementen.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1866.

Proeven met bloed van choleralijders bij dieren gaven bijna nooit een positief resultaat. Autoexperimenten van verschillende auteurs met cholerafaeces, inbrengen van cholerafaeces in de maag of in het darmkanaal van dieren gaven geen ander resultaat dan het inbrengen van putriede stoffen of van faeces die van andere patienten afkomstig waren. De waarnemingen van Lindsay met beddegoed en lijfgoed van patienten schenen veel meer bewijzend dan de beroemde proeven van Thiersch, waaruit scheen te blijken dat bij omzetting van den darminhoud van cholerazielen een specifiek giftige stof zou ontstaan. De infectieproeven van Stokvis leidden tot de stelling, dat de cholerafaeces in verschen toestand of in zeker tijdperk van ontbinding geen specifieke stof bevatten, in staat om bij gezonde dieren cholera te verwekken. De weinig positieve resultaten der 43 experimenten door Stokvis onder medewerking van Guye genomen, waren op geheel andere wijze te verklaren. Ook de proeven van den toenmaligen Dr. Snellen, den bekenden ophthalmoloog, leidden tot hetzelfde resultaat.

16. *Infektionsversuche mit Choleraexcrementen bei Thieren.* — Centralbl. f. d. med. Wissensch. 1866 n^o. 54 (als n^o. 15).

17. *Bijdragen tot de kennis der eerste na den cholera-aanval geloosde urine.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1867.

Onderzoek van 28 urines, onmiddellijk na den cholera-aanval geloosd. Hoeveelheden en specifiek gewicht wisselend, reactie steeds sterk zuur (melkzuur?). Ureumgehalte niets bijzonders, totale hoeveelheid in verband met de langdurige periode van anurie buitengewoon laag (gemiddeld 4.65 gram). Ook *chloor-natrium* gering, tusschen 54 en 626 milligr. schommelend. Verklaring van de aanwezigheid van een geringe hoeveelheid *eiwit* gemakkelijk uit de voorafgaande veneuse stuwung, die bij het herstel der circulatie tot een krachtigen weerstand voor het indringend bloed wordt en tot drukverhooging in de

glomeruli aanleiding geeft. Enkele malen *swiker* in de urine. Rijkdom aan *kleurstoffen* (indigoblauw, pyocyanine?); sediment.

18. *Recherches expérimentales sur les conditions pathogéniques de l'albuminurie.* — Mémoire couronné. Bruxelles, Henri Manceaux, 1867 (zie blz. 166).

Indien latere auteurs evenals Stokvis aan hunne lezers vooraf rekenschap hadden afgelegd van de door hen te volgen methoden van onderzoek en evenals hij een nauwkeurige definitie van het begrip „albuminurie” hadden gegeven, zou de verwarring over dit onderwerp veel geringer zijn. Deze klassieke arbeid bevat daarenboven in het „voorbericht” *een der schoonste pleidooien voor het goed recht van het experiment in de medische wetenschap*: „Si une reprise de la question peut avoir quelque „valeur; si l'on veut vider les litiges sur les causes et la „valeur pathognomonique de l'albuminurie, si l'on veut établir „une thérapie sur des bases rationnelles, il n'y a qu'un chemin „à suivre: celui de l'expérimentation. Ici, comme partout, la „médecine, en cherchant à s'élever au niveau des sciences „naturelles, ne pourra se servir de l'observation seule, quelque „exacte, quelle minutieuse qu'elle soit. Pour arriver au but „qu'elle se propose, il faut qu'elle se confie à cet autre guide „plus sûr: *l'expérimentation, qui la met à même de poser elle-même „ses questions et de changer arbitrairement les circonstances dans „lesquelles se produit le phénomène qu'elle veut étudier.* La recherche „des causes de l'albuminurie est une de ces questions rares „en médecine, qui se prêtent merveilleusement à être examinées „de cette manière. La pathologie et la physiologie, l'expérience „physiologique et l'observation clinique s'y rendent la main, „et c'est seulement par le concours de ces deux leviers importants de la science moderne, que la question dont il s'agit „peut être approfondie et que la solution finale en peut être „accélérée.” Vgl. blz. 191—192.

De physiologie heeft nog niet de vraag beantwoord, waarom in normale urine geen eiwit is (p. 14); van daar moet met de studie der pathologische voorwaarden voor het optreden daarvan begonnen worden. In eiwithoudende urines vond Stokvis na verwijdering van het eiwit geen oplosbaar eiwitachtig lichaam (p. 11); globuline was evenmin te vinden, alles was serumalbumine. De bij n^o. 10, 12 en 13 beschreven proeven zijn

hier met een uitvoerige kritische bespreking der literatuur in extenso herhaald, en leiden tot de conclusie dat bij de (pathologische) albuminurie alles serumalbumine is. Verandering van de samenstelling van het bloed bij gevallen van albuminurie wordt zeer onwaarschijnlijk geacht. Injecties van bloedserum van lijders aan albuminurie in de vena jugularis van een hond gaven negatief resultaat; evenzeer injectie van het ascitesvocht dezer lijders. Al deze eiwitten zijn identisch met normaal serumeiwit. Albuminurie is dus niet de eliminatie van een abnormale stof, die van de gewone bestanddeelen van het bloed zou afwijken.

In het tweede deel van dezen reuzenarbeid wordt de invloed van directe en indirecte veranderingen in de bloedcirculatie der nieren nagegaan. Wat de directe veranderingen betreft, zoo bleken de effecten van ligatuur der nierader en der nierslagader tot het ontstaan van albuminurie te leiden door primaire verandering in den bloedsomloop te verwekken, zelfs indien deze ligatuur partieel was of zeer voorbijgaand. Onderbinding der aorta beneden den oorsprong der Aa. renales leidde daarentegen niet tot albuminurie, evenmin als door middel van een „tourniquet” uitgeoefenden druk op de buikaorta. Wel leidde onderbinding van een ureter tot dit doel. Gemakkelijk zijn dus te verklaren de albuminurieën bij thrombosen der Vena renalis, bij melanaemie na malaria, bij amyloïde degeneratie, al leidt de laatste ook niet tot vernauwing maar tot verwijding der niervaten, zij zal immers toch vermindering van de bloedstroomsnelheid verwekken. Indirect werd albuminurie teweeggebracht door druk op de V. cava bij kikvorsch en konijn. Hier brengt Stokvis de albuminurie van zwangere vrouwen ter sprake tegenover het ontbreken van albuminurie bij zwangere dieren; de belemmering in de hartswerking bij het inbrengen van een ballonnetje door de V. jugularis in het rechter hart en de gevolgen daarvan voor de nier: hier toch is tegelijk toevoer en afvoer van het bloed in de nieren belemmerd, alsof nierader en slagader tegelijkertijd zijn onderbonden. Ook hier dus weer experimenteele bijdragen van den auteur ter verklaring van de albuminurie bij hartziekten, van de klinische feiten.

Daarna volgt de uiteenzetting der kwestie over de oorzaken van het tot stand komen der veranderingen van het hart bij Morbus Bright, de strijd tusschen Traube, die de oorzaak in de

nier zoekt, en Bamberger en Rosenstein, die beide eenvoudig isochroon achtten, en ook den invloed van het hart op de nier bij hartziekten waardeerden. Artificieele samendrukking der luchtpijp leidde in de proeven van Stokvis niet tot albuminurie, evenmin als vernissen der huid, suppressie van de functie der huid. In het laatste geval imponeerde het somtijds in de urine voorhanden vet voor eiwit.

Men kan dus niet eene algemeen geldige oorzaak van albuminurie voor alle gevallen aannemen, waarin de functie der huid lijdt (pokken, roodvonk enz.), maar moet even goed met de vettige ontarding der nier als met de ontstekingsprocessen en hyperaemieën rekening houden, waarmede deze aandoeningen vergezeld gaan. Bij den invloed van koude op de huid komen vasomotorische invloeden die de circulatie in de kleine nieren veranderen en een verhoogden bloedsdruk en daardoor albuminurie kunnen tot stand brengen.

Zijne conclusies eindelijk met betrekking tot den invloed van organische nierziekten zijn de volgende:

„Ce n'est que d'après des indications de probabilité et d'analogie, „que l'on peut admettre jusqu'ici l'altération matérielle du „tissu propre des reins (canalicules urinifères etc.) comme condition pathogénique de l'albuminurie. Cette conclusion dérive „des propositions suivantes:

„a. On ne peut jusqu'ici instituer qu'une seule expérience, qui „en altérant le tissu propre des reins, n'altère pas en même „temps la circulation du sang:

„b. Cette expérience se rapporte à une lésion bien définie des reins, „l'altération graisseuse des canalicules, et ne donne jamais „lieu au passage de l'albumine dans les urines, tant qu'elle „ne se complique pas d'une altération de la circulation sanguine.”

Kunstmatige vergiftiging (canthariden, Ol. Terebinthinae) gaf buitengewoon sterke prikkelingsverschijnselen; vergiftiging met phosphorus, arsenicum, door Stokvis beproefd, gaf wel is waar vettige degeneratie der nieren, doch geen spoor van eiwit in de urine. Ook andere auteurs zijn dezelfde meening toegedaan, terwijl de ervaring aan het ziekbed in gelijken zin spreekt. Het zijn dus steeds circulatieveranderingen, veranderingen in den bloedsdruk, in de nieren, die de voornaamste oorzaak van albuminurie vormen.

19. *De cholera-sterfte bij de Israëlieten te Amsterdam.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1867, 2e Afd., blz. 104.

Overzicht over de buitengewoon groote sterfte door cholera bij de Amsterdamsche Israëlietische bevolking tegenover de zoo gunstige sterftecijfers die deze bevolking onder gewone omstandigheden aanbiedt.

20. *Quelques mots à propos de la brochure de Mr. le Prof. Correnta relative à l'albuminurie.* — Journal publié par la S. R. des Sciences méd. et nat. de Bruxelles, 1869 (hetzelfde Journal waarin ook n^o. 18 is afgedrukt).

Verdediging tegen de slecht gemotiveerde aanvallen van een Italiaansch hoogleeraar. (Over n^o. 18.)

21. *De sterfte aan croup bij de Nederlandsche Israëlietische armen te Amsterdam.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1869, 1e Afd., blz. 129.

Statistisch betoog van de hooge sterfte aan croup bij de Nederl.-Israël. armen te A., met mededeelingen over de hooge croup-sterfte bij de Israëlieten in het algemeen (zie blz. 166).

22. *Een praatje over arbeid.* — Bibliotheek van Volksvoordrachten (Redacteur M. W. Scheltema Ezn). Amsterdam, G. L. Funke, 1870 (zie blz. 166).

23. *Bijdragen tot de kennis der indigo-kleurstoffen.* — Maandblad der Sectie voor Natuurwetenschappen van het Genootschap ter bevordering van Natuur- en Geneeskunde, 1870, n^o. 2.

De in n^o. 17 beschreven kleurstof was indigoblauw; de uit urine afkomstige kleurstoffen lossen beter op in aether dan het zuivere indigoblauw, terwijl beide in chloroform gemakkelijk oplossen, identische spectrosc. strepen geven enz. Ruwe indigo gedraagt zich echter precies als het indigoblauw uit de urine; in beide heeft men met splitsingsproducten van het indigo, met een aantal kleurstoffen te doen. In het indigobruin van Berzelius ziet S. de stof die bij oxydatie indigoblauw levert. Uiteenzetting der absorptiestrepen in het spectrum der verschillende indigokleurstoffen, vooral van die der twee tusschenstadiën tusschen indigowit (uiterst reductieproduct) en indigoblauw (oxydatieproduct), waarvan het purperkleurige zeer vergankelijke lichaam wel het merkwaardigste is en voor de erkenning

van de indigokleurstoffen en een scherpe spectrosc. reactie geeft (strepen D—E en E—F).

24. *Aether en chloroform in vasten toestand.* — Maandblad der Sectie voor Natuurwetenschappen van het Genootschap ter bevordering van Natuur- en Geneeskunde, 1870, n^o. 6.

Door het laten strijken van een matigen luchtstroom langs de oppervlakte van aether of chloroform ontstonden aan den rand der vloeistof kristallen, vooral indien zich een laag water onder den aether resp. chloroform bevindt. De kristallen worden bij een hoogere temperatuur dan het vriespunt der beide lichamen gevormd, en zijn waarschijnlijk hydratatieproducten.

25. *Openingsrede bij de opening der 21ste Algemeene Vergadering der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst, 29 Januari 1870.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1870 (zie blz. 171).

26—30. *Over galkleurstoffen en hare erkenning door den spectroscop.* — Maandblad enz., 1870, 3, 5; 1871 n^o. 2; 1872 n^o. 1 en 2; 1873 n^o. 4 en 5 (de eerste en laatste ontbreken).

27. Beschrijving van het *choleverdine*, een door Jaffé ontdekte kleurstof, die door oxydatie van galkleurstoffen ontstaat, doch niet tot de gewone galkleurstoffen behoort. De groene kleurstof is geen verbinding van een der galkleurstoffen met zink, daar men de kleurstof ook na verwijdering van het zink intact kan houden, of ook door koken van een kleine hoeveelheid bilirubine in alcohol met een paar druppels tinctura iodii en schudden met lucht kan bereiden. Deze groene kleurstof staat tot de bekende bij de Gmelinsche reactie optredende oxydatieproducten in nauw verband. Uitvoerige motiveering dezer opvattingen door oxydatie- en reductieproeven en spectroscopisch onderzoek. Nauwkeurige uiteenzetting der eigenschappen van dit lichaam in zure, neutrale en alkalische oplossing.

28. Bij de meeste oxydatiën der galkleurstoffen ontstaat naast het eigenlijk oxydatieproduct een *nevenproduct*, dat voor reductie vatbaar is en te meer op den voorgrond treedt, naarmate de oorspronkelijke oxydatieproducten zelve meer en meer ontleed worden. Stokvis ontdekte dit lichaam, beschreef de reacties en spectrosc. eigenschappen; isoleering er van gelukte niet. Uit galsteen, urine enz. was het gemakkelijk te verkrijgen. Intus-

schen is het als een fijn reactief op de aanwezigheid van galkleurstoffen te beschouwen, dat alle andere achter zich laat. In normale urine van goed gevoede dieren en in normale faeces komt deze stof niet voor.

29. Uit nieuwe naar aanleiding der publicatie van Heynsius en Campbell over het door hen bilicyanine genoemde choleverdine (zie 27) in het werk gestelde proeven bleek, hoe aan dit lichaam in hooge mate de eigenschap toekomt, in verschillende oplossingen een andere kleur en andere spectraal-eigenschappen te vertoonen. Nieuwe bereidingswijze van choleverdine beschreven.
30. De reductieverschijnselen van het bilifuscine bij behandeling met zoutzuur, tin en natron leveren een scherp reactief tot het erkennen dier galkleurstof op, waartoe de kersroode kleur en de 3 dan zichtbare karakteristieke absorptiestrepen bijdragen. In dezen arbeid wordt in overleg met Heynsius voor het eerst de naam *cholecyanine* gebruikt (in plaats van choleverdine of bilicyanine) voor het door de beide auteurs gevondene (en identische) lichaam. Uit biliverdine, cholecyanineen boviprasine konde door tin, zoutzuur (en natron) geen lichaam met de zoo even genoemde eigenschappen worden verkregen.
31. *Medicinaal en metriek gewicht.* — Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1871.
Wenken en opmerkingen bij gelegenheid van de invoering van het metrieke stelsel.
32. *Een fluoresceerend ontledingsproduct der bloedkleurstof.* — Maandblad enz., 1871, n^o. 9.
Door koken met tin en zoutzuur werd uit bloedkleurstoffen een fluoresceerend op ijzer vrij haematine gelijkend ontledingsproduct verkregen, dat door fluorescentie en door gedrag tegenover sterke zuren en door oplosbaarheid in aether, chloroform en amyalkohol aan galkleurstoffen herinnert.
33. *Absorptie-spectrum van gereduceerde haematine.* — Maandbl. der Sectie voor Natuurwetenschappen, 1871, n^o. 11.
Een bijdrage tot de kennis der onder reduceerende e. a. invloeden uit haematine ontstaande producten.

34. *Over den oorsprong van het ureum in het organisme.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1872, 1e Afd.

(Literatuuroverzicht, waarin zoowel het onderzoek van Heynsius over de lever als bron van het ureum, als die van Stokvis zelven — zie n^o. 3 — tot hun recht komen, en waaruit blijkt hoe het ureum noch uitsluitend langs den weg der ontleding, noch uitsluitend langs dien der synthese, in het organisme ontstaat).

35. *Ein reducirbares Nebenproduct bei der Oxydation der Gallenfarbstoffe.* — Centr.bl. f. d. med. Wiss., 1872, n^o. 1. (inhoud als n^o. 28.)

36. *Over resorptie van eiwit uit het darmkanaal.* — Maandblad (als boven) 1872, n^o. 6.

Behalve kippeneiwit (zie n^o. 10 en 13) bleek ook het Bence-Jones' eiwit (afkomstig van den bekenden patiënt van dr. Merkus Doornik met acute osteomalacie, in het laboratorium van prof. Kühne geïsoleerd) van uit het darmkanaal bij een vrouwelijken hond te worden geresorbeerd.

37. *Das Gmelin'sche Oxydationsproduct der Gallenfarbstoffe.* — Centr.bl. f. d. med. Wiss. 1872, n^o. 50. (inhoud als n^o. 27 en 29.)

38. *Eenige scheikundige eigenschappen van lijm-oplossingen.* — Maandblad (als boven), 1873, n^o. 9.

Uiteenzetting van de talrijke punten van overeenkomst en van de weinige punten van verschil, die („niet gelatineerende") lijmoplossingen en pepton-oplossingen onderling opleveren. De door Place met betrekking tot peptonoplossingen vastgestelde wijze van praecipiteeren tegenover (azijnzuur en) keukenzout past o. a. geheel op lijmoplossingen. Dit neerslaan is meer een fysisch dan een chemisch verschijnsel, en berust op de geringe oplosbaarheid dier stoffen in zoutoplossingen, waarin zij bij kookhitte oplosbaar zijn, om bij bekoeling weer neer te slaan. De warmtegraad die tot het oplossen dezer neerslagen vereischt wordt, is geringer, naarmate de vloeistof meer zuur bevat.

39. *Die Identität des Choletelins und Urobilins.* — Centr.bl. f. d. med. Wissensch., 1873, n^o. 14.

De twijfel met betrekking tot deze identiteit (Jaffé, Maly) berustte op de te energisch aflopende oxydatieprocessen bij inwerking

van salpeterzuur op galkleurstoffen; S. bewees dat indien men van een neutrale alcoholische cholecyanine-oplossing uitgaat (zie in 27, 29, 37), bij voorzichtige oxydatie wel degelijk een fluoresceerend choleteline met de eigenaardige voor urobiline diagnostische spectraalstreep, met de kleursverandering door schudden en verdunnen, met de oplosbaarheid in aether en chloroform, verkregen werd. De verschillen bij elementair-analytisch onderzoek (Maly) stelt S. op rekening van onzuivere producten.

40. *Die Uebereinstimmung des Urobilins mit einem Gallenfarbstoff-Oxydationsproducte.* — Centr. f. d. med. Wiss., 1873, n^o. 29.

Verdediging en nadere toelichting tegenover Maly, waarin de identiteit der beide lichamen inzoover wordt volgehouden, dat de mogelijkheid van het optreden van andere lichamen onder den invloed eener zoo energische stof als salpeterzuur niet ontkend wordt, doch het goed recht der in 39 aangegeven feiten wordt verdedigd. Juist in de kennis der eventueel (bijv. bij droge destillatie met daarop volgende oxydatie) optredende producten zal de sleutel te zoeken zijn van het bij oppervlakkige beschouwing vreemde feit, „dass das Urobilin aus Bilirubin sowohl durch Oxydation als durch Reduction erhalten werden kann.”

41. *Proeve van een wetontwerp tot regeling van het hooger onderwijs.* — Uitgegeven door dr. H. Sanders Ezn. onder medewerking van dr. W. M. Gunning, dr. A. A. G. Guye, dr. B. J. Stokvis e. a. Amsterdam 1874.

42. *De oorsprong van het glycögeen in de lever.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1874 n^o. 9. (Overzicht).

43. *De eenheid der physiologie en der pathologie in hare be teekenis voor de beoefening van beide wetenschappen geschetst.* — *Inwijdingsrede van het Hoogleeraarsambt, uitgesproken den 8sten Juni 1874* (zie blz. 165, 167, 171).

44. *Openingsrede der Algemeene Vergadering (28 Oct. 74) van het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde.* (Werken van het Genootschap.)

Onder de spreuk „Numero, mensura, pondere Deus Mundum fecit”

wekt S. op, de veranderingen in de ons omringende natuur tot maat, getal of gewicht terug te brengen; opdat wij ze kunnen vergelijken, en den causaalnexus kunnen leeren kennen. Ook hier wordt de in 43 gereleveerde eenheid nogmaals ter sprake gebracht, met de vermaning, bij al onze waarnemingen en onderzoekingen het quantitativee geen oogenblik uit het oog te verliezen, daar de verschijnselen van het zieke leven (slechts) als quantitativee wijzigingen der normale levensverschijnselen moeten worden opgevat.

45. *Zur Kenntniss der Phosphorsäure-Ausscheidung bei Arthritis.*

— Centralbl. f. d. med. Wiss., 1875, n^o. 47.

Door eenige leerlingen (de Ligny, van der Meij en Jaarsveld) werden bij een geval van polyarthritis urica een reeks phosphorzuurbepalingen in de urine verricht. Hoeveelheid phosphorzuren uiterst gering, verhouding van deze tot de aan alkaliën gebondene = 1 : 5,7 (normaal 1 : 2,5); totaal phosphorzuur belangrijk verminderd. Bij inw. gebruik van phosphorzuur of van zoutzuur was een belangrijke vermeerdering te constateeren (zoowel bij den patient als bij een controlepatient zonder arthritis), die langzaam begon en vrij lang aanhield. De verhouding tusschen aard- en alkaliphosphaten ondergaat onder den invloed van de zuren bij arthritis een wijziging in tegengestelden zin als bij den controlepersoon. De invloed van de zuren op de stofwisseling had, zooals ook uit de ureumbepalingen bleek, bij den arthritispatient veel langzamer plaats dan bij den controlepatient.

46. *Bijdragen tot de kennis der phosphorzuuruitscheiding bij arthritis.* — Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 1875. (Als n^o. 45, meer in extenso, met literatuur en tabellen. Daarenboven bevat dit stuk een klassieke beschrijving van de werking van zuren: (HCl, H₃PO₄) op het organisme, die tot nu toe niet is overtroffen.)

Zonder belangrijke vermeerdering der hoeveelheid urine zag S. de hoeveelheid minerale zouten die met de urine werden verwijderd, duidelijk stijgen. En niet alleen de hoeveelheid zouten van het ingebrachte zuur, maar ook die van de andere zuren, zoodat na het gebruik van phosphorzuur niet alleen het gehalte der urine aan phosphorzuren zouten, maar ook dat aan zoutzure en zwavelzure toeneemt en omgekeerd.

47. *Nadere bijdragen tot de kennis der phosphorzuuruitscheiding bij arthritis.* Ibid. 1876, n^o. 37.

Hierin wordt zoowel de invloed van den acuten aanval als die van het inwendig gebruik van aardalkaliën — magnesia en kalk — op de phosphorzuureliminatie onder medewerking van C. de Rooy onderzocht, en wel bij denzelfden patient van wien de in n^o. 46 neergelegde waarnemingen afkomstig zijn. Stokvis brengt ook ditmaal de vermindering van de phosphorzuuruitscheiding in verband met het gewrichtslijden zelf, met de afzetting van concrementen om de gewrichten, een opvatting die door de gedurende den acuten aanval optredende vermindering van ureum- en phosphorzuur-eliminatie wordt bevestigd.

48. *Openingsrede der 27ste Algemeene vergadering der Nederl. Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst.* — 21 Juni 1876. Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1876.

Op de vraag: Is de verklaring der verhoogde warmte in de koorts in vermeerderde warmteproductie of in verminderd warmteverlies, of in beide te zoeken, antwoordt Stokvis in laatstgenoemden zin, terwijl een groote beteekenis aan den invloed van het zenuwstelsel voor het tot stand komen der koortshitte wordt toegekend. „Of die stoffen nu fermenten dan wel schizomyceten, of ze pyrogene zelfstandigheden, dan wel bekende chemische atoomcomplexen zijn, hare werking kan ten slotte niets anders zijn dan een locale werking op het zenuwstelsel, afhankelijk van hare chemische verwantschap tot de scheikundige bestanddeelen, waaruit dit is opgebouwd.”

49. *Ueber den Einfluss von Nierenaffectionen auf die Bildung von Hippursäure.* — Archiv für experimentelle Path. X, p. 268, 1879. Over ditzelfde onderwerp handelt de onder leiding van Stokvis bewerkte diss. van Jaarsveld: Over den invloed van nieraandoeningen op de vorming van hippuurzuur, Leiden 1879.

Het hippuurzuur werd niet als zoodanig, maar als benzoëzuur bepaald, nadat deze laatste in petroleumaether was opgelost. De methode, door Bunge en Schmiedeberg voor de bepaling van hippuurzuur gevolgd, werd belangrijk gewijzigd en verbeterd. Dit onderzoek leidde tot de volgende slotsom: de verminderde of opgeheven hippuurzuur-eliminatie bij pathologische processen van het nierparenchym moet niet slechts aan een

van nog onbekende omstandigheden afhankelijke splitsing van dit zuur in het organismus, maar ook aan een verminderde of opgeheven vorming van deze stof in de nieren worden teruggebracht. Zoo moeten de nieren niet als vormingsplaats, als plaats van opbouw, maar meer als plaats van reconstructie van het hippuurzuur uit benzoëzuur en glyocol beschouwd worden, die eerst reeds hier en daar (darm, lever, spieren?) gecombineerd, later ten deele weer gesplitst waren.

50. *Rapport sur l'élimination de l'acide phosphorique par l'urine dans la phthisie pulmonaire.* — Congrès internat. des Sciences médicales, Amsterdam 1879.

(Zie blz. 170 en 176.) Deze arbeid diende om de toen heerschende opvatting der tuberculose met betrekking tot een verhoogde phosphorzuur-eliminatie, tot een armoede aan phosphaten, die door toediening van deze zouten en van hypophosphieten zou kunnen worden gedekt, te bestrijden.

51. *Redevoering ter herdenking van den 200jarigen sterfdag van Jan Swammerdam.* 17 Februari 1880. — (Met een lijst der werken van dezen vaderlandschen geleerde en een reeks van hoogst interessante aantekeningen in toto 50 pagina's. Uitgegeven in de werken van het Genootschap t. b. v. Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam.)

52. *Feestnummer van het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, 1880, 11 Mei aan Dr. J. B. STOKVIS JR. ter gelegenheid van zijn 50jarig Doctoraat in de Geneeskunde eerbiedig en erkentelijk opgedragen door de Redactie.*

Inhoud: a. Een eenvoudige proef met betrekking tot het aandeel der klapvliezen aan het verwekken der harttonen.

b. De therapeutische werking der excitantia en hare verklaring.

c. Glycosurie en Galstuwing.

53. *Toespraak gehouden ter gelegenheid van het 90jarig bestaan van het Genootschap t. b. v. Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam,* 12 Oct. 1880.

54. *Brief betreffende het Internationaal medisch Congres te Londen.* Sept. 1881. — Nederl. Tijdschrift v. Geneesk.

55. *Losse aanteekeningen omtrent urine-onderzoek.* — Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde, 1882.

I. Het troebel worden van zure eiwitvrije urine bij koken (dissociatie van kalkphosphaat.)

II. Onderzoek der urine op eiwit. (Vergelijking der kookproef, der proef van Heller-Hammarsten, der proef van Heijnsius).

III. Onderzoek op galkleurstoffen. (Raad van Rosenbach met het verrichten der proef van Gmelin op het filter, cholecyanineproef met acetazinci en ammonia, proef op het reduceerbaar nevenproduct der galkleurstoffen.)

56. *Proces-verbaal der vergadering van de Afd. Natuurkunde der Koninkl. Akad. v. Wetensch.*, 1882—1883, n^o. 6. — Zitting 30 Dec. 1882.

Over het hippuurzuur in het dierlijk organismus. (Zie 65.)

57. *Levensschets van Jan van Geuns.* (Met bibliographie), 1883. (?)

58. *Discours d'Ouverture du Congrès international de Médecine des Colonies*, Sept. 1883. — *Compte-rendu*, uitgegeven 1884 bij F. van Rossen te Amsterdam. Zie blz. 185—186.

59. *Verslag over het antwoord van den Minister van Binnenlandsche zaken te geven op vier vragen betreffende de vivisectie.* — (Verslagen der Koninkl. Akad. v. Wetensch.) Zie blz. 191.

60. *Zur Pathologie und Therapie des Diabetes mellitus.* — Verhandlungen des Congresses f. innere Med. zu Wiesbaden, 1884.

Na een korte uiteenzetting van eigen inzichten met betrekking tot oorzaken en wezen dezer ziekte, waarbij aan de reguleerende centra een overwegende rol wordt toegekend, wordt in de eerste plaats de verhouding tusschen diabetes en albuminurie (resp. nephritis), dan het coma diabeticum, eindelijk de diaetetische behandeling van het lijden uiteengezet. S. is voorstander van een streng antidiabetisch dieet; in de zware gevallen wordt zelfs melk weggelaten, daar het diabetisch organismus de in het lichaam gevormde of er in gebrachte voor gisting vatbare suiker slechts voor een deel kan vasthouden. Cantani's aanbeveling, de diabetici te laten hongeren, is alleen als experiment, doch nimmer als therapeutische voorslag interessant;

omdat bij hernieuwd gebruik van voedsel de suiker in de urine toch weer terugkeert. De in sommige gevallen bij ophouden der suikerafscheiding (genezing) optredende nierschrompeling die door Pavy als de oorzaak van het verdwijnen der suiker wordt beschouwd, is weliswaar enkele malen door Stokvis waargenomen, maar Stokvis waagt niet een bepaalden causalen samenhang tusschen beide aan te nemen. Wellicht speelt de volgens sommige fransche auteurs door den diabetes zelve verwekte levercirrhose in andere gevallen een dergelijke rol als de nierschrompeling. De plotselinge dood der diabetici wordt door Stokvis voor een deel op rekening van *uraemie* gesteld: de eliminatie van al die abnormale stoffen prikkelt de nieren, bewerkt nephritis, die van haren kant tot urineretentie aanleiding geeft. Merkwaardig zijn ook de experimenten van Stokvis, waaruit blijkt hoe de aanwezigheid van groote hoeveelheden druivensuiker in het bloed een verlangzaamde en diepe ademhaling bewerkt, die aan het zoogenaamde „grootte ademhalen” van Kussmaul, Walter e. a. herinnert. Dan gewaagt Stokvis van vele bijkomende, toevallige oorzaken voor het ontstaan van hartzwakte (reizen, excessen, digestiestoornissen), eindelijk ook van de *phthisis* die nooit tot *coma diabetorum* leidt. Het exposé van het *coma diabetorum* omvat bijna alles, wat nu — 15 jaren later — er over bekend is; werkelijk nieuwe gezichtspunten zijn er in den loop der 15 jaren niet bijgekomen. Het is een meesterlijk exposé.

61. *Sur le rôle des microbes dans la production des maladies infectieuses.* — Communication faite au Ve Congrès d'Hygiène et de Démographie à la Haye, 1884.

Het dierlijk organisme bevat in de meeste chemisch werkzame stoffen waaruit het is opgebouwd, zware vergiften, die hunne schadelijke eigenschappen niet kunnen ontvooien, zoolang zij deel uitmaken van complexe chemische moleculen. De microben nu zouden deze moleculen ontleden, en stoffen van eenvoudigen bouw in vrijheid stellen, ieder naar zijn eigen aard, en deze zullen als vergiften op het organisme inwerken. Stokvis staaft deze tegenover Claude Bernard e. a. opgestelde meening door tal van voorbeelden.

62. *Openingsrede van de 35ste Algemeene Vergadering der Ned.*

Maatsch. t. bev. d. Geneeskunst te Leeuwarden op 7 Juli 1884. — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1884 (Inhoud als n^o. 61).

63. *Over diabetes mellitus* (Klinische les). — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1884 (zie blz. 170).

64. *Gezondheids- en vacantiëkolonies.* — Volkسالmanak 1886, blz. 77 (Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen).

65. Van de Velde en Stokvis: *Experimentelle Beiträge zur Frage der Hippursäure-Zerlegung im lebenden Organismus.* — Arch. f. exp. Path. XVII. 1884, S. 189.

Deze splitsing heeft niet in het organismus, maar in de urine plaats onder den invloed van fermenten. Reageert de urine zuur en bevat zij geen fermenten, dan blijft zij uit. Ook bij herbivoren komt de hippuurzuurvorming uit benzoëzuur (zie 49) even volledig als bij carnivoren tot stand, indien men slechts door het opvangen der urine uit een ureterfistel, in een oplossing van 1 pct. zoutzuur, de ontleding van het hippuurzuur in de urine zelve onmogelijk maakt.

66. *Pneumonia cerebialis* (Klinische les). — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1885.

67. *Toespraak bij gelegenheid van de uitreiking der Leeuwenhoek-medaille aan Ferd. Cohn.* (26 September 1885.)

68. *Over het gebruik van kippeneieren door lijdens aan albuminurie.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1886.

Men mag een eiwitrijke kost voor nephritici niet onder alle omstandigheden als gevaarlijk uitgeven; gewoonlijk verliest zelfs het vloeibaar kippeneiwit op den weg van de maag naar het bloed zijne eigenschap, om albuminurie te verwekken (Stokvis, van Noorden), zie ook n^o. 10, 12, 13, 18.

69. *Over de vergiftige werking van chloorzure zouten.* — Verslagen der Koninkl. Akad. van Wetensch., Februari 1886.

Onderzoekingen van Stokvis, Kimmijser en van Gorkom (Diss.), waarin de opvatting van Binz en Marchand bestreden wordt, als zou de vergiftige werking van chloorzure zouten te wijten zijn aan hunne eigenschap om zuurstof aan het levende lichaam

af te staan, zoodat het oxyhaemoglobine der roode bloed-lichaampjes in methaemoglobine zoude worden veranderd. Reductie nu van chloraten in het levend lichaam en in versche dierlijke vloeistoffen kan niet worden aangetoond. De werking van chloras kalicus bestaat uit zoutwerking en uit kalium-werking.

70. *Rapport der Commissie voor de cholera-therapie.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1887.

Behandeling van choleralijders in warme lucht, Stokvis, Forster en Ruijsch.

71. *Die Ursache der giftigen Wirkung der chlorsauren Salze.* — Archiv. f. exp. Path. XXI, p. 186, 1886.

Interessante experimenteele uiteenzetting, zie 69.

72. *Nationaliteit en Natuurwetenschap.* — Openingsrede van het 1ste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig congres te Amsterdam, 30 Sept.—1 Oct. 1887 (Handelingen van...), zie blz. 182—185.

73. *Over de werking van eenige stoffen uit de digitalisgroep op het geïsoleerde kikvorschhart bij verschillende temperaturen.* — Feestbundel van Donders, 1888, blz. 465 (Zie p. 181—182).

(Van de volgende stukken zijn slechts de titels vermeld, daar zij als recente arbeid bij de tegenwoordige beoefenaars der natuurwetenschappen bekend kunnen geacht worden.)

74. *Toespraak bij de feestviering van het 50-jarig bestaan van het Koninkl. Zoöl. Genootschap Natura Artis Magistra.* — Van Holkema's boekhandel, Amsterdam, 1888. (Zie blz. 172 en Aanteekening 6.)

75. *Voordrachten over Homoeopathie.* — Haarlem, F. Bohn, 1888. (Op verzoek van de medische faculteit van het Amsterdamsch Studentencorps gehouden.) 79 pag's. (Zie blz. 170.)

76. *Brieven aan het Nederl. Tijdschr. v. Geneeskunde.* — (Congrès internat. de Thérapeutique, Parijs.) Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1889, 2^e deel.

77. *Oude en nieuwe Cardiotonica.* — (Voordracht gehouden op uitnodiging van het Hoofdbestuur, in de Algemeene Vergadering der

Nederl. Maatsch. t. b. der Geneesk. te Haarlem.) Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1889, II, p. 149—170. (Zie blz. 172.)

78. *Over twee zeldzame kleurstoffen in de urine van zieken.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1889, 2^e deel. (Lakmoes? na gebruik van resorcine; haematoporphyrine.)

79. *F. C. Donders. Levensschets.* — Mannen van Beteekenis, 1889. (Dr. E. D. Pijzel.) Zie pag. 188.

80. *Aanwending van antipyretica bij koortsige zieken.* — Handelingen v/h. 2^e Nederl. Natuur- en Geneeskundig Congres, Leiden 1889, p. 176.

81. *Ueber vergleichende Rassenpathologie.* — Berlin 1890. Aug. Hirschwald. (Voordracht in de Alg. Vergad. van het Internat. Geneesk. Congres te Berlijn.) Zie p. 178.

82. *On the comparative pathology of human races etc.* — The Practitioner, n^o. 273, 274, 275. 1891, p. 178.

83. *Het Koloniaal Geneeskundig Museum te Amsterdam.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1891, 2^e deel. (Zie pag. 195.)

84. *Over wederkeerige tegengiften.* — K. A. v. Wetensch., 31 Oct. 1891.

85. *Jubileum Virchow.* (Correspondentie.) — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1891, 2^e deel. (Zie pag. 181.)

86. *Over wederkeerig antagonisme van geneesmiddelen en vergiften.* — Vertaling. Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 1892, I, n^o. 1.

87. *F. C. Donders (1818—1889).* — Jaarboek der K. A. van Wetenschappen, 1891.

88. *Ueber den gegenseitigen Antagonismus von Giften u. s. w.* — Internat. Beiträge zur wissenschaftlichen Medicin. (Virchow's Festschrift, III, 1891.)

89. *Twee bladzijden uit de geschiedenis van het Genees- en Natuurkundig onderwijs te Amsterdam, 1692 en 1792.* — Rectorale Redevoering 8 Januari 1892. Nederl. Tijdschr. voor Geneesk. I, n^o. 2.

90. *Voordrachten over Geneesmiddelleer,* 1^e deel, 1^e stuk. *Alge-*

meene Geneesmiddelleer. — Haarlem, Erven Bohn 1891. 2^e stuk 1892. 2^e deel 1^e stuk 1893, 2^e stuk 1894. 3^e deel 1^e stuk 1898. (Van deel 1 en 2 is een 2^e geheel herziene druk verschenen in 1896 en 1897.) Zie blz. 175 en 192—194.

91. *De invloed van tropische gewesten op den mensch.* — Haarlem, Erven Bohn 1894 (Aula-voordrachten). Zie blz. 170.

92. *Openingsrede der 43ste Alg. Vergadering der Nederl. Maatsch. t. b. der Geneeskunst, 11 Juli 1892.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1892, II, blz. 113.

93. *La chimie dans ses rapports avec la pharmacothérapie et la matière médicale.* — (Conférence, lue au Congrès internat. méd. de Rome le 4 Avril 1894). Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 1894, I, n^o. 18. Zie blz. 176—177.

94. *Zur Pathogenese der Hämatorporphyrinurie.* — Nach einem in der 5ten Section des XI^{ten} internationalen medicinischen Congresses in Rom gehaltenen Vortrags.) Zeitschr. f. Klin. Med. 28, 1894.

95. *Short notice on the occurrence of haematoporphyrin in urine.* — Journal of Pathology and Bacteriology, July 1896.

96. *Jean Martin Charcot 1825—1893.* — De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland, 8 September 1893 (zie blz. 188).

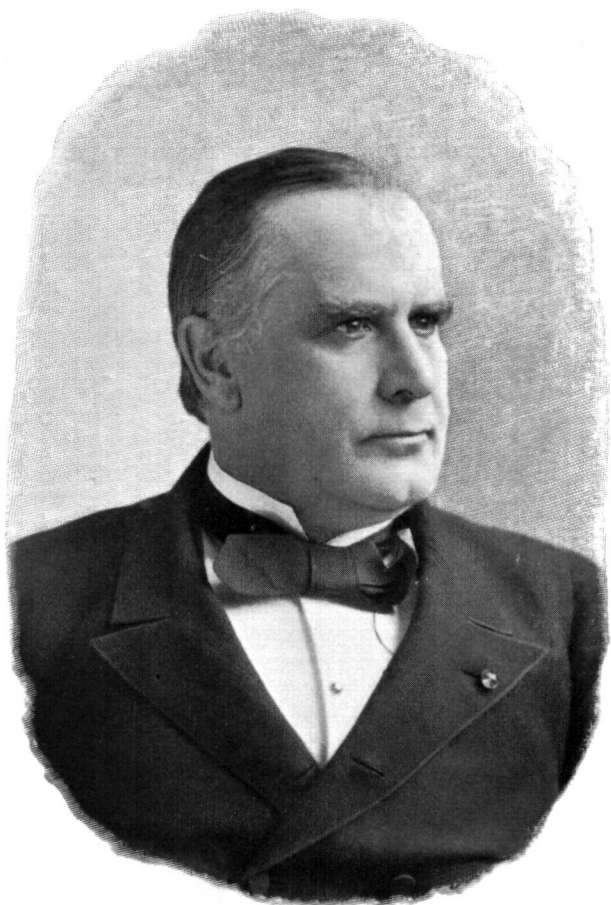
97. *Ueber die physiologische Wirkung der Salicylsäuren verschiedenen Ursprungs.* — (Ein Beitrag zur Lehre der physiologischen und chemischen Identität unserer Heilmittel.) Vortrag gehalten in der 4ten Section (Farmacologia) des XI^{ten} internat. Congresses in Rom. Wiener med. Presse 1894, n^o. 32. (Zie blz. 177.)

98. *An adress on chemistry in relation to Pharmacotherapeutics and materia medica.* — Lancet, April 21, 1894.

99. *La colonisation et l'hygiène tropicale. Communication faite par M. le Docteur Stokvis.* — Institut Colonial International 1896. (Zie blz. 178.)

100. *Ueber die Bedeutung der Biuretreaktion im Menschenharn.* — Zeitschr. f. Biologie. Kühne's Festschrift, 1897.

101. *Janus Redivivus* (Openingswoord in de Archives Internationales Janus 1896).
102. *Openingsrede der 3de Sectie van het 5de Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres.* — Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 1895, I, n^o. 16.
103. *De uitreiking der Borneo-medaille.* (Handelingen van het 6e Nederl. Natuur- en Geneeskundig Congres, 1897).
104. *De wetenschappelijke nauwkeurigheid onzer posologie.* — Voordracht in de Algem. Vergad. der Nederl. Maatsch. ter bev. der Geneesk., 6 Juli 1896. Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 1896, II, n^o. 4.
105. *Over den invloed van het gebruik van suiker op den spierarbeid.* — Werken der Koninkl. Akad. van Wetenschappen, Wis- en Natuurk. Afdeling, 19 Juni 1895 (zie Diss. Langemeyer).
106. *Over de physiologische werking van het methylnitramine in verband met zijne samenstelling.* — Koninkl. Akad. v. Wetensch., Wis- en Natuurk. Afdeling, 25 Februari 1899.
107. *Jacob Moleschott*, de Gids 1892 n^o. 8 en *Jacob Moleschott*, Studentenweekblad Vox Studiosorum, 1 Juni 1893 (zie blz. 187—189).
108. *L'exactitude scientifique de la posologie.* — Bulletin de Thérapeutique 1896 (zie n^o. 104).
109. *Diverse voordrachten*, in de werken van het Genootschap ter bev. van Natuur-, Genees- en Heelkunde opgenomen over: Albuminurie na chloroform- en aethernarcosen. De oorzaak van pathologische vaatgeruischen enz. (zie o. a. blz. 174—175).



MAC KINLEY.

WILLIAM Mc KINLEY.

Zelden is de verkiezing van een president van de Vereenigde Staten met meer spanning door de geheele beschaafde wereld te gemoet gezien, dan die van den 3^{en} November 1896; zelden wezen de beurzen, thermometers van dat uiterst samengestelde organisme van het moderne handelsverkeer, koortsiger temperatuur aan, en werden de financieele bladen, die de ziektegeschiedenissen van dat organisme registreeren, met meer hartstocht geredigeerd.

En geen wonder! Niet de vraag op zich zelf, of in de Vereenigde Staten democraten of republikeinen, partijen van welker politieke beteekenis weinigen in Europa zich een duidelijke voorstelling kunnen maken, den boventoon zouden voeren, ware in staat geweest den polsslag der geldmarkt te versnellen; en zelfs het sedert de vorige presidentsverkiezingen bij elke dergelijke gebeurtenis op den voorgrond tredende vraagstuk der tariefwetgeving, van hoeveel gewicht ook voor Europa's handel en nijverheid, had zoo groote opwindung niet kunnen gaande maken. Maar het ging thans om heel wat anders. Onverwacht was enkele maanden vóór het tijdstip der verkiezing een geheel ander vraagstuk opgeworpen. De onbegrepen namen van democraten en republikeinen hadden plaats gemaakt voor die van zilverpartij en goudpartij: het handelsorganisme kon niet

ongevoelig blijven, want de strijd raakte het geld, het bloed zelf van den handel.

Merkwaardig verschijnsel! Een vraagstuk ongetwijfeld van groote beteekenis voor geheel de maatschappij, maar steeds onbegrepen door en tot kort geleden nog nagenoeg onbekend aan de meesten, plotseling tot het allesbeheerschende bij eene volksstemming verheven; de subtiele redeneeringen betreffende de gevolgen van vrije zilveraanmuntung uit de studeerkamers der staathuishoudkundigen gehaald, in monstermeetings uitgeschreeuwd en in spotprenten verzinnelijkt; de dubbele standaard, door een onstuimigen spreker rondgedragen door geheel de Unie, de massa's tot ongekende geestdrift bezielend.

En gansch de beschaafde wereld verbaasd en ontzet dezen strijd aanschouwende, bij welks uitslag zij meer dan bij eenigen vroegeren zich betrokken gevoelde.

Het kan niet onbelangwekkend zijn eenige oogenblikken stil te staan bij den man, aan wien in zoo zeldzamen strijd de overwinning verbleef, bij William Mc Kinley, den tegenwoordigen president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Evenwel — wie zou meenen hier een zeer buitengewone figuur te ontmoeten, zou zich vergissen. De gekozen president, als een reddende engel door al wat bij den wereldhandel betrokken is, begroet, heeft niets van het titanische, weinig van het heroïsche en misschien nog minder van het geniale dat men van den overwinnaar van de met zoo groote onstuimigheid opgetreden zilverpartij zou verwachten. Mc Kinley verdient meer den naam van een braaf en ernstig man, dan van een schitterende figuur.

Zijn verkiezing levert weder eene van die antithesen, welke de vierjaarlijksche electorale campagne in de Vereenigde Staten zoo vaak te aanschouwen gaf.

Er wordt op dat Noord-Amerikaansche verkiezingswerk gewoonlijk heel wat afgegeven, en vermoedelijk te recht. Den strijdenden partijen, den leiders vooral, is het gemeenlijk niet om de verwezenlijking van plannen, om de toepassing van be-

ginselen te doen, welke zij ieder voor zich als heilzaam voor het Gemeenebest beschouwen. Integendeel, het gaat om een buit, om de verdeeling onder de partijgenooten van staatsbetrakingen, waargenomen tot winstbejag eer dan tot plichtsbetrachting. En even weinig verheven als het doel is, even weinig zuiver zijn voor een groot deel de middelen aangewend om het te bereiken. Omkoopning, door giften en beloften aan de kiezers; schaamteloze en weerzinwekkende belasting van de candidaten, ziedaar wel de meest sprekende verschijnselen, die Europa aan den verkiezingshemel in het Westelijk halfmond vermag waar te nemen.

Het eigenaardige nu is, dat de mannen die successievelijk tot president van de Vereenigde Staten gekozen worden, bijna allen hoogst respectabele menschen zijn. Uit dezen helschen brouwketel, uit deze moderne heksekeuken komt wel niet de liefelijke verschijning van een Gretchen te voorschijn, maar het voor de gelegenheid meer passende beeld van een Harrison of een Cleveland of dat van den man met den gestrengen blik, den karaktervol toegeknepen mond, en geheel het ernstig-rustige voorkomen, dat als titelplaat bij dit opstel is afgebeeld.

Gaan wij thans den levensloop na van William Mc Kinley, tot op het oogenblik waarop hij als candidaat voor den presidentszetel optrad.

In 1842 werd hij geboren te Niles in het Graafschap Trumbull van den Staat Ohio, doch reeds twee jaar later verhuisde de familie naar Poland, enkele uren van daar gelegen, waar beter gelegenheid tot opvoeding van het talrijk kroost, — William was het zevende kind — te vinden was. De oude heer, William Mc Kinley Sr., in 1807 geboren en op twintigjarigen leeftijd met de toen 18-jarige Nancy Allison gehuwd, was een van de pioniers in de ijzerindustrie van Ohio, eene industrie — tusschen twee haakjes — die, tengevolge van protectionistische maatregelen, als waarvan zijn beroemde zoon een zoo groot voorstander is, jarenlang een onnatuurlijk en kwijnend bes aan heeft geleid. Poland was destijds, naar Eugene

V. Smalley verhaalt, een eenvoudig dorp, waar de rijkste man nog geen 10.000 dollars waard was, in zuiver materiëelen zin althans. Een groote stad is het intusschen nog niet geworden, en dit verklaart dat Smalley ons tevens kan melden, dat het wit-geschilderde houten huis met de groene blinden, waarin de latere president van baby tot volwassen jonkman opgroeide, nog bestaat, en niet voor een bij hooge bouwterrein-waarde beter renderenden „sky-scraper” heeft behoeven plaats te maken.

In dat witgeschilderde houten huis dan groeide William op. Breed had de familie het niet. De oude heer Mc Kinley verdiende te weinig om het talrijke gezin te onderhouden, en mevrouw moest niet alleen zelf koken, maar ook commensalen houden om rond te komen. Het was haar wensch, dat William in de rechten zou studeeren; hij bezocht daartoe allereerst het seminarie te Poland en op zijn zeventiende jaar kon hij de eigenlijke rechtsstudie beginnen aan het Alleghany College te Meadville in Pennsylvanië. In het eerste studie-jaar echter werd hij ziek en moest zijn studie onderbreken en naar Poland terugkeeren. Toen hij hersteld was, ontbraken de middelen om hem de studie te doen voortzetten en gedurende den winter gaf William toen les aan een dorpschool in de buurt van Poland.

Aan deze vreedzame werkzaamheid kwam de burgeroorlog een einde maken. William Mc Kinley werd soldaat, diende vier jaar lang, bracht het tot luitenant en kapitein, verliet den dienst als majoor, en is sedert dien — met de gebruikelijke, bij een zoo weinig militaristische natie merkwaardige, vasthoudendheid aan militaire titels, — bij voorkeur als majoor Mc Kinley aangeduid. Te minder reden is er om deze in elk geval onschuldige titulatuur voor den lateren advocaat, het congreslid, den gouverneur Mc Kinley te wraken, daar de toen nog zeer jeugdige William zich als militair voorbeeldig gedragen en onderscheiden moet hebben. Op het tijdstip, dat hij in dienst trad — hij was toen nog geen 19 jaar oud — wordt hij beschreven als een jongeling van gespierden lichaamsbouw, met, onder zware wenkbrauwen, diepliggende oogen en eenorsch geteekende kin, een der traditioneele kenteekenen,

naar het schijnt, van een vast karakter. Zelf vol ijver en plichtsbetrachting, had hij het geluk uitnemende chefs te vinden: den kolonel Rosecrans, later een groot veldheer, en majoor Hayes, den lateren president der Vereenigde Staten. Te velde verloochende hij zijn volkshuishoudkundigen aanleg niet: een zijner schitterendste wapenfeiten was een met evenveel dapperheid als beleid uitgevoerde verstreking van voedsel en koffie aan de in het vuur zijnde troepen, tot belooning waarvoor hij van sergeant tot luitenant bevorderd werd. Jaren later getuigde president Hayes van hem, hoe hij zich door niets liet weerhouden, hoe koude, storm, regen noch sneeuw, evenmin als vrees voor den vijand hem ooit van vlugge en degelijke volbrenging van eenigen opgedragen last weerhield. Geen wonder dat men zulk een man gaarne in het leger hield. Mc Kinley echter vond het beter, volgens het Ciceroniaansche voorschrift, de wapenen te doen wijken voor de toga; hij verliet in Juli 1865 den dienst, en vatte de rechtsstudie weder op.

Na te Poland gewerkt te hebben op het kantoor van den advocaat Gliddon, volgde hij eenige lessen aan de juridische school te Albany, en werd in 1867, na een voldoende afgelegd examen, tot de balie toegelaten. Hij had echter geen zin zich in het kleine stadje Poland te vestigen, dat geene vooruitzichten bood en koos liever de niet ver van daar geleden stad Canton. Deze plaats telde nog slechts een vijfduizend inwoners, maar was blijkbaar in opkomst. Reeds vroeger was dit voorzien door William's oudere zuster Annie, die er een bloeiende school hield, en op wier instigatie ook de oudelui Mc Kinley in 1867 naar Canton verhuisden.

Dit plaatsje Canton, dat thans ongeveer 30.000 inwoners telt, is sedert dien tijd William Mc Kinley's woonplaats gebleven en ten tijde zijner verkiezing tot president der Vereenigde Staten heeft men in alle illustraties een afbeelding kunnen zien van een eenvoudige, vriendelijke villa, met het onderschrift: „Het huis van den Heer en Mevrouw Mc Kinley te Canton, Ohio.”

Als advocaat verwierf Mc Kinley zich spoedig een goeden naam en een winstgevende practijk.

Reeds spoedig echter vond hij aanleiding zich in het politieke leven te mengen. Een voorstel om stemrecht te verleenen aan kleurlingen werd aan de volksstemming onderworpen. Dat voorstel, tegen den zin van de meesten zijner medeburgers, vond sympathie bij den jongen majoor Mc Kinley, die met zooveel vuur in den oorlog ten behoeve van de bevrijding der negerslaven had medegestreden. Hij trok het district door ter verdediging van het voorstel. Zijn eerste politieke redevoering hield hij, van de stoep van een herberg in het dorpje New-Berlin, tot een vijandig gezind publiek. Dadelijk zagen de republikeinsche partijleiders in den jongen redenaar een belangrijke aanwinst voor hunne partij. In de campagne voor de presidentsverkiezing in 1868 werd hij allerwege in zijn graafschap aangezocht om in het publiek te spreken; toen de verkiezing afgelopen was, stond hij bekend als een der beste sprekers, en wel — men onderscheidt ze in Noord-Amerika in soorten — van het ernstige en bedachtzame type.

Mc Kinley schijnt inderdaad al de eigenschappen van een groot verkiezingsredenaar te hebben: een heldere en ver-reikende stem, een begrijpelijken, zakelijken betoogtrant, eene aangeboren gave om aan de uitgesproken gedachten die lanceerende kracht te geven, die ze drijft in het gemoed zijner hoorders, een innemende persoonlijkheid en, wat ook vooral onmisbaar is, een groot fysiek weerstandsvermogen. Eenvoud was overigens het voornaamste kenmerk zijner redevoeringen. Geen beeldspraak, geen anecdotes, geen tentoonspreiding van verbeeldingskracht; ook geen persoonlijke aanvallen op tegenstanders; geen smaden van andersdenkenden. Maar in hooge mate de gaaf om direct te treffen het begripsvermogen van een weinig ontwikkeld publiek. In dat alles is veel wat ons sympathiek aandoet. Hij begint in den regel, zoo lezen wij verder van hem, door mededeeling van feiten en door een helder betoog de overtuiging zijner hoorders te winnen; en, is dan zijn bewijsvoering gereed, dan windt hij zich langzamerhand op, zijn oogen schit-

teren, het is of hij grooter wordt, zijn stem schettert uit als een trompet en hij drijft als het ware met hamerslagen van korte, sonore, epigrammatische zinnen zijn conclusies in het brein van zijn auditorium.

Van zijn onvermoeidheid en zijn weerstandsvermogen worden merkwaardige staaltjes verhaald. In den verkiezingsstrijd van het jaar 1894 reisde hij rond door 18 Staten der Unie, gedurende 8 weken, hield in dien tijd driehonderd zeven en zestig redevoeringen, gemiddeld ongeveer 7 per dag, van 10 minuten tot een vol uur lang. In één etmaal heeft hij eens zeventien speeches gehouden. En voor elk gehoor trad hij even frisch weder op. Gedurende deze merkwaardige rondreis, waarop hij eens te Topeka tot 25.000 en ééns te Hutchison tot 30.000 menschen het woord richtte, hebben ruim twee millioen zijner medeburgers hem hooren spreken. Het was meer op dien verkiezingstour dan twee jaren later, toen hij, candidaat voor den presidentszetel zijnde, meest zweeg, dat hij zijne verkiezing tot president heeft voorbereid.

Zijn eerste persoonlijke overwinning behaalde Mc Kinley in het jaar 1869, toen hij ten spijt der democratische meerderheid, tot „prosecuting attorney” werd verkozen, een betrekking die geringe inkomsten gaf, maar daarentegen de gelegenheid om in strafzaken zijn krachten te toonen en zodoende een goede particuliere practijk te verwerven.

Twee jaren later echter, in 1871, toen hij opnieuw verkozen moest worden, werd hij verslagen en verloor hij zijn eerste politieke betrekking. Hij ging echter voort met bij alle verkiezingen te spreken, waartoe hij meer en meer ook buiten zijn eigen graafschap werd uitgenoodigd. Eindelijk, in 1876, toen Hayes, destijds gouverneur van Ohio, tot president der Republiek gekozen werd, stelde Mc Kinley zich candidaat voor het congres. In overeenstemming met het serieuze type, waartoe hij, zooals wij gezien hebben, behoorde, trachtte hij in den verkiezingsstrijd geen knollen voor citroenen te verkoopen. Hij beweerde niet, dat zijn vrienden hem hadden gedrongen

zich candidaat te stellen — dat hij dit niet naar waarheid beweren kon, was, dunkt ons, een fout van zijn vrienden —, hij nam ook niet den schijn aan alsof hij met tegenzin lid van de Tweede Kamer of, zooals het in de Vereenigde Staten heet, het „Huis van Vertegenwoordigers” zou worden. Integendeel, hij kwam er rond voor uit, dat hij gaarne in dat Huis zoude zitting nemen en dat hij zich in staat achtte, om voor zijn district en voor den staat Ohio daar nuttig te zijn. De kiezers waren blijkbaar van dezelfde meening en William Mc Kinley werd lid van het Congres en bleef dat, na elke twee jaar herkozen, tot hij in 1890, het jaar waarin het fameuse, naar hem genoemde protectionistische tarief werd ingevoerd, in de minderheid bleef en zijn zetel verloor.

Gedurende de veertien jaren, dat Mc Kinley lid der Volksvertegenwoordiging was, trad hij voornamelijk als voorstander van het protectionisme op. Zijn eerste redevoering in het Huis van Vertegenwoordigers had de protectie tot onderwerp, zijn laatste eveneens. Hij was de apostel der bescherming. Zij vormde bijkans het eenige onderwerp zijner honderden speches in verkiezingsdagen; hij heeft haar voorgestaan, onverdroten en onwankelbaar als zijn partijgenooten soms twijfelden; hij is er eindelijk in geslaagd, door te drijven met een kleine meerderheid het meest protectionistische tarief, dat de Unie heeft gekend, en hij is kort daarna gevallen door de impopulariteit van datzelfde tarief, dat enkele maanden na de invoering reeds ten doode opgeschreven scheen, en alleen door de eigenaardige inrichting van het parlementaire stelsel in Noord-Amerika zijn vader nog eenige jaren heeft overleefd.

Op Mc Kinley's werkzaamheid ten behoeve der protectie komen wij straks terug. Vervolgen wij thans het verhaal zijner carrière.

Toen dan Mc Kinley in het jaar 1890, nadat de naar hem genoemde „bill” was aangenomen, bij de verkiezing voor het congres in de minderheid was gebleven, werd hij verkozen tot Gouverneur van den staat Ohio en hij behield deze hooge betrekking, daar hij twee jaar later met grooter meerderheid her-

kozen werd, vier jaren. Een oordeel over Mc Kinley's werkzaamheid aan het hoofd van den staat Ohio is niet gemakkelijk te geven. Volgens zijn voorstanders is hij onder de werkelijk eminente gouverneurs van dien staat te rangschikken, bevorderde hij den aanleg van goede wegen en de inrichting van een goed financieel beheer, prees wetten aan voor bescherming van arbeiders in gevaarlijke bedrijven, trad op als kampioen voor het beginsel van scheidsrechterlijke beslissing in geschillen tusschen patroons en werklieden, en — bijzonder te waardeeren bedoeling in een groot redenaar — toonde zich een beslist voorstander van het houden van korte zittingen en het maken van weinig verordeningen. Toonde hij zich dus, tot verbazing van hen die hem een eenzijdig, alleen op protectionisme starend, staatsman waanden, bijzonder veelzijdig, — volgens zijn tegenstanders deed hij zich aan al die zijden al van een even slechten kant kijken en vertoonde het beheer van Ohio gedurende zijn gouverneurschap uit elk oogpunt een beeld van nalatigheid en verwarring. Mocht men, deze zoo uiteenloopende oordeelvellingen lezende, geneigd zijn te besluiten dat de waarheid in het midden ligt, waarschijnlijk ligt zij er veeleer buiten, want — daarover is men het wel eens — de betrekking van Gouverneur van Ohio is meer een eerepost dan een van werkelijk gezag!

Maken wij, in plaats van ons te verdiepen in hetgeen de heer Mc Kinley aan het hoofd van zijn geboorte-staat heeft gedaan, van dezen betrekkelijk rustigen tijd, waarin hij aan de groote politieke beweging der Unie geen deel nam, gebruik om den man zelf, zijn familieleven, zijn gewoonten, wat nader te bezien. De geschiedenis van zijn huwelijk is eigenaardig. Te Canton woonde een bankier, James A. Saxton, die een mooie dochter had, maar deze allermintst voor het huwelijk bestemde. Althans hij gaf haar een opvoeding die er op aangelegd was, haar onafhankelijk te maken; nadat zij een seminarie in Pennsylvanië doorloopen, een reis door Europa gemaakt had en in het onderlijk huis was teruggekeerd, werd de slanke blonde Ida, wier blauwe oogen vol uitdrukking, en wier vriendelijke manieren groote aantrekkingskracht voor de Cantonsche jongelui

hadden, stelselmatig buiten den omgang met mogelijke aanbidders gehouden. Maar in zijn zorg om aan zijn dochter andere gedachten dan aan meisjesvermaken bij te brengen, schoot de heer Saxton het doel voorbij; hij overreedde Ida, om hem in het beheer zijner bank ter zijde te staan en beging de onvoorzichtigheid haar aan te stellen tot kassier. En wat zag men nu gebeuren? Verscheidene jonge lieden brachten hunne rekeningen bij de bank van Saxton over, blijkbaar meer aangetrokken door de sprekende oogen van de beminnelijke kassier dan door de soliede allures van den chef. Onder hen, die vaak aanleiding wisten te vinden zich aan het loket van Saxton's bank teervoegen, behoorde ook de ambitieuze jonge advocaat Mc Kinley, en deze bleek al spoedig uitverkoren om de booze plannen in de war te sturen van den bankier, die zich trouwens gaarne gewonnen gaf. Het huwelijk werd den 25^{sten} Januari 1871 voltrokken, en het jonge paar betrok een riant huis, in een der voornaamste straten der stad, de huwelijksgift van den heer Saxton aan zijn dochter.

Jammer dat het jonge echtpaar, dat op zoo eigenaardige wijze vereenigd en onder zoo gunstige voorteekenen het huwelijksleven ingetreden was, binnen enkele jaren zoo zwaar moest worden beproefd. Verblijd door de geboorte van twee kinderen, zagen zij zich deze, toen het oudste nog geen vier jaren telde, door den dood ontrukkt. De hevige smart schokte de gezondheid der jonge vrouw, die sedert lijdende is gebleven aan een zenuwziekte, waardoor het loopen haar pijnlijk en zonder steun onmogelijk is. Treurig lot voor haar, maar treurig ook voor haar echtgenoot, die nog in den aanvang zijner loopbaan het vooruitzicht had van een kinderloozen echt aan de zijde eener ongeneeslijke zieke. Beiden hebben hun lot voorbeeldig gedragen. Zij wilde niet dat haar toestand hem zou dwarsboomen in zijn loopbaan, en eenmaal tot het inzicht gekomen van het ongeneeslijke harer kwaal, maakte zij geen aanspraak op zijn gezelschap. Doch hij schikte zich aanstonds in de positie, en werd de zorgvuldige oppasser en vriendelijke trooster van zijne in en door haar huwelijk ongelukkig geworden levensgezellin. Zoo iets

ons sympathie kan doen gevoelen voor den man, die thans aan het hoofd van de grootste republiek, van een der machtigste staten der wereld is geplaatst, dan is het 't beeld van den grooten redenaar, den eerzuchtigen staatsman, die, alle genoegens ter zijde zettende, elk uur dat zijne bezigheden hem gunnen, wijdt aan zijne arme vrouw, trachtend zooveel mogelijk haar verdriet te verzachten, haar op te beuren, licht en belangstelling en leven te brengen in haar gebroken bestaan. En geheel zonder belooning is deze toewijding niet gebleven; de sympathie der sukkelende maar intelligente vrouw, geheel opgaande in zijn idealen, werkte inspireerend op hem terug.

Nog een gunstige aanwijzing omtrent zijn karakter: te Canton bezocht hij dagelijks zijn moeder. De wandeling naar hare woning, die een klein kwartier van de zijne lag, en terug, was, zoo verhaalt men, ongeveer de eenige beweging, die hij placht te nemen. Matig als in dit opzicht is hij het in vele andere; hij gebruikt in den regel geen wijn of sterke dranken, rookt vier sigaren per dag, eet matig en heeft ondanks zijn weinige lichaamsbeweging, een goede digestie. Het eenige avondvermaak bijna, dat hij zich gunt, is met zijn vrouw op theebezoek bij een vriend te gaan, of bij zich aan huis zijn vrienden familiaar te ontvangen.

Matig ook — en ter kenschetsing van den man, wiens candidatuur voor den strijd om het presidentschap der Unie wij hebben te bespreken, dient dit nog vermeld — matig ook heeft Mc Kinley zich betoond in het verzamelen van fortuin.

Wij zagen reeds dat hij als advocaat een voordeelige practijk had; en zijn vrouw bracht hem ook eenige middelen aan. Een zorgvuldig financier in zijn privé is hij echter niet geweest. In 1893 geraakte hij failliet doordat hij ten behoeve van een vriend, die een bank te Poland had, complaisancepapier had geteekend, tot een grooter bedrag dan hij kon voldoen. Zijn geheele vermogen, met dat zijner vrouw, werd toen in handen van trustees gesteld. Volgens Mc Kinley's vrienden heeft hij toen standvastig alle geldelijke hulp geweigerd, die

hem door rijke politieke vrienden werd aangeboden. Zijn vijanden daarentegen beweren, dat aardige sommen zijn bijgedragen door sommigen, wier namen ik nu maar niet zal noemen. Men kan ze vinden in de verkiezingslectuur dier dagen, onder opschriften als dit: *Totaal mislukt als man van zaken. De Schuldenaar en de Machine.* Met deze „machine” wordt dan de politieke club zijner vrienden bedoeld. In datzelfde verkiezingsstuk wordt Mc Kinley ook een ernstig verwijt er van gemaakt dat hij destijds, in 1893, de betrekking van gouverneur van Ohio, die 8000 dollars salaris gaf, niet wilde opofferen om weder advocaat te worden, in welke betrekking hij gemakkelijk 20.000 dollars had kunnen verdienen en zijn schulden dus zooveel gemakkelijker had kunnen afbetalen. Hoe dit zij, of het langs machinalen of langs meer natuurlijken weg is kunnen geschieden, zeker is het, dat de trustees zoo goed hebben weten te beheeren, dat de schulden betaald werden en Mc Kinley, toen hij tot president werd gekozen, een vermogen van ongeveer 50.000 dollars bezat. Voor een man die als advocaat, volgens het zeggen zijner tegenstanders, gemakkelijk 20.000 dollars per jaar kon verdienen, en die als politiek man schatrijke vrienden had, is dat bedrag zeker nog al bescheiden. En indien Smalley terecht opmerkt, dat de bede: „Heer, geef mij noch rijkdommen noch armoede” aan Mc Kinley is vervuld geworden, dan mag men daarbij tevens wel aantekenen, dat de minder godvruchtige en zeker ten onrechte als specifiek Amerikaansch betitelde stelregel: „Maak geld; eerlijk als ge kunt, doch in elk geval maak geld,” door hem niet in toepassing is gebracht.

Wenden wij ons thans, nu wij Mc Kinley's levensloop geschetst en van zijn karakter eenige lijnen aangegeven hebben, weder tot zijne politieke werkzaamheid.

De voornaamste beteekenis van Mc Kinley's optreden ligt zeker in zijn ijveren voor hooge beschermende invoerrechten. Toen hij in het jaar 1877 voor het eerst zitting nam in het Huis van Vertegenwoordigers, vond hij daar als leider der protectionistische partij zekeren William D. Kelly, die wegens zijn

hartstochtelijk ijveren voor invoerrechten op ijzer den bijnaam van Pig-iron Kelly had gekregen. Bij dezen gietijzer-Kelly sloot Mc Kinley zich ten nauwste aan, zoodat hij diens luitenant werd genoemd. Na eenige jaren in het „Ways and Means-Committee” gekozen, kon hij niet alleen zijn talenten in het debat ten toon spreiden, maar ook grooten invloed op de wetgeving uitoefenen. Zooals men weet, is in de Vereenigde Staten de leer van de scheiding der drie machten, de Wetgevende, de Uitvoerende en de Rechterlijke Macht, consequenter toegepast dan ergens anders. Terwijl in Europa die scheiding meer een abstractie is, in dien zin, dat van de beide eerste, de wetgevende en de uitvoerende machten, geen enkel staatsorgaan alleen de eene of de andere bezit en alleen bij het eene staatsorgaan de eene, bij het andere de andere macht meer op den voorgrond treedt, en dat van een rechterlijke macht als afzonderlijk staatsorgaan niet kan worden gesproken, vinden in de Vereenigde Staten die drie machten ieder haar eigen orgaan. Bij den President berust de uitvoerende macht; hij heeft aan de wetgevende geen deel, hij dient geen wetsvoorstellen in; hij neemt geen initiatief in zake van wetgeving. Dit alles is de taak van het Congres, uit Senaat en Huis-van-Vertegenwoordigers samengesteld. In dit Huis nu is het dat „Committee for Ways and Means,” dat de staatsbegrooting voor de Unie opmaakt, aan het Huis indient en verdedigt. Als lid van dat comité had Mc Kinley alzo eene functie, welke naar onze begrippen meer naar die eener regeering dan naar die eener volksvertegenwoordiging aardt. Gedurende het eerste presidentschap van Cleveland in de jaren 1884—1888, kon Mc Kinley er niet in slagen een sterk protectionistisch tarief door te drijven. Cleveland was gekozen als candidaat der democratische partij, die zich altijd tegen te ver gedreven bescherming gekant had. Toen in 1888 de, evenals Mc Kinley, tot de republikeinsche partij behoorende Benjamin Harrison tot president der Unie was gekozen en op 4 Maart 1889 zijn ambt had aanvaard, en toen tegelijk in het Huis van Vertegenwoordigers de meerderheid republikeinsch was geworden, was de tijd gekomen om de

banier der bescherming vrij-uit te ontplooiën. En zoo geschiedde het, tot schrik van den handel in die Europeesche landen, welke in de Vereenigde Staten een ruim afzetgebied voor hunne waren hadden gevonden. En zoo werd de naam van den tegenwoordigen president verbonden aan de naar hem genoemde Mc Kinley-wet, die den 6^{den} October 1890 in werking trad, een afgrijzen voor Europa; en hij is dat gebleven tot de Muze der historie in haar ironischen luim, nauwelijks zes jaren later, datzelfde handeldrijvende Europa dwong, den naam des snooden majoors als dien eens reddenden engels te begroeten en niets vuriger te begeeren dan Mc Kinley's verheffing tot het hoogste staatsambt der Unie!

Was die Mc Kinley-wet nu heusch zoo erg? Ik durf den lezer niet uitnoodigen de wet met mij door te lezen; zij bevat in niet minder dan 472 paragrafen even zoovele — ja nog veel meer, want sommige paragrafen houden zes of meer verschillende tarifeeringen in — bepalingen van op allerlei artikelen te heffen rechten. En die bepalingen zijn niet alle zeer eenvoudig. Er zijn rechten naar de waarde van 20, 50, 60 percent. Er zijn specifieke rechten, nl. van een bepaald bedrag per gewichtseenheid: op kopererts $\frac{1}{2}$ dollarcent voor elk pond fijn koper daarin vervat; op oud koper, koperafval enz. 1 dollarcent per pond; op koper in platen, blokken enz., niet bewerkt, $\frac{1}{4}$ cent per pond. Om bij dit metaal te blijven, in de onmiddellijk volgende paragraaf wordt het recht op gewalste koperen platen op 35 pet. van de waarde bepaald. Er zijn voorts tal van combinaties van beide soorten van rechten. Bijzonder gecompliceerd bijv. zijn in de paragrafen 375—408 de rechten op wol en wollen goederen bepaald. Eerst worden de wolsoorten in drie klassen gerangschikt en voor ieder dezer klassen een, laat ons het noemen, grondrecht vastgesteld. Zoo behoort bijv. de meeste Engelsche wol tot de 2^e klasse; het recht daarvan bedraagt 12 dollarcenten per pond. Voor alle wollen manufacturen wordt nu het recht weer afzonderlijk berekend. Bijvoorbeeld: op wollen goed voor vrouwen- en kinderkleederen 12

dollarcenten per vierkante yard en daarenboven nog 50 pct. van de waarde. Doch wegen deze goederen meer dan 4 ons per vierkante yard, dan wordt het recht viermaal het grondrecht voor de 1^e klasse en daarenboven 50 pct. van de waarde. Zoo vertoont iedere paragraaf niet alleen een ander bedrag van het invoerrecht, maar ook weder een andere wijze van berekening. Op bretels, gallons, franjes van wol bijv. is het recht 60 dollarcenten *per pond*, en daarbij 60 pct. van de waarde.

Het wordt bij een dergelijke berekening nu niet juist gemakkelijk gemaakt een overzicht van de bepalingen der tariefwet en van de hoogte der vastgestelde rechten te krijgen. Om te beginnen zou men al de prijzen der verschillende artikelen in het hoofd moeten hebben, om te weten hoeveel de specifieke rechten nu eigenlijk in procenten van de waarde bedroegen. Intusschen zal men uit de enkele hierboven aangestipte cijfers wel reeds de slotsom hebben kunnen trekken, dat de rechten van de Mc Kinley bill ontzettend hoog waren. Een invoerrecht van 35, van 50, van 60 pct. der waarde, en dat nog wel boven en behalve een vrij hoog specifiek recht, moet voor ons Nederlanders, nog pas gewend aan, en zelfs nog een weinig tegenstribbelende tegen, de rigoureuze heffing van een invoerrecht van 5 pct. der waarde, haast ongelooflijk schijnen. Maar men moet niet vergeten, dat Mc Kinley met burgers te maken had die reeds aan heel wat hooger rechten dan de onze gewend waren, en dat de importeurs, die hij met zijn schorpioenen kastijdde, door de geeselen zijner voorgangers reeds zekere opvoeding hadden ondergaan. Bezie eens die invoerrechten op wollen manufacturen: volgens een daarnaar gemaakte berekening bedroeg het ongeveer 91 pct. van de waarde; maar in het vroegere tarief waren deze manufacturen toch ook reeds met ongeveer 67 pct., zegge *zeven en zestig procent* van de waarde belast.

In het geheel heeft men berekend, dat van de belaste artikelen het invoerrecht volgens het vroegere tarief, door elkaar genomen, ongeveer 41 pct. van de waarde bedroeg, terwijl volgens het tarief der Mc Kinley-wet van het jaar 1890

op die artikelen, weder door elkaar genomen, zoowat 52 pct. van de waarde werd geheven. Een dergelijke verhooging schijnt niet zeer ingrijpend, en de bewering, destijds geuit, dat door de prijsverhoging, die verschillende artikelen in de Vereenigde Staten tengevolge der Mc Kinley bill hadden ondergaan, het leven van den burgerman daar te lande ongeveer twintig percent duurder zou zijn geworden, komt ons overdreven voor.

Bij de beoordeeling der Mc Kinley-wet van 1890 mag niet worden voorbij gezien, dat hare protectionistische strekking zich ook nog in iets anders uitte dan in verhooging van rechten. Tegenover hoogere cijfers voor invoerrechten op verscheidene fabrikaten gaf zij verlaging van recht op vele artikelen en schafte zij op 75 artikelen het invoerrecht geheel af. Bevat artikel 1 der wet 472 paragrafen, vaststellende invoerrechten op tal van goederen, artikel 2, de „free list,” telt niet minder dan 289 paragrafen (§ § 473—761). Het denkbeeld, dat bij deze vrijstellingen voorzat, was — op een belangrijke uitzondering na, die wij straks zullen vermelden — de grondstoffen zoo goedkoop mogelijk ten gebuike der Amerikaansche nijverheid in te voeren.

Twee zeer gewichtige nieuwigheden in de tariefwetgeving der Unie bracht voorts de Mc Kinley-wet: de „reciprocity clause” van artikel 3 en de „drawback-clause” van art. 25. De eerste, de wederkeerigheids-clausule, gaf den President de bevoegdheid en legde hem de verplichting op, om van sommige der vrijgestelde artikelen — suiker, koffie, thee, huiden — wél rechten te heffen indien deze artikelen werden ingevoerd uit landen, welke zelve invoerrechten heffen op landbouw- of andere producten van de Vereenigde Staten. De tweede, de „drawback-”, of zooals wij het zouden noemen de restitutie-clausule; hield in, dat, indien tot de samenstelling van fabrikaten materialen waren aangewend, welke uit het buitenland ingevoerd en waarvoor invoerrechten betaald waren, deze rechten bij uitvoer dier fabrikaten uit de Vereenigde Staten weder zouden worden teruggegeven.

Ziehier dus het stelsel van bescherming in al zijn phasen.

Hooge invoerrechten op buitenlandsche fabrikaten; lage invoerrechten of geheel vrije invoer voor grondstoffen der binnenlandsche nijverheid; pressie op andere landen, om de Amerikaansche producten vrij of tegen lage invoerrechten toe te laten (door bedreiging met invoerrecht op overigens vrijgestelde artikelen bij invoer uit die landen, welke de Amerikaansche producten onbillijk belasten); eindelijk restitutie van op materialen betaald invoerrecht, bij uitvoer uit Amerika van daaruit vervaardigde fabrikaten.

De Mc Kinley-wet besprekende, mogen wij een ander punt niet voorbijgaan, dat nu eigenlijk met de beschermingspolitiek niet te maken had. Zooeven vermeldende, dat met deze vrijstelling beoogd was de grondstoffen zoo goedkoop mogelijk voor de Amerikaansche nijverheid beschikbaar te stellen, gewaagden wij van een belangrijke uitzondering. Wij bedoelden de afschaffing van het invoerrecht op suiker. Terwijl de vrijstellingen, alle te zamen, de schatkist aan invoerrecht deden derven een bedrag van ongeveer 65 millioen dollars, komt daarvan voor niet minder dan omstreeks 50 millioen dollars op rekening van de kleine paragraaf 726, die op de „free list” plaatst: alle suiker niet hooger kleurende dan n^o 16 Holland-sche standaard.

Wat was de reden dezer vrijstelling, dezer prijsgeving van ongeveer 125 millioen gulden 's jaars? Wij vinden het antwoord in de allereerste woorden der wet, in het opschrift zelf; het opschrift, dat in de Amerikaansche wetten dezelfde rol vervult als wat men in onze wetten de beweegreden noemt. Dat opschrift nu van de Mc Kinley-wet luidt aldus: „An act to reduce the revenue and equalize duties on imports and for other purposes.” Eene wet alzoo, om het inkomen der schatkist te verminderen! Hier komen wij weder tot een dier eigenaardige verschijnselen, welke de groote en voorspoedige republiek der nieuwe wereld vertoont. Men zal zich wellicht nog herinneren, uit de jaren vóór 1890, in de berichten uit de Vereenigde Staten met eene verwondering, waaraan zekere benijding niet vreemd was, herhaaldelijk gelezen te hebben, hoe men daar te

lande zich bezorgd begon te maken over de te rijk vloeiende inkomsten der schatkist en de te snelle delging der nationale schuld. Die schuld, door den burgeroorlog van 1861—1865 ontzettend vermeerderd en na deszelfs beëindiging ongeveer drie milliarden dollars beloopende, was reeds weder tot ongeveer 800 millioen dollars geslonken, en men zag het oogenblik naderen waarop zij geheel zou verdwijnen. En dat oogenblik zag men naderen met bezorgdheid, want, het moge vreemd schijnen, maar tot de goede inrichting van een behoorlijken modernen staat behoort nu eenmaal, dat hij een, liefst niet al te groote, maar toch ook vooral niet te kleine, schuld hebbe. Wij, in Europa, voor wie het gevaar van de nationale schuld te zien verdwijnen, nu — laat ons zeggen helaas, — allerminst dreigt, geven ons van dien eisch wellicht minder rekenschap. Maar men kan zich toch indenken, welk een bezwaar het voor allerlei personen en instellingen zou hebben indien men deze bron van belegging miste, indien wij geen Nederlandsche Werkelijke Schuld en geen Grootboeken der Nationale Schuld hadden! En men zou kunnen vragen, hoe Engeland het zonder consols en Frankrijk het zonder staatsrenten zou kunnen stellen. De geestige schrijver, die — het was, meen ik, ten tijde der Fransche revolutie — de Engelsche staatsinstellingen persifleerde door er op te wijzen hoe alles koninklijk was: het leger, de vloot, zelfs de schatkist, alles... behalve de schuld die nationaal heette, heeft waarschijnlijk den diepen zin dezer terminologie voorbijgezien, niet vattende dat evenzeer als de vorst aan een leger, een vloot en een schatkist, de natie behoefte heeft aan schuld.

Hoe dit zij, voor een land als de Vereenigde Staten, met een budget van ruim 400 millioen dollars, was een schuld van 800 millioen niet overdreven groot, en de eigenaardige inrichting van het muntwezen maakte het vooruitzicht van het verdwijnen der staatsschuld nog bedenkelijker.

Men heeft dat gevaar toen inderdaad afdoende weten te bezweren. Eenerzijds door de inkomsten der schatkist te verminderen, wat de Mc Kinley-wet deed; anderzijds door de uit-

gaven te vermeederen. Dit laatste, door eene bedenkelijke en, waar daarbij de wensch om politieke voorstanders te bevoordeelen vaak den doorslag gaf, nu en dan schandelijke opdrijving van pensioenen voor hen, die in den burgeroorlog hadden medegevochten. Die pensioenen, sedert met ruim 140 millioen dollars op elke begrooting verschijnende, maken ongeveer het een-derde gedeelte van het totaal der staatsuitgaven uit!

Afdoende, zeiden wij, heeft men het gevaar weten te keeren. Terwijl het jaar, voorafgaande aan de invoering der Mc Kinley-wet, nog een overschot van staatsinkomsten boven uitgaven opgeleverd had van ongeveer 100 millioen dollars, slonk het batig saldo in de drie volgende jaren successievelijk tot 37, tot 9 en tot 1 millioen dollars, en leverde de dienst 1893/4 een deficit op van bijna 70 millioen dollars!

Die overgang, in vier jaren, van 100 millioen *plus* tot 70 millioen *minus*, vond men toen toch wel wat al te kras. De nieuwe tariefwet, in 1894 tot stand gekomen, heeft dan ook blijkens het opschrift weder tot bedoeling: inkomsten te verschaffen aan het gouvernement.

Die bedoeling was echter niet de eenige, en het opschrift der wet (An act to reduce taxation, to provide revenue for the Government and for other purposes) noemt haar zelfs niet in de eerste plaats. Reeds spoedig toch waren tegen de hooge invoerrechten van het Mc Kinley-tarief luide klachten geuit, en sedert bij de stembus van het jaar 1892 de democratische partij weder de overwinning behaald had en Cleveland tot president verkozen was, bereidde men een lager tarief voor. Heel voorspoedig ging het daarmee niet. Het tarief, zooals het door het Huis van Vertegenwoordigers was ontworpen en dat, naar zijn promotor, het Wilson-tarief werd genoemd, vond hevige tegenkanting bij den Senaat, die op tal van artikelen hoogere rechten wilde handhaven of invoeren. Na herhaaldelijk van den Senaat naar het Huis en weder van het Huis naar den Senaat te zijn gestuurd en in gemengde Commissiën uit de beide takken van het congres te zijn herzien, had de wet van haar oorspronkelijke anti-protectionistische

strekking zóó weinig behouden, dat president Cleveland er zich niet meer mede kon vereenigen, en, van zijn recht van veto geen gebruik willende maken, vermits daardoor alleen het Mc Kinley-tarief zou zijn bestendigd, zich bepaalde tot een zwijgend protest; hij onderteekende de wet niet, en zij verkreeg daardoor, volgens de staatsregeling der Unie, na 14 dagen volkomen rechtsgeldigheid.

Evenwel, hoe weinig vrijgevig het Wilson-tarief was, zijn strekking was niet protectionistisch genoeg naar den zin van Mc Kinley en zijn partij, die dan ook onmiddellijk een nieuwe campagne voor sterke protectie voorbereidden. Toen de presidentsverkiezing van 1896 naderde, scheen alles er op te wijzen, dat de strijd voornamelijk om het beginsel der protectie zou worden gevoerd. Door allerlei omstandigheden waren de jaren 1894 tot 1896 in economischen zin voor de Vereenigde Staten zeer ongunstig. Slechte oogsten en enorme daling in prijs van de grootste uitvoerartikelen, graan en meel, en katoen, waren oorzaak dat èn het vervoer op de spoorwegen èn de algemeene welvaart in die jaren een sterken achteruitgang vertoonden. Verminderde het deficit der schatkist, veel hinderlijker deficitten openbaarden zich in de ontvangsten der groote spoorweg-maatschappijen, waarvan vele zelfs de coupons harer obligatiën niet konden betalen. Een algemeene malaise ontstond, waarvan de Europeesche beurzen, en niet het minst de onze met haar ruimen omzet van Amerikaansche spoorweg- en hypotheekbank-actiën, den terugslag ondervonden. Het lag voor de hand, dat de protectionisten in Noord-Amerika uit deze malaise munt trachtten te slaan voor hunne beschermingstheorieën. Onder het Mc Kinley-tarief had de Unie jaren van betrekkelijken voorspoed gehad; onder het Wilson-tarief gingen de zaken achteruit. Inderdaad, de constellatie scheen gunstig om, onder de leuze van krachtige bescherming der nationale nijverheid en met Mc Kinley's naam als candidaat voor den presidentszetel, den verkiezingsstrijd aan te binden. Of de republikeinsche partij, aldus aangejord, als overwinnaar uit het strijdperk zou

zijn te voorschijn getreden, ware nog zeer onzeker geweest; het ultra-protectionisme, in de landbouwende staten weinig enthousiasme wekkende, had vooral in de machtige Oostelijke staten veel tegenstanders.

Onverwacht echter drong zich een andere strijdvraag op den voorgrond, die de partijgroepeering geheel zou wijzigen en aan Mc Kinley veel medestanders zou verschaffen: de democratische partij nam de vrije zilveraanmuntung in haar program op.

Een enkel woord over de politieke partijen in de Vereenigde Staten moge hier ter toelichting plaats vinden.

Tot voor enkele jaren bestonden er in de Vereenigde Staten eigenlijk slechts twee groote politieke partijen: de republikeinsche en de democratische. Zooals men het ook buiten Amerika wel ziet gebeuren, geven deze namen weinig licht omtrent de eigenlijke bedoelingen der partijen. Dat eene partij, die de slavernij heeft willen handhaven en zich steeds zooveel mogelijk tegen verleening van kiesrecht aan een deel der bevolking, de negers, heeft verzet, zich democratisch noemt, klinkt ietwat vreemd. Doch even weinig kenschetsend, in een land waar zeker niemand anti-republikeinsch is, mag de naam der andere partij worden genoemd. Beter zou het wellicht zijn de republikeinsche partij, voor zoover zulks in een republiek weder niet oneigenaardig zou zijn, te noemen de imperialistische. Zij toch, die in den grooten burgeroorlog de Zuidelijke staten verhinderde zich van de Unie af te scheiden, wil vooral het centrale gezag hoog houden; zij wenscht een energieke buitenlandsche politiek; zij wil een sterk leger en een krachtige marine. Haar sterk nationaal streven uit zich dan verder in voorliefde voor een politiek van bescherming der inlandsche nijverheid door hooge invoerrechten op buitenlandsche fabrieken; en tegelijk in bevordering van de ontwikkeling des handels door verbetering van havens en rivieren. En eindelijk staat reeds lang in haar programma het internationaal bimetalisme, deels weder als uiting van protectionisme, tot bescherming namelijk der inlandsche zilverproductie.

Daartegenover nu wenschen de democraten meer vrijheid; vrijheid voor de afzonderlijke staten der Unie om onafhankelijk van de inzichten van president en congres op uitvoerend en legislatief gebied naar eigen goedvinden te handelen; meer vrijheid ook voor arbeid en handel, al blijven inderdaad ook de wenschen der democraten ver verwijderd, van wat wij vrijhandel noemen. Het is voorts de democratische partij geweest, die zich tegen de groote aankopen van zilver voor rekening van den Staat, zooals die onder de werking der Bland- en Sherman-wetten plaats hadden, heeft verzet.

Naast deze beide partijen, die sedert tientallen van jaren elkaar de meerderheid in Senaat en Huis van Vertegenwoordigers hadden betwist, is sedert weinige jaren een nieuwe partij opgekomen, die zich de populistische, de volkspartij noemt. Gesticht in 1891 en voortgekomen uit de Farmers-Alliance, die kort te voren in de Westelijke staten was opgericht, had zij spoedig grooten aanhang gewonnen, doch nog slechts enkele leden in de beide deelen van het Congres kunnen brengen. Deels tegen de grondwet der Unie gericht, waar zij de getrapte keuze voor het presidentschap wilde afschaffen, anderdeels vóór staatseigendom van spoorwegen en telegrafien en vóór een progressieve inkomstenbelasting — een vorm van belasting in de meest democratische landen, zooals wij ook in Europa waarnemen, nu juist niet het meest populair — scheen deze volkspartij voorshands niet geroepen een overwegende rol te spelen. Doch zij had nevens dat alles in haar program nog iets opgenomen, dat juist in het tijdsgewricht, waarin de jongste presidentsverkiezing viel, een groote beteekenis verkreeg: *de vrije aanmunting van zilver.*

Van waar die zoo groote beteekenis van dezen eisch juist op dat tijdstip? Voor een groot deel zeker ontsproot zij uit den feitelijken toestand: de slechte jaren, die de landbouw doorleefde, de meer en meer onhoudbaar blijkende toestand van het muntwezen in de Vereenigde Staten en de steeds geringer blijkende kans om de overige handeldrijvende natiën tot gezamenlijke invoering van het bimetallisme over te halen. Maar

toch zou waarschijnlijk de vraag om de vrije zilveraanmunting bij de presidentsverkiezing van October 1896 niet een zoo groote rol hebben gespeeld, indien zij niet een voorvechter had gevonden van buitengewone begaafdheid, die èn aan het vraagstuk èn aan zich zelf, beiden kort te voren bijna even onbekend, een vermaardheid en een populariteit heeft weten te geven, waarover de geheele wereld — en om te beginnen de politieke in de Vereenigde Staten — zich heeft verbaasd.

De toestand van het muntwezen in de Vereenigde Staten riep inderdaad dringend om verbetering. Men had daar vroeger den dubbelen standaard gehad, op de basis eener verhouding der waarde van zilver tot die van goud, als van 1 tot 16 (nauwkeuriger: van 1 tot 15.99). Men had zich daarbij wel bevonden, zoolang in Europa de Latijnsche munt-unie den dubbelen standaard op bijna gelijke basis, nl. 1 tot 15½, had gehandhaafd. Maar men had zich gedwongen gezien, toen in 1873 na Duitschland's overgang tot den gouden standaard de Latijnsche munt-unie den dubbelen standaard prijs gaf, ook in de Vereenigde Staten, in het einde van het jaar 1873, de zilveraanmunting voor particuliere rekening te staken. En sedert is ook deze grootste handeldrijvende staat der nieuwe wereld, het lot deélende van de Europeesche landen, in het bezit gebleven van wat men den hinkenden standaard noemt: gouden en zilveren munten beide als „full legal tender”, als wettig betaalmiddel tot elk bedrag, maar de vrije aanmunting alleen van goud toegelaten. En, evenals in de Europeesche landen met den hinkenden standaard, met de daar gangbare zilveren munten het geval is, bleven ook in Noord-Amerika de zilveren dollars wettelijk dezelfde waarde in verhouding tot de gouden muntstukken behouden, maar daalde hunne intrinsieke metaalwaarde, bij de voortdurende depreciatie van zilver in verhouding tot goud, steeds meer beneden die wettelijke waarde. Sedert verscheidene jaren is die werkelijke metaalwaarde der zilveren dollars niet meer dan de helft van de wettelijke.

Nu is die hinkende standaard theoretisch wel niet fraai, en ook practisch niet zonder eenig bezwaar, maar toch zou daarom

het muntwezen der Vereenigde Staten, evenmin als dat van Frankrijk of België of Nederland, in zeer slechten toestand zijn geraakt. Mits men werkelijk van het gedeprecieerd metaal ook maar niet verder aanmunt, wordt het hinkende been als het ware voortdurend sterker; zoo zelfs, dat men de medicijn, die men hier te lande jaren lang bij de hand heeft gehouden door den minister van financiën te machtigen zoo noodig voor eenige millioenen aan zilver te ontmunten, nooit noodig heeft gehad, en haar eindelijk voor goed heeft kunnen opbergen.

Een kleine uitweiding ter verduidelijking van de ook voor ons land zoo belangrijke quaestie van den hinkenden standaard zij ons hier veroorloofd.

Zooals men weet wordt in den handel, ook tusschen verschillende landen, in den regel niet met geld noch met bankbiljetten betaald, maar geschiedt de betaling door middel van wissels. Als uit de Vereenigde Staten voor honderden millioenen dollars graan wordt uitgevoerd naar Europa, trekt men daarvoor wissels op de Europeesche koopers, welke wissels men te gelde maakt; terwijl voor de manufacturen, diamanten en andere artikelen, welke uit Europa in Noord-Amerika worden ingevoerd, wissels op de Amerikaansche koopers getrokken en evenzeer te gelde gemaakt worden. De bankinstellingen in Europa en in de Vereenigde Staten verhandelen deze wissels, en het resultaat is — afgezien nu van alle verdere complicaties en transacties — dat de banken in Noord-Amerika aan de graan-exporteurs aldaar het hun toekomende betalen, en daartegenover van de importeurs van manufacturen aldaar het door hen verschuldigde ontvangen, terwijl de banken in Engeland, in Duitschland, in Nederland, weder van de koopers van het graan den koopprijs ontvangen en aan de exporteurs van manufacturen enz. den verkoopprijs uitkeeren. Zoo verkrijgt dan, ofschoon elke koop en verkoop, elke transactie van import en export werkelijk koop en verkoop voor geld is, het handelsverkeer tusschen de volkeren in zijn geheel genomen, het karakter, niet van koop en verkoop, maar van ruilhandel, althans grootendeels. Grootendeels, niet geheel; elk oogenblik toch doet

zich het verschijnsel voor, dat de bedragen die een land voor zijn export van goederen, misschien ook van obligatiën, van aandeelen in spoorweg- of andere ondernemingen, van het buitenland te vorderen heeft, een grooter of kleiner totaal vormen dan de bedragen die het voor zijn import, misschien ook voor renten en dividenden van in buitenlandsche handen zich bevindende obligatiën en aandeelen, te betalen heeft. De handelsbalans, zooals men het noemt, is dan niet meer in evenwicht. Houdt nu dat verschil aan en wordt het eenigszins belangrijk, dan kan het noodig worden het verschil door geld aan te zuiveren; er hebben dan verzendingen, verschepingen, van geld of van muntmetaal van Amerika naar Europa of omgekeerd plaats.

Hoe dat nu in zijn werk gaat, hoe het niet in evenwicht zijn der handelsbalans zich in den wisselkoers uit, en hoe die wisselkoers ten slotte een hoogte bereikt, waarop de noodzakelijk geworden geldverzending ook mogelijk, d. w. z. voor den bankier niet onvoordeelig wordt, dat alles laten wij nu onbesproken. Genoeg zij het, dat het noodig kan zijn, hetgeen het buitenland meer te vorderen dan te betalen heeft, in geld aan te zuiveren. Voor deze betaling in geld nu kan men, indien men geen verlies wil lijden, alleen gebruiken zoodanige munt, als in het land waarheen men die zendt, geldig is of althans door versmelting en stempeling tot aldaar geldige munt is te maken. Tusschen alle landen dus, die of den gouden of den hinkenden standaard hebben en waar dus zilveren munt of niet gangbaar is, of niet aangemunt mag worden, kan alleen goud tot vereffening van verschillen in de handelsbalans dienen. Zou men uit een land, uit Nederland bijv., naar een ander land geld moerende verzenden, geen goud daarvoor beschikbaar vinden en zou men zilver moeten uitvoeren, dan zou dit in het land, waarheen men het zendt, niet tot munt vermaakt kunnen worden; het zou daar als zilver moeten worden verkocht en dan, tegenwoordig, nog niet de helft opbrengen van wat het als munt in het land van oorsprong waard was; men zou f 24 en meer moeten verzenden om te Londen één pond ster-

ling te betalen. Het onmiddellijk gevolg zou zijn, dat hier te lande goud een enorm opgeld zou gaan doen, dat onze zilveren guldens en rijksdaalders niet meer op de wettelijke waardeverhouding tot gouden tientjes waren te handhaven, dat al onze munt, en muntbiljetten en bankbiljetten er bij, tegenover de Engelsche, Duitsche, Fransche munt, sterk depreciëerde.

. Men kan nu de muntstelsels van die landen, die den hinkenden standaard hebben, vergelijken met de ouderwetsche nachtlichten, bestaande uit een glas, voor een gedeelte met water gevuld, waarboven een laag patentolie in welke een pit drijft. Het licht brandt even goed, als ware het geheele glas met olie gevuld, mits maar de laag olie dik genoeg is; wordt die laag te dun, dan reikt de pit in het water, het licht gaat knetteren en ten slotte geheel uit. Het zilver vervult nu de rol van het water, het goud dat van de olie. In een bepaald land, met een zekere hoeveelheid bevolking, in een zeker stadium van ontwikkeling van handel, verkeer en credietwezen, is een zekere hoeveelheid munt voor de circulatie noodig; die hoeveelheid vormt den inhoud van het glas. Of er van die hoeveelheid nu één derde of de helft of drie vierde zilver is, doet even weinig af als de dikte der waterlaag in het glas. Mits er maar genoeg olie is om den langsten nacht door te komen zonder dat de pit in het water reikt, en mits er maar genoeg goud beschikbaar is om aan de grootst mogelijke behoefte van een ongunstige handelsbalans te voldoen, is er geen bezwaar. Nu zeiden wij straks in een andere beeldspraak, dat het hinkende been de neiging heeft om voortdurend sterker te worden. Onze bedoeling was deze: In landen, die in welvaart vooruitgaan, waar de bevolking toeneemt en tevens handel en nijverheid zich uitbreiden, neemt in den regel de behoefte aan circuleerende munt toe; de inhoud van het glas als het ware wordt grooter. Is nu de zilver-aanmuntning gestaakt, dan wordt in de behoefte aan ruimer circulatiemiddel voorzien door aanmuntning van goud. De hoeveelheid water in het glas blijft dan dezelfde, de hoeveelheid olie wordt steeds grooter. Dit verschijnsel heeft zich in ons land voorgedaan. De wet, waarvan

wij straks gewaagden, en die den minister machtigde om voor een bedrag van 25 millioen gulden aan zilver te ontmunten, d. w. z. om een gedeelte van het water door olie te vervangen, heeft men nooit behoeven toe te passen. Die wet was zeer nuttig, in het begin, toen men telkens moest vreezen dat het licht zou gaan knetteren, toen inderdaad de olielaag soms bedenkelijk dun werd; die wet gaf toen de zekerheid, dat de staat bereid was een offer te brengen — de ontmunting van 25 millioen zou toen ongeveer 5 millioen gulden verlies hebben gegeven — om het muntstelsel in zijn geheel te behouden. Sedert echter is ze overbodig geworden; de goudlaag, die op sommige tijdstippen maar enkele millioenen had bedragen, is in de laatste jaren steeds boven de 30 millioen gebleven en soms tot boven de 50 millioen gulden gestegen.

In Noord-Amerika echter heeft men een andere gedragslijn gevolgd. Daar te lande wordt veel zilver voortgebracht, en de eigenaars der zilvermijnen, die een zeer grooten invloed op de wetgevende macht hadden, waren met een gelijkblijvende hoeveelheid water in het glas allerminst gediend. Nu het hun niet meer veroorloofd was, hun zilver te doen aanmunten en als wettig betaalmiddel aan den man te brengen, eischten zij dat de staat hen zou helpen door hun het zilver af te koopen. Zoo slaagden zij er in, in het jaar 1878 een wet te doen aannemen, naar haar promotor de Bland-bill geheeten, volgens welke de staat verplicht werd maandelijks ten minste twee en ten hoogste vier millioen zilveren dollars te doen aanmunten. En toen, des ondanks, de prijs van het zilver maar steeds bleef dalen, gelukte het hun in het jaar 1890 bij de Sherman-wet te doen bepalen, dat jaarlijks 54 millioen onsen zilver door den staat moesten worden opgekocht; een hoeveelheid gelijkstaande met ongeveer 1.680.000 kilogrammen zilver of $1\frac{1}{2}$ maal het maximum dat voor de aanmunting volgens de Bland-wet mocht worden besteed!

Aan dezen zinneloozen aankoop door den staat van millioenen kilogrammen zilver, die de staat niet noodig had en waarmede hij nauwelijks weg wist, is eerst op 1 October 1893 een einde

gemaakt, toen ondanks heftige oppositie der zilver-mannen de Sherman-wet werd ingetrokken.

Al dat in de jaren 1878 tot 1893 den staat opgedrongen zilver heeft men echter slechts gedeeltelijk tot munt geslagen en grootendeels indirect in circulatie gebracht. Voor het onder de Bland-wet aangemunte heeft men zilver-certificaten uitgegeven; het onder de Sherman-wet aangekochte zilver heeft men grootendeels in baren bewaard en daartegen schatkist-biljetten (treasury-notes) uitgegeven.

De toestand is nu deze, dat men behalve gouden en zilveren munten, vier soorten papieren geld in circulatie heeft. Dit zijn:

1^o. goud-certificaten, waarvoor een corresponderende hoeveelheid goud tot inwisseling in de schatkist aanwezig is;

2^o. zilver-certificaten, uitgegeven onder de Bland-wet; deze zijn wettig betaalmiddel alleen voor betalingen aan het gouvernement;

3^o. schatkist-biljetten (treasury-notes), uitgegeven onder de Sherman-wet, die algemeen wettig betaalmiddel zijn;

4^o. muntbiljetten der Vereenigde Staten, de zoogenaamde „greenbacks”, afkomstig grootendeels uit den tijd gedurende en kort na den burgeroorlog, die eveneens wettig betaalmiddel zijn.

Die toestand is zeer zonderling, doch zou reeds lang ten eenenmale onhoudbaar zijn geworden, indien niet juist in de jaren, waarin de groote aanmuntingen en aankopen van zilver hebben plaats gehad, de behoefte aan ruilmiddelen in de Vereenigde Staten ontzaggelijk ware toegenomen. De bevolking is in de jaren 1878 tot 1893 van 47 millioen tot 62 millioen zielen gestegen. Handel en nijverheid hebben zich in nog sterker mate uitgebreid: de waarde van den invoer uit het buitenland steeg van 466 millioen dollars in 1878 tot 910 millioen dollars in 1893. Die toeneming in bevolking en in handel verklaart hoe, niettegenstaande de roekelooze vermeerdering van zilvergeld en tegen zilver inwisselbaar papier, het goud nog niet uit den omloop is verdrongen en de wettelijke verhouding tusschen de waarde van het goud- en het zilvergeld gehandhaafd is kunnen worden.

Om bij onze vergelijking te blijven, de inhoud van het glas is zooveel grooter geworden, dat ondanks de groote hoeveelheden water die men heeft bijgegoten, de olie niet over den rand is weggevloeid. Dit neemt nu intusschen niet weg, dat in vergelijking met de zeer aanmerkelijke hoeveelheid water van allerlei soort, de olielaag in het Amerikaansche glas bedenkelijk dun is geworden. Geopenbaard heeft zich die bedenkelijke toestand in vermindering van de hoeveelheid goud, die voor inwisseling der greenbacks in de schatkist beschikbaar was. Van die greenbacks zijn er nog voor een bedrag van ruim 250 miljoen dollars in omloop, en het is sedert jaren een stilzwijgend aangenomen regel geweest, dat ten minste 100 miljoen dollars aan goud in de schatkist speciaal voor de inwisseling dier muntbiljetten beschikbaar moet zijn. De verhouding herinnert aan die, welke voor onze Nederlandsche Bank wettelijk is vastgesteld, nl. dat de in omloop zijnde bankbiljetten voor 40 pct. door specie moeten zijn gedekt. Maar het groote verschil is dit, dat eene bank het in haar macht heeft door de regeling van haar disconto-voet de ongedekte circulatie te verminderen en het goud terug te houden. In Noord-Amerika heeft men zulk een centrale bankinstelling niet. Het is feitelijk de schatkist, op welke men een beroep doet, telkens als goud moet worden uitgevoerd. Doch de staat, die wel verplicht is, ten einde de pariteit tusschen de wettige gouden en zilveren munt te handhaven, goud voor uitvoer beschikbaar te stellen zoodra die uitvoer noodig wordt, heeft het niet in zijn macht op dezelfde wijze als een bank de ongedekte circulatie te verminderen en het goud tot zich te trekken. De schatkist der Vereenigde Staten heeft deze onmacht op pijnlijke wijze gevoeld. De abnormaal groote hoeveelheden zilveren munten en zilver-certificaten, onder de Bland- en Sherman-wetten uitgegeven, verdrongen, daar zij voor uitvoer of versmelting niet deugden, het goud voor een groot deel uit de circulatie. De belastingen werden in zilver of de daarmede gelijkstaande certificaten betaald, en de schatkist, die goud beschikbaar moest stellen en afgeven, kreeg bijna geen goud binnen. Het afdoende

middel zou zijn geweest, de vroeger begane fout te herstellen, door zilver te ontmunten en daarvoor goud in omloop te brengen; maar dit zou niet alleen groot verlies hebben opgeleverd, maar tevens hevig verzet van de zilverpartij, nog altijd ontevreden over de intrekking der Sherman-wet, hebben uitgelokt.

Men heeft toen zijn toevlucht genomen tot het sluiten van goudleeningen. Voor vele millioenen is o. a. nog in het voorjaar van 1896 aan goud geleend. Maar het middel hielp weinig. Nauwelijks was de goudvoorraad aangevuld of hij vloeide weder weg; men betaalde wel de obligatiën der leening met goud, maar noopte de schatkist onmiddellijk het goud, dat men ook inderdaad niet missen kon, weder tegen inwisseling van zilver af te staan. Zoo werd in het begin van 1896, toen de bedoelde reserve tot ongeveer 60 millioen dollars was gedaald, eene leening uitgeschreven, die ruim 110 millioen dollars opbracht, zoodat toen de reserve 170 millioen dollars bedroeg. Maar reeds in de eerste helft van Juli was zij weder tot 100 millioen dollars gedaald en nog voortdurend verminderende.

Geen verwondering zeker kan het wekken, dat bij toestanden als de geschetste, in Noord-Amerika het verlangen naar een bimetallistische unie, die de waardeverhouding tusschen goud en zilver — liefst zóó als die daar te lande nu eenmaal was aangenomen — zou fixeeren, bijzonder sterk was. Het is dan ook steeds van de Vereenigde Staten, dat de aandrang tot het tot stand brengen eener dergelijke unie, dat het initiatief tot het houden van muntconferentiën is uitgegaan.

Maar bij de reeds genoemde oorzaken, den invloed der zilverpartij en den zorgelijken toestand waarin men de schatkist had gebracht, kwam zich nog een andere voegen.

Landbouw en veeteelt doorleefden ongunstige tijden en men begon in Noord-Amerika uit te zien naar het genot der uitvoerpremie, door zoovele andere landen genoten, de soort premie, die onze Oost-Indische koloniën aan de Britsch-Indische jaren lang hebben benijd, de premie namelijk die gelegen is in een depreciërend ruilmiddel, in den lagen koers van het

binnenlandsche geld. Indien de waarde van den dollar nu eens tegenover die van het pond sterling daalde, dan zou men zoo veel meer dollars ontvangen voor de ponden sterling, door het in Europa verkochte Amerikaansche graan opgebracht, en de toestand van den Amerikaanschen landbouwer zou er zooveel op verbeterd zijn. Daarbij kwam, dat het zoo lang verkondigde denkbeeld eener bestaande goudschaarschte, in den zin van *geldschaarschte* in het algemeen, waaraan de prijsdaling van de meeste artikelen zou zijn toe te schrijven, eindelijk ingang had gevonden. En met het geloof aan de kwaal, ook het verlangen naar het geneesmiddel: het bimetallisme. Ook al bleef inderdaad, zoo redeneerde men, de bestaande waardeverhouding tusschen goud en zilver gehandhaafd, ook al daalde de zilveren dollar tegenover het pond sterling niet in prijs, dan toch zou bij vrije aanmunting van zilver het geld zoo overvloedig worden, dat alle prijzen zouden stijgen. En het zou al weder de landbouwer zijn in de eerste plaats, die daarvan voordeel trok. Hij zou voor zijn graan, voor zijn vee, veel meer ontvangen van het allerwege in waarde gedaalde geld, maar — hij zou voor de betaling der renten van hypotheken met dezelfde hoeveelheid van de in waarde gedaalde geldstukken kunnen volstaan.

„Goedkoop geld”, ziedaar de leuze waarmede in Noord-Amerika evenals elders de strijd van schuldenaar tegen schuldeischer, van den landbouwer en veeeteeler tegen den geldschieter, tegen den bankier, tegen geheel de eigenlijke handelswereld werd aangebonden.

Het internationaal bimetallisme had dat goedkope geld kunnen brengen, maar het was herhaaldelijk mislukt dat door te zetten. Uncle Sam had er zijn uiterste best voor gedaan, maar alle op zijn initiatief bijeengeroepen muntconferentiën waren op niets uitgelopen; Marianne had zich nog ietwat toeschietelijk betoond, maar op de onverzettelikheden van John Bull was elke entente afgestuit. Welnu, het lag voor de hand, dat bij het meer en meer sterk en groot ook op internationaal gebied zich voelende Noord-Amerikaansche volk, eindelijk ingang moest vinden een

redeneering als deze: Andere landen willen ons niet helpen om het *internationaal* bimetallisme tot stand te brengen; Engeland vooral werkt ons in dit opzicht sinds jaren tegen; welnu, wij zullen ons zelf helpen, wij zullen het *nationaal* bimetallisme invoeren, en wij zijn sterk genoeg, om dat zonder hulp van anderen te handhaven!

Zoo dan ontstond die zonderlinge uitwas, die caricatuur van het bimetallisme, het *Bryanisme*.

Het Bryanisme, d. w. z. het stelsel van Bryan. Waarom aldus geheeten? Niet omdat Bryan het heeft uitgedacht. Dergelijke naïeve theorieën worden niet door een enkel persoon als vrucht van studie en overpeinzing opgebouwd; zij ontstaan spontaan als vrucht eener gemoedsstemming. Niet bestand tegen de critiek van deskundig onderzoek en ernstige overdenking, zijn zij uitnemend geschikt om als populaire leuze dienst te doen, mits zij een, verdediger vinden, die groote welsprekendheid aan geringe zelfcritiek paart. Zulk een verdediger is Bryan voor zijn stelsel geweest.

„Satis eloquentiae, sapientiae parum”; deze qualificatie door Sallustius van Catilina gegeven, komt ons voor den geest als wij de redevoeringen van Bryan lezen. Overvloed van welsprekendheid, maar gebrek aan wijsheid! Ziedaar het middel, waardoor, evenals Catilina zijne benden tot roof en plundering tegen den Romeinschen Staat, zoo achttien eeuwen later William Bryan in vreedzamer strijd zijn kiezerslegioenen tegen het muntstelsel van zijn vaderland in geestdrift ontstak en ter stembus voerde.

Eene aantrekkelijke figuur overigens, deze William Jennings Bryan. Een jonge man nog; tijdens den verkiezingstijd was hij 35 jaar oud. Zelf voorspoedig advocaat, is hij gehuwd met eene studiegenoot, die hij aan de academie leerde kennen, waar zij als debater beroemd was, en die geacht wordt een even goed advocaat te zijn als haar echtgenoot. Maar bovenal redenaar, en van zijn vroegste jeugd af! Toen hij twaalf jaar was, nam zijn vader hem mee naar een groote democratische meeting te Centralia in Illinois. Daar zagen de duizenden aanwezigen tot

hun verbazing en met spottenden blik den knaap het spreekgestoelte beklimmen. Maar hij was nauwelijks aan den gang, of de spot maakte plaats voor bewondering; er werd geapplaudiseerd; men geraakte meer en meer onder den indruk zijner geestdriftvolle woorden, en toen hij ophield brak een storm van toejuichingen los. Sedert heet Bryan de *boy-orator*, de knaapredenaar. Zijn vroeg verworven roem heeft hij weten te handhaven. En ook hier helpt hem zijn vrouw; de beste gedeelten zijner latere speeches, zoo beweert men, zijn door Mevrouw Bryan geprepareerd, om dan, voorgedragen door zijn krachtig orgaan, tot hun volle recht te komen. Een krachtig orgaan, maar een zeer aangenaam tevens. Innemend van uiterlijk, groot van gestalte, met groote, schitterend zwarte oogen in een open, gezond gelaat en ravenzwart haar, wint Bryan reeds dadelijk de gunst van zijn auditorium. Maar die indruk wordt verhoogd zoodra hij spreekt. Wat Homerus van den grijzen Nestor zegt: „Van zijn lippen vloeiende zoeter dan honig de rede” wordt, door wie hem hoorden, van den jongen, krachtigen Amerikaanschen redenaar getuigd.

Ziedaar in enkele trekken het beeld van den sympathieken verdediger eener onverdedigbare stelling: deze n. l. dat de Vereenigde Staten op hun eigen houtje het bimetallisme zouden kunnen invoeren en handhaven.

Waarom is die stelling zoo dwaas?

Gaan wij even na, wat eigenlijk de theorie is van het bimetallisme. Een bond van eenige staten, wij zullen dien bond de muntunie noemen, stelt een zekere waardeverhouding tusschen goud en zilver vast en laat nu de aanmunting van gouden en zilveren munten vrij, dat wil zeggen dat iedere staat der unie, al houdt hij het monopolie van den muntslag, toch voor particuliere rekening tegen geen of uiterst gering muntloon zooveel goud en zilver tot wettige munt slaat als daartoe wordt aangeboden. Wat zal nu gebeuren, als door eenige oorzaak, bijv. door grooter productie uit de mijnen, de prijs van zilver tegenover goud op de vrije markt daalt? Voor dezelfde hoeveelheid goud kan men nu meer zilver koopen dan de vastgestelde verhouding in de muntunie aangeeft; die grootere hoeveelheid zilver tot munt latende slaan, kan men die weder inwisselen tot

grooter hoeveelheid gouden munt dan noodig is geweest om de bedoelde hoeveelheid zilver te koopen. Stel de verhouding in de muntunie is 1 tot 16. Dan bevatten duizend zilveren muntstukken — laten wij ze dollars noemen — een 16 maal zoo groot gewicht aan zilver als duizend gouden dollars gewicht aan goud bevatten. Nu daalt de prijs van het zilver op de vrije markt, zoodat de verhouding tot die van goud wordt als van 1 tot 20. Men zal nu voor het gewicht aan goud, vervat in duizend gouden dollars, een 20 maal zoo groot gewicht aan zilver kunnen koopen. En deze hoeveelheid naar de munt brengende, zal men daarvoor niet duizend, maar $\frac{20}{16}$ maal duizend, dus 1250 zilveren dollars kunnen laten slaan. Maar volgens de wettelijk gelijke waarde van zilveren en gouden dollars kan men die 1250 zilveren dollars voor evenzoo vele gouden dollars inwisselen (zoolang namelijk de wettelijke gelijkheid ook feitelijk blijft bestaan en de gouden munt in de muntunie geen opgeld of agio doet, als wanneer de dubbele standaard feitelijk gezegd kan worden niet meer te bestaan). Men kan dus niet beter doen dan voor die 1250 gouden dollars opnieuw zilver te koopen, en dat zilver te laten aanmunten, waarvoor men dan weder $\frac{20}{16} \times 1250$ dat is $1562\frac{1}{2}$ zilveren dollars kan laten slaan. Het gevolg is dan, dat langzamerhand niets dan zilver in de muntunie wordt aangemunt en al het goud naar het buitenland gaat ter betaling van het van daar ingevoerde zilver. Dit is het verschijnsel, dat men de wet van Gresham noemt: het door de wettelijk aangenomen verhouding te hoog geschatte metaal — in ons voorbeeld het zilver — wordt aangemunt; het te laag geschatte, in ons voorbeeld het goud, verdwijnt uit de circulatie.

Zóó bezien, schijnt dus het bimetallisme op den duur onbestaanbaar. Maar nu is er een keerzijde. Doordat het zilver van buiten de muntunie naar de muntunie toevloeit om daar tot munt geslagen te worden, wordt het zilver buiten die unie schaarscher en heeft het de neiging in prijs te stijgen; daarentegen doet al het goud, dat uit de muntunie wegvloeit, de waarde van het goud buiten de unie dalen. Indien nu maar de hoeveelheid zilver, die de unie in zich op kan nemen, en de hoeveelheid goud die zij kan afstaan, tegenover de buiten

de unie circuleerende hoeveelheden zilver en goud groot genoeg zijn, zal ten slotte de verhouding der waarde van zilver en goud op de vrije markt juist gelijk worden aan de wettelijke verhouding in de unie aangenomen. Veranderde verhoudingen van productie of verbruik der beide metalen zullen dan opnieuw oorzaak worden van toe- of afvloeien van het eene of van het andere metaal naar of van de unie; maar, zoolang die unie nog van het in waarde gestegen metaal genoeg kan afstaan, zal het evenwicht zich weder herstellen.

Nu is het duidelijk, dat, om eenige zekerheid te hebben, dat een muntunie bij gewijzigde verhoudingen steeds genoeg van het ééne metaal zal kunnen opnemen, en genoeg van het andere metaal zal kunnen afstaan, die muntunie staten zal moeten omvatten, wier gezamenlijke muntecirculatie tegenover die der niet tot de unie behorende landen vrij groot is. Hoe groot die zal moeten zijn, dat hangt af van allerlei omstandigheden. Stijgt de productie van het ééne metaal zeer aanzienlijk in verhouding tot die van het andere; wijzigen sommige niet tot de unie behorende staten hun muntstelsel zóó, dat ze een van beide metalen in groote hoeveelheden ontmunten om van het andere zeer veel te gaan aanmunten, dan kan de muntunie op een zware proef worden gesteld, en zij zal zeer sterk moeten zijn, groote capaciteit van absorbeering van het eene en afgeving van het andere metaal moeten bezitten, om die proef te doorstaan.

Een muntunie nu, die zou beginnen met een geheel andere verhouding aan te nemen, dan die welke de feitelijke prijsverhouding der beide metalen is, zou zich zelf al dadelijk op een zware proef stellen; zij zou al dadelijk in staat moeten zijn, van het, bij haar wettelijk aangenomen verhouding, te laag geschatte metaal zeer veel af te staan en van het, bij haar wettelijke verhouding, te hoog geschatte metaal zeer veel op te nemen.

En wat wilden nu Bryan's geestverwanten in 1896 in Noord-Amerika beginnen? Terwijl de feitelijke verhouding der waarde van zilver tot goud op de vrije markt ongeveer 1 : 32 was, wilden zij dat de Vereenigde Staten het bimetallisme zouden invoeren met een wettelijke verhouding van 1 : 16. Het zilver zou dus in verhouding tot goud op het dubbel der

feitelijke waarde gesteld, het goud tegenover zilver op de helft der feitelijke waarde geschat worden. Om dat met eenige kans op succes te kunnen doen, zouden de Vereenigde Staten al dadelijk enorme hoeveelheden zilver moeten hebben kunnen opnemen en enorme hoeveelheden goud moeten hebben kunnen afstaan. En wij zagen, dat juist het muntstelsel der Vereenigde Staten chronisch lijdende was aan overmaat van zilver (en door zilver gedekt papier) en aan telkens opnieuw nijpend gebrek aan goud! Een land dat, terwijl het zijn munten voor het zilver gesloten houdt, toch reeds telkens het goud ziet wegvloeien en zich genoopt ziet door herhaalde leeningen te trachten zijn goudreserve op zeker peil te houden, zou zijn munt voor het zilver openstellen en een bimetallisme invoeren, dat alleen met ontzaggelijke hoeveelheden beschikbaar goud zou zijn te handhaven! Is het niet inderdaad verbazend, dat een dergelijk voorstel nog zooveel ingang vond?

Er is, in de dagen van den verkiezingsstrijd in Noord-Amerika, in de *Times* een brief gepubliceerd van een groote bankiersfirma te Chicago, de heeren Close brothers & C^o, waarin betoogd werd, dat, al overwon Bryan, de gevolgen voor het muntstelsel der Vereenigde Staten en voor den handel in het algemeen niet zoo desastreus zouden zijn als men zich in Europa wel voorstelde. In dien brief werd er op gewezen, dat de geheele voorraad gouden munt in Noord-Amerika aanwezig ongeveer 600 millioen dollars bedroeg; dat nu wel zilver naar de Vereenigde Staten zou toestroomen, doch dat niet zeer spoedig zilver genoeg te krijgen zou zijn om al dat goud te kunnen vervangen; dat voorts, al werkte de munt met volle kracht door, het jaren zou duren eer voor een zoo groot bedrag aan zilver zou kunnen zijn aangemunt. En zoolang nu dit proces aanhield, zoolang de Vereenigde Staten nog goud konden afstaan tegen het binnenstroomende zilver, zou de muntpariteit van 1 : 16 behouden blijven.

Deze optimistische opvatting steunt op een illusie. Het grootste gedeelte van die enorme hoeveelheid goud berust bij banken, die zich wel zouden wachten het af te staan. Men behoort bij de beschouwing van het bimetallisme wel in het oog te houden, dat men hier niet met een volgens wiskundige

regels op te lossen vraagstuk te maken heeft. Men behoort niet te vergeten, dat de goede werking van een bimetalistisch muntstelsel voor een groot deel berust op het vertrouwen, door den geldhandel gekoesterd, dat de Staat in alle geval de muntpariteit zal kunnen en willen handhaven. En waar nu iedereen kon voorzien, dat, zij het dan eerst over een paar jaar, de wettelijk vastgestelde verhouding onvermijdelijk zou worden verbroken, dat het zilver gaandeweg het goud uit den omloop zou verdringen, om dan bij voortdurende vrije aanmunting al ras tot de marktwaarde van ongeveer $\frac{1}{32}$ van die van goud te dalen, — daar zou dat vertrouwen ten eenemale en van meet af ontbreken. Men zou al dadelijk het goud gaan vasthouden; het zou opgeld gaan doen; en alleen de schatkist, gedwongen de wettelijke verhouding te eerbiedigen, zou al haar goud zeer spoedig hebben zien verdwijnen.

Men bleef dan ook in Engeland, en evenzeer in de handels- en financiële kringen in Noord-Amerika, met groote bezorgdheid de mogelijkheid beschouwen van een zoo ongehoorde proefneming, van een zoo onvermijdelijk tot pericliteering gedoemd waagstuk, als de invoering van een dubbelen standaard door de Vereenigde Staten zoude zijn geweest. Want hoe irrationeel het geheele plan ook ware, de kans dat het tot uitvoering zou komen scheen niet gering. De apostel van dit averechtsche bimetallisme, Bryan, trok het land door, schier overal de bevolking medesleepende door zijn zeggingskracht. Te Chicago sprak hij in het Colliseum voor een gehoor van 16.000 à 20.000 personen, waarvan verreweg de meesten hem nooit hadden gehoord, en die door het aanhooren van te lange en onsympathieke redevoeringen reeds vermoeid en ongeduldig waren, toen Bryan optrad. Het was hier, dat hij zijn lange en door herhaalde toejuichingen onderbroken rede eindigde met deze historisch geworden phrase aan het adres van de voorstanders van een gouden standaard: „Achter ons hebbende de handelsbelangen en de arbeidersbelangen en al de zwoegende menigten, zullen wij de vraag onzer tegenstanders om den gouden standaard beantwoorden, door hun toe te roepen: Gij zult deze doornenkroon niet drukken op de slapen van den arbeid;

gij zult de menschheid niet kruisigen aan een kruis van goud!"

Frenetieker werd nooit een toreador door een Spaansch publiek toegejuicht, dan door zijn Amerikaansche toehoorders deze candidaat-president, toen hij met dien verheven onzin zijn tegenstanders den doodsteek had toegebracht. De geheele zaal was één bewogen zee van gezwaaid wordende hoeden, zakdoeken, wandelstokken, regenschermen. In spontaan gevormde processie trok men langs de tribune achter de banieren der ter vergadering vertegenwoordigde Staten. Verschillende muziekkorpsen speelden tegelijk, ieder zijn eigen meest geliefkoosde wijs, maar wat zij eigenlijk speelden kon men niet hooren, zoo oorverdoovend was het leven in de zaal.

Terwijl aldus Bryan door zijn speeches de bevolking in opwinding bracht, hoorde men van Mc Kinley weinig, en men kan, het bekende gezegde omkeerende, van die verkiezingscampagne zeggen, dat zilver spreken en goud zwijgen is geweest.

Evenwel, al zweeg Mc Kinley zelf, zijn vrienden — en hij kreeg er onder de ernstige en kundige mannen van zaken dagelijks meer — werkten in woord en schrift en prent des te harder voor hem.

Tegenover de leuze van het vrije zilver, van het overvloedige geld, stelden zij die van den volwaardigen dollar, van het gezonde, het eerlijke geld. Met klem wezen zij er op, dat bij de vrije aanmunting van zilver al het goud uit den omloop zou verdwijnen; dat de wettelijk vast te stellen verhouding van 1 : 16, zoozeer afwijkende van de feitelijke, die ongeveer 1 : 32 was, niet zou zijn te handhaven. Zij toonden aan, hoe alzoo weldra de zilveren dollar, die slechts 16 maal het gewicht van den gouden zou hebben, in waarde zou dalen om ten slotte niet of weinig meer dan de helft waard te zijn van wat die dollar thans waard is. Zij hielden aan het Amerikaansche volk voor, hoe de Staat, door aldus het geld tot op de helft der waarde te verminderen, onrecht zou gaan plegen tegen allen die krachtens leeningen of andere contracten geld te vorderen hadden; hoe, zodoende, dat vrije en rijke en op zijn vrijheid en rijkdom fiere volk zijn eerlijken naam in binnen- en buitenland verspelen, zijn crediet schokken, en in alle zaken, in handel, in nijverheid, in landbouw, een heroering teweegbrengen zou, als

zelfs in half beschaafde staten niet zou kunnen worden geduld.

De voorstanders van het eerlijke geld hebben voor de vier-schaar der openbare meening, zooals die bij de stembus heeft gesproken, het pleit gewonnen.

Maar het Bryanisme is daarom nog niet dood.

Enkele weken na zijn nederlaag vinden wij van Bryan een artikel in de „*North American Review*” (December 1896) waarin hij zijn medestanders tot hervatting van den strijd aanspoort. En alweder onder dezelfde pakkende, maar in het wezen der zaak zoo dwaze leuze: „Een Amerikaansche financiëele politiek voor het Amerikaansche volk.” Onafhankelijkheid van andere landen en volken, ook op financiëel gebied! Alsof men, aan het handelsverkeer der wereld willende blijven deelnemen. tegelijk van de waarde- en prijsverhoudingen der wereldmarkt zich onafhankelijk zou kunnen maken!

Intusschen zijn de omstandigheden wel een weinig veranderd. Zoo als het meer gaat: terwijl nog druk gediscussieerd werd over den onhoudbaren toestand, waarin de landbouw verkeerde, en over allerlei kunstmiddelen om daarin verbetering te brengen, is die toestand van zelf verbeterd. De jaren, op de nederlaag der vrije zilverpartij volgende, hebben groote oogsten aan de Vereenigde Staten gebracht, tegelijk met mislukte oogsten, met hongersnood en staking van uitvoer, in andere graanproduceerende landen.

De uitvoer van broodstoffen, graan en meel, uit de Vereenigde Staten, in de jaren 1895 en 1896 respectievelijk een waarde hebbende van 114 en 141 millioen dollars, steeg in de jaren 1897 en 1898 tot 197 en 333 millioen dollars! En daartegenover stroomde ook weder goud binnen. Overtrof in de jaren 1895 en 1896 de uitvoer van goud den invoer met respectievelijk 30 en 78 millioen dollars, in de beide volgende jaren 1897 en 1898 overtrof omgekeerd de invoer den uitvoer met respectievelijk 44 en 104 millioen dollars. De landbouw prospereerde en daarmee de handel en het vervoerwezen; er kwam ruimte van geld. En dat alles op de eenige goede, gezonde manier, n. l. door werkelijk verhoogde productie. De goudreserve der schatkist, die men, zooals wij hiervoren vermeldden,

ongaarne beneden 100 millioen dollars ziet dalen, doch die in 1895 en 1896 trots gesloten goudleeningen telkens weder beneden dat bedrag kwam en in Januari 1896 tot beneden de helft geslonken was, nam gestadig toe en bereikte in September 1898 het cijfer van 243 millioen.

Op een volk, dat in een dergelijke periode van voorspoed verkeert, hebben de wanhoopstheorieën van ongeluksprofeten weinig vat.

Maar de omstandigheden kunnen zich opnieuw wijzigen. En het zal tot eeuwig verwijt strekken aan de Regeering van Mc Kinley, dat zij de voorspoedige jaren heeft laten voorbijgaan, zonder ze te benutten om eindelijk het muntwezen der Vereenigde Staten in een gezonden toestand te brengen. In het platform der Republikeinsche partij, die Mc Kinley candidaat stelde — in Noord-Amerika heet een verkiezingsprogram een *platform* en heeten de verschillende artikelen *planken* — in dat platform dan bevond zich, naast de tariefplank, ook een financiële plank. En deze financiële plank, die hervorming van het muntwezen in den zin van *sound money* voorschreef, mag de reddingsplank der partij en van Mc Kinley genoemd worden. Het was op deze plank, dat tal van ernstige mannen, overigens niet tot zijn partij behoorende, zich om Mc Kinley schaalden.

Nauwelijks echter was men goed en wel op het schip van Staat aan dek geheschen en had men het roer in handen, of men wierp de financiële reddingsplank over boord, om op de geliefde tariefplank zijn regeerkunst te gaan vertoonen. En men vond het zelfs noodig daarbij grooten spoed te betrachten. De gang der Amerikaansche staatsmachine is in den regel vrij langzaam. Een president, in October gekozen, wordt geïnstalleerd en treedt in functie den 4^{en} Maart d. a. v., dus vijf maanden later. Inmiddels is dan de zitting van het Congres afgeloopen en de nieuwe gewone zitting begint pas in December. Zoo duurt het dan in den regel 1½ à 2 jaar, eer de wetgeving sporen vertoont van het optreden van een nieuwen president en van een veranderde politiek. En zoo konden ook het Mc Kinley-tarief en het Wilson-tarief eerst in de tweede helft van de jaren 1890 en 1894, telkens bijna twee jaar na de verkiezing van president Harrison en van president Cleveland, in werking treden.

Mc Kinley, eenmaal president geworden, zette er grooter vaart achter. Onmiddellijk na zijn installatie op 4 Maart 1897, riep hij een extra-zitting van het Congres bijeen en met den grootsten spoed werd daarin de herziening van het tarief aan de orde gesteld en behandeld. Een goede vier maanden later, den 24^{en} Juli 1897, kon reeds de president zijn goedkeuring hechten aan het nieuwe tarief — naar den fungeerenden voorzitter van het Ways and Means Committee het *Dingley-tarief* geheeten — dat alzoo wet werd en dat, volgens de daarin opgenomen bepaling, tevens onmiddellijk in werking trad.

De bedoeling dezer nieuwe, thans nog geldende, tariefwet blijkt duidelijk uit het opschrift: „Eene wet ter verschaffing van inkomsten aan de Regeering en ter aanmoediging van de nijverheid der Vereenigde Staten.” Wat nu dit Dingley-tarief zelf aangaat, het meest kenschetsende is wel de wederinvoering van een invoerrecht op wol. Het Wilson-tarief had ruwe wol op de lijst van vrije goederen geplaatst; het Dingley-tarief belast deze grondstof weder met een invoerrecht en wel met een zeer hoog: het recht, dat een specifiek is, n. l. van zooveel centen per pond, verschillend naar de soorten, komt neer op 50 à 100 pct. van de waarde! Voor wollen goederen en manufacturen huldigt het tarief dan weder het zelfde gecompliceerde stelsel, dat wij bij het Mc Kinley-tarief beschreven hebben; het bedrag van het invoerrecht is nu echter in de meeste gevallen nog iets hooger. Ten aanzien van het belangrijke artikel suiker wijkt het Dingley-tarief van 1897 geheel af van het Mc Kinley-tarief van 1890. Wij zagen dat in het Mc Kinley-tarief alle suiker, niet boven n^o. 16 Hollandsche standaardkleurende, vrij van recht werd gemaakt, wat destijds de schatkist op een jaarlijksch offer van 50 millioen dollars kwam te staan. Het Wilson-tarief had een invoerrecht van 40 pct. geheven. Het Dingley-tarief nu bepaalt een specifiek recht, dat ongeveer neerkomt op het *dubbele* van het recht volgens het Wilson-tarief. Daarbij dan natuurlijk — in het belang van de Amerikaansche raffinadeurs, den machtigen sugart-trust — weder een hooger recht voor alle suiker die eenige raffinage heeft ondergaan.

Het is zeker merkwaardig dat, terwijl de verkiezingsstrijd

hoofdzakelijk over de muntquaestie had geloopt, de overwin-
nende partij, die harerzijds een hervorming van het muntstelsel
had beloofd, begon met een wijziging van het tarief van in-
voerrechten. Dit neemt niet weg, dat het Dingley-tarief duidelijk
de sporen draagt van den politieken strijd die was voorafge-
gaan. Had Bryan voornamelijk steun gevonden in de westelijke
staten, alwaar men van de vrije zilveeraanmuntung een stijging
van den prijs der producten van landbouw en veeteelt verwachtte,
Mc Kinley beoogde die zelfde staten tegemoet te komen door
weder een hoog invoerrecht op wol te leggen. En dezelfde
bedoeling lag ten grondslag aan de opneming in het tarief van
een geheel nieuw invoerrecht, n. l. op huiden.

De hervorming van het muntwezen bleef middelerwijl *en
souffrance* en evenzeer het internationaal bimetalisme.

Ter bevordering van dit laatste werd in den loop van 1897
de senator Walcott naar Europa gezonden en werden onder-
handelingen met Frankrijk en Engeland aangeknoopt. Ofschoon
ditmaal de Engelsche Regeering meer tegemoetkomend bleek
dan vroeger, leidden de onderhandelingen echter tot niets,
en zeker wel voornamelijk om deze reden, dat van wege Noord-
Amerika en Frankrijk een verhouding der waarde van zilver
tot goud als van 1 : 15½ als basis werd geëischt. Het mag
inderdaad onverklaarbaar heeten, hoe men ernstig heeft kunnen
meenen op een dergelijke basis de medewerking der Engelsche
en der Britsch-Indische Regeering te zullen verkrijgen.

Toen ook deze poging om door een internationaal bimetalisme
de enorme hoeveelheden zilver, waarmee de Amerikaansche
schatkist zat opgescheept, weder op de volle waarde te brengen,
was mislukt, moest men wel zinnen op andere middelen om
het muntwezen in gezonden toestand te brengen. Het kan de
moeite niet loonen, na te gaan wat men daartoe heeft uitge-
dacht. De voorstellen, door den secretaris der schatkist, den
heer Gage, in het laatst van 1897 ingediend, zelve reeds ge-
heel onvoldoende en door den president Mc Kinley maar voor
een deel en flauwtjes ondersteund, hebben tot niets geleid.

In datgene, wat het belangrijkste vraagstuk was tijdens de vorige
verkiezing, is dus gedurende Mc Kinley's regeering eigenlijk niets

tot stand gebracht wat de tegenpartij zou kunnen ontwapenen.

Wat zal nu de aanstaande presidents-verkiezing brengen?

In meer dan één opzicht heeft de Regeering reden tot ontevredenheid gegeven. Wel is de toestand veel verbeterd, maar, zooals wij zagen, dit is eer het gevolg van overvloedige oogsten en hooge graanprijzen, van omstandigheden in 't algemeen, waaraan de Regeering geen deel had en waarvoor haar geen dank kan worden geweten. Het zeer hooge Dingley-tarief heeft zeker velen weder van Mc Kinley, en van de republikeinsche partij die hem tegen Bryan steunde, vervreemd. En aan het republikeinsche muntprogram is, zooals wij zagen, geen uitvoering gegeven.

En die andere, in veel opzichten zoo voorspoedige gebeurtenis, de oorlog met Spanje, heeft eigenlijk ook niet gestrekt om het aanzien van Mc Kinley's regeering te verhoogen.

Een krachtige buitenlandsche politiek behoorde, zooals wij zeiden, tot het program der republikeinsche partij. In haar platform trof men dan ook een plank aan van dezen inhoud:

„Het Spaansche gouvernement heeft de feitelijke macht over Cuba verloren, is onmachtig om eigendom en leven der aldaar wonende Amerikaansche burgers te beschermen en om de bij tractaat aangegane verplichtingen na te komen. Daarom behooren de Vereenigde Staten daadwerkelijk hun invloed en hunne goede diensten aan te wenden om den vrede te herstellen en aan het eiland de onafhankelijkheid te schenken.”

Het ligt ons allen nog versch in 't geheugen, hoe dit punt van het program door den loop der zaken een beteekenis heeft gekregen veel grooter dan men destijds vermoedde. De pressie, op Spanje uit te oefenen om vrede en onafhankelijkheid aan het naast de deur der Unie gelegen eiland Cuba te geven, is uitgelopen op een oorlog, waarin Spanje zijn vloot heeft zien vernietigen, Cuba en Portorico heeft verloren, en zelfs de ver verwijderde Philippijnsche eilanden heeft moeten overgeven. En dit alles is gebeurd, zonder dat de handel der Vereenigde Staten er noemenswaard door belemmerd is, zonder dat de financiën er noemenswaard door geleden hebben. Zonder merkbare inspanning heeft men de ontzaggelijke kosten van den oorlog

gedekt. Eene speciale oorlogsbelasting werd zonder tegenstand gevoteerd en eene leening van twee honderd millioen dollars rentende drie percent dadelijk meer dan volteekend. Maar hoe schitterend de uitslag ook is geweest, de Regeering heeft ontegenzeggelijk fouten begaan. En de nasleep wekt in hooge mate ontstemming. De Philippijnen, door een coup de main op Spanje veroverd, daarna voor 20 millioen dollars van Spanje gekocht, moeten thans opnieuw veroverd worden op de inboorlingen zelve. Met leede oogen ziet men in de Vereenigde Staten thans veel goed en bloed offeren om een volk te onderwerpen, waarmede Noord-Amerika eigenlijk niets had uitstaan. De redenen, voor de Amerikaansche interventie op het nabij gelegen en door vele economische belangen aan de Vereenigde Staten verbonden Cuba geldende, golden voor de Philippijnen niet. Hoe begeerlijk een belangrijke bezitting in de nabijheid van China sommigen Europeeschen mogendheden toeschijnt, in Noord-Amerika zien zeer velen met tegenzin zich een koloniale bezitting opgedrongen, om geen andere reden dan deze, dat die kolonie toevallig behoord heeft aan de mogendheid wier gezag men op Cuba niet langer kon dulden.

Heeft men aldus naar veler oordeel het doel voorbijgestreefd, de opofferingen vooral aan leven en gezondheid zijn grooter geweest dan zij hadden behoeven te zijn. Het is de tijd nog niet, om de geschiedenis van den oorlog te schrijven. Doch dit kan men wel zeggen, dat Mc Kinley, de man met het Napoleontische uiterlijk, gebleken is meer op zijn plaats te zijn in de werken des vredes dan in die des oorlogs.

Vooraf wordt hem verweten, dat hij in de keuze van zijn helpers niet gelukkig is geweest; en binnenkort zal hij waarschijnlijk genoodzaakt zijn, den minister van oorlog, generaal Alger, te vervangen.¹ Men heeft gedurende het geheele tijdperk van den oorlog niet het gevoel gehad, dat een krachtige hand het roer hield van het schip van Staat, welks koers veeleer door de stroomingen der zee en door de inzichten der bemanning dan door den vasten wil des gezagvoerders scheen bepaald te worden.

1. Dit is in het laatst van Juli 1899 werkelijk geschied.

Zoo is dan de uitslag der aanstaande verkiezing van 1900 vooralsnog zeer twijfelachtig.

Vraagt men, in welken zin wij hier in Nederland moeten hopen dat de uitslag zal vallen, dan is het antwoord niet gemakkelijk te geven.

Dat de partij der vrije aanmunting van zilver de overwinning behale, kunnen wij bezwaarlijk wenschen en dat zij, aan het roer gekomen, aan haar programma volledige uitvoering geven zou, komt ons zelfs niet waarschijnlijk voor.

Toch kan het levendig houden der agitatie voor het bimetallisme, zelfs in dien dwazen vorm van het Bryanisme, zijn nut hebben.

Veel is in den loop der jaren ook in de muntquaestie gewijzigd. Indien iets kan gezegd worden in het muntwezen der wereld te hinken, dan is het wel in dezen zin, dat de verspreiding der theoretische kennis de feitelijke gebeurtenissen achterna hinkt. Toen het tijdstip bij uitstek gunstig ware geweest om het internationaal bimetallisme in te voeren, namelijk omstreeks het jaar 1873, was de theoretische kennis ten achter; de meeste staatslieden waren nog overtuigd van de theoretische onhoudbaarheid van het bimetallisme. En toen de theoretische kennis zich voldoende had verspreid; toen de mogelijkheid van het bimetallisme in theorie vrij algemeen erkend begon te worden, was de verhouding der waarde van goud en zilver zoodanig gewijzigd, dat de praktische toepassing op onoverkomelijk schijnende bezwaren afstuitte. Tegenover die bezwaren heeft men toen het dreigende gevaar der goudschaarschte in het veld gebracht. En terwijl de grootste autoriteiten op het gebied van het muntwezen nog polemiseerden over de aanwezigheid en over den aard van het gevaar, is een enorme uitbreiding der goudproductie aan deze theoretisch allerbelangrijkste polemiek een groot deel harer belangrijkheid voor de practijk komen ontnemen.

Maar met dat al schijnt nog voor tal van jaren dit vast te staan, dat er een aantal landen zijn, voor welke het goud, en een aantal andere landen voor welke het zilver het voor naamste ruilmiddel moet zijn. En zoolang dit zoo is, blijft een, sterk wisselende verhouding der waarde van beide metalen

voor den wereldhandel hoogst nadeelig. Het internationaal bimetallisme moet dan ook het ideaal blijven; een ideaal, te verwezenlijken slechts, indien, maar dan ook zoodra, de omstandigheden dit mogelijk maken. Het is te hopen, dat indien weder een gunstig tijdstip aanbreekt, de theorie niet weder achterlijk moge zijn. Maar in elk geval kan het nuttig zijn te weten, dat in een zoo machtig handels- en nijverheidsland als de Vereenigde Staten van Noord-Amerika een groote partij bereid en gereed is elke gelegenheid aan te grijpen, elke poging te steunen, om het ideaal te verwezenlijken.

En nu de andere quaestie, het tarief van invoerrechten. Moeten wij wenschen, dat de protectionisten, de Mc Kinley's en de Dingley's het onderspit delven?

Voor ons, die zelf vasthouden aan het beginsel van vrijen handel en klagen over de protectie door andere landen gehuldigd, schijnt het antwoord niet twijfelachtig. En toch zijn de tarieven der partij van de meer gematigde tol-politiek voor ons niet altijd beter dan die van de ultra-protectionisten. Het Wilson-tarief, dat het Mc Kinley-tarief verving, bracht, door op geslepen diamant een invoerrecht van 25 percent te leggen, een grooten slag toe aan een belangrijken tak van nijverheid, de diamant-industrie. Voor de goede soorten diamant is Noord-Amerika het voornaamste afzetgebied. De uitvoer van diamant naar Noord-Amerika uit het consulaire district Amsterdam, die in de jaren 1890 tot 1893 onder de vigeur van het Mc Kinley-tarief een waarde van ruim tien millioen gulden gemiddeld per jaar vertegenwoordigde, slonk onder het Wilson-tarief in de jaren 1895 en 1896 tot vier en tot drie millioen gulden en van dit laatste bedrag was nog maar het $\frac{3}{10}$ gedeelte geslepen diamant. Het Dingley-tarief bracht het invoerrecht in Noord-Amerika weder tot 10 percent terug, en de uitvoer daarheen van *geslepen* diamant steeg weder, in 1897 tot $3\frac{3}{4}$ millioen, in 1898 tot ruim zes millioen gulden. Voor den suikerhandel daarentegen is het Dingley-tarief weder veel ongunstiger dan het Wilson-tarief; de uitvoer van geraffineerde suiker naar Noord-Amerika uit het consulaire district Amsterdam, die in de laatste jaren stijgende was geweest en in 1896 en 1897

respectievelijk tot ruim drie en ruim vier millioen gulden was gestegen, is in 1898 tot één millioen gedaald.

Bij uitstek schadelijk is het telkens veranderen der tarief-politiek, waardoor alle bedrijf van handel en nijverheid aan voortdurende schokken wordt bloot gesteld. Dit bezwaar wordt in Noord-Amerika zelf sterk gevoeld. Merkwaaardig is in dit opzicht een resolutie, door de Kamer van Koophandel te New-York op den 31^{en} Maart 1897, toen het Dingley-tarief aanhangig was, genomen en daarop aan alle leden van het Congres medegedeeld. In die resolutie wordt de aanhangige wet ten sterkste afgekeurd, niet zoozeer om het hooge tarief op zich zelf, als wel omdat dit tarief, zoo sterk afwijkende van het vorige, niet alleen dadelijk een perturbatie in handel en nijverheid zal teweegbrengen, doch ook noodwendig weder een reactie zal uitlokken die een nieuwe beroering dier bronnen van volkswelvaart ten gevolge moet hebben. Handel en nijverheid, zoo zegt de Kamer van Koophandel te New-York, begeeren niets ernstiger dan een lange periode van rust van de voortdurende tarief-agitatie en tariefwijziging. Zij wenschen een tarief, naar welk stelsel of tot welke bedragen dan ook, dat zoo redelijk en aannemelijk zij voor de meerderheid der kiezers, dat het niet onmiddellijk weder tot bestrijding aanleiding geeft doch als een definitief kan worden aanvaard.

Zijn de tariefwijzigingen hinderlijk voor het land zelf, zij zijn het ook in hooge mate voor de landen, die met Noord-Amerika handel drijven. Welk een beroering heeft niet het tijdelijke invoerrecht van het Wilson-tarief op geslepen diamant in de welvaart van een belangrijk deel der Amsterdamsche bevolking gebracht! Wil men uit een minder omvangrijken tak van nijverheid een voorbeeld? Eenige jaren geleden ging een Amsterdamsch spiegelfabrikant, die veel voor Noord-Amerika werkte, over tot een aanmerkelijke uitbreiding zijner zaken; een naamlooze vennootschap werd opgericht, en de uitvoer van verzilverd spiegelglas uit het consulaire district Amsterdam naar de Vereenigde Staten steeg in 1896 tot een waarde van f 375.000. Daar komt plotseling het Dingley-tarief het invoerrecht op spiegelglas met ongeveer 100 percent verhoogden. De

uitvoer naar Amerika wordt onmogelijk; van $3\frac{3}{4}$ ton in 1896 daalt de uitvoer in 1897 tot f168.000 en in 1898 tot f5 000! De bedoelde vennootschap heeft haar winst zien verdwijnen en haar bedrijf ingekrompen. Wellicht komt weldra een nieuwe tariefwet den uitvoer van verzilverd spiegelglas naar Noord-Amerika weder mogelijk maken. Maar wie zal zich opnieuw aan de daartoe noodige kapitaalsuitgave wagen?

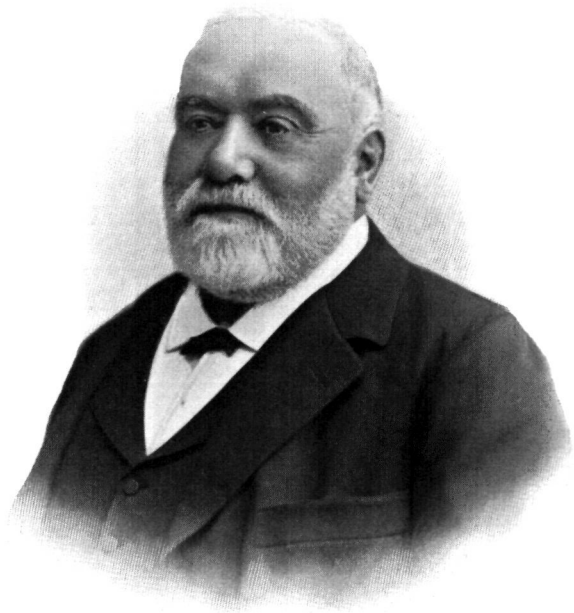
Het is te hopen, dat in het platform der overwinnende partij bij de aanstaande verkiezing een tariefplank moge worden gevonden, die aan den zoo redelijken wensch der Kamer van Koophandel te New-York tegemoet komt.

Hoe dit zij, de strijd voor de verkiezing van een president der Vereenigde Staten in het jaar 1900 zal zeker belangwekkend zijn. In het jaar, dat nog vóór de verkiezing moet verlopen, kan nog veel gebeuren en omtrent den uitslag is thans nog weinig te voorspellen.

Wenschen wij William Mc Kinley, hetzij hij in het volgende jaar aftreedt of niet, nog vele jaren van nuttige en eervolle werkzaamheid toe.

Of het hem spijten zal de hoogste waardigheid zijns lands te moeten nederleggen? De ervaringen, door hem gedurende zijn presidentschap opgedaan, zouden het ons doen betwijfelen.

Voor de lijdende Mevrouw Mc Kinley zal het zeker een geringe opoffering zijn, haar hooge positie en het Witte Huis te Washington te moeten verlaten, indien haar man daardoor gelegenheid vindt, zich weder meer aan haar te wijden. Hij zal, van de overstelpende staatszorg ontheven, nog veel met haar te herdenken en aan haar te verhalen hebben uit het veelbewogen, maar niet onvoorspoedige tijdperk, gedurende hetwelk hij aan het hoofd der regeering van een der machtigste en welvarendste rijken der wereld heeft gestaan.



FRANCISQUE SARCEY.

FRANCISQUE SARCEY.

Op 18 Mei van dit jaar was het onzeker weer te Parijs. Als de zon een half uurtje geschenen had, kwam een flinke regenwolk en bezorgde het schitterend jonge groen een opfrissing.

Ook het volk in de straten kreeg zijn deel. Maar terwijl het elders in omnibussen of winkels vluchtte, bleef het voor de kerk de la Trinité dicht opeengepakt staan. Men liet zich natregenen en wachtte. Van tijd tot tijd keek men eens naar de kerk; het voorportaal was behangen met zwart laken, waartegen boven de deur een dofzilveren S uitkwam; dan weer liep men eens naar den kant van de Rue de Clichy, van waar men blijkbaar iets verwachtte.

Tegen half elf eindelijk werd aan het einde der straat een menschenmassa zichtbaar, die iets kleurigs met zich voerde. Het was een lijkstoet, dicht omstuwd door een menigte belangstellenden en nieuwsgierigen, voorafgegaan door op berrie's gedragen reuzenkransen van paarse violen met witte, roze, blauwe bloemen er overheen, gevolgd door rijtuigen vol bloemen. Op paarse linten verkondigden gouden letters, dat de directies van de eerste Parijsche schouwburgen en van de bekendste Parijsche bladen, dat Sarah Bernhardt, Eleonora Duse, Jules Claretie, dat ook dankbare menschen, die onbekend wilden blijven, den doode, die hier begraven werd, hunne hulde bewezen. En

de mannen, die de kwasten van het lijkkleed droegen, de minister van onderwijs Leygues, de académiciens Gréard, Claretie en Lemaître, Roujon, directeur van Schoone Kunsten, Larroumet, secretaris van de Academie der Schoone Kunsten, gaven door dien dienst aan den overledene genoeg te kennen, dat zij zelf, dat ook de officieele wereld en die der kunst hem als een man van beteekenis beschouwden. Het was Francisque Sarcey, wiens lijk eerst, voor den lijkdienst, naar de kerk, daarna naar het kerkhof van Montmartre gebracht werd.

De ruime kerk was stampvol, al vóór de aankomst van den stoet. Van hen, die hem op straat hadden afgewacht, konden maar weinigen er meer plaats vinden. Wie zich met een staanplaats moest vergenoegen, wachtte meest de uitvoering van het lange maar mooie, goed uitgevoerde en wel verheffende muzikale programma niet af, men liep in en uit door een klepperende zijdeur, waardoor twee stroomen menschen tegen elkaar ingingen. En als men toelusterde naar de gesprekken van die binnen en buiten wachtten, bemerkte men wel, dat niet alleen nieuwsgierigheid of verveling al die menschen bijeengebracht had. De dood van Francisque Sarcey was voor velen meer dan een interessant feit: zij zouden hem missen.

Gemist werd hij ook dienzelfden middag in het Théâtre-Français. Daar werd de „Centenaire” van Beaumarchais gevierd met een opvoering van *Le Mariage de Figaro*. Had hij geleefd, hij zou zonder twijfel daar aanwezig geweest zijn; ik hoorde hoe de man, die in het orchestre de plaatsen aanwijst, over hem sprak. Hij zou dan ook zeker niet verzuimd hebben in zijn volgend feuilleton nog eens te wijzen op de beteekenis van Beaumarchais, schakel tusschen de Fransche tooneelschrijfkunst van de 17^{de} en de 19^{de} eeuw, en zijn geliefkoosde acteurs van zijn geliefde Comédie Française hebben besproken en gevierd. En duizenden lezers zouden van dat duidelijke, opgewekt geschreven feuilleton genoten hebben. . . . ook al zou er waarschijnlijk niet veel nieuws in gestaan hebben.

Francisque Sarcey is jaren lang een vriend, zijn artikelen zijn bijna een behoefte geweest van zijn lezers. Hij had lezers

bij tien-, misschien bij honderdduizenden. Een tijdlang zijn het er misschien wel een millioen geweest. Dat was toen Sarcey wekelijks een artikel schreef voor *Le Petit Journal*. Men herinnert zich wellicht het proces, dat Sarcey gevoerd heeft tegen den directeur van deze volkscurant, die hem op stel en sprong zijn ontslag had gegeven, omdat hij in een zijner artikelen een wel wat erg familiaar woord had gebruikt. Dit proces is geëindigd met een vonnis waarbij het *Petit Journal* werd veroordeeld Sarcey nog een paar maanden zijn salaris uit te betalen. Maar ook buiten het *Petit Journal* had Sarcey nog lezers genoeg. En in allerlei kringen: onder de deftige lezers van den *Temps*, waarin hij zijn wekelijksch tooneelfuilleton, een zeer uitvoerig artikel schreef en, onder het pseudoniem Sganarelle, zijn „Fagots”; onder de abonnés van de *Annales Politiques et Littéraires*, een goedkoop weekblad, waarin hij schreef over alles en nog wat; van de *Nouvelle Revue*, waarin hij nieuwe boeken besprak; en ook onder de lezers van den *Figaro*, in wier hoofden hij „Grains de bon sens” trachtte te zaaien. Vroeger had hij medegewerkt aan de *Revue Européenne*, aan de *Opinion Nationale*, waarin hij ook eenige jaren tooneel-kronieken schreef; aan het blad van zijn vriend Edmond About, *Le XIXe Siècle*, en het na About's dood opgerichte *Le Gagne Petit*, aan den *Gaulois* en vele andere bladen.

Hoe hij langzamerhand de vriend en vertrouwde geworden was van zijn lezers, kan blijken uit eenige anecdoten, na zijn dood meegedeeld. Gaston Deschamps vertelt, dat hij eens een vrouw in zijn dienst had, die verrukt was toen zij hoorde, dat hij Sarcey kende. „Sarcey, dien was zij haar leven verschuldigd.” En toen vertelde zij, dat zij eens in haar leven zoo ongelukkig was geweest, dat zij er een eind aan had willen maken. Toen had zij Sarcey geschreven om hem haar ellende te vertellen en te zeggen, dat zij het niet meer kon uithouden. Dadelijk schreef Sarcey in zijn courant een artikel over den zelfmoord; hij noemde dien een lafheid, zeide dat een mensch nooit mag wanhopen, en dat men, door hard te werken en zijn plicht te doen, alles te boven komt. De arme vrouw had weer moed gekregen, zij had gewerkt, haar twee meisjes grootgebracht

en ze goed bezorgd. En zonder Sarcey zou dat alles niet gebeurd zijn, had zij schreiend erbij gevoegd.

Een kolonist te Outéta, in de Algiersche provincie Bizerta, zeide tot Deschamps, toen hij den dood van Sarcey vernam: „Ik heb Sarcey nooit gezien, maar ik betreur hem alsof hij familie van mij was. Ik kende dien man door en door. Als ik iets van hem las, was het alsof ik met hem zat te praten. Ik zal er nooit aan kunnen wennen, dat ik hem thuis niet meer zal vinden.” En de minister Leygues kon dus blijkbaar aan Sarcey's graf met volle recht zeggen, dat deze journalist zoo deel uitmaakte van het leven van zijn tijdgenooten, dat hij zijn plaats had aan ieders haard en dat hij, wanneer het hem was ingevallen om aan de een of andere deur in Parijs aan te kloppen, zeker zou zijn ontvangen met de opmerking: „U is van de familie, kom binnen, wij verwachtten u.”

Het is zeker een zeldzaam voorrecht, wanneer men zoo de vertrouwde en de vriend is van zooveelen en aldus invloed op hen kan uitoefenen. Niemand kan het bereiken dan de journalist, die niet ophoudt dagelijks, of minstens wekelijks, zijn goed vaststaande meeningen in bevattelijken vorm te brengen onder de oogen van een groot publiek. Natuurlijk is het ook slechts mogelijk in een land waar het gewoonte is artikelen in de pers te onderteekenen.

Maar er is meer noodig. Niet ieder journalist, ook in Frankrijk, krijgt een naam en een invloed als die van Sarcey. Om duidelijk te maken, waaraan hij ze te danken heeft gehad, zullen wij beginnen met Sarcey's levensloop na te gaan.

Francisque Sarcey is 8 October 1828 geboren te Dourdan, een klein plaatsje in het departement Seine-et-Oise, niet zoo heel ver van Parijs. In een der nummers van het weekblaadje *Le Drapeau tricolore*, dat hij in den zomer van 1871 redigeerde, vertelt Sarcey, dat zijn grootvader een Lyonsche zijdewever was. Zijn vader had ook tot zijn achttiende jaar aan den weefstoel gezeten. Maar hij had eerst geleerd op een kloosterschool; in zijn vrijen tijd studeerde hij verder, onder de „Honderd dagen” nam hij dienst en toen hij na den val van Napoleon ontslagen werd,

kreeg hij de betrekking van ondermeester in een school te Parijs. Hij werkte voort en bracht het zoover, dat hij in het provincieplaatsje, waar Francisque geboren is, een kleine kostschool kon oprichten.

Rijk was vader Sarcey echter niet. Toch kreeg zijn zoon een klassieke opleiding en wel in het Lycée Charlemagne te Parijs waar hij gratis geplaatst werd. „Je payais ma pension en prix au concours”, vertelt Sarcey met een trots, die rechtmatig was. Want hij behoorde tot de beste leerlingen, en toen hij in 1848 examen deed voor de Ecole Normale, die toen nog in haar vollen bloei was en de kweekplaats van hen, die later in Frankrijk in de letteren, de wetenschap, de journalistiek, en ook in de politiek een belangrijke plaats zouden innemen, was hij de vierde van de ranglijst: alleen Taine, About en een derde waren hem voor.

Eigenlijk had vader Sarcey iets anders gedroomd voor zijn zoon. Hij wilde een artiest van hem maken. Wat, kwam er nog niet zoo veel op aan. Maar Francisque had zulke slechte oogen, dat van schilderen of beeldhouwen natuurlijk niets kon komen. Muziek dan! En dat was den vader, die een harts-tochtelijk liefhebber van muziek was, vooral van de opéra-comique, eigenlijk ook meer naar den zin. Nu was er natuurlijk te Dourdan, van waar tweemaal per week een oude omnibus naar Parijs liep, niet veel gelegenheid om muzikles te nemen. Het verhaal van zijn muzieklessen, die hij eerst kreeg van een ouden voorzanger; toen van een oud-fluitist van de legers van Napoleon, die hem zou leeren vioolspelen; daarna van een ex-opera-directeur, die te Dourdan een muziekvereniging oprichtte; en eindelijk van een pistonnist, die een fanfare-corps van leerlingen van het Instituut-Sarcey zou dirigeren, heeft Sarcey op heel gemakelijke wijze gedaan in zijn *Souvenirs de Jeunesse*. Een musicus is hij nooit geworden, zelfs niet door de lessen van den bekende Chev , den enthousiasten propagandist voor de methode Galin-Paris, van wien Sarcey zulk een aardig beeld heeft geteekend in dit deeltje herinneringen uit zijn jeugd. Z o  weinig aanleg voor muziek had hij, dat mevrouw Chev , die een zuster was van Paris, en die ook

haar leven gewijd had aan de verbetering en de uitbreiding van *de Methode*, op hem proeven nam met het stelsel. Als met iemand, die zoo weinig geschikt was om muziek te leeren maar zulk een zeldzame volharding had als Sarcey, de methode te kort schoot, dan moest zij verbeterd worden. Het is zeker nog al dwaas, wanneer men dit alles weet — en Sarcey, die er van hield over zich zelf te schrijven, heeft ook dit heel openhartig verteld — hem over muziek te hooren spreken met een zekere minachting, of zelfs, wat nog gekker is, hem er over te hooren oordeelen, wanneer hij het in zijn feulletons eens over een operette of over „*musique de scène*” heeft.¹

Had Sarcey dus zijns vaders liefde en aanleg voor muziek niet geërfd, iets anders had hij wel van hem overgenomen. Dat was de liefde voor de meesterstukken der Fransche letterkunde, vooral voor Racine, Regnard, Beaumarchais, en het meest van allen voor Molière. Als vader Sarcey, die goed las, 's avonds een stuk van een zijner geliefkoosde auteurs ten beste gaf, dan sloop Francisque het bed uit en verstopte zich in het bed van zijn moeder, dat achter in de kamer stond. Meestal hielden de ouders zich dan maar alsof zij niets merkten, en zoo maakte Sarcey al heel jong kennis met een groot deel van het oude repertoire. Dat zijn zoon, schrijvende over die tooneelwerken nog eens naam zou maken, dat heeft vader Sarcey nooit gedroomd.

Daaraan had Sarcey zelfs nog nooit gedacht, toen hij op de *Ecole Normale* was. Zoo goed als van zijn medeleerlingen, was het zijn ideaal onderwijzer en leeraar, wellicht later professor te worden. De *Université*, in 1850 doch slechts in naam afgeschaft, omvatte toen nog het geheele onderwijs in Frankrijk en oud-leerlingen der *Normaalschool* konden zoowel aan *lycées* als aan dorpsscholen benoemd worden, doch ook worden wat wij hoogleeraar (*professeur de faculté*) noemen. Aan de *journalistiek*, waarbij verschillende leden der zoogenaamde „*grande promotion*” van 1848 terecht zouden komen, dachten zij geen van allen.

Aan den anderen kant, hard werken voor het onderwijs deden

1. In een vers, geschreven toen hij leeraar was te Grenoble, zegt Sarcey o.a.:
Maitre des maitres, Boïeldieu. (*sic!*)

zij evenmin. Er werd meer gediscussieerd en gedebatteerd, door de meesten ten minste, dan gestudeerd. Men werd zoowat geheel vrij gelaten. Aan het einde van het eerste jaar moest men een examen doen, maar het idee dat zij daarbij zouden worden afgewezen, kwam Sarcey en zijn jaargenooten belachelijk voor. En dan kwam het eindexamen aan het eind van het derde jaar. Daarvoor moest gewerkt worden, want dat was niet gemakkelijk. Maar de eerste twee jaren werd er niet veel gewerkt voor de school. Men las wat men wilde. Vooral Voltaire was zeer geliefd; zijn helderheid, zijn eenvoud, zijn afwezigheid van rhetorica trokken deze „normaliens” aan; zij hadden een „sainte horreur de la phrase.” Chateaubriand konden zij niet uitstaan, zij waren dol op Stendhal. Sarcey heeft in zijn *Souvenirs de Jeunesse* het eenzijdige van die opvatting toegegeven en verteld hoeveel moeite het hem gekost heeft zich ook in te werken in Victor Hugo bijvoorbeeld. Toen hij van de Ecole Normale kwam en leeraar werd, was de achttiende eeuw voor hem „le grand siècle”.

Toen hij leeraar werd... ja, maar dat was nog zoo gemakkelijk niet gegaan. Wanneer men niet slaagde voor het eindexamen, „l'agrégation”, werd men gewoonlijk toch benoemd, alleen maar in een school van minderen rang en als onderwijzer voor een lagere klasse. Taine was bij zijn mondeling examen afgewezen, maar hij werd toch benoemd. Sarcey had niet eens mondeling examen mogen doen en zijn benoeming verscheen maar steeds niet in het *Journal de l'instruction publique*. Nu was er wel een verklaring te vinden voor het uitblijven der benoeming. Het was de gewoonte, dat de leerlingen der hoogste klasse van de Normaalschool op het einde van den cursus drie of vier weken les gingen geven aan een der Lycées te Parijs. De vaste leeraren, die deze lessen heetten te surveilleeren, namen gewoonlijk vacantie en lieten hun aanstaanden collega's het veld vrij. Sarcey profiteerde daarvan om zijn jonge, wilde, zeker nog al revolutionnaire denkbeelden — het was in 1851 — in opgewonden taal in te prenten aan een klasse van jongens, wier vaders, meestal clericalen en bonapartisten, van zulk onderricht voor hun zoons volstrekt niet gediend waren. Het resultaat was

een klacht bij den minister, het bezoek in de les van een commissie die — Sarcey was gewaarschuwd — niets verkeerd opmerkte maar desniettemin toch de weigering van den minister zulk een anarchistisch element toe te laten in de Université. Door voorspraak van anderen werd Sarcey eindelijk aangesteld: hij werd benoemd tot leeraar van de derde klasse aan het Lycée te Chaumont, een kleine plaats in het oosten van Frankrijk

Als het Sarcey bij het onderwijs niet is meegevallen, dan is dat slechts gedeeltelijk aan hem te wijten. Terwijl vroeger de onderwijzer in Frankrijk nog al vrij gelaten werd, was na 1850 de geest der centralisatie vaardig geworden over de Université. Men kent de aardigheid van den Franschen minister van onderwijs die er trotsch op was, dat hij op ieder uur van den dag kon zeggen, dat op dat oogenblik in heel Frankrijk op alle scholen dezelfde les uit hetzelfde leerboek werd behandeld. En bovendien was na de revolutie van 1848 de reactie ingetreden. De bourgeoisie had den angst gekregen voor het roode spook en was den clericalen in de armen gevlogen. De geestelijkheid had trouwens reeds lang gewerkt om de baas te worden over het onderwijs en had zich meester weten te maken van de meeste hooge posten, waardoor zij het geheele onderwijzend personeel in haar macht kreeg.

Thans volgden allerlei administratieve maatregelen, welke natuurlijk op jonge enthousiasten, zooals Sarcey, die vol ambitie en met grooten ijver zijn onderwijs begonnen was, den indruk maakten van plagerijen en dit ook meestal waren. Hij trachtte zijn leerlingen, die soms om hem heen stonden terwijl hij op hun bank zat, liefde voor hun studie bij te brengen en hij slaagde daarin. Maar hij hield zich niet aan rooster of programma en de geregelde gang van het onderwijs leed daaronder. Dit werd Sarcey niet op de verstandigste manier aan het verstand gebracht. Hij vond het plagen en plaagde terug. Er kwam een circulaire van den minister, die voorschreef, dat, met nog heel wat meer, dagelijks ook de vorderingen van elken leerling moesten worden omschreven. Toen Sarcey zeide, dat hij daartoe geen kans zag, kreeg hij ten antwoord dat het bevel van den minister

moest worden opgevolgd en bedacht hij een reeks bijvoegelijke naamwoorden, die elkaar op den bedoelden staat geregeld opvolgden: Maandags waren het „snelle” vorderingen, Dinsdags „buitengewone”, Woensdags „ongehoorde” enz. Dat wekte natuurlijk de woede op van de autoriteiten.

In 1851, na den 3den December, is Sarcey op het punt geweest zijn ontslag te nemen. Het was, toen van de onderwijzers na den staatsgreep een nieuwe eed gevorderd werd. Alleen door zijn besluiteloosheid heeft hij toen niet geweigerd. Maar lang is hij te Chaumont toch niet gebleven. Op een circulaire van den minister, waarin het onderwijzend personeel verboden werd een baard te dragen, antwoordde Sarcey, die zijn baard altijd had laten groeien, met een dwaas smeekschrift aan den rector. Deze was woedend, zond het stuk — Sarcey's eerste artikel! — op naar den minister en eischte het ontslag van den rebel. De minister nam het minder hoog op, maar vond toch een straf wel noodig: de schuldige werd verplaatst naar Lesneven in Bretagne, waar hij wel de klasse „de rhétorique” mocht onderwijzen, maar aan een dorpsschool.

Toch is deze straf voor Sarcey het tegendeel van een straf gebleken. De school te Lesneven was eigenlijk meer een seminarie dan een staatsschool, het onderwijzend personeel bestond uit priesters en jeugdige seminaristen; de minister benoemde hen wel, maar hield zich heelemaal aan de voordracht van den geestelijke, die de school bestuurde. Alleen voor de „classe de rhétorique” benoemde hij zelf den leeraar. Een Voltairien, als Sarcey was, kwam daar dus wel vreemd terecht. Maar die geestelijken bezaten blijkbaar een groote mate van verdraagzaamheid; Sarcey werd geheel vrijgelaten in zijn onderwijs, de directeur bood hem den sleutel aan van zijn tuin, een echten „jardin de curé”, waarin Sarcey uren liep te lezen; hij werkte veel, las o. a. Aristophanes, studeerde tegen het eind van het jaar den leerlingen *Les Fourberies de Scapin* in, waaruit hij de vrouwenrollen verwijderd had, en behield, dat was wel de hoofdzaak, onder dat alles zijn onverstoortbaar goed humeur.

Maar men had nog wel wat anders om het hem onaangenaam te maken. Het verblijf te Lesneven was zoo weinig een straf

gebleken, dat Sarcey gevraagd had nog een jaar op de strafplaats te mogen blijven. Dat werd, hoewel zijn verzoek heel openhartig en beleefd gedaan was, als een onbeschaamdheid beschouwd: de minister meende dat Sarcey den spot dreef met de hem opgelegde straf, en droeg hem de „classe de grammaire” op te Rodez, ergens in het zuiden.

Nu was de straf gevoelig genoeg. Sarcey begon in de café's te loopen, speelde, werd verliefd of deed alsof hij het was, in één woord verveelde zich en zocht op alle manieren de verveling te verdrijven. Natuurlijk zullen zijn lessen wel niet best geweest zijn. Intusschen moest hij werken voor het „examen d'agrégation”, dat hij nog altijd niet gedaan had. Veel deed hij er niet voor, doch hij slaagde. Bijna had zijn gebrek aan vormen nog alles bedorven; hij kwam de eerste maal voor de commissie in een oude jas, een overhemd met roode strepen en een gekleurde das. Gelukkig werd zijn vriend About gewaarschuwd en zorgde deze, dat Sarcey de tweede maal behoorlijk voor den dag kwam, zelfs met handschoenen... in de hand. Want ze aan te trekken; daartoe had zelfs About hem niet kunnen krijgen.

Na zijn examen werd Sarcey te Grenoble geplaatst, waar hij drie jaar gewerkt heeft. Toen hij er aankwam, was hij met zijn positie zeer tevreden, dacht er alleen aan langzamerhand wat promotie te maken en eens, na 35 jaar, gepensioneerd te worden. Was niet het woord, waarmede zijn vader hem telkens gekalmeerd had, wanneer de gal bij hem overliep: „Songe à ta retraite”? Maar de administratieve plagerijen hielden aan, de minister, beweert Sarcey, had er plezier in het onderwijs te desorganiseeren alleen om zijn personeel te plagen. Sarcey was van nature ook lastig, verzette zich openlijk of in stilte en had telkens onaangenaamheden. Te Grenoble vond hij natuurlijk meer mensen om mee om te gaan, dan in de kleine plaatsjes, waar hij tot nu toe geweest was. Zijn aangeboren verlegenheid, die door zijn bijziendheid zeer verergerd werd, daarbij zijn minachting voor de vormen van de deftige wereld, en een groote losheid van taal, maakten dat Sarcey in deftige kringen niet spoedig werd opgenomen. Die laatste eigen-

schap, nog merkbaar in zijn artikelen — men denke aan zijn proces met het *Petit Journal* — had hij geërfd van zijn grootmoeder van moederszijde, een zeer vrome, legitimistische markiezin, die bekend was om haar gepeperde aardigheden en ruwe uitdrukkingen. Maar zijn goed humeur, zijn opgewektheid, zijn geestigheid maakten hem ten slotte ook in het wel wat stijve, zelfs eenigszins précieuse provincie-milieu tot een gezienen gast. Sarcey heeft altijd groote waardeering behouden voor het publiek der provincie; in zijn *Souvenirs* vertelt hij, dat hij zich dikwijls meer tot deze lezers richt dan tot die te Parijs.

Intusschen waren het niet alleen de onaangenaamheden in zijn betrekking, die Sarcey lossen deden worden van de Universiteit en het onderwijs. Hij was in een vacantie te Parijs geweest, had gezien hoe zijn vroegere kameraden, About in de eerste plaats, Weiss, Prévost-Paradol, Taine, zich daar vooral in de journalistiek een naam en een positie maakten. En dadelijk was het denkbeeld bij hem opgekomen: Waarom ik ook niet? Nog te Parijs greep hij een pen, schreef een artikel over hetgeen hij het best kende, het leven in de provincie, en op aanraden van About zond hij het naar den *Figaro*. Het was geteekend Satané Binet. De Villemessant, die niet lang geleden den *Figaro* had opgericht — het blad verscheen toen nog slechts tweemaal 's weeks — moedigde jonge mensen, in wie wat zat, altijd aan; het artikel van Satané Binet werd geplaatst. Sarcey schreef een tweede, een derde en een vierde en allen verschenen op een goede plaats in den *Figaro*. Het vijfde werd niet opgenomen, evenmin als de twee volgende. Sarcey begreep er niets van. Later heeft hij de uitlegging gehad, die tevens een les voor hem was om niet zoo vlug te zijn met heftig, ruw afkeuren van het werk van anderen. Hij had op een mooien dag aan den hoofdredacteur van den *Figaro* geschreven, dat er aan de redactie een stommeling was, die geen woord Fransch kende enz. Ongelukkig was die stommeling de secretaris der redactie, die de brieven openmaakte. Hij wierp dit briefje van Satané Binet eenvoudig in de prullemand en al wat daarna met diezelfde onderteekening in zijn handen kwam ging ongelezen denzelfden weg.

Had de medewerking aan den *Figaro* dus blijkbaar opgehouden, er kwam weldra gelegenheid voor Sarcey in een klein blaadje, dat te Grenoble uitkwam, onder verschillende pseudoniemen zich te blijven oefenen. Daarna wilde de hoofdredacteur van een Lyonsche courant den onbekenden medewerker van het kleine blaadje aan zijn blad verbinden. Anderen zagen dus blijkbaar een journalist in hem. Nog aarzelde hij. Maar niet lang daarna kwam hij te Parijs en besloot bij den *Figaro* te gaan vragen naar de niet-verschenen artikelen van Satané Binet. Bevend van angst, nu hij weldra voor den grooten Villemessant zou staan, opende hij de deur van het bureau. Daar zat in een klein kantoortje achter een traliewerk een oud mannetje, de kassier van den *Figaro*. Dezen vroeg Sarcey naar den heer De Villemessant. Op eens klonk achter hem een stem: „Dat ben ik, wat verlangt u van mij?”

Terwijl hij zijn hoed in zijn handen ronddraaide en de oogen niet durfde opslaan naar den vreeselijken man, den verbazenden impresario, over wiens duels, avonturen, grappen heel Parijs sprak, zeide Sarcey: „Ik heb onder den naam Satané Binet artikelen aan den *Figaro* gestuurd.”

Op eens veranderde De Villemessant. „Wat, ben jij dat? Wel, ik zoek je al een heelen tijd! Ik heb aan About gevraagd wie je was, maar die wou het niet zeggen. Zoo, zoo! Nu, u is een geboren journalist, u hebt talent, kom maar aan den *Figaro*.”

Zoo ging het voort met vroolijke bonhomie maar op een brommerigen toon. De Villemessant lachte heel hard toen hij hoorde hoeveel Sarcey verdiende en zeide dat hij zijn ontslag moest nemen. Dat kon niet, beweerde Sarcey, hij moest in ieder geval den cursus afmaken. Maar hij vroeg of hij geen artikelen uit Grenoble kon sturen. Daar wilde Villemessant niet van hooren. Journalist kon men alleen zijn in Parijs. En toen Sarcey bleef weigeren, werd hij boos en vroeg bruusk aan den kassier: „Legendre, heb je de rekening klaar van Satané Binet?”

Sarcey beweerde wel dat hij niet op betaling had gerekend, maar met een gebaar tot afscheid beduidde De Villemessant hem

dat copy aan den *Figaro* altijd betaald werd. Legendre betaalde hem zeventien blinkende louis en Sarcey had het bewijs in zijn hand, dat hij zijn brood kon verdienen door zwarte letters te zetten op wit papier. Hij vroeg aan het eind van den cursus een jaar verlof buiten bezwaar der schatkist en toen dit geweigerd werd, nam hij zijn ontslag en vertrok naar Parijs met driehonderd francs in den zak, vast besloten journalist te worden.

Het is hem gelukt. Maar gemakkelijk is het niet gegaan. Hij heeft verbazend hard moeten werken. Menig artikel heeft hij, op raad van About, verscheurd, nadat hij er dagen aan gewerkt had. Maar hij heeft volgehouden. Een zijner sterkste karaktertrekken was, zooals hij het zelf noemt, een „ténacité de bouledogue”. Als hij zich eenmaal voorgesteld had iets te bereiken, gaf hij het niet op. Daarbij kwam een zeer groote werkkraft en niet minder werklust. Zijn *Souvenirs de Jeunesse* heeft Sarcey opgedragen aan zijn dochter. In die opdracht vindt men deze woorden: „Ik heb veel gewerkt, mijn kind, en ik werk nog verbazend veel. Men moet werken in het leven; dat is het eenige dat goed en waar is in de wereld. Werken heeft mij heel wat dwaasheden bespaard en mij getroost over die welke ik begaan had.”

Zelden heeft iemand zoo dikwijls, zoo bij de minste aanleiding, en zoo veel geschreven over zich zelf, als Sarcey. Als hij zich zelf gekend heeft — en hij beweert dat hij door zijn bijziendheid van zelf meer naar binnen dan om zich heen heeft gekeken en daardoor veel over zich zelf heeft nagedacht — dan kennen wij hem ook. En dan had Sarcey wel een eigenaardig karakter. Dan was hij de goedigheid zelf, iemand, die eenvoudig niet „neen” kon zeggen, met wien men kon doen wat men wou. En aan den anderen kant lastig, heftig, altijd klaar om oppositie te voeren. Het duurde lang voordat hij een besluit nam,¹ maar had hij het genomen en er een begin van

1. Die besluiteloosheid, die onzekerheid in het partij kiezen, gedeeltelijk voortkomende uit de behoefte om het voor en tegen beide te laten wegen, heeft About eens vermakelijk gekarakteriseerd. Het was nog op de Ecole Normale. De klasse van Sarcey meende, dat zij zich te beklagen had over de verwarming

uitvoering aan gegeven, dan bleef hij nooit halverwege staan. Hij was zeer strijdlustig: in een woordenstrijd kon hij soms zeer scherp zijn, zijn antwoord had hij dadelijk bij de hand. Langzamerhand heeft hij wel veel van die scherpte afgelegd en geleerd zoo te antwoorden, dat zijn tegenpartij niet beleedigd behoefde te zijn maar zich, blijkens het gelach aan de zijde van Sarcey, toch niet anders dan als verwonnen kon beschouwen. Hij had plezier in zulk een pennestrijd: het prikkelde en amuseerde hem al van te voren als hij er een zag aankomen. En hij was een eerlijk, openhartig tegenstander, van een rondheid, die paste bij zijn eenigszins ruwe manieren, zijn losse taal, zijn plezier in wat men Rabelaisiaansche aardigheden zou kunnen noemen.

Hij had een neiging om te moraliseeren en te filosofeeren, gedeeltelijk het gevolg van zijn zoo totaal onpractische opleiding, die maakte, dat hij niets van de wereld kende, toen hij van de Normaalschool kwam. Maar langzamerhand is hij een zeer praktisch mensch geworden. Hij heeft zich in de journalistiek, in al de verschillende bladen waarin hij heeft geschreven, bezig gehouden zelfs met de meest eenvoudige quaesties en zocht dan altijd naar een praktische oplossing. Zoo heeft hij op het laatst van zijn leven menig „grain de bon sens” in den *Figaro* gewijd aan de bekende quaestie van den „sou du franc”, de voordeelen die dienstboden te Parijs hebben van hetgeen zij, ook à contant, voor hun meesters koopen. Daarover kreeg hij dan van alle kanten brieven, van dames, van dienstboden, van winkeliers en van andere belangstellenden, en menig briefje, door hem overgeschreven, en zeker wel wat aangekleed ook, verscheen gedrukt en vormde soms met een enkele op-

van haar lokaal. De jongelui haalden de grap uit, allen voor dood, bevroren, op de banken te gaan liggen, toen de leeraar binnenkwam, en toen daarna in een gedicht, waarin ieder zijn meening over den machinist heette te zeggen, de grap bezongen werd, voerde About Sarcey aldus in:

Francisque, en faisant sa moue

Dit: »Est-il sage? est-il sot?”

Il fait froid, mais il fait chaud:

Je le blâme et je le loue,

Et l'administration

A tort, bien qu'elle ait raison.

merking een heelen „Grain” of „Fagot”. Sarcey maakte zich van die kleine stukjes wel eens wat gemakkelijk af in den laatsten tijd.

Zoo schrijvende, dagelijks in aanraking met zijn lezers, altijd quaesties behandelend, die het gros der lezers interesseerden, heeft hij zich bij hen geliefd gemaakt. „La chronique”, schreef hij — en „chroniqueur” was wel zijn eigenlijke deel van het vak van den journalist — bestaat in het filosofeeren over een meer of minder beteekenend feit uit het dagelijksch leven.” Zoo heeft hij het toegepast. Als een dame hem schreef, dat het zoo moeilijk was in een bemodderde fiacre te stappen zonder haar rokken vuil te maken, dan vertelde Sarcey dat in zijn volgend artikel en filosofeerde er over door — wij hebben reeds gezien, dat hij door een artikel over de lafheid van zelfmoord een arme vrouw er van terug gehouden heeft een eind aan haar leven te maken.

Er is een factor, dien ik nog niet genoemd heb en die toch zeker een der belangrijkste oorzaken van zijn succes geweest is: hij ging zijn lezers niet te hoog. In zijn *Souvenirs d'âge mûr*, waarin hij verteld heeft, hoe hij „conférencier” is geworden, geeft Sarcey als een der eerste regels voor het houden van „conférences”: Vertel den menschen geen nieuwe, geen origineele, geen paradoxale dingen. Vertel ze wat ze al weten, maar zeg het hun zoo alsof het iets nieuws was. Dan zijn de menschen het met u eens en ze zijn verrukt over u omdat ge zulke juiste dingen zegt. Sarcey zegt er bij, dat men om die bekende dingen goed te zeggen, ze toch zelf moet hebben gevonden en zich er alleen maar niet moet van laten terughouden ze te zeggen, omdat ze oud zijn. Maar dat laat ik voor het oogenblik daar, de hoofdzaak is: zeg geen nieuwe, verrassende dingen, die de menschen in verwarring brengen.

Dien regel heeft Sarcey toegepast op de journalistiek zoo goed als in zijn conférences. Wat hij schreef, was gemakkelijk te begrijpen, eenvoudig, was verstandige taal: hij was „le prince du bon sens” zooals hij genoemd is en zich liet noemen. Lemaître heeft hem zelfs eens „l'archevêque du bon sens” genoemd. Het is jammer, dat Sarcey in een boekje, getiteld *Le Mot et*

la Chose, waarin hij eenige artikelen over de beteekenis der woorden, die in de *Illustration* gestaan hadden, heeft verzameld, niet ook de uitdrukking „bon sens” heeft besproken. Zooals een aantal woorden, die in dit deeltje behandeld worden, „bourgeois” bijvoorbeeld en „sérieux”, heeft „bon sens” verschillende beteekenissen, al naar het verband waarin, den toon waarop het gezegd wordt. Het kan een loftuiting, het kan ook een uitdrukking van minachting zijn. Als Lemaitre het gebruikt van Sarcey heeft het iets van beiden, zweeft tusschen goed- en afkeuring in; toen Catulle Mendès in het venijnige artikel, waarin hij Sarcey uitluidde, schreef dat hij „monté sur Bon Sens, son âne, le roi d’Yvetot de la littérature dramatique” werd, was er hierin niets vleijends. En zoo ging het met anderen ook; al naar gelang zij de niet hoogvliegende maar heel verstandige journalistiek van Sarcey bewonderden of minachtten, gebruikten zij „bon sens” in goede of slechte beteekenis.

Bij een groot deel van zijn werk voor de dag- of weekbladers bewees dat gezond verstand hem goede diensten. Wanneer hij schreef over de waterleidingmaatschappij, wier meters niet juist werkten, en dergelijke onderwerpen; ook in zijn artikelen, ingegeven door zijn „horreur de la magistrature”, die zijn sterkste, heftigste hartstocht is geweest in de journalistiek, of door zijn haat tegen de clericalen, was zijn slagvaardig, koel verstand een groote kracht. Wij hebben gezien, dat het hem volgens zijn eigen verklaring zooveel moeite gekost heeft zich in te werken in een woordkunst als die van Victor Hugo; Catulle Mendès beweert, dat Sarcey die kunst nooit begrepen heeft; zeker is, dat hij er nog niet veel voor voelde in 1871, toen hij twaalf weken lang die 32 kleine bladzijdjes volschreef, die samen het eerst te Versailles, later, toen de orde te Parijs hersteld was, te Parijs verschenen blaadje *Le Drapeau tricolore* vormden. In een dezer nummers, gewijd aan de bestrijding der Commune en van de radicalen, die hij overwonnen communisten, brandstichters en steunpilaren van de Internationale noemt, is Sarcey Victor Hugo aangevallen met zulk een heftigheid, zulk een totaal gemis aan waardeering van den dichter, die toch dezelfde

man was als de schrijver van *Napoléon le Petit* en als de politicus van 1871, dat de verdediger van orde en wet hier wel alle gevoel voor het Sublieme had verloren. Als staaltje van Sarcey's heftigheid haal ik aan:

„Het is de manie van dezen ex-groot man, *ci-devant seigneur de Bartas*, nu burger Hugo, altijd het symbool te wezen van het doet er niet toe wat.

„Hij was eertijds het symbool van de romantiek, en niemand heeft ooit geweten wat de romantiek was; hij zelf minder dan iemand anders, want hij heeft de gaaf alles te verwarren wat hij verklaart; het is de „dubbele wartaal”, waarvan Voltaire spreekt, waaruit noch de lezer noch de schrijver wijs kunnen worden.” Zoo gaat het voort: „hij die zooveel gesproken heeft van „panaches”, die er zooveel gebracht heeft in zijn proza en zijn verzen, hij is geëindigd met zelf een reusachtige „panache” te worden”; „wij weten wel dat Victor Hugo slechts een „vieux pitre”, een „saltimbanque usé” is; een „pauvre homme, versification à part, tout gonflé de phrases creuses”, enz. enz.

Zelfs wanneer dit alles geschreven is in de opwinding van het oogenblik, onder den invloed van de heftigste politieke beweging, dan is het nog wel wat heel sterk; deze „pitre” was de toen 69jarige dichter van de *Orientales* en de *Feuilles d'Automne*.

Men zal na het bovenstaande wel aannemen, dat Sarcey, ten minste in het jaar 1871, nog zeer heftig kon zijn: er is anders nog een irade in n^o. 8 van *Le Drapeau tricolore*, tegen een zekeren Rouland, die minister, directeur van de Fransche Bank enz. geweest is, welke een prachtig staaltje van schelden oplevert. Sarcey was echter blijkbaar in dien tijd zijn pen niet geheel meester, hij moet toen ook eens geschreven hebben, dat hem, toen hij buiten Parijs kwam het „Ja, ja,” der Pruisische soldaten zoet in de ooren klonk, waarmede hij den Duitschers de voorkeur gaf boven de Commune-mannen.

Zeker klopt zulke heftigheid niet met de denkbeelden later door Sarcey verkondigd over de verdraagzaamheid, die de journalist moet bezitten. In zijn in 1885 verschenen *Souvenirs de Jeunesse* komt hij meermalen daarop terug; eens spreekt hij

zelfs van „de noodzakelijkheid de uitdrukking van zijn denkbeelden te verzachten, zich te matigen en ten minste onder een aangename vorm te verbergen wat er in de gedachte zelf te scherp en te meesterachtig is.” Het is waar dat Sarcey in zijn *Souvenirs d'âge mûr* ook zegt, dat hij het scherpe in zijn optreden eerst langzamerhand is kwijtgeraakt.

Waar men hem het meest verweten heeft dat hij overal den maatstaf van den „bon sens” aanlegde, is in zijn tooneelkritieken. In 1859, al vrij spoedig dus, werd Sarcey tooneelcriticus van de *Opinion Nationale*, in 1867 ging hij over naar den *Temps* en sedert den 3den Juni van dat jaar tot den 8sten Mei 1899 toe heeft hij iedere week zijn tooneelfeuiltoon geschreven, uitgezonderd een paar weken in 1884, toen hij een oog-operatie moest ondergaan. Men was er zoo aan gewend Maandags zijn feuilleton in de *Temps* te vinden, dat volgens het verhaal, op 15 Mei jl. een man te Parijs aan zijn vrouw bewees, dat het geen Maandag was, aangezien er geen tooneelkroniek in den *Temps* stond. Als er geen voorstelling geweest was, waarover te spreken viel, behandelde hij quaesties, die met het tooneel in verband staan. Zoo herinner ik mij een aantal feulletons geheel of gedeeltelijk gevuld met beschouwingen over de uitspraak van de stomme *e* in het vers, een onderwerp waarover Sarcey van alle kanten brieven kreeg, die dan weer het uitgangspunt werden van nieuwe besprekingen. Maar of het zulke onderwerpen waren of de wel eens zes voorstellingen, welke hij in een week had bijgewoond, die er in besproken werden, Sarcey's feuilleton verscheen geregeld, twaalf dikwijls hooge feuilleton-kolommen groot.

Men bedenke eens even wat het beteekent, dat dezelfde man, in dezelfde courant, over hetzelfde onderwerp 32 jaar lang zijn meening heeft kunnen zeggen. Wie het van den beginne met zijn denkbeelden niet eens was, of het met zijn wijze van uitdrukking niet kon vinden, heeft hem natuurlijk niet gelezen. Maar het gros der lezers was zoo niet. Sarcey schreef opgewekt en aardig; hij was duidelijk en verstaanbaar voor iedereen, hij verkondigde geen paradoxale denkbeelden. Bovendien gaf hij een vaste mee-

ning over stukken en spel: met de pen in de hand aarzelde Sarcey niet.

Zoo schrijvende in een veelgelezen blad moest hij wel zijn kring krijgen van lezers, die niet meer buiten hem konden, die op hem vertrouwden, voor wie zijn woord gezag had en die langzamerhand zijn naam als criticus bekend maakten. Het is gemakkelijk te begrijpen hoe het gegaan moet zijn: „Dat schijnt een mooi stuk te zijn,” zal een lezer van den *Figaro* of den *Matin* gezegd hebben, den dag na een première. „Het is mogelijk,” zal hij ten antwoord gekregen hebben van zijn vriend, den *Temps*-lezer, „wij zullen zien wat Sarcey er Maandag van zal zeggen.” En zoo is het gezag van Sarcey steeds toenomen en is hij op tooneelgebied „le critique national” geworden.

Het is niet juist, dat hij zich altijd gericht heeft naar het publiek. Hij heeft dikwijls stukken bestreden, artiesten gekapitteld, die het publiek blijkens het bezoek goed vond, of omgekeerd. Maar ook is het Sarcey meer dan eens gebeurd, dat hij, wanneer „le public qui paye” hem zoo ongelijk gaf, het stuk nog eens ging zien, dat hij zocht naar de reden van dit verschil van meening en toegaf, dat hij zich geheel of gedeeltelijk vergist had — iets waardoor zijn lezers natuurlijk zeer gevleid waren. Bleef hij bij zijn opinie, dan zeide hij dat ook, en dan lag het verschil meestal aan een kleinigheid, aan den smaak van het publiek voor een mooie mise-en-scène, waartegen Sarcey meer dan een hevige campagne heeft gevoerd of iets dergelijks. Ook zal hij wel het publiek eens op een of ander punt vóór geweest zijn. Maar het is wel waar, geloof ik, wat Faguet na Sarcey's dood van hem geschreven heeft, dat „il était né public, il était né foule.” Hij schreef als vanzelf wat het publiek voelde; hij vertelde het vanzelf wat het reeds wist.

Een groote kracht van Sarcey was ook zijn eerlijkheid. Hij was niet bang op zijn meening terug te komen. Hij zocht dikwijls op, wat hij vroeger over een stuk geschreven had en controleerde zich zelf. En dan nam hij het publiek in zijn vertrouwen, vertelde over zich zelf, hoe hij tot die andere opvatting gekomen was, en won ook daarmee heel wat vrienden en bewonderaars.

En zijn denkbeelden over het tooneel? Sarcey heeft ze niet afzonderlijk meegedeeld, men moet ze opzoeken uit zijn tooneel-feuilletons. Die na te lezen is natuurlijk een onbegonnen werk. Maar als men ze een jaar of tien vrij geregeld heeft gelezen, heeft men toch wel eenigszins een indruk er van.

Wat Sarcey blijkbaar vooral verlangde, waren goed in elkaar gezette, knap gemaakte stukken. Wat niet echt *tooneel*-werk was, wilde hij op de planken niet zien. Dikwijls kan men bij hem lezen: het is dit, het is dat, het is heel mooi en heel aardig, „mais ce n'est pas du théâtre.” Van hem is de bekende uitdrukking „la scène à faire.” Als een auteur zulk een tooneel, dat Sarcey logisch zag volgen uit den opzet en den loop van het drama, verzuimd had, dan vergaf Sarcey hem dat niet. Scribe was dan ook een zijner meest bewonderde auteurs. Ook Sardou stond bij hem in hoog aanzien.

De logica, die Sarcey van den tooneelschrijver eischte, was niet die der feiten van het dagelijksch leven. Sarcey wist, dat men op het tooneel zekere conventies moest aannemen. De werkelijkheid is misschien in geen enkele kunst te bereiken — gesteld al dat een kunstenaar zou willen trachten haar weer te geven — maar op het tooneel minder dan in iedere andere kunst. In den roman is het al niet mogelijk het geheele denken en voelen van een persoon, zelfs maar één dag lang, te beschrijven; ons doen in het dagelijksch leven, zelfs op de meestbewogen dagen van dat leven, is niet dramatisch. Maar men kan meer of minder geven om waarschijnlijkheid, meer of minder oordeel eischen bij het kiezen der tooneelen, die de tooneelschrijver als representatief, als de synthese van het doen der menschen te zien geeft. Hier stelde Sarcey, meen ik, minder eischen dan aan de logische ontwikkeling der karakters. Hij verlangde, dat die goed opgemerkt en geteekend waren. Hij was zeer gelukkig, wanneer hij in een amusante, geestige klucht, van Feydeau of Bisson bijv., een fond van waarheid kon ontdekken, wanneer zulk een stuk berustte op een menschkundige opmerking. Dat gaf er een schijn van waarheid aan.

Van het nieuwste realisme, het naturalisme op het tooneel, heeft Sarcey niet willen weten. Niet alleen niet van „la pièce

rosse", die nog een apart onderdeel van het realistische genre vormt, ook niet van het realisme in stukken als *Blanchette*. Evenmin vroeg hij waarheid in historische stukken. In een zijner laatste tooneel-feuilletons vindt men over historische waarheid op het tooneel deze woorden: „La vérité au théâtre c'est ce que M. Tout-le-Monde croit vrai.”

Een genre, dat bij Sarcey goed stond aangeschreven, was de klucht. Hij was goedlachs, en al was een grappige *farce* voor hem niet de hoogste tooneelkunst, hij was er ver van af ze te verachten. „J'ai ri, me voilà désarmé” kan men in zijn tooneelkronieken nog al eens vinden. Een hoog aesthetisch genot zocht hij, geloof ik, niet in den schouwburg, evenmin trouwens als het gros zijner lezers. Van de vaudeville, die in zijn jeugd gebloeid heeft, de vroolijke vaudeville met zang, met een handige intrige, en waarin alles netjes op zijn pootjes terecht komt, heeft Sarcey blijkbaar genoten. Dat kwam duidelijk uit een jaar of wat geleden, toen, ik meen in het Odéon, eenige dier oude stukken weer voor den dag werden gehaald, eigenlijk als antiquiteiten. Sarcey heeft geen dier voorstellingen verzuimd.

Trouwens, al wat op klassieke voorstellingen leek, had altijd Sarcey's volle ingenomenheid. Als de Comédie-Française, het voorwerp van zijn bijzondere belangstelling, van zijn zorg bijna, des zomers het oude repertoire speelde, dan was Sarcey, die jaren en jaren lang, letterlijk avond aan avond naar den schouwburg ging, een geregeld bezoeker. Dan schreef hij zijn feuilleton over het een of ander stuk van Racine, Molière, Regnard — de schrijvers, die hij al zoo jong had leeren kennen, door de voorlezingen van zijn vader —; over de wijze van spelen, de opvatting der artiesten — waarbij dan vele herinneringen aan beroemde tooneelspelers, die hij in diezelfde rollen gezien had, te voorschijn kwamen —; over de ontwikkeling der jonge acteurs, die daar leerden spelen in stijl en volgens de traditie. „Het répertoire,” dat nog altijd zeer in trek is, bij de Fransche burgerklasse vooral, was een van Sarcey's stokpaardjes. Hij heeft, zooals hij zelf ergens zegt, menige campagne gevoerd voor „le grand art”.

Of misschien niet het drama, het echte Fransche drama van een Dumas père bijv. toch nog meer zijn sympathie had? Hij kende de oude tragedie door en door, hij kon zulk een treurspel dissequeeren, het transponeeren op hedendaagsche menschen en toestanden.... zoodat men er bijna een gemis aan eerbied in begon te vinden. Men ging vragen of hij de schoonheid van het geheel wel voelde, hij die het zoo zocht in de onderdeelen. Merkwaardig in dit verband is een zinnetje uit zijn *Souvenirs d'âge mûr*: „Je ne puis m'élever à l'ensemble qu'en m'aidant du détail.”

Ik kom nog eens terug op het artikel van Catulle Mendès na Sarcey's dood, geschreven, naar het heet, met de „gematigdheid die passend is bij een open graf,” maar niettemin zoo scherp, dat slechts felle haat het kan hebben ingegeven. Maar zelfs wanneer men met groote partijdigheid, misschien met gekwetste eigenliefde rekening houdt, dan blijven in dit artikel nog over deze beschuldigingen: Sarcey heeft slechts het middelmatige begrepen, bewonderd en liefgehad; hij was de eeuwige vijand van al wat groot, mooi, stoutmoedig is; hij heeft Balzac, Hugo, de Musset, Flaubert, hij heeft Shakespeare niet begrepen; in de mindere schrijvers als Dumas fils, Angier en Sardou heeft hij slechts mooi gevonden wat zij hadden overgenomen van Scribe. En deze tweede: hij was altijd en overal de vijand van het Nieuwe en het Jonge, hij heeft zich woest verzet tegen alle Aankomenden, hij was een hardnekkige Uitdoover van Rijzende Zonnen.

Dit laatste, dat moeten wij dadelijk doen uitkomen, is zeker niet waar, wanneer men daarbij denkt aan jonge mannen, die in de journalistiek of op het tooneel hun loopbaan begonnen en Sarcey's hulp en steun inriepen. Sarcey was altijd bereid iemand te helpen en velen zijn hem zeer dankbaar geweest voor zijn hulp; Larroumet, die hem als criticus van den *Temps* is opgevolgd, heeft er bij zijn begrafenis van getuigd.

Maar Mendès bedoelt zeker ook meer dit, dat Sarcey hen niet heeft aangemoedigd, die in de kunst nieuwe wegen zochten, die nieuwe vormen voor haar vonden, die een hogere, een fijnere, een inniger, in ieder geval een andere schoonheid zagen

dan de oude, overgeleverde. En er is, het is niet tegen te spreken, veel waars in de beschuldiging. Zij wordt al waarschijnlijk, wanneer men Sarcey — in zijn *Souvenirs d'âge mûr* — hoort zeggen, dat hij de dichters der nieuwe scholen maar een matige liefde toedraagt en ze niet altijd begrijpt. Maar men behoeft maar eenige feuilletons te lezen, waarin een stuk wordt behandeld van Ibsen of Björnson, iets van Maeterlinck of Hauptmann, ook werk van de Franschen die Antoine, vooral in den beginne, of Lugné-Poe heeft opgevoerd, om terstond te bemerken; dat Sarcey al heel weinig waardeering voor deze nieuwe kunst heeft, dat hij nauwelijks moeite doet er in te komen.

En wat het eerste verwijt aangaat — dat Sarcey maar weinig eerbied had voor den schrijver van *Ernani* en *Ruy Blas*, hij moge dan op lateren leeftijd op politieke dwaalwegen geraakt zijn, hebben wij gezien; dat hij Shakespeare niet begreep is een feit en eveneens, dat hij het poëtische in De Musset niet gevoeld heeft. Larroumet, die zijn vriend was, heeft het na Sarcey's dood in gansch andere woorden, en in een artikel vol waardeering en bewondering, toch ook gezegd: „Sarcey was een „bourgeois” (dit is, geloof ik, niet heelemaal een burgerman) en een onderwijzer. Hij had de goede en de slechte hoedanigheden van beiden; hij hield van wat fatsoenlijk, verstandig en regelmatig is. Hij was even gauw ontroerd als in een vroolijke stemming gebracht, maar terwijl hij er van hield tranen te lachen, had hij niet gaarne dat men hem te veel sterk gevoel te slikken gaf. Hij voelde diep voor poëzie, van de heldenvereering van Corneille af tot de bevalligheid van Marivaux toe; maar die van Shakespeare, of zelfs van De Musset liet hem koud.”

Zoo is het gekomen, dat hij voor de aanhangers der nieuwere richtingen in de litteratuur de incarnatie is geworden van al wat burgerlijk, middelmatig, ongevoelig is voor poëzie. Niemand hebben zij meer gehaat en vervolgd dan dien stevigen man, wiens dikke gestalte hun zooveel te veel plaats innam. Zij hebben hem bespot, uitgelachen, gescholden, beleedigd zelfs, te meer natuurlijk toen zijn positie onwrikbaar en zijn

invloed niet te vernietigen bleek. „L'oncle”, zooals men hem noemde, heeft er zijn goed humeur niet bij verloren. Dikwijls liet hij hen maar praten. Maar als hij antwoordde, was het meestal raak. In het debat, in vlug, aardig riposteeren waren er maar weinigen tegen hem opgewassen. Een zijner laatste duels met de pen is geweest het twistgeschrijf met Octave Mirbeau over diens *Mauvais Bergers*. Ik herinner mij nog zeer goed, dat het mij toescheen alsof er tegen Mirbeau's allerverijngst artikel in het *Journal* niet veel te zeggen viel. En toch, toen Sarcey den volgenden dag, ik meen in den *Temps*, vrij wat minder heftig antwoordde, was het voordeel aan zijn kant en had hij de lachers op zijn hand.

Als voorbeeld van Sarcey's geestige, goedaardige en toch rake polemiëk laat ik hier het vermoedelijk laatste antwoord volgen, dat hij op een aanval gegeven heeft. Sarcey had *Plus que Reine* van Bergerat, blijkbaar nog al een los aan elkaar hangend kijkstuk in veel tafereelen, afgekeurd, en tevens de creatie van Napoleon, die Coquelin in dat stuk geleverd had. Daar kwam Coquelin in een lang artikel in den *Figaro* tegen op; hij verdedigde het stuk, verklaarde hoe het gekomen was, dat hij de rol van Napoleon had genomen; beweerde, dat het publiek hem in het gelijk stelde; gaf te kennen, dat Sarcey tien jaar vroeger zich niet aan zulke vergissingen zou hebben schuldig gemaakt en klaagde: „Zijn critiek komt iederen Zondag het verdriet vergrooten, dat wij, tooneelmenschen, hebben, nu wij zien dat het lot van tooneelstukken steeds minder afhankelijk is van zijn gezag.”

Sarcey beschouwt dit antwoord als een middel om reclame te maken; hij wist wel, dat het niet best ging met de Porte Saint-Martin, maar dat zoo iets noodig was, had hij toch niet gedacht. Dat Coquelin dit evenwel aan hem toeschrijft, begrijpt Sarcey niet:

»Hij begint met vast te stellen, dat ik niet den minsten invloed meer heb op het publiek, en daarna wijst hij het aan mij, dat ditzelfde publiek hem niet goed vindt als Bonaparte. Dat is een twijfelachtige logica.

Coquelin vindt dat ik oud word; och, we worden allemaal oud, mijn goede vriend. Gij hebt het zelf nog pas gemerkt, toen ge Bonaparte speeldet. Gij deelt mijn leven in tweeën; tot 1880 was ik de »critique national”; van toen af ben

ik een uil gaan worden. Ik geloof dat ge u vergist; de grenslijnen zijn niet zoo scherp getrokken. Ik heb mijn gelukkige en mijn ongelukkige dagen, zooals iedereen, en wat merkwaardig is, die dagen vallen samen met de uwe. Als gij Petruccio in de *Getemde Feeks* speelt, dan ben ik den volgenden dag een man vol geest en talent; nauwelijks hebt gij Fanfan la Tulipe gespeeld, of ik word een idioot. Gij speelt Labussière in *Thermidor*: ik stijg weer tot den rang van »critique national»; gij speelt kolonel Roquebrune, van Ohnet, en ik verval weer in mijn stompzinnigheid. Gij speelt Cyrano de Bergerac, ik word weer verheven tot in de wolken; gij speelt Bonaparte, en ik ben weer niet meer dan een oude lummel. Toe, mijn beste Coquelin, ik smeed u, speel toch alleen goede rollen, en speel ze altijd uitstekend. Als ge het niet doet voor u zelf, doe het dan voor mij."

Ik heb reeds in het voorbijgaan gesproken over Sarcey's „conférences", die een belangrijke plaats in zijn leven hebben ingenomen. Het houden van lezingen, beter gezegd causerieën, is bij Sarcey tot een tweede vak geworden. Er was een tijd dat hij er minstens een per week hield, Donderdags in de Salle des Capucines, waar hij geregeld over nieuw verschenen boeken sprak, en dan soms nog wel een in de provincie, of ter inleiding van een *matinée classique*. Ook in het buitenland heeft hij veel „conférences" gehouden, o. a. in ons land in 1884. Ik herinner mij nog zeer goed zijn breed, dik lichaam, zijn rond hoofd met den grijzenden stoppelbaard boven den los gestrikten witten das, zijn goedig dik gezicht met de ondeugende oogen. Hij sprak over Beaumarchais, maar nog meer over „le bonheur d'avoir vingt ans", een onderwerp dat hem bij zijn publiek van studenten en hun genoodigden, vooral door de opgewekte frissche behandeling, groot succes bezorgde.

Toen was hij blijkbaar als „conférencier" in zijn volle kracht. Het heeft hem veel moeite en veel werk gekost het zoover te brengen. En zeker van zijn succes, of zelfs maar dat hij het er goed zou afbrengen, was hij nooit. In zijn *Souvenirs d'âge mûr*, dat geheel handelt over zijn conférences en over de eischen van een goede conférence, verklaart hij zelf: „ik was van te voren nooit zeker, dat ik mijn nek niet zou breken en dat was heerlijk." Dit zal men natuurlijk wel onder voorbehoud hebben aar te nemen. Sarcey was later genoeg geoefend om zich niet van zijn stuk te laten brengen, al heeft natuurlijk de keus van een onderwerp, dat niet past voor het publiek, of een manier van spreken, die bijv. in de provincie of in het

buitenland niet werd goedgevonden, terwijl hij ze in Parijs ongestraft kon toepassen, hem wel eens angstige oogenblikken laten beleven.

Souvenirs d'âge mûr is een amusant boek, vol aardige herinneringen aan personen en zaken en tevens een handleiding, waaraan iemand, die zou willen leeren lezingen te houden, zooals wij zeggen, veel zou hebben. Het is waar, onder de eischen voor een goed conférencier noemt Sarcey in de eerste plaats, dat men moet hebben „le don. Oh! un petit don, un tout petit don,” maar dan toch een gave van de natuur. Maar voor wie dat heeft, is *Souvenirs d'âge mûr* een waar handboek. Men moet improviseeren, zegt Sarcey, maar niet dan na zoo dikwijls over het onderwerp, dat men behandelen wil, geïmprovisceerd te hebben, al wandelende in zijn kamer, dat men het geheel meester is. Maar men mag niets uit zijn hoofd leeren. Wel mag men een papiertje in zijn zak hebben met het plan van de voordracht. Of de dingen komen in de daarop genoteerde volgorde, doet er niet toe. Mooie overgangen van het eene punt op het andere vraagt het publiek niet. Sarcey geeft zelfs raad over allerlei détails: Eet niet vóór ge moet spreken — een bord soep of een beschuit, meer niet; ga alleen naar de lezing enz. En zooals wij reeds weten: vertel het publiek wat het al weet.

Hoe Sarcey het publiek en zijn competentie om te oordeelen erkende, blijkt wel hieruit, dat hij, die gevoel van eigenwaarde genoeg had om te schrijven, dat hij „chefs d'oeuvre” in het genre had geleverd, verklaart: „Als ik geen succes had, dan lag het aan mij, niet aan het publiek.” En als hij ergens échec leed met een voordracht, die elders goed was ontvangen, dan, zegt hij, „deugde die conférence niet voor dat publiek en dan had ik mijn publiek maar beter moeten kennen.”

Behalve de besproken werken, heeft Sarcey nog verschillende deelen en deeltjes uitgegeven. In 1862 reeds schreef hij eenige satirische novellen, die verschenen onder den titel *Le nouveau seigneur du village*; wat later *Etienne Moret*, de droevige geschiedenis van een onderwijzer in de provincie; een verhaal, beter: een verslag van *Le Siège de Paris*, met veel

anecdoten en bijzonderheden, tevens een „histoire morale”, door de lessen, die Sarcey er uit trekt; *Gare à vos yeux*, een brochure, waarin hij zijn medelijders aan bijziendheid goede wenken geeft, en nog eenige deeltjes, waaronder ook een met twee verhalen voor kinderen, *Minon-Minette*, opgedragen aan een zijner zoons. Sarcey heeft zelfs verzen geschreven, maar die heeft hij niet uitgegeven. Na zijn dood heeft zijn schoonzoon, Adolphe Brisson eenige dier verzen gepubliceerd in de *Nouvelle Revue*. Brisson vertelt nog al aardig van een reisje dat hij met zijn schoonvader had gedaan naar Grenoble, waar Sarcey sedert zijn ontslag als leeraar nooit geweest was en zeer goed ontvangen werd o. a. door een oude dame, die hem als jong meisje indertijd wel gekend had. Met het openbaar maken dier verzen, gericht aan een getrouwde vrouw, op wie Sarcey verliefd was, heeft Brisson m. i. zijn schoonvader geen dienst bewezen, heel mooi zijn die gedichten niet.

Wanneer ik thans resumeer, dan was Sarcey dus een man uit den burgerstand, die een klassieke opleiding gehad had, door die opleiding en zijn verblijf aan de Ecole Normale eenigszins filosofisch getint, vrijdenker, geneigd tot moraliseeren. Hij was eerzuchtig, in den zin dat hij vooruit wilde komen in de wereld, want geen enkel publiek eerbewijs heeft hij ooit gevraagd of aangenomen, terwijl hij het Legioen van Eer zeker had kunnen krijgen en zeer waarschijnlijk ook wel een fauteuil in de Académie Française. Hij was een groot werker, altijd opgewekt bij den arbeid, schrijvend met groote gemakkelijheid, dikwijls geestig, altijd duidelijk en bevattelijk, nooit te hoog gaande voor het begrip van den gemiddelden lezer. Daarbij practisch, belangstellend in de geringste quaesties, die voor zijn lezers, zijn tijdgenooten van beteekenis konden zijn, zoekend naar een eenvoudige oplossing, steeds geleid door het nuchtere gezond verstand.

Wat het tooneel betreft, op het denken waarover; op de waardeering waarvan hij den grootsten invloed gehad heeft, hij kende het door en door. Hij woonde alle voorstellingen bij van het begin tot het eind; hij hield van het tooneel, met

hartstocht, zóó dat hij zelfs zijn persoonlijke vriendschap er aan opofferde en zijn afkeer van menschen en dingen overwon om het publiek te drijven naar een voorstelling, die hij goed vond.¹ Hij was eerlijk, hij zeide zijn meening ronduit en met beslistheid, hij erkende openlijk wanneer hij zich vergist had. Hij was altijd op zijn post, zoowel om te zien als te schrijven. Zoo iemand moest invloed uitoefenen. En Sarcey heeft veel invloed gehad. Heeft hij die gebruikt ten goede? Of is hij een noodlottig criticus — „un critique néfaste” — geweest, zooals men hem genoemd heeft?

Dat hij de kunst verder gebracht heeft, door juistere denkbeelden over haar te verspreiden, door de hoogste kunst nader te brengen tot de menigte, door die kunst te steunen, wanneer tooneeldirecteuren het met haar waagden — wij kunnen het niet van hem getuigen. Het tooneel was hem een amusement, misschien ook een school waar men, onbewust, moraal kon opdoen, geen plaats voor hoog aesthetisch genot. Het is waar, het is niet mogelijk alles te toetsen aan de grootste schoonheid, wanneer ongeveer niets dien toets ook maar in de verste verte kan doorstaan. Maar zou hij niet dat ideaal van tijd tot tijd hebben kunnen vertoonen, zoodat zijn lezers toch wisten, dat het bestond; hoog achter de wolken van het dagelijksche kunstgedoe?

Tot het beter begrip van Molière bijvoorbeeld en andere Fransche tooneelschrijvers heeft Sarcey zeker wel meegewerkt, en dat is ongetwijfeld een verdienste. Hij heeft zijn lezers geamuseerd, aangenaam beziggehouden, ook dat is verdienstelijk. Hij heeft hun menigen goeden raad gegeven, daarvoor moet men hem dankbaar zijn. Voor vele lezers is hij dusdoende een persoon van beteekenis geweest.

En wanneer ik gemeend heb, dat hij in deze reeks niet mocht ontbreken, is het minder om hetgeen hij betekend heeft in de geschiedenis der menschheid dan wel omdat de invloed, dien hij had, hem tot een man van beteekenis gemaakt had.

5 Juli 1890.

¹ 1. Uit een bestrijding van Zola door Sarcey.



J. H. Kern.

HENDRIK KERN.

I

Johan Hendrik Caspar Kern werd den zesden April van het jaar 1833 geboren te Poerworedjo. Het beroep van zijnen vader, den heer J. H. Kern, destijds kapitein bij het Indische leger, bracht herhaalde verwisselingen van woonplaats mee. Poerworedjo werd in 1835 verlaten voor Semarang, en na een tweejarig verblijf aldaar verhuisde het gezin naar Makassar. Het zou goed staan, wanneer men hier kon beschrijven, hoe die eerste levensjaren, op Java doorgebracht, beslissend waren geweest voor de neigingen van den jongen Kern, hoe de vage, maar onuitwischbare indrukken, die Java's heerlijkheid op zijn kinderlijke ziel had achtergelaten, hem van den aanvang af hadden gedreven tot het doorgronden van de wijsheid en de schoonheid van het Oosten. — Doch de waarheid gedooft het niet. De eenige herinnering, hem van zijn verblijf op Java bijgebleven, knoopt zich vast aan het bezit van een hok met konijnen, een zaligheid, die niet tot de tropen is beperkt. Ook de beide volgende jaren, die hij nog in den Archipel doorbracht, waren voor hem niet rijk aan treffende indrukken, die hem ons Indië dierbaar konden maken. Ja, een was er, een onbe-

teekenend voorval, zooals wij allen ze ons uit onze kinderjaren herinneren, dat door het diep en lang nagevoeld onbegrepen afgrijzen in staat was, vele blijder herinneringen te verduisteren. De reis van Java naar Makassar was niet voorspoedig geweest, slecht weer had den schipper gedwongen, binnen te loopen in Banjermasin, waar de familie Kern tijdelijk haar intrek nam bij den commandant der plaats. Op een middag werd het kind door zijn vader meegenomen naar den resident, en zag daar hoe de heeren in de galerij zaten te bitteren. Dit boeide ternauwernood zijn aandacht, totdat opeens een onverwacht en schrikwekkend schouwspel zich aan zijn blik vertoonde. Er trad een heer binnen, die gevolgd werd door een grooten orang oetan! Het dier vergezelde zijn meester als een hond, neen, als een makker, want hij bitterde mede. Verbeeld u den klimmenden schrik in het kinderlijk gemoed, toen deze onwaardige stamgenoot van den edelen Hanumân, Râma's vriend en medestrijder, nadat hij het eene glas na het andere had geledigd, eindelijk onder de tafel rolde, beestachtiger dan een beest!

Wat hem in het geheugen bleef van hetgeen hij te Makassar zag, was misschien voor hem als kind minder treffend, doch achteraf beschouwd ruim zoo belangrijk. Het is het beeld van Dipa Negara, die de lange jaren zijner ballingschap sleet in het fort Vlaardingen, waar Kern's vader, thans majoor geworden, het bevel voerde. Duidelijk bleef de stille figuur van den zwaarmoedigen droomer hem in den geest geprent, in „customary suit of solemn black”, gelijk hij hem zag en hoorde spreken, wanneer zijn vader, de commandant, het kind meenam bij zijn bezoeken aan den prins. Welk een schoon moment al weder, om te beschrijven, hoe de man, die het Oudjavaansch zou ont-raadselen, van de vroegste jaren af den tragischen prins hem had zien wenken tot de geheimen van het Oosten. Doch nog steeds zou het bezijden de waarheid zijn; gelijk men uit het volgende zal kunnen lezen, staat Kern's studie van de Indonésische talen in geen onmiddellijk verband met het verblijf zijner vroege jeugd. Eenmaal Indië verlaten hebbende, gevoelde hij in zijn jonge jaren geen bijzondere voorliefde meer voor

onze Oost, en het is langs een omweg, dat hij later daartoe weder in zoo hechte betrekkingen is komen te staan.

Hij was ongeveer zeven jaar, toen zijn vader den dienst verliet en met zijn gezin naar het vaderland terugkeerde. In korten tijd was de nieuwe omgeving hem geheel eigen geworden, na twee maanden was hij al zijn Maleisch vergeten! Zoo was het eerste, wat hij bij den aanvang zijner schooljaren deed, het vergeten van een taal, — men zou zeggen: hij maakte schoon schip, om er later des te meer te kunnen leeren.

Niets bond hem nu meer aan zijn overzeesch geboorteland en na die jaren van vrij wat zwerven, kreeg hij een eigen dierbaar land in de rustige, eenvoudige streken van den Gelderschen achterhoek. Was het heen en weer trekken in den Archipel en de groote zeereis geschikt geweest, om in zijn aanleg dat besef van ruimte en veranderlijkheid te vestigen, dat iemand kan behoeden voor een te zeer geconcentreerde denkmethode, de nieuwe woonplaats was in staat, in hem een reeks van andere, niet minder wenschelijke eigenschappen te ontwikkelen.

Al de voorrechten van een landelijke opvoeding in een schoone streek vielen hem ten deel: de algemeene kennis der natuur, de vertrouwdheid met dieren en met het land, een minder sterk klassenbegrip dan de exclusieve omgang van stadskinderen meebrengt. Zijn schooljaren bracht hij deels te Doesburg, deels te Groenlo door. Spoedig had hij ingehaald wat hem door zijn zwerftochten tot zijn zevende jaar had ontbroken, en was zijn makkers vooruit. Na een verblijf van drie jaren in de eerstgenoemde plaats, waarheen hij op zijn veertiende jaar nog terugkeerde, om het gymnasium te bezoeken, verhuisden zijn ouders naar Groenlo. Dat is de eigenlijke plaats van Kern's jeugd, hem nog meer dierbaar dan Doesburg's ernstige gezicht met den hoogen toren en de roode daken in het groen boven den blanken IJsel. De stille velden en de lange boschwegen van ons zoete Oosten maakten hem voor zijn leven tot een Geldersch buitenman, hoe vroeg hij het ook voor goed voor andere woonplaatsen verliet.

Het jaar dat zijn schooltijd besluiten zou, bracht hij te Zutfen door met de voorbereiding tot het staatsexamen, dat hij in 1850 aflegde. Het studievak der letteren had hij reeds lang gekozen; aan de Universiteit te Utrecht zou hij het gaan beoefenen.

Reeds voor hij zijn academische studiën begon, was bij hem de belangstelling gewekt in de taal en letterkunde van het oude Indië. De beoefening van het Sanskrit en de daarmee verwante wetenschappen beleefde toen een bloeiende, opgewekte periode. Het aantal der geleerden, die er zich aan wijdten, was nog betrekkelijk gering: eenige beroemde namen in Duitschland, in Engeland en Indië, een enkele in Frankrijk. Het was er nog verre vandaan, dat het Sanskrit aan de nederlandsche universiteiten officieel als leervak was opgenomen; het moest voor menig weetlustige nog die heilzame aantrekkingskracht hebben van een moeizaam te veroveren kleinood. Het kwam u nog niet in een reeks van tijdschriften op alle bladzijden tegemoet; wie er iets van wou weten, moest het nog min of meer zoeken. En strevende en zoekende bleef men zich beter bewust van de innerlijke schoonheid en waarde ervan, dan men het van menigen hedendaagschen philoloog mag vermoeden. Het gaat met de wetenschap als met bebouwd grond: in het tijdperk, waarin ieder nog onbezorgd uitbouwt en ontgint op het ruime gebied dat voor allen genoeg is, is de liefde voor den grond sterker en de verhouding inniger, dan wanneer een dichte bevolking door intensiever cultuur op een klein stuk land moet winnen wat aan wijden, vrijen overvloed ontbreekt.

Aan de Universiteit van Utrecht was toen nog geen gelegenheid, de zucht naar kennis van Indië te bevredigen. Daarom ging Kern, terstond na het afleggen van het groot mathesis-examen, (dat zooals zoo dikwijls gebeurt zijn schitterendste examen was, omdat hij er het minst voor gewerkt had) in 1851 naar Leiden. Hier gaf prof. A. Rutgers sedert verscheiden jaren colleges over het Sanskrit, die vóór Kern's komst reeds door een aantal mannen waren gevolgd, die zich of toen reeds bekend hadden gemaakt of het spoedig zouden doen: De Vries was er een

van, Van Vloten en Naber hoorden er toe. Rutgers nu is de man, die door Kern wordt hooggehouden als de grondlegger van de Indische studiën in Nederland; aan hem heeft hij de eerste vrucht van die studie, die in het Nederlandsch verscheen, de vertaling van Çakuntalâ, mede gewijd. En al heeft ook Kern's naam dien van Rutgers geheel op den achtergrond doen geraken, zoo schijnt mij toch, dat ieder sanskritist in ons land, allen, voor zoover ik weet, zelf Kern's leerlingen of reeds een tweede wetenschappelijke generatie van hem, reden tot dankbare herinnering heeft aan den man, van wien hun aller meester de eerste leiding bij de sanskrit-studie ontving.

Het spreekt vanzelf, dat lang niet alle tijd aan Indische zaken kon worden gewijd: daar waren de klassieke talen die najverig hunne schatten van eruditie aanboden en een ernstige beoefening vorderden. Kern was er de man niet naar, de studie voor zijn examens als een noodzakelijk kwaad te beschouwen; vooral het Grieksch werd door hem met veel liefde en toewijding beoefend, slechts de Romeinsche antiquiteiten verachtte hij. Bij het Oosten en Hellas bleef het niet. Wie zou zich, met Kern's werkkraacht en belangstelling voor alles, in dien tijd hebben kunnen onttrekken aan de blijde, zingende wereld der Germaansche wetenschappen! De onweerstaanbare invloed van één genie dwong om mee te doen aan dat dichterwerk, het werk van Jakob Grimm. Het schijnt ons nu een gouden eeuw, toen een man met zuiver wetenschappelijke, philologische middelen, zelf een wetenschap scheppende, bladzijden kon schrijven, die ons altijd weer roeren, zooals een oud duitsch lied doet. Maar welk een man was het ook! Het is mijn werk niet den lof van den idealen Duitscher te schrijven: laat ons zeggen, dat het een geluk is geweest voor Kern en de wetenschap, dat hij Grimm's invloed zoo sterk en onmiddellijk heeft gevonden, dat hij hem persoonlijk heeft gekend, en hem is blijven vereeren als een heiligen Meester. In een bespreking van een of ander werkje, dat verdachtmakingen scheen te bevatten tegen Grimm's volgers in Nederland, zegt Kern, hoe hij een oogenblik daardoor in een onaangename stemming ge-

raakte. — „Daar rees uw vlekkeloos rein beeld voor mij op, kinderlijke, eenvoudige, groote Jakob Grimm, en ik verdiepte mij niet meer in gissingen.”

De academische studiën werden in de vacaties te Groenlo aangenaam afgewisseld door een uitgebreide lectuur en onderhoudende gesprekken te midden van de weldoende rust van het geldersche buitenleven. Langzamerhand had Kern zich reeds verscheiden talen eigen gemaakt, en hier in Groenlo had hij een vriend van zeldzame taalkennis en belesenheid, met wien hij over bijna elke litteratuur kon spreken. Het was de kantonrechter mr. Henri Isaak Swaving. Hij was een achttien jaren ouder dan Kern, een tijdgenoot van Beets, een vriend van De Vries. Des zomers woonde hij op zijn landgoed de Heidebloem, waar hij zich bezighield met heiontginning; als rechter was hij in den Achterhoek alom bemind om zijn uitstekende eigenschappen. „Een man, getuigde Kern later van hem, van helder oordeel en tintelend vernuft; een warm vaderlander; een trouw en hartelijk vriend; een weldoener van weduwen en weezen; vroom zonder kwezelarij, fier zonder onbescheidenheid; licht geraakt, maar vergevensgezind; streng rechtvaardig en onkreukbaar eerlijk.” Het was een man naar Kern's hart. Aan al zijn goede karaktertrekken paarde hij een ongewoné belesenheid op allerlei gebied. Hij was een uitstekend Horatiuskenner, en zeer goed thuis in de Grieksche tragici en Aristophanes. „Nooit heb ik in Nederland weer iemand ontmoet, vertelde Kern mij, die zooveel Spaansch en Zweedsch kende.” Ook de Hollandsche schrijvers van de zeventiende en achttiende eeuw kende hij grondig. De omgang met dezen geestigen man bracht Kern ertoe, sommige talen te leeren en de begonnen studie van andere voort te zetten. Van den anderen kant werd mr. Swaving door zijn jongen vriend tot de beoefening van hem nog onbekende wetenschappen gebracht, en vond hij bij zijn bezigheden (hij was sedert 1848 ook lid van de Provinciale Staten van Gelderland voor de liberale partij), den tijd om met Gotisch en Sanskrit te beginnen. Een paar korte artikelen over Nederlandsche taalkunde verschenen van zijn hand in onze

tijdschriften, en hij werd een ijverig en hooggeschat medewerker aan het Nederlandsche Woordenboek. Het was een man, die, thans bij betrekkelijk weinigen meer bekend, zijn gansche leven midden in de beweging van zijn tijd heeft gestaan, met de besten der tijdgenooten bevriend, en door allen geëerd. Kern was het, die na zijn overlijden in 1881 hem herdacht in een kort levensbericht, gelezen in de Leidsche Maatschappij van Letterkunde.

Zoo verliep Kern's academietijd zonder veel belangrijke uiterlijke gebeurtenissen rustig en welbested, en naderde het tijdstip zijner promotie. De titel van de dissertatie, waarop hij den 12den October 1855 te Leiden promoveerde, getuigt reeds van den wijden omvang zijner oostersche studiën: *Specimen historicum exhibens scriptores graecos de rebus persicis Achaemenidarum monumentis collatos*. Een aantrekkelijk en uiterst belangrijk onderwerp. Wat kon voor iemand, die door grondige kennis van het Sanskrit in staat was, de moeilijke kwesties van het Oud-Perzisch met ruimen blik te beoordeelen, en die daarnevens wel ervaren was in de Grieksche historieschrijvers, een beter werk zijn, dan het vergelijken van de aloude geschiedenissen, door Herodotus verhaald en de gegevens uit het werk van Ctesias, met de uitkomsten van de jonge wetenschap der Iraansche opschriftkunde? Het was een oogstwerk als 't ware. Maar het stelde geen geringe eischen aan de kundigheden van den onderzoeker: een nauwkeurige kritische blik en een diep inzicht in het verschil van den Griekschen geest met dien der Perzen waren in de eerste plaats onmisbaar. Beide waren in Kern aanwezig. De resultaten, waartoe zijn vergelijking hem bracht, en zijn beschouwingen over het werk zijner voorgangers (het waren er nog weinig; zoo heel lang was het nog niet geleden, sedert Rawlinson de rotsinscriptie van Behistûn had afgeschreven), zijn over het algemeen van blijvende waarde gebleken. Bekende vraagpunten behandelt hij met opmerkelijke scherpzinnigheid afdoende, zooals de verhouding van de namen Artaxerxes en Xerxes, de beteekenis van den naam, die bij Herodotus *σικάνω* luidt, en dergelijke kwesties, waarvan een uit-

eenzetting in deze schets niet op haar plaats zou zijn. Wat in het geschrift ook voor den leek van belang kan zijn, is vooral de treffende beoordeeling van het standpunt, vanwaar Herodotus de Perzische zaken beschouwde, en de geestesstemming waaronder hij schreef. Men moet zelf in meer onmiddellijke aanraking zijn geweest met den helderen geest der Iraansche beschavingen, om zich te kunnen onttrekken aan de helladocentrische zienswijze van Herodotus. Wij weten allen, dat de kritiek van den be-
 minneijken Ioniër dikwijls te kort schiet. „Doch dit gebrek aan kritiek, zegt Kern, heeft niet zoozeer zijn oorsprong uit een zwak oordeel, als uit dit vooroordeel, dat hij alles wat geschiedt meent te zien gebeuren onder goddelijken wenk, *ὁν θεῶν*, en de hand meent te erkennen van eene Nemesis.” Van dit dramatiseerende standpunt en met de conventioneel-typische karakter-
 beschouwing worden voor hem, den vrijen Ioniër, de groote koningen de idea van den hoovaardigen monarch. Het goede in hen vond geen plaats in Herodotus' verhaal. „Wat men niet uit Herodotus duidelijk kan opmaken, dat is, tot welk nut de heerschappij der Perzen den volken van Azië is geweest. Hij toch denkt zich immer de Perzen tegenovergesteld aan de Grieken, dat is: aan de Europeërs, en bedenkt niet, welk een uitwerking op de onderworpen volken door de Perzen is te-
 weegebracht. Wij echter gelooven gaarne, dat hunne heerschappij niet hard is geweest.” Uit Herodotus zelf kan men vernemen, hoe de Perzen de zonen van oproerige vorsten mild behandelen, hoe zij zich gemakkelijk vreemde zeden eigen maken. — En als wij dan eens bedenken, hoe weinig eeuwen vóór Herodotus geheel Voor-Azië nog geroosterd was door de Semi-
 tische bloedvolken; welk een vooruitgang was de Perzische heerschappij bij die der Assyriërs! — Toen Kern zijn dissertatie schreef, werden de edicten van de koningen aan Tigris en Eufraat nog niet gelezen; aan het eind van zijn werk kon hij nog zeggen: „Bij de Perzische opschriften heeft ons een gunstige fortuin geleid. Mocht dezelfde ook bij de gedenkteekenen van Ninive de weetgierigen begunstigen!”

Veertien dagen na zijn promotie vertrok Kern naar Berlijn,

om er zijn studiën voort te zetten, voornamelijk onder leiding van twee geleerden, aan die Universiteit verbonden, Albrecht Weber en Franz Bopp. Wat den laatste betreft, het schijnt, dat de schrijver van de *Vergleichende Grammatik*, de grondlegger van de vergelijkende taalwetenschap, niet het talent bezat, om door mondelinge voordracht anderen van zijn uitnemende geleerdheid te doen genieten; men leerde van zijn colleges over vergelijkende taalwetenschap en Sanskrit weinig of niets, en ze werden door bijna niemand bezocht. Kern wendde zich dan ook weldra bijna uitsluitend tot den anderen leermeester, den talentvollen Weber. Hij hoorde diens colleges over Sanskrit voor meergevorderden, kwam spoedig met hem in nadere aanraking, en kreeg van hem den raad, zich bezig te houden met de voorbereiding van een uitgave van den Indischen astronoom Varāhamihira.¹ Zoo begon voor Kern nu de practische arbeid van den taalgeleerde, dagelijks in de bibliotheek de handschriften af te schrijven, niet alleen dat van den tekst des auteurs, maar ook dat van den omvangrijken, onmisbaren commentaar, hetwelk uiterst corrupt was, en daardoor zeer geschikt om iemand in te wijden en te oefenen in de technische moeilijkheden van de Indologie. Bovendien maakte deze studie van Kern een onschatbaren medewerker voor het groote werk, dat sedert korten tijd door de Academie van Wetenschappen te Petersburg aan twee Duitsche geleerden was opgedragen, het Sanskrit Woordenboek, uitgegeven door Böhtlingk en Roth. Voor hoe groot een deel ook dit reuzenwerk door de eerbiedwaardige werkkraft van die beide mannen is tot stand gebracht, zij versmaadden de hulp van anderen begrijpelijkerwijze niet. Stenzler leverde citaten en woordverklaringen uit de rechtsboeken, Whitney's bijdragen betroffen den Atharvaveda, die van Kuhn de Grhyasūtra's. Weber verstrekte hun de resultaten van zijne studie van het Çatapathabrāhmana, en vestigde thans de aandacht der uitgevers op het werk dat zijn leerling onderhanden had. Het aanleggen van een glossarium op Varāhamihira behoorde tot

1. Zie hoofdstuk III p. 324.

de noodzakelijke werkzaamheden, die de uitgave moesten voorafgaan. Door Weber's bemiddeling kregen de uitgevers van het woordenboek van Kern de toezegging van zijne medewerking. Sedert 1857, juist omstreeks den tijd dat hij Berlijn na een verblijf van ongeveer anderhalf jaar weer verliet, zond hij dus geregeld zijne bijdragen tot het woordenboek. Het technisch karakter van Varâhamihira's werk, en zijn schier encyclopaedische rijkdom aan détails, gevoegd bij de uitvoerigheid en betrouwbaarheid van den commentator Utpala, die elk woord van den tekst herhaalt, en er een synonym van geeft, — dit alles maakte Kern's studie tot een rijke bron van opheldering en vermeerdering van den sanskritschen woordenschat.

In het vaderland teruggekeerd bleef Kern een tijdlang in het ouderlijk huis te Groenlo, in afwachting van een betrekking bij het onderwijs. Toen deze zich ondanks zijn sollicitaties nog wachten liet, deed hij de aanvraag om als privaat-docent in het Nederlandsch te worden toegelaten aan de Universiteit te Utrecht. Het werd hem toegestaan, en gedurende één cursus gaf hij als zoodanig enkele colleges, gewijd aan de toepassing van Grimm's methode op de taalkunde van het Nederlandsch. Intusschen was hij voortgegaan met solliciteeren, en werd in den zomer van 1858 benoemd tot professor in het Grieksch aan het Koninklijk Athenaeum te Maastricht. Het is bekend, van welken aard de zoogenoemde instellingen waren. Zij voorzagen in tweeërlei opleiding, de gymnasiale en die waarvoor later de Hoogere Burgerscholen in het leven zijn geroepen. In vakken als de wiskunde, de natuurkunde, het Fransch, werd het onderwijs aan de leerlingen van beide afdelingen te zamen gegeven, in de meer speciale vakken afzonderlijk. Behalve dat er zoo een zekere eenheid in de opleiding bewaard bleef, die thans wordt gemist, was het stelsel van toen ook veel zuiniger dan het gesplitste van na 1863. Velen die de werking der Athenaea zelf gezien hebben, zooals Kern, betreuren nu nog, dat de politiek van Thorbecke niet scheen te gedoogen, het onderwijs op dien grondslag te regelen. Kern's taak aan het Athenaeum bestond in het doceeren van het Grieksch, en

bovendien, in de drie hoogste klassen, van het Nederlandsch. Terwijl hij zich met lust aan dit werk wijdde, getuige de Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal, die nog in 1858 van hem verscheen, besteedde hij den tijd die hem overbleef aan het voortzetten van de studie van Varāhamihira, afgewisseld met den lichter en arbeid van het vertalen der Çakuntalā. Vier jaar bleef hij in dezen werkkring te Maastricht, en in dien tijd werd zijn roep als geleerde zoowel hier als in het buitenland reeds gevestigd. Ging die roep uit den aard der zaak slechts uit weinig monden, tot zijn bekend worden bij alle letterkundig ontwikkelden in Nederland heeft in dien tijd zijn vertaling van Kālidāsa's meesterstuk niet weinig bijgedragen.

Deze Kālidāsa is een van die kunstenaars, van wie men, hoezeer vervuld van bewondering voor hunne scheppingen, geneigd is te zeggen, dat zij altijd geluk gehad hebben, wanneer dichterroom geluk is. In zijn levenstijd als hofdichter van koning Vikramāditya het schitterendste der „negen juweelen” aan de kroon van dien kunstlievenden monarch; in Indië altijd vereerd gebleven boven allen, misschien nog meer als type dan als ideaal van den Indischen dichter; als zoodanig door de brahmanen bekend gemaakt aan sir William Jones en door dien talentvollen man met zooveel gloed aan het beschaafde Westen geïntroduceerd, dat hem terstond de lofzang van Goethe ten deel viel; — door velen ten slotte met mysterieusen eerbied genoemd omdat hij de eenigste Indische dichter is, wiens naam zij kennen; — zoo is het Kālidāsa steeds gegaan als een geluksman.

Ook in Nederland was de eerste vertaling van een Indisch dichtwerk, die verscheen, eene naar Kālidāsa. Ziet men af van een nederlandsche bewerking van Forster's Sakuntala (driemaal overgehaald dus: Forster vertaalde naar Sir William Jones), die in 1792 verscheen en zeer spoedig schijnt te zijn vergeten, dan was het publiek hier te lande alleen nog ingeleid in de wereld van het oude Indië door de Gidsartikelen van Van Limburg Brouwer. Deze waren een aansporing voor Kern, om een der Indische meesterstukken in zijn geheel in

het Nederlandsch over te brengen, en terecht zag hij in, dat het ook hier weer Kâlidâsa's Çakuntalâ moest zijn. Geen werk was geschikter om den lezer onder de zoete bekoring te brengen van de hem zoo geheel nieuwe Indische belletrïe. De vertaling, die Kern den uitgever A. C. Kruseman aanbood, verscheen in 1862 onder den titel: Çakuntalâ of het Herkennings-teeken, Indisch tooneelspel in 7 bedrijven van Kâlidâsa, uit het Sanskriet vertaald door Dr. H. Kern. De vorm van het oorspronkelijke was zoo getrouw mogelijk gevolgd: de afwisseling van den dialoog in proza met de lyrische strofen daartusschen was behouden, en een zeer lezenswaardige inleiding en een ruime reeks verklarende aanmerkingen waren er aan toegevoegd. De ontvangst van het boekje was zooals ze moest zijn, zeer gunstig. De indruk, dien het maken moest, wordt juist weergegeven door M. de Vries, die ervan schreef: „Waar hebt ge ooit zooveel natuur met zooveel kunst vereenigd gezien? Waar zooveel eenvoud met zooveel verhevenheid? Waar zooveel schalksche luim met zooveel hoogen ernst? Waar eene teekening zoo zacht en teeder, zoo fijn en zoo kiesch, en toch zoo krachtig, zoo stout, zoo aangrijpend in het diepste van ons menschelijk gevoel? En dat alles omstraald door den lichtglans van het Oosten, met zijn bloemengeur en kleurenpracht, met zijn vurige en dichterlijke verbeelding. Onuitwischbaar is de indruk, dien de lezing van Çakuntalâ achterlaat, onvergetelijk het liefelijke beeld dat zij ons voor den geest heeft getooverd. Eene nieuwe wereld heeft zich voor ons ontsloten, zoo hemelsbreed van de onze verschillende, en toch zoo begrijpelijk, zoo waar, zoo één met onze eigene gewaarwordingen. Wij gevoelen ons gesterkt in ons binnenste door een krachtig bewustzijn van den adel der menschelijke natuur, en een onbeschrijfelijk verlangen heeft zich van ons meester gemaakt door het staren op dat bekoorlijk tafereel.”

Waarlijk, al rekent men de factoren, die voor Kâlidâsa's bewondering in het Westen gunstig waren, en waarop ik tevoren zinspeelde, nog zoo zwaar: namelijk ten eerste dat het een geheel nieuw schoon was, en ten tweede dat iedereen reeds

vóór het lezen in de blijde stemming verkeerde van wie „ex oriente lucem” zag komen —, ook dan blijft er genoeg gerechtvaardigde lof voor den dichter over. Het kunstgenot dat ons de Indische tooneelspelen geven schijnt mij verwant aan dat, wat er uitgaat van de muziek van sommige slavische componisten, nu eens is het als Chopin, dan als Tschaikowskij.

Geen lof kan voor een vertaler grooter zijn, dan dat men van hem vergeet te spreken waar men van zijn dichter spreekt. Hier was een goed werk, dat groote moeilijkheden had, nauwgezet en met smaak volbracht. En al bleef Çakuntalâ ook thans nog in betrekkelijk beperkten kring bekend, het was een groot voordeel dat de Nederlandsche wetenschap den leek op zulk een hoogstaande praestatie van een bekend geleerde kon wijzen.

Eerlang zou dit van groot belang blijken. Voor velen in den lande, niet alleen sanskritisten, was het een punt van voortdurende ontevredenheid, dat aan het Sanskrit nog geen plaats door de regeering was ingeruimd aan eene Nederlandsche hoogeschool. „In alle beschaafde landen, schreef De Vries, bekleedt het Sanskrit aan de universiteiten een erkenden rang, door schitterende resultaten gewettigd, uitgezonderd alleen in Griekenland, Spanje en Nederland.” Al was de bewering van Van Limburg Brouwer, dat de Sanskrit-philologie ten onzent „nog tot de onbekende grootheden behoort” wat overdreven: Rutgers toch doceerde het te Leiden reeds twintig jaar lang, en ook te Groningen bestond sedert eenige jaren de gelegenheid, Sanskrit te leeren, dat alles bleef toch bij „individueele pogingen, buiten eenig medeweten van 's lands bestuur en zonder waarborg voor de toekomst”. En thans was het tijdstip gunstig, om in die behoefte te voorzien. Er was een man voor, een Nederlander, buiten kijf er toe aangewezen. En er was een plaats voor ook. Kort geleden was prof. Juynboll gestorven, en het scheen in deze omstandigheden gemakkelijker, in zijn plaats niet weer een arabist te benoemen; de semitische philologie toch had te Leiden een uitstekenden vertegenwoordiger in Dozy, maar een sanskritist, en wel Kern.

Het schijnt, dat de Curatoren hiertoe wel geneigd waren, en het mislukken van het plan werd door de pers aan Thorbecke geweten. De voorstanders van het sanskrit-professoraat begonnen zich nu ernstig ongerust te maken, dat Kern eerlang niet meer beschikbaar zou zijn, en drongen aan op de instelling van een buitengewonen leerstoel. Men wist, dat Kern in de laatste jaren de vacanties telkens te Londen doorbracht, en bracht dit in verband met een aanstaand vertrek. De Middelburgsche courant vertelde, dat hij reeds een uitnoodiging, om zich naar Oxford te verplaatsen, had afgewezen; de Spectator wist, dat hij door Weber was aanbevolen voor een hoogleeraarschap te Würzburg. Het verschijnen van Çakuntalâ werd door De Vries aangegrepen als een gelegenheid, om nog eens ernstig op het bestaande gemis te wijzen. „Wij zouden wel wenschen, zegt hij, dat allen die in ons land invloed hebben op de belangen der wetenschap, met het gewrocht van Kâlidâsa kennis maakten. Dan zou weldra de overtuiging algemeen zijn, hoeveel Nederland voor de vorming van het opkomend geslacht verzuimt, wanneer het nog langer aarzelt den toegang tot de rijke schatkamer der Indische literatuur en der Indo-germaansche taalstudie zoo wijd mogelijk open te zetten. Inderdaad, bij de vele leemten die nog altijd in ons hooger onderwijs bestaan, is er misschien geene onverschoonlijker, dan de voortdurende miskennis eener wetenschap, die in tweeledig opzicht zoo bij uitstek belangrijk is, als bestemd om ons niet alleen de godsdienstige, wijsgeerige en letterkundige beschaving te onthullen van een der merkwaardigste volkeren der aarde, maar tevens het tafereel te ontvouwen van den oorsprong en de ontwikkeling, den samenhang en de verwantschap van alle Indogermaansche talen, waartoe ook onze eigene moedertaal behoort. Herhaaldelijk is sedert vele jaren op deze dringende behoefte gewezen, krachtige stemmen hebben zich verheven en op hare vervulling aangedrongen.” Hij besluit met een toespeling op het verhaal van de verstooten koningin Çakuntalâ: „Moge de vertaling van Dr. Kern het *herkennings-teeken* zijn, waardoor Nederland tot bezinning kome, en aan

de Indische taal- en letterkunde, te lang verstooten door den vloek der onverschilligheid, de eereplaats inruime, waarop zij onbetwistbaar aanspraak heeft."

Zoo stonden de zaken, toen Kern in het laatst van 1862 zijn betrekking te Maastricht neerlegde, en ons land verliet. De vaderlandsche wetenschap moest zich laten welgevalven, dat een Leuvensch professor in een verslag over de Indische studiën zeide, dat Nederland daarvoor nog niets had gedaan, en dat de heer Kern Holland had verlaten om in Engelschen dienst naar Indië te gaan.

II

De Indische wetenschap beleefde destijds haar heroïsche periode. De gouden eeuw, waarin ieder nieuw woord, elke nieuwe gedachte een gevonden schat was, de tijd, waarin men de schitterende waarheden maar voor het plukken had van dien heerlijken indischen boom, dien men op het embleem van de Royal Asiatic Society ziet met het bijschrift: quot rami tot arbores, — de gouden eeuw was voorbij. Het geslacht van Jones, Colebrooke en Schlegel was vervangen door dat van Weber, Böhtlingk en Roth, van Max Müller en Burnouf. Dit was het geslacht der reuzenwerkers. Het Petersburger Woordenboek, de uitgave van den Rg-veda zijn hunne monumenten. Nog een andere trek geeft ons recht, hun tijdperk het heroïsche te noemen, namelijk het frissche vechten dat zij deden. Ook dat is een opwekkend genot, dat een later geslacht van geleerden ontzegd schijnt. Wie verkiest niet een kwaden pennestrijd boven de onsmakelijke clichés van slecht gemeende, benepen philologen-beleefdheid! De sanskritisten dan van dien tijd waren verdeeld in twee kampen, het eene in Engeland, het andere in Duitschland. Het was de strijd van personen niet alleen, maar van twee woordenboeken: dat van Theodor Goldstücker, dat midden in de *a* bleef steken, en het Petersburger Woordenboek van Böhtlingk en Roth. Tot zoover deze vergelijking met een heroëntijd, ergens begint zij te hinken. Waar het relaas

van de gevechten van Pândava's en Kaurava's een epos wordt, zou het omstandig verhaal van dezen geleerdenstrijd eer gekenmerkt kunnen worden als oude koeien uit de sloot halen. Laat ons dus hier volstaan met te zeggen, dat elk op zijn beurt erin zijn aristeia mag hebben gehad, en met de vermelding van een paar kenschetsende phrasen. De toon uit het Engelsche kamp was over het algemeen de heftigste, zij doopten hun tegenstanders als de „International Sanscrit Insurance Company” of de „Mutual Praise Society”, en beschouwden zichzelf als „those whose good opinion is alone worth having”. Waarop de anderen spraken van „perfiden Insinuationen”, „lärmendes Poltern”, en zeiden: „es heisst nicht umsonst: calumniare audacter, semper aliquid haeret.” En wilde men niet langer polemiseren, dan werd het exemplaar eener kritiek teruggezonden met onder de opdracht „Dr. . . . von . . .” geschreven: „Diese Schreiberei ist für mich völlig zwecklos; ich habe sie gar nicht gelesen. Sie folgt hiemit zurück mit der Bitte mich mit der Zusendung invidioser Ergüsse dieser Art zu verschonen.”

Hoe ging het nu, toen Kern, na de leerling van Weber, de medewerker van Böhlingk en Roth te zijn geweest, in Engeland in aanraking kwam met Goldstücker en Max Müller? Het ging goed, hij bleef de vriend der eersten en werd die der laatsten. Wie hem kent zal deze houding evenmin als die van Diederik van Bern aan Etsel's hof aan gemis aan strijdbaarheid toeschrijven. Doch met een rechtvaardig oordeel zelf allen naar waarde schattend, werd hij ook door allen gewaardeerd. Von Böhlingk zeide later eens tot Kern's zoon, nu Dr. J. H. Kern, toen deze te Leipzig kwam studeeren: „Uw vader is de eenige geleerde met wien ik nooit woorden heb gehad.”

In de laatste jaren van zijn verblijf te Maastricht was Kern telkens met de vacaties naar Londen gegaan, om daar handschriften van Varâhamihira en den commentaar daarop te copieeren. Hij had reeds lang veel lust om naar Indië te gaan, en hoorde in Engeland, dat er wel kans bestond op een betrekking aldaar, wanneer hij zijn tegenwoordig ambt wilde opgeven en te Londen de gelegenheid afwachten. Hiertoe een-

maal besloten, verhuisde hij spoedig in den herfst van 1862 naar Londen, waar hij geregeld in de bibliotheek van het Indian Office kwam werken, terwijl hij bovendien ook in zijn kamer een stapel handschriften van allerlei aard bijeenbracht, doch alleen Sanskrit. Hij kende er professor Goldstücker van het University College, een zeer kundig geleerde van duitsche geboorte, een van die mannen, die meer werkten en dachten dan zij schreven. Niet zelden gebeurde het, dat hij en Kern tot laat in den nacht over Indische filosofie spraken. Een anderen keer was het boven op een omnibus dat het gesprek met Bühler, toen ook een der jongeren, werd aangeknoopt, en de Indische wijsheid hoog boven het Londensche straatgewoel in vriendschappelijk onderhoud op hunne lippen zweefde. Ook met den meest bekende der duitsche Indologen in Engeland was Kern weldra op goeden voet: met Friedrich Max Müller, den geestrijken, helderen stylist, wiens schitterend talent van zoo onschatbare waarde is geworden door de gave die hij bezat om een heel volk te interesseeren voor een wetenschap die hun vreemd was. In dien tijd was Bühler door Max Müller en Goldstücker aanbevolen voor een professoraat in Benares, toen juist een plaats aan de Universiteit te Bombay openviel. Bühler werd thans daár benoemd, en Max Müller vroeg Kern, of hij een betrekking in Benares zou aannemen. Deze antwoordde bevestigend, en in het voorjaar van 1863 kreeg hij de benoeming van Anglo-sanskrit professor aan het Brahma College en Queen's College te Benares.

Een enkel woord over de inrichting van het onderwijs in Indië is hier misschien niet overbodig. De eeuwenoude decentralisatie en het gemeentelijk zelfbestuur, dat in Indië steeds een mate van vrijheid heeft gewaarborgd, waaraan de Westering met zijn begrippen omtrent Oostersche despotie gewoonlijk niet denkt, golden begrijpelijkerwijze ook in het onderwijs, zoolang de Engelschen zich er niet mee inlieten. In elk dorp onderwees een brahmaan de jeugd in de kundigheden, die hun stand eischte, altijd volkomen individueel, nooit klassikaal. Kern zegt hiervan: „Bij de Pandits (inlandsche

geleerden) met wie ik herhaaldelijk over dit onderwerp gesproken heb, wil het er maar niet in, dat men een vluggen knaap zou moeten dwingen om gelijken tred te houden met een botterik, alleen omdat ze beiden toevallig op denzelfden dag op school zijn gekomen." Dit patriarchale en eclecticische stelsel gold evenzeer bij de hoogere studiën als op de dorpsscholen. Sedert nu de Engelsche regeering zich bewust werd van hare roeping, Indië zóo op te voeden dat het deelen kon in al de zegeningen die Engeland zelve geniet, werd het inheemsche systeem door een geheel verschillend stelsel onderbroken. Omstreeks 1830 bestonden er twee hervormingsplannen: het eene bedoelde invoering van volkomen Europeesch onderwijs met het Engelsch als taal der wetenschap. De groote voorstander er van, Macaulay, was rondweg van oordeel: „De Hindu's moesten met hun gansche verleden breken; uit hun eigene letterkunde, oudé en nieuwe, konden ze niets of weinig leeren." Daartegenover verdedigde de bekende sanskritist, de geneesheer H. H. Wilson, een stelsel van onderwijs, strookende met den aard en de behoeften der inboorlingen. Dat men al de verbeteringen en ontdekkingen der nieuwere wetenschap zou meedeelen, sprak van zelf, maar het was moeilijk in te zien waarom mathematische waarheden meer waarde hadden in het Engelsch dan in het Sanskrit of in welke taal ter wereld ook. Waarom zou men de klassieke taal van Indië vervangen door Grieksch en Latijn? — Lord Bentinck echter aanvaardde het eerste plan, en in 1854 werd het onderwijs in Indië geregeld door een despatch van Sir C. Wood, later Lord Halifax. Er werden drie universiteiten opgericht: te Calcutta, Bombay en Madras, (later kwam daar Lahore nog bij). De inrichting ervan werd, behoudens de theologie, met cap and gown van Oxford overgenomen, een even dwaas figuur makend in Indië als de engelsche gothiek onder de waringins. Deze universiteiten bleven slechts instellingen tot het afnemen van examens. De meeste Hindu's, met twintig jaren reeds huisvaders, bleven na hun toelatingsexamen thuis studeeren. Te eer daar thans in de meeste voorname steden Colleges werden opgericht, hetzij particulier of van wege den staat,

waar gedeeltelijk hetzelfde te leeren viel. Deze Colleges kwamen spoedig tot bloei, meestal waren slechts enkele der onderwijzers Europeanen, het meerendeel Hindu's. Het Queen's College te Benares telde in den tijd dat Kern er was, een vijfhonderd leerlingen, terwijl het zendelingscollege daar ter stede er ruim tweehonderd had.

In het laatst van Juni 1863 kwam Kern te Benares aan, het middelpunt der wereld, de heiligste plek op aarde. Wie er sterft, zeggen de Indiërs, komt in den hemel, maar ook: Wie nergens anders terecht kan komen, vindt in Benares altijd nog een toevlucht; waarmede bedoeld wordt op de groote truanderie, de vlottende bevolking, die wel een vijfde deel vormt van het half millioen inwoners. De stad ligt op den noordoever van den Ganges, aan den buitenkant van een groote bocht der rivier; het drukke leven naar het water toegekeerd. Het is de stad van tempels en bazaars, van feestelijke praal en ekstatische bedelaars. Dag aan dag bonte vertooningen, kermissen, optochten. Geen kleuriger, vroolijker gewemel is denkbaar dan het feestgewoel in een Indische stad op een der plechtige dagen van het jaar, zooals het lentefeest. Nu nog verschilt de aanblik weinig van dien, welken de dichter van het tooneelspel *Ratnâvali* zoo goed beschrijft, waar hij den koning *Udayana* en zijn vriend, op het terras van het paleis in gesprek, laat zeggen:

de *vidûshaka*: Zie hoe de stedelingen dansen onder de waterstralen uit de spuiten in de handen van dolle meisjes; van alle kanten klinken lustig trommelen en vroolijke luiten: hun geschal vervult de drukke straten met blij gedruisch; waarheen men ziet is 't al oranjegeel bestoven met geurig poeier, o zie de glorie van het groote minnefeest.

de koning: Voorwaar, de vreugde der burgerij stijgt ten top,
Een gouden schemer daalt waar dichte wolken stuiven
van poeder van saffloer; hoe praalt de blijde drom
der feestgenooten, 't hoofd gebogen door den last
van 't blinkend kruinsieraad, in schitterende gewaden,
wier glans den luister van *Kubera's* ¹ schatten dooft.
Geheel *Kauçambi* straalt in gloed van vloeibaar goud.

Toen Kern, te Benares aangekomen, zich bij het College kwam vervoegen, bracht de directeur van de beide verbonden

¹ De god van den rijkdom.

inrichtingen, Ralph Griffith, als sanskritist bekend door een uitstekende vertaling van Kālidāsa's Kumārasambhava hem op de hoogte van zijn taak: hij moest den Brahmanen die reeds goed Sanskrit kenden de europeesche methode en de kritische beoefening van die taal leeren, en tevens hun in het Engelsch onderwijzen. Van dit laatste maakten hoofdzakelijk die Hindu's gebruik, die aan het Queen's College de voorbereiding tot het hooger onderwijs genoten. Overigens werd den professor de meeste vrijheid gelaten, wanneer hij maar van 's morgens zeven tot half elf zich met zijn leerlingen bezighield. Een aantal dier leerlingen volgde het onderwijs of alleen om examen te kunnen doen of omdat ze de toelage die er aan verbonden was, best konden gebruiken, en daarom bleven studeeren. Met hen las Kern eens den een of anderen Engelschen schrijver en hielp belangstellenden in het bijzonder wat vooruit, terwijl hij hoofdzakelijk zijn werk maakte van het Sanskrit-onderwijs aan de Brahmanen. Er werd iets gelezen, hun beschouwing gevraagd, de zijne gegeven, dit alles in het Sanskrit, om kort te gaan, een soort dispuut-college. De meeste Brahmanen waren veel ouder dan hijzelf; er waren er, die in de letterkunde van hun volk zeer ervaren waren, zoodat Kern bij het redetwisten over hoofdstukken uit den Nyāya (logica), of over het drama, zelf heel wat leerde: „meer van hen, zegt hij zelf, dan zij van mij.” De verhouding was uitstekend; Kern, reeds te voren doorkneed in de indische wijze van denken en zeggen, rustig en vriendelijk zijn groote geleerdheid gevende, was zeer bemind bij de Brahmanen; zij beschouwden hun Çri-bhatta-Karna of Karna-prabhu¹ als een der hunnen, en spraken zeer vrij met hem over dingen, die zij een Engelschman zoo licht niet hadden willen zeggen. Hij van den anderen kant kreeg steeds meer sympathie voor den nobelen, fieren Brahmanen-type, hoogeerbiedig zonder een zweem van vleierij, onbaatzuchtig en dikwijls fijn beschaafd. In den Brahmanenstand heeft zich reeds voor duizenden jaren het begrip van den „gentleman” ontwikkeld, waarop de

¹ De illustre Doctor Kern, Meester Kern.

tegenwoordige Brit met recht trotsch is. Des te vreemder dat zoo weinig Engelschen den Brahmaan weten te waardeeren, minder dan omgekeerd. Bij de bezoeken, die Kern dikwijls van hen ontving, werd met de meeste vrijheid over hun verhouding tot de overheerschers gesproken. Het was nog niet zoo heel lang na den opstand. Zij erkenden algemeen: „Wij kunnen de Engelschen niet missen, zij alleen handhaven orde en administratie, hunne rechtspraak is veel beter dan de onze. Maar er is niemand van ons, die hen liefheeft, wij haten ze allen, zij beleedigen Indië; ons die in opzichten beschaafder zijn dan velen hunner, beschouwen zij als halve apen, „niggers” of op zijn best „natives.”

De omgang met de Brahmanen verhinderde evenwel niet, dat Kern een gunstig oordeel over het Engelsche bestuur behield. Zij zijn de ware, geestelijke erfgenamen van den edelen keizer Akbar. Niet de brassende Selim, niet de gluiperige en wreede Aureng Zeb, noch de stroopop die in 1857 in Delhi met den weidschen titel van Grooten Mogol begroet werd, hebben 't werk van Akbar voortgezet, maar de Engelschman. „Voor den goeden wil van het Engelsch bestuur mogen we niets dan lof over hebben.” De Engelschen zijn geenszins overtuigd, dat alles wat ze voor Indië doen hun zelve voordeel zal aanbrengen, doch ze beschouwen het als een duren plicht, dien ze moeten volbrengen, onverschillig wat de gevolgen er van zijn mogen. „Al wie beweert, dat de Engelsche natie baatzuchtig is, die, geloof ik, kent ze niet.”

Een van de meest interessante figuren onder de Brahmanen was Nehemia Nilakantha, die om grieksch te leeren, afzonderlijke lessen van Kern kreeg. Hij was zeer goed thuis in de Indische filosofie, maar had het geloof zijner vaderen verlaten en was Christen geworden. Toch bleef hij waardeeren wat hij had opgegeven omdat het hem tot het Christendom gebracht had. Om zijn overgang had hij veel moeten lijden; zijn familie had hem verzaakt, zijn beste vriend wou niets meer van hem weten, dat griede hem het meest. Het was een man, die voor anderen leefde, begaafd en edel, zooals men

onder de Brahmanen zoovelen aantreft, en arm zooals ook velen hunner; hij leefde van een klein salaris aan een zendingsschool, waar hij Sanskrit onderwees. Nilakantha werd een vertrouwd vriend van Kern.

Ook van onbekende Brahmanen ondervond hij meermalen de bewijzen van vertrouwen en onbaatzuchtigheid. Kort voor hij Indië verliet vernam hij dat zich te Benares een Brahmaan uit Kashmir ophield, die een handschrift bezat van den commentator van Varâhamihira, Utpala die zelf een Kashmirees was. Kern kreeg het handschrift onder oogen, en bemerkte terstond, dat het veel beter was dan eenig ander dat hij in Europa had kunnen gebruiken. Hij gaf zijn verlangen te kennen, het eenigen tijd te mogen houden. Zonder eenig bezwaar liet de Brahmaan, die spoedig naar zijn land terug moest, het in onbeperkt vertrouwen en zonder eenige geldelijke voorwaarde in Benares achter, waar Kern het kon laten afschrijven.

Eens kwam een zijner leerlingen bij hem en zeide: „Guru, ik heb een vers gemaakt; wilt gij het lezen?” En hij overhandigde hem een klein stuk papier, waarop Kern in sierlijk nâgarî-schrift zijn eigen lof kon lezen, op Oosterschen trant gezongen, in twee keurige strofen, vol kunstig woordspel op zijn naam Karna, welk woord in het Sanskrit de beteekenissen „oor” en „roer” heeft en tevens de naam is van een held uit het Mahâ-bhârata:

1. Hell *Kern*, voor wiens schijn van witte lotusbloemen de wereld buigt; hij is de Phoenix die den slang verslindt; der wetenschap alleen leent hij het *oor*. Der gansche wereld wijsheid zij een oceaan: hij houdt er 't *roer* van 't schip; zijn ingeboren deugden verduistren *Karna's* lof, wanneer men ze verkondt.
2. De dichter, op de zee van menschelijke kennis te varen denkend, zou verzinken als niet *gij* erbarmend toezaagt; dan, hij duikt weer uit den vloed van twijfeling, en komt behouden aan den oever, en prijst u d'oorzaak, dat hij zonder vreeze vaart.²

¹ Meester.

² 1. Jayati jagatî karnah kaumudicubhravarnah khalabhujagasuparnah çâstradattakakarnah, jagadakhilasuvîdyâsindhunaukarnadhârah krtanijagunasamkhyâkarnakirtiprahârah.

2. Samajnakûpâre plavanakrtalipsâh kavigiro nimajjanti ksipram tava karunayâ paçyasi yadâ/ nimagno 'ram pâram vrajati vicikitsârnavajalâd atah sevyo 'si tvam kavibhir athavâsamçayagataih.

Het ontbrak niet aan gelegenheid, om met het Indische leven, dat nog in zoo menig opzicht eeuwenheugende overleveringen en gebruiken bewaart, kennis te maken. Al is Voor-Indië te veel veranderd, om nog den indruk van den tijd die de letterkunde zag ontstaan, zuiver weer te geven, op sommige punten, vooral waar het ritueel betreft, zijn de gewoonten nog geheel de oude; nog zuiverder misshien in het zuiden dan in de noordelijke streken, waar de Mohammedanen veel kwaad gedaan hebben. Een *upanayana*, dat is de plechtige opneming van een Brahmaanschen knaap als scholier in de kennis der Veda's, gebeurt nu nog als voor tweeduizend jaar. Bij een huwelijk worden nog de spreuken en de *grhyasûtra's* opgedreund, zooals de oude wetten voorschrijven. Doch de geest is uit dat alles geweken. Kern vertelt, hoe hij als genoodigde van zekeren Pandit, Râm Jasn geheeten, een bruiloft bijwoonde in een dorp op een paar uren afstands van de stad. Hoe de gasten op olifanten door het dorp reden naar de woning der bruid, omstuwd door de juichende dorpingen, waarbij de zwaarwichtige rijdieren in een draf werden gezet „om meer indruk te maken”, zei Râm Jasn. Hoe het geheele feest verliep tot de gasten na middernacht stadwaarts togen. „De nacht was verrukkelijk koel; de lucht die men inademde was zoo frisch, en de maan speelde zoo vriendelijk in het lover, dat ik nog geen lust had om heen te gaan, maar mij nederzette op een pas gevelden boomstam. Ik dacht aan hetgeen ik gezien en gehoord had, in verband met andere ceremoniën die ik had bijgewoond, en het kwam mij voor, dat de bezielende geest van die plechtigheden geweken was, dat het Hinduïsme zijn uiteinde naderde. Terwijl ik zoo mijmerde over de vermoedelijke toekomst van het volk waaronder ik leefde, naderde mij de gulhartige Râm Jasn. „Zoo, mijnheer, vind ik u hier?” zeide hij, „zal ik order geven om de olifanten in gereedheid te brengen?” „Goed, Pandit-jî” (*jî* is een woordje dat nagenoeg aan ons Hollandsch „mijn waarde heer” beantwoordt en gebezigd wordt als men op vleienden toon iemand aanspreekt). „Goed, Pandit-jî, maar het is tijds genoeg als we over een

nurtje vertrekken, want de nacht is zoo prachtig, en het zitten onder de boomen hier zoo aangenaam." „Zooals u verkiest. Is het feest u nog al bevallen, mijnheer?" „O, Pandit-jî, voortreffelijk, in zooverre ik uwe hand in de regeling kon opmerken. Maar wat de trouwplechtigheid zelve betreft, hoe komt het dat men de voörschriften niet volgt en dat de verzen uit den Veda zoo slecht opgezegd worden?" „Och, mijnheer," antwoordde hij, „we hebben meermalen met elkander daarover gesproken. Onze lui bestudeeren de Veda's niet, en hier op het land kennen ze ter nauwernood het allereenvoudigste Sanskrit. Onze heele godsdienst is tegenwoordig eene zaak van formaliteit, en bestaat voor den grooten hoop daarin, dat men weet, wat men eten en drinken mag, of niet mag, en met wie men eten mag of niet, en hoe en wanneer men zich waschen en baden moet."

Onder de Brahmanen zelf zijn er dus, die inzien, dat hun beschaving ten einde loopt. „De geest van Oud-Indië," zegt Kern, „kan ongewijzigd niet voortleven; die is reeds lang aan het kwijnen; en vervalt van dag tot dag." Doch het eeuwenoude, vastgewortelde begrip, dat het kastenwezen in stand houdt, en waarop elke poging tot bekeering tot het Christendom afstuit, is het geloof aan de zielsverhuizing.¹ En het is vooreerst niet te voorzien, hoe de Hindu's dat zullen opgeven.

Twee jaren bracht Kern in Indië door, zeer tevreden met zijn betrekking, en zijn omgeving. Nog altijd spreekt hij met genoegen van zijn Hindusche vrienden en ondergeschikten, met wie hij bijna zonder uitzondering goed overweg kon. Van zijn twaalf bedienden, (minder kon men in Benares niet houden) was er nooit een, zegt hij, die zijn plaats niet wist; ze waren niet bedremmeld, ook niet kruiperig, zeer complimenteus maar nooit onwaardig. Den raad, hem door Engelsche kennissen gegeven: nu en dan de bedienden eens wat aflossen, en hun

¹ Onder de vele Indische secten is er maar één, die daaraan niet gelooft: de zoogenaamde Brahmasamâj.

maandgeld inhouden, wilde hij en behoefde hij niet te volgen.

Zoo goed beviel hem het verblijf te Benares, dat het hem eenige aarzeling kostte om de benoeming tot hoogleeraar in het Sanskrit te Leiden, die hem in het voorjaar van 1865 gewerd, te aanvaarden. Maar de overweging, dat men, wanneer hij bedankte, misschien bij gebrek aan een ander Sanskritist weer een Arabist zou nemen, (het was nog altijd de vacature Juynboll), bewoog hem, Indië vaarwel te zeggen.

De laatste dagen voor zijn vertrek logeerde hij bij een ambtgenoot, professor matheseos aan het Queen's College. Het rijtuig stond klaar, dat hem naar het station aan de overzijde van den Ganges zou brengen. Het werd tijd, maar Kern's oude bediende, gewoonlijk Burha (*vrddha* = oude) genoemd, die opdracht had zijn geld van den bankier te halen, was nog niet terug, en bleef uit. „Hoe onvoorzichtig, zeide de Engelsche gastheer, natuurlijk gaat de kerel er mee vandoor; zoo'n som!” „Nee, zei Kern, Burha gaat er niet van door.” En eindelijk, daar naderde de brave Oude, door eenig oponthoud verlaat, bezweet en ademloos, en rechtvaardigde het vertrouwen van zijn meester. — Al de bedienden kwamen nu afscheid nemen van hun heer, behalve de hoofdknecht, die hem vergezellen zou tot Calcutta. Elk kreeg een klein geschenk tot aandenken, en het rijtuig vertrok met Kern en zijn Engelschen vriend. Men kwam bij het station..... daar stonden de bedienden weer, alle elf! Zij hadden tegen het rijtuig geloopt, een uur ver, in gestrekten draf, om hun meester nog eenmaal te zien! Het afscheid werd nog eens herhaald, en met dezen genoeglijken indruk van de gehechtheid der zijnen, verliet Kern Benares.

III

Den achttienden October 1865 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt te Leiden, met een redevoering, getiteld: *Het aandeel van Indië in de geschiedenis der beschaving*. Hij gaf daarmee den toehoorder een algemeenen blik over het veld der

wetenschap, die hij voortaan aan de Leidsche hoogeschool zou vertegenwoordigen, en deed daarbij duidelijk haar goed recht uitkomen, dat eerst zoo laat hier was erkend. Achtereenvolgens werd in vluchtige trekken geschetst, hoe de beoefening van het Sanskrit, in het laatst der vorige eeuw door de talentvolle studiën van Sir William Jones in het Westen ingeleid, om twee redenen van zoo groot belang is: ter wille van de kennis der Indische beschaving en wegens den onontbeerlijken steun dien het Sanskrit geeft als baken bij het onderzoek naar de onderlinge verwantschap der Indogermaansche talen. In een vergelijking van het Vedische tijdperk der Indiërs met het Homerische der Grieken werd duidelijk gemaakt, hoe, gelijk in Homerus de Grieksche geest reeds die eigenaardige trekken heeft aangenomen, welke altijd sinds de kenmerken er van zijn gebleven, zoo zich in den Veda het Indisch karakter vertoont met den aanleg tot al de deugden en al de gebreken, welke later daaraan steeds eigen zijn geweest. Uit elk van beide was reeds te voorzien, dat de Hindu's een volk van priesters en godgeleerden, de Grieken een natie van helden en staatslieden zouden worden. Bij beide volken was evenzeer de zucht naar waarheid levendig, doch bij den Griek was het om zijn kennis dienstbaar te maken aan de belangen der maatschappij, aan het vaderland, kortom aan het aardse leven, terwijl de Indiër bovenal die waarheid zocht, welke hem de zaligheid moest verzekeren in het leven hiernamaals. — Aan den Veda is het geloof aan een eenigen waarachtigen God niet vreemd, daarentegen vindt men er nog geen bepaalde uitdrukking in van datgene, wat sedert eeuwen de hoeksteen is geweest aller Indische godsdiensten: de zielsverhuizing. — Een uiteenzetting volgde van de ontwikkeling en het karakter van den Brahmanenstand, van de rol, die het Buddhisme in Indië heeft gespeeld en de oorzaken, waardoor het er weer in verval is geraakt; daarna werd gesproken van de oud-Indische wetenschap: de astronomie, die op Grieksche beginselen is gebouwd, de algebra, waarvan hetzelfde niet met zekerheid kan gezegd worden. Waar de dichtkunst ter sprake kwam, werd in het licht

gesteld, hoe bij de Indiërs de liefde voor pure fictie veel langer bleef voortbestaan dan bij de Westersche volken, omdat zij nooit geheel de natuur- en wereldbeschouwing van den kindereleeftijd ontwassen zijn. En dit staat in verband met het feit, dat er geen Indische *natie* was, geen wedijver, geen kamp om den voorrang en daardoor niet het voorrecht eener waarachtige nationale geschiedenis.

Het laatste gedeelte der rede was gewijd aan het Sanskrit als onderdeel der vergelijkende taalstudie, en als hulpmiddel bij de beoefening van het Oud-Perzisch en Oud-Bactrisch.

De redevoering behelsde min of meer het program, waaraan de hoogleeraar zich bij zijn lessen wilde houden. Van de colleges in het Sanskrit, in de vergelijkende taalwetenschap en in de studie van den Avesta, zijn de laatste later vervallen door gebrek aan belangstellenden. Vóór de wet van 1877, die de kennis van de beginselen van het Sanskrit verplicht stelde voor het doctoraal examen in de Nederlandsche letteren, was het getal der klassieke literatoren, die zich met Sanskrit bezig hielden, grooter: de bekendste van Kern's leerlingen: Speijer, Caland, Warren, Van der Vliet behooren er toe.¹

Met de aanvaarding van het professoraat namen voor Kern de herhaalde verwisselingen van woonplaats een einde; Leiden heeft hem sinds dien tijd behouden. Het is er echter verre vandaan, dat daarmee het belangrijkste van hem gezegd is: thans eerst kunnen wij trachten, een beeld te ontwerpen van Kern, den geleerde en den man, van zijn reusachtige werkzaamheid en van den geest die haar beheerscht. Bepalen wij ons eerst tot het gebied der taal- en oudheidkunde van Voor-Indië.

Stellig niet zonder invloed op de eigenaardige ontwikkeling van Kern's talent was de keuze van zijn eerste arbeidsveld, de Indische astronomie. Het onderwerp zelf werkte mede, om de methode naar alle kanten zoo exact mogelijk te maken. Is

¹ Cobet, de hooghartige verachter der »homunculi comparitivi" strekte die verachting niet tot Kern uit, met wien hij zeer bevriend was. Hij plácht te zeggen: »Waren ze allen zoo als collega Kern, dan zou het nog wel gaan."

exactheid op zichzelf reeds een vereischte van philologische kritiek in 't algemeen, een wetenschap als deze eischte haar in dubbele mate. Bovendien bracht zij den onderzoeker telkens in aanraking met een der meest ingewikkelde problemen der Indische oudheidkunde, de chronologie. Wie het wagen wil, een kwestie van tijdsberekening der Indische personen of geschriften op te lossen, mag wel voorzien zijn van methodische nauwkeurigheid en analytische bekwaamheid.

In het laatst van Kern's verblijf in Benares verscheen als eerste vrucht der studie van Varāhamihira de uitgave van diens werk *Brhat-samhitā* in de *Bibliotheca Indica*. De titel beteekent Groote *Samhitā* in tegenstelling met een beknopter werk van denzelfden schrijver en duidt een astrologische verhandeling aan over hemelsche en aardse voorteekenen. Als zoodanig behoort het tot de derde onderafdeeling van de Indische astronomie, waarschijnlijk de meest oorspronkelijke in tegenstelling met de andere afdeelingen: de berekening van den loop der hemellichamen (*ganita*) en de horoscopie (*horā*), beide op Griekschen grondslag berustend. Het is een handboek voor hof-astronomen, dat evenwel door belangrijke astronomische data en een grooten rijkdom aan details betreffende geographie, architectuur enz. van uiterst veel belang is, en reeds door den Arabischen schrijver *Albīrūnī* in zijn boek over Indië hoog gewaardeerd werd. Een vertaling der *Brhat-samhitā* gaf Kern eenige jaren later in het *Journal of the Royal Asiatic Society*. Een kleiner werk van Varāhamihira, getiteld *Yogayātrā*, de teekenen behandelend, die voor een vorst gunstig zijn, als hij in den krijg wil trekken, werd door hem uitgegeven in *Weber's Indische Studien*. Eindelijk bewerkte hij nog een uitgave van den *siddhānta* (welbewezen meening) van den merkwaaardigen astronoom *Āryabhata*. Om verschillende redenen was het tot stand komen van deze uitgave voor Kern een zaak van bijzondere voldoening. Vooreerst was dit het eerste werk in Sanskrit-type dat in Nederland verscheen, bij de firma E. J. Brill. Dan was de vondst van de handschriften van *Āryabhata*, wier bestaan bekend was, maar die men verloren

waande, een wetenschappelijke triomf. Eindelijk is het werk zelf van niet gering belang. Het is een calculatie, die de aandacht verdient om het bijzondere systeem van arithmetische notatie, door ^Āryabhata gevolgd. Men heeft hier te doen met een schrijver, die het waagt af te wijken van de algemeen aangenomen theorie; hij verlaat de van ouds bewandelde paden, door niet meer te spreken van de maanhuizen (*naksatra's*) waarin de Indiërs de hemelbaan hadden ingedeeld; hij geeft zelfs een theorie van de aswenteling der aarde. Dat een Hindu met zulk een kennis toch een geloovig belijder der oude leer kon blijven, moet ons niet verbazen. In Benares sprak Kern eens met een Brahmaan, die de Principia van Newton had gelezen. „Hoe rijmt gij dit, vroeg Kern, met de Purāna's?" Hij bekwam tot antwoord niet anders dan: „De Principia zijn waar, maar de Purāna's zijn ook waar.”

Reeds in de inleiding op de *Brhat-samhitā* had Kern uitvoerig gesproken over de tijdsbepaling van den auteur. Het zou mij te ver voeren, wanneer ik hier een beeld wou geven van de moeilijkheden der Indische chronologie. Laat mij zeggen, dat uit een bajert van feiten, waar of onwaar? en personen, historisch of verducht? hier en daar een paar lichtbakens omhoogrijzen, die ons leiden om weg en regelmaat te vinden. ^Āryabhata, die zijn geboortejaar 476 A. D. geeft, en Varāhamihira, die een jongere tijdgenoot van hem moet zijn, behooren tot die bakens. Zoomede de onschatbare Chineezen Fa-Hian en Hiouen Thsang, die het reisverhaal hunner pelgrimageën door het Buddhistisch Indië hebben beschreven. Tot de oplossing der chronologische kwesties heeft, naast Lassen, Cunningham en anderen, Kern ruimschoots het zijne bijgedragen. Na de inleiding op de *Brhat-samhitā* gaf hij later nog een verhandeling over de monumenten der Gupta-dynastie, en een uiterst belangrijk werk over de jaartelling der Zuidelijke Buddhisten, waarin hij de juistheid der Singhaleesche tijdsopgaven, tot dusver vrij algemeen aanvaard, aan een scherpe kritiek onderwerpt.

De astronomische en chronologische studiën lieten niet na

in Kern dat verrassende, soms verbijsterende acumen te scherp, dat een fransch schrijver aanleiding heeft gegeven, hem te kenmerken als een „esprit surtout mathématique”. Werkelijk is er iets mathematisch, of nog juister gezegd algebraïsch in zijn methode: de scherpe isoleering der feiten, waarmee hij argumenteert, de precisie, waarmee de onderlinge waardeverhouding der argumenten in een reeks wordt uitgedrukt en eindelijk de zuiver algebraïsche vorm, waarin hij zijn bewijsvoering betreffende geheel abstracte begrippen pleegt te gieten. Theologische begrippen, mythische figuren worden op de scherpzinnigste wijze in evenredigheden gebracht; een vergelijking wordt daaruit door berekening afgeleid, en ten slotte de proef op de som genomen.

Toch zou het zeer verkeerd zijn te meenen, dat men met het epitheton mathematisch dezen rijken geest voldoende had gekenschetst. Een kunstenaar kent men uit zijn werk geheel, maar bij een geleerde blijft zooveel gezwegen van zijn eigen ik, wat hij niet behoeft of niet wenscht te uiten. Allicht zou men denken, dat Kern, die dieper dan bijna elk Europeaan doordrong in den geest van het Oude Indië, daardoor zelf in zijn ziel een aanhanger zou zijn geworden van een der machtige wijsgeerige stelsels van het Oosten. Dit nu is niet zoo. En het kon ook niet. Kern is een man van sterk positieve overtuigingen, van een idealistische geestesrichting, zoo men dat woord meer in ethischen dan philosophischen zin wil verstaan, met een eenvoudig en sereen gemoed, en een sterk gevoel van *menschelijke* rechtvaardigheid. In natuur en kunst heeft hij lief, wat sterk en blij is, het oprechte, harmonische, melodieuse leven. Een van zijn liefste componisten is Gluck, daarnaast bemint hij het volkslied, de middeleeuwsche muziek. Men voelt bij den schijnbaar verren afstand het gemeenschappelijk schoon, dat hem aantrekt in Memlinc en in Frans Hals. In het landschap wil hij kleuren, en groote boomen; de klare lyriek van het Geldersche land is hem liever dan Holland's nevellichten. — Dit alles kan ons doen begrijpen, dat hij de Indische wereldbeschouwing nooit tot de zijne kon maken. Wat ook het grondbegrip zij, waarvan de Indische filosofen uit-

gaan, of zij zeggen: „alles is”, zooals de Sâmkhya, of: „alles vergaat”: zooals de Yoga en het Buddhisme; of men als oorzaak der wereld met den Sâmkhya de Materie aanneemt, of met de Paurânika's den Tijd, met de Laukâyatika's Spontaneïteit, met de Mimâmsaka's Actie, — op den bodem van alle stelsels ligt de eeuwige moedeloosheid, die de schoonheid des levens uitvaagt. En toch, hoezeer iemand's aanleg aan de Indische philosophie opposiet kan wezen, niemand kan zich onttrekken aan de machtige, zware wijsheid, het onvergetelijk schoon van boeken als de Bhagavadgîtâ en de Upanishad's, waarvan de herinnering blijft als aan de zee bij een grijzen, stillen avond. Kern, die al de Indische systemen had bestudeerd,¹ (wat den Yoga betref was hij de eerste in het Westen die er kennis van kreeg), bleef zich voornamelijk aangetrokken gevoelen tot den Sâmkhya, de Brahmasûtra's van den Vedânta, en de lectuur van het zinnespel Prabodhacandrodaya, de Op-gang van de maan der verlichting.

Meer invloed dan de Indische cosmogonieën had op hem hunne ethiek, in het bijzonder de brahmaansche. In den hem sympathieken Brahmanentype vond hij ethische kalmte, matigheid, gelijkmoedigheid, vergevensgezindheid. De Brahmanen hebben iets hoogs, iets ridderlijks, wat weinig volken hebben. Was niet hier wat hem aantrok verwant aan de eigenschappen die zijn voorliefde voor den Spanjaard bepalen? Brahmanen en Spanjaarden hebben beide in hooge mate de verdienste van den „beau geste”. Ook de Spanjaard heeft die ridderlijkheid; al is hij hoogdravend, hij is nobel; een don Quijote. Zij zijn het allen min of meer, en juist daarom behaagde Kern de omgang met Spanjaarden evenzeer als hem de lectuur van Cervantes bijzonder lief was. Een woord als dat van De Ruijter in 1676: „Mijn leven heb ik nog altijd veil, maar het is mij leed, dat de Heeren Staten hun vlag veil hebben;” dat noemt Kern als een Brahmaan gesproken. Niet de ijdele

¹ De excerpten uit Sarvadarçanasamgraha en Gautamasûtra in het Petersburger Woordenboek zijn van Kern's hand.

opoffering van Viçvantara,¹ die om zijn virtuositeit in het geven volkomen onschuldige wezens doet lijden, maar opoffering, waar het zijn moet voor een hooger doel.

Met deze kennis van Kern's geestesrichting zullen wij thans een blik werpen op een belangrijk veld van zijn werkzaamheid, de geschiedenis van het Buddhisme. Reeds tijdens zijn verblijf in Engeland was hij aangezocht door den verdienstlijken uitgever A. C. Kruseman, om in de serie „De voornameste godsdiensten” de geschiedenis van „den Indischen godsdienst” te bewerken. In antwoord op dit eenigszins vaag verzoek schreef hij den 8en April 1863 uit Groenlo, dat hem de tijd voor zulk een werk nog niet gekomen scheen. Het zou wellicht mogelijk zijn, een voldoende overzicht te geven van het Vedische tijdperk, ook wel van het hedendaagsch Hinduïsme, doch niet van hetgeen daartusschen ligt, het Brahmaïsme in zijn verschillende verschijningsvormen. Anders was het gesteld met het Buddhisme, waarover verscheiden werken bestonden, dat meer belang zou inboezemen en beter voor een algemeene behandeling vatbaar was dan de leer der Brahmanen. Bovendien had de uitgever hierbij het voordeel, dat hij voor die taak niet noodzakelijk een Sanskritist behoefde. „Neem echter nooit iemand, die of bepaald alles in het Buddhisme goed vindt en in het Christendom afkeurt, of die het omgekeerde doet. De godsdienst lijdt daar niet door, maar de wetenschap, waarin geen opvijzelen noch verguizen een plaats mag vinden.”² Het was niet te verwonderen, dat Kruseman, dien raad aanvaardende, zich andermaal tot Kern wendde met het verzoek, of hij het wou zijn, die de taak op zich zou nemen. Het verblijf in Indië echter, de eerste jaren van zijn professoraat daarna, lieten hem niet den tijd, voorloopig hieraan te denken. De andere deelen van de serie verschenen voor en na, totdat Kern eindelijk in 1872, half met tegenzin, het op zich nam, het Buddhisme te beschrijven. In een onbewaakt oogenblik,

¹ De held van een Buddhistisch verhaal, die om geen wezen een bede te weigeren, zijn vrouw en kinderen wegschenkt.

² Opgenomen in het werk van J. W. Enschedé, *A. C. Kruseman*, II, blz. 29, 30.

zooals hij later schreef, legde hij de belofte af, die hij niet wilde verbreken; anders zou hij er niet toe overgegaan zijn, het boek te schrijven. Gelukkig dus, dat het onbewaakte oogeblik over hem kwam.

De jaren 1881 en 1882 waren vruchtbaar voor de kennis van het Buddhisme; kort op elkaar verschenen: de tweede uitgave van Senart's *Essai sur la Légende du Buddha*, Rhys Davids' *Lectures on the origin and growth of Religion as illustrated by some points in the history of Indian Buddhism*, Oldenberg's *Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, en Kern's *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië*. Welk een verschil van opvatting in die vier werken! Senart herhaalde hier met de *débonnaire*, gemoedelijke plechtigheid, die zijn stijl kenmerkt, zijn geestig en belangwekkend betoog, dat men in de legende van den Buddha de sporen van een verflauwde natuurmythe had te zien, die lange jaren onder de volksklassen van Indië populair moest zijn geweest, aler zij onder bijzondere omstandigheden tot Leer verheven werd. Rhys Davids, met zijn half dwepend penchant voor de schoonheid van het Buddhisme, trachtte, niettegenstaande hij den oorsprong van alle godsdienstige voorstellingen in het Animisme zocht, toch de leer van het *Karma*¹ als niet-arisch uit de vroegere fasen der Indische gedachte te elimineeren. Oldenberg, de zachtmoedige exegeet, de moderne theoloog van het Buddhisme, trachtte een geloofwaardige biographie van den mensch Buddha te reconstrueeren. Doch geen van allen gaf zooveel nieuws, zooveel onverwachts als Kern.

In het kort samengevat betoogde hij het volgende: De Buddha, dien wij kennen uit de legende, is een mythische voorstelling van de zon, onafhankelijk van de vraag, of de Orde een historischen stichter mag hebben gehad, op wiens persoon die voorstelling is overgebracht. Het leven van den Buddha, zooals de legende het schildert, is een mythologisch verhaal van den kringloop, dien de zon in een jaar beschrijft. Het Buddhisme, zooals wij het kennen, maakt den indruk van te zijn een geestelijke orde,

¹ de daad als oorzaak van steeds weer herhaalde geboorte.

geënt op het volksgeloof. Van de in den mond des volks levende mythen, die reeds een ethischen snit hadden, hebben de monniken een goed gebruik gemaakt; ze met metaphysische begrippen in verband gebracht en zóó verwerkt dat ze strekken konden tot zedelijke opvoeding van 't algemeen. — Oogenschijnlijk hebben deze opvattingen groote verwantschap met die van Senart. Doch bij een nauwkeurige beschouwing verdwijnt die overeenkomst bijna geheel. Aan deze nauwlettendheid heeft het naar het mij schijnt den meesten dier geleerden ontbroken, die over Kern's meening den staf hebben gebroken. — Gaan wij echter eerst verder met den inhoud van het boek. Kern ging zoo ver, te beweren, dat er in de legende geen enkele trek is, die niet uit de oude zonnemythen kan verklaard worden. Hij zelf verklaarde de détails der legende als astronomische waarnemingen in een mythisch kleeft: waar het woord *otáro* schijnbaar „occasie” beteekende, had het den dieperen zin van „occasus”; de rivier *Anavamá* (*Anomá*) duidde bedektelijk het equinoxpunt (*anapama*) aan, *grása* „dosis” was in waarheid „verdonkering”, enz. De vernuftigheid en de verbazingwekkende kennis waarmee deze theorieën waren opgesteld, waren van geen ander dan Kern te verwachten.

In Nederland werd het boek met algemeene bewondering ontvangen. Dr. S. J. Warren zeide in de *Spectator*: „Het is alsof de oude Zonnegod op den sterveling, die hem zoo goed beschrijft, zijne helderste stralen heeft uitgestort en alle nevelen voor hem heeft weggedreven.” Prof. Tiele schreef: „... ik geloof niet te dwalen, als ik zeg, dat met dezen arbeid van den Leidschen geleerde een nieuwe tijdrekening in de studie van 't Buddhisme begint en men er voortaan mee zal hebben te rekenen. Degenen die van Senart's vernuftige ontleding der Buddha-legende nog konden meenen: „Nubicula est, transibit”, zullen thans beseffen, dat een ernstig onweder dreigt, waarvoor het niet meer helpt oogen en ooren te sluiten.” Wel gaf de beroemde kenner der godsdienstgeschiedenis toen reeds den twijfel te kennen aan de juistheid van Kern's toepassing zijner theorie op de bijzonderheden der legende. Dien twijfel her-

haalde hij later op een andere plaats, vragend, of vele van Kern's opmerkingen niet wat al te kunstig zijn en bij de scheppers der mythen een al te groote kennis der sterrekunde veronderstellen. „Dat het leven van den Buddha, zowals 't in de legende beschreven wordt, zoo nauwkeurig, stap voor stap, aan den loop der zon en haar veranderenden stand ten opzichte der sterren en sterrebeelden zou beantwoorden — ik kan niet ontveinzen dat op dit punt mijn geloof nog zwak is.” Maar in hoofdzaken aanvaardt hij de uitkomsten van het boek ten volle, en toont zich ingenomen met de ongunstige gezindheid van den schrijver jegens de Buddhistische monniken. Jegens de Buddhistische monniken... maar niet jegens de Europeesche geleerden. De geestige wijze, waarop prof. Tiele zijn collega kapittelt over de „hartstochtelijke terechtwijzingen” waarop deze zijn vakgenooten onthaalt, verdient hier voor hen, die Kern kennen, even te worden vermeld. „Wij, zegt Tiele, die Kern van nabij kennen, en bij 't lezen van deze uitvallen de eigenaardige uitdrukking van zijn gelaat meenen te zien en den niet minder eigenaardigen toon te hooren, waarmee de mondelinge mededeeling van zulke vernietigende sententies bij hem in den regel gepaard gaat, wij weten wel dat het niet zoo boos gemeend is als het klinkt; maar de bewonderaars van 't Buddhisme en vooral degenen die nog iets van de historie willen redden, voelen zich, als zij die grimmige uitvallen zoo zwart op wit vóór zich zien, zonder twijfel gekrenkt.”

Inderdaad, of er in die gekrenktheid bij sommigen, hier waar het het Buddhisme gold, iets meer dan philologische geraaktheid, iets van odium theologicum school, de ontvangst van Kern's boek in het buitenland was niet algemeen gunstig. Het groote, onbetwistbare belang van het werk, al was het alleen omdat het van een man als Kern kwam, erkende ieder terstond. De geleerde Hermann Jacobi, hoewel in wetenschappelijke opvatting hier vrijwel Kern's tegenstander, begon terstond aan een Duitsche vertaling er van. Een Fransche vertaling verscheen in de *Revue des Religions*.¹ Maar, om niet

¹ Tome IV—VII.

te spreken van waardelooze, oppervlakkige recensies als in *the Academy* van 8 Sept. 1883, er kwamen ernstige bedenkingen. De uitnemende kenner van het Zuidelijk Buddhisme Hermann Oldenberg liet zich door de waarschuwingen van Garbe, die er hem een verwijt van maakte, dat hij aan onzinnige hypothesen als van Senart en Kern nog aandacht schonk (ook een standpunt), niet weerhouden, over het Nederlandsche werk zijn meening te zeggen. Op waardigen toon betreurt hij het, den verdienstelijken vorscher deze wegen te zien bewandelen; het doet zijn gevoel leed. Hij noemt de gevolgde methode „ein schwankendes Spiel mit Einfällen.” Blijkbaar schonk Oldenberg te veel aandacht aan de bijzonderheden, de verklaring der details, die ongetwijfeld het zwakke punt waren, en verloor daarbij de gewichtige hoofdzaak uit het oog. Dat hij, de verdediger van den historischen Buddha, eer nog dan Tiele, de juistheid dier verklaringen in twijfel trok, het is geen wonder. Maar was hij bevoegd over Kern's theorie een vernietigend oordeel te vellen? Ik geloof het niet. Het zou belachelijk zijn, wanneer ik hier den schijn aannam, als verdediger voor Kern te willen opkomen. Dat is gelukkig niet noodig. Maar ik kan niet nalaten om de waardeering van zijn standpunt en de overtuiging van de juistheid ervan, die ik zelf eerst door nauwgezette studie heb verkregen, hier onder woorden te brengen. Laat ons dus trachten de quintessens van Kern's opvattingen nog eens te doen uitkomen.

Kern's „mythologische” verklaringen hebben niets gemeen met de zoogenaamde vergelijkende mythologie op taalkundige basis, en wijken daardoor in den grond af van die van Senart. Kern schat de waarde dier taalvergelijkende mythologie gering. Waar Senart zegt: „Il ne me vient point en esprit que les buddhistes se soient avisés, à aucune époque, que, en récitant pieusement l'histoire présumée de leur Docteur, ils racontaient quelque mythe solaire,” daar legt Kern telkens er den nadruk op, dat het zonne-symbolisme van den Buddha den Indiërs steeds bekend en bewust is geweest. Misschien ware veel misverstaan vermeden, wanneer hij van den aanvang af in plaats van mythe

en mythologie een anderen term had gekozen. Althans zijn opvatting van een mythe wijkt zeer ver af zoowel van die der taalvergelijkende als van die der animistische school. Kern verstaat onder mythe „een personificatie van een natuurverschijnsel of van eenig zedelijk, historisch of maatschappelijk feit; in veel gevallen is het de belichaming van een ruwe philosophische theorie in poëtischen vorm." Hij gelooft niet aan onbewuste mythenvorming. „Mythen zijn gemaakt, opzettelijk gemaakt, en niet door onbeschaafde lieden, maar door dichters, geleerden, priesters of hoe men ze noemen wil." Men ziet hier weer die groote zucht naar eenvoud, klaarheid en rede, die gruwelijke afkeer van alles wat onzin lijkt. De gedachte „dat geslachten na geslachten rustig hebben neergezeten om fabelen te vervaardigen die hoogst stompzinnig, verwaten en onredelijk zouden zijn, als niet een afbrekende kritiek hunne beteekenis ontraadselde," is hem onverdragelijk. Hij rekent het dier kritiek als een verdienste aan, dat zij ten opzichte van het menschdom uit vroeger tijden dit liefdevolle standpunt kan innemen. Wat Kern, uitgaande van deze misschien betwijfelbare praemissen, onomstootelijk heeft bewezen, is het bestaan en het gewicht van eene, men kan wel zeggen esoterische, zonne-symboliek in het Buddhisme zoowel als in de oudere diensten.

Er is geen volk, wiens gansche gedachtenwereld, wiens gansche schat van taal en begrippen zoozeer is doordrongen van de teekenen van een visueelen aanleg, als de Indiërs. Niet alleen dat bijna alle ethische en aesthetische begrippen van gezichtsindrukken hun naam hebben ontvangen, maar het contact, de vereenzelviging der abstracte begrippen met de visueele blijft voortdurend levendig. Ik behoef slechts te wijzen op woorden als *rāga* — „kleur" en „hartstocht", op de verhouding van *kāma* — „verlangen" tot *kānti* — „schijn", op de rol van wortels als *div* — „schijnen", *tvish* — „schitteren" en zooveel andere. Vandaar dat bijna elke Indisehe beschrijving van abstracte dingen tegelijk een voorstelling van lichtverschijnselen kan opwekken. En zou men nu veronderstellen, dat de Indiër zich daarvan niet bewust was geweest? Hij, die het licht boven

alles lief had? In den Rgveda spreekt hij tot de zon: „Omhoog dragende een geweldig licht, o schitterende! wellust voor ieder oog als gij schijnt; o, mogen wij leven om u aan te zien, wanneer gij opklimt uit een heerlijken gloed, o zonne! Gij, door wiens fakkel alle schepsel voortkomt, en door wiens stralen zij weder inkeeren, o zon met gouden pruik, rijst voor ons dag aan dag omhoog, en wij steeds reiner van zonde.” Iemand die zoo diep was doorgedrongen in den geest van het Oud-Indisch als Kern, die de taal begreep zooals de oude Indiër zelf dat deed, zag overal die licht-symboliek. Hij kan geen oogenblik uit het oog verliezen, dat „god” een verkeerde vertaling voor *deva* is, dat het „lichtwezen” moet zijn. Met zijn mathematisch doorzicht ontdekt hij door een eenvoudige evenredigheid, dat met *rshi* — „wijze, oudvader” wel eens mystice „ster” is bedoeld. Hij wijst er op, hoe in Yajñavalkya's wetboek het wezen of het licht der zon verdeeld is in *Rc*, *Yajus* en *Sāman*, de drie soorten van het Veda-lied. Hoe in de Upanishad's en de Bhagavadgītā een soort van mystische identificatie wordt gevonden van de Zon en de Ziel. En wanneer hij dezelfde symboliek ook in het Buddhisme wil aantonen, blijft het niet bij persoonlijke proeven tot verklaring der feiten in dien zin, getuige zijn vertaling van een Ceiloneesche inscriptie,¹ die zoo duidelijk op een bewuste zonnelymboliek wijst, dat Kern met volle recht kan zeggen: „Wie zijn oogen niet willens en wetens voor 't licht der rede sluit, ziet hoe in den Buddha van deze inscriptie het karakter van den zonnegod doorschemert.”

* Nog andere gewichtige feiten, die in nauw verband staan met de genoemde, zijn door Kern's onderzoekingen in een helder licht gesteld. Zij betreffen voornamelijk de kennis van het Noordelijk Buddhisme, dat zich van het Zuidelijke onderscheidt door „meer mystiek, doch tevens meer gemoed”, waar men in 't Zuiden „grooter soberheid en minder omslachtigheid” vindt, „gepaard met meer schoolsche dufheid”.² Het was bekend,

¹ Bijdragen K. Inst. 1885, 557 vg.

² Kern, Senart en anderen hebben ook aangetoond, dat men in de soberheid der Zuidelijke bronnen wel eens wat al te zeer het bewijs van grootere oorspronkelijkheid heeft gezocht. Cf. Over de jaartelling enz. passim, Essai etc. p. 456.

dat er een nauwe verwantschap bestaat van het Buddhisme met de zogenaamd heidensche Indische godsdiensten, dat bij het ontstaan der buddhistische Orde veel van de oudere ideeën zijn ontleend of erin zijn overgegaan. Kern toont evenwel aan, dat in de latere perioden van het Buddhisme die toenadering tot de andere godsdiensten, in het bijzonder het Çivaïsme nog altijd bestond en zelfs sterker werd, — dat er een reëele identiteit bestaat tusschen de cosmologische en theologische begrippen van het Buddhisme eenerzijds en het Çivaïsme anderzijds. Het latere theïstische Buddha-begrip verschilt niet van dat van Çiva; tot in bijzonderheden laat zich de eenheid der ideeën van beide eerediensten vervolgen. De Saddharmapundarika, een der heiligste boeken van het Noordelijk Buddhisme, staat filosofisch geheel op het standpunt der Bhagavadgîta: waar zooeven sprake was van de overeenkomst van Buddha met Çiva, is het hier met Krsna-Nârâyana. Zeer eenvoudig drukt Kern den aard zijner ontdekkingen uit in de woorden: „De voorwerpen van eeredienst waren gedeeltelijk dezelfde, niet in schijn, maar in werkelijkheid.” En wil men zich overtuigen, dat ook Indiërs zich hiervan bewust hebben kunnen zijn, een aanhaling uit hunne boeken is voldoende. De Bhagavadgîta zegt, dat het opperwezen op verschillende wijzen mag worden opgevat, overeenkomstig den graad van inzicht der schepselen. De god Krsna zegt tot Arjuna:

Zij die in gemoede een anderen god vereeren, in wien zij gelooven,
Zij vereeren *mij*, zij het ook niet naar den regel.

Het wordt tijd om een einde te maken aan de bespreking van Kern's buddhistische studiën. Doch nog een trek dient noodzakelijk vermeld, waarop hij de aandacht heeft gevestigd. Het is die van het filosofisch nihilisme, dat het Buddhisme doordringt. „Alle dingen zijn gelijk, spreekt de Tathâgata, ijdel, ononderscheiden in wezen. . . . Alle dingen (en wetten des bestaans) zijn gelijk, voor alle en altoos gelijk. Wie zulks begrijpt, kent het onsterfelijke, gezegende Nirwâna.” Het is in het diepe besef van dien geest, dat Kern zijn diepzinnige

bespiegelingen heeft geschreven over den esoterischen zin van den *dharma* (de leer) en den *sangha* (de orde), over het *nirwana* en de onsterfelijkheid, het *brahma* en het niet. En wanneer Oldenberg zich veroorlooft, hier van een „mythologische hexenküche” te spreken, moeten wij vragen: is hij bevoegd tot zulk een oordeel? Ik heb grooten eerbied voor Oldenberg's kennis en verdiensten, maar de man, die in het Buddhisme „ein zug des weiblichen”¹ vindt, die den Buddha de evangelische stemming toekent van het „ergert de zwakken niet”,² schijnt mij voorloopig nog niet zoo diep doorgedrongen in den Indischen geest als Kern. Oldenberg zegt van Kern: „Man glaubt in einem jener Brähmanas zu lesen, deren Verfasser treffend zu reden meinten, wenn sie sagten: „Die Sonne ist der Tod”; „das Opfer ist ein Mann.”” Wat een verdienste was, namelijk dat Kern als een Indiër kon denken, scheen den Europeeschen philoloog een fout. Het is hier niet de kwestie, of het *waar* is, dat de zon de dood is, maar of het waar is, dat Indiërs op deze wijze dachten. En dat bewees Kern voor het Buddhisme.

Ik zou nog veel willen zeggen over Kern's beschouwingen van het Buddhisme, zijn ergernis over de monnikenbekrompenheid, over het autoriteitsgeloof, over de zwakke punten der moraal.³ Maar wij moeten overgaan tot de rest van onze schets. Laat mij nog zeggen, dat Kern het was, die het Buddhisme beschreef in Bühler's Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde.

IV

„Green Kawi, maar koffie,” moet eens een Nederlandsch staatsman gezegd hebben, toen iemand de onderstelling waagde, dat de Regeering iets zou doen voor de studie van het Oud-Javaansch. Voor den politicus was dit een zeer respectabel standpunt in

¹ Oldenberg, Buddha, 2e ed. p. 335.

² ib. p. 347.

³ Zie Gesch. v. h. Buddh. I, p. 441—449, Over de jaartelling enz. p. 42 vg.

den tijd toen zelfs de lier des dichters, wanneer Java hem in de snaren deed grijpen, het gerinkel van gemunt zilver deed hooren:

Land der kleuren, land der zon,
Neerland's rijkste welvaartbron!

Het koffiestandpunt nu was zeer gemakkelijk voor een regeering en zeer voordeelig, maar er waren ook menschen, die wel Kawi begeerden, die van oordeel waren, dat de studie van de talen en de beschaving van den Archipel eerst op vasten grondslag kon worden gevestigd, wanneer men beter bekend werd met de monumenten van vroegere beschavingstijdperken, die zoowel wat letterkunde als wat bouwkunst betref, op Java en Bali in zoo grooten getale aanwezig waren. Voor de ontginning van het arbeidsveld behoefde men allereerst den steun der regeering, in de tweede plaats de hulp van een man, die het licht uit andere streken van het Oosten kon doen schijnen over de Oud-Javaansche gedenkstukken. Eerlang veranderde van lieverlede de gezindheid van het bestuur jegens de oudheidkunde van den Archipel. In 1849 werd de Duitscher Friederich, die als een tweede Anquetil du Perron als soldaat in het Indische leger had dienst genomen, om op Java te komen, door het gouvernement belast met een zending naar Bali, om zich op de hoogte te stellen van den toestand van het Hinduisme aldaar, en de overblijfselen der Oud-Javaansche literatuur, welke nog door de Balineesche geleerden werden bewaard. Wat het tweede punt betref, de kenners van het Javaansch hadden zeker reeds wel eens gewenscht, dat de geleerdheid van iemand als Kern in dienst kon worden gesteld van hun oogmerken. Toen Dr. H. N. van der Tuuk, de grondlegger der studie van de Bataksche dialecten in 1868 zich zou inschepen, om terug te keeren naar Nederlandsch-Indië, waar hem een werkkring op Bali wachtte, drukte hij bij het afscheid van Kern den wensch uit, dat zich toch eens een Sanskritist aan de studie van het Oud-Javaansch zou begeven. Kern betoonde zich niet ongeneigd, dien wenk te aanvaarden, en zeide: „Ik beloof u, ik zal doen wat ik kan.” Zoodra de tijd het hem toeliet, begaf

hij zich aan den arbeid. Alvorens zich met het Oud-Javaansch bezig te houden, leerde hij de tegenwoordige taal, waarbij hem in het begin de vriendelijk aangeboden hulp van prof. T. Roorda te stade kwam. Daarna begon hij aan het Kawi. Geen grammatica stond hier ten dienste, al leerende moest hij met behulp van zijn kennis van het Sanskrit en het Javaansch zowel spraakkunst als glossarium samenstellen. De eerste bijdragen van zijn hand op dit gebied verschenen in 1870; zij betroffen de verklaring van eenige uitdrukkingen in de Wayangverhalen, hoofdzakelijk uit het Sanskrit opgehelderd, en een algemeen archaeologische studie over Java en het Gondeiland. Kende Kern zichzelf daarin nog geen gezag toe op het gebied van het Javaansch, het duurde niet lang of een nieuw werk gaf de bewijzen, dat hij een uitnemend kenner er van was geworden, die het geheel beheerschte. Het waren de Kawi-studiën, die in 1871 het licht zagen. Hij deed daarin de meening te niet, dat het Kawi, of zooals hij liever wilde het Oud-Javaansch een kunsttaal zou zijn. Hoeveel woorden het ook aan het Sanskrit ontleent, hun getal gaat dat der uitheemsche woorden in het Engelsch en het Nieuw-Perzisch niet te boven, integendeel, eerder zou men die laatste talen dan als kunsttalen moeten bestempelen. Wat de studie van het Oud-Javaansch betrof, de schrijver had het beroemde vertoog van Wilhelm von Humboldt, *Ueber die Kawi-sprache*, ongebruikt gelaten. Dat ietwat chaotische boek, zegt hij elders, heeft op de studie der oude taal niet den minsten invloed uitgeoefend. Als het voornaamste hulpmiddel beschouwde hij de kennis der levende taal, en wie behalve Javaansch ook de andere talen van den Archipel goed kent, zal het Kawi het best overzien en doorgronden. Eerst in de tweede plaats was de kennis van het Sanskrit en de Indische oudheidkunde een vereischte.

Als vruchten¹ van de ijverig voortgezette studie verschenen in de jaren 1875 tot 1877: *Wrtta-Saṅcāya*, *Oud-Javaansch*

¹ Na den dood van Roorda in 1874 heeft Kern gedurende 4 jaren Javaansch gedoceerd aan het Indisch Instituut.

leerdicht over verbouw in Kawi-tekst en Nederlandsche vertaling; Over de Oud-Javaansche vertaling van het Mahabharata en Eene Indische sage in Javaansch gewaad. In het tweede dier geschriften wijst Kern er op, hoeveel nut de studie van 't Kawi uit vertalingen van bekende werken trekken kan, maar tevens hoeveel moeilijkheden er aan de uitgave dier vertalingen verbonden zijn bij den slechten toestand der handschriften. In het laatste vestigt hij de aandacht op het grootte belang der Wayang-literatuur, waarop de Javaan die zich voor een geleerde houdt, met zekere minachting neerziet, daar alles wat niet in dichtmaat geschreven is, door hem niet tot de fraaie letteren gerekend wordt. Toch heeft de Wayang grooten invloed uitgeoefend op den Javaanschen stijl. Elke bladzijde der Wayangs is rijk aan woorden, zegswijzen en schilderachtige volksspreekwoorden, die in de woordenboeken of ten eenenmale ontbreken, of niet voldoende verklaard zijn. Bovendien is er geen deel der Javaansche letterkunde, waarin 't Hinduïsme zoovele en zulke onuitwisbare sporen heeft achtergelaten als in de dramatische.

De studie der Javaansche oudheid bleek ook lang niet zonder belang voor de Indische archaeologie in 't algemeen. Een der belangwekkendste van Kern's geschriften over de ontwikkeling van het Buddhisme draagt den titel *Over de vermenging van Siwaïsme en Buddhisme op Java, naar aanleiding van het Oud-Javaansch gedicht Sutasoma*. Dan werd hij ook de grondvester en eerste autoriteit van de epigraphiek en palaeographie van den Archipel niet alleen, maar tegelijk van die van Kamboedja. De fransche geleerde Harmand had in 1879 in de *Annales de l'extrême Orient* facsimile's van opschriften uit Kamboedja gegeven. Kort daarna verscheen een verklaring er van van Kern's hand in de *Bijdragen van het Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, waarop Harmand al zijne afdrucken van inscripties aan Kern zond. Sedert moesten de Fransche orientalisten op dit gebied een vreemdeling als hun meester erkennen. Nog in het vorige jaar gaf de Sanskrit-aanhef van een inscriptie uit Battambang in Kamboedja

den geleerde aanleiding tot een van die korte, meesterlijke vertoogen over Buddhistische dogmengeschiedenis, die tot de schitterendste voortbrengselen van zijn genie behooren.

Sedert Kern geschreven had, dat tot de beste hulpmiddelen bij de studie van het Oud-Javaansch de kennis van de andere talen van den Archipel behoorde, had hij zelf niet gerust, voor hij zich dermate daarvan op de hoogte had gesteld, dat hij kon optreden als een der grondleggers van de vergelijkende studie der Maleisch-Polynesische talen. De derde geheel nieuwe tak van wetenschap dus, die aan zijn voorbeeldlooze vinding en werkkraft binnen het tijdsverloop van twintig jaren het ontstaan dankte! In 1886 verscheen een lijvige verhandeling over de Fidjitaal, vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië. Hierin wordt door vergelijking van spraakkunst en woordenschat uit ongeveer 38 talen aangetoond, dat het Fidji en de Polynesische groep beide loten zijn van één taalstam, die een zelfstandig leven leidde, lang nadat hij zich van den moederstam ergens in den Indischen Archipel had losgemaakt. Een blik op de rijke vergelijkende spraakkunst die hier is opgesteld en de woordenlijsten die er aan toegevoegd zijn, geeft zoo eenigszins een indruk van de eerbiedwaardige studie, waarvan het werk de uitkomsten samenvat. In een later geschrift heeft Kern een gelukkige poging gewaagd, voor den Maleisch-Polynesischen taalstam te doen, wat reeds zoolang een geliefkoosde en nooit besliste vraag is voor den Indogermaanschen, namelijk de bepaling van het stamland. Zelfs iemand die geheel onbekend is met de talen in kwestie, zooals de schrijver dezer schets, kan met genot de argumentatie volgen. De cultuurplanten en huisdieren, die hier de hoofdrol spelen, zijn natuurlijk geheel anderè dan die van het bekende stilleven en dierstuk, dat ons de werken van Fick en Hehn vertoonen. Suikerriet, kokos, bamboe, rijst, — karbouw, haai, kreeft, en eindelijk, bij dit zeevarend ras, het schip: dat zijn de begrippen, waar het hier op aankomt. Het resultaat, waartoe de schrijver door een heldere en zeer scherpzinnige argumenteering geraakt, is dat het stamland van waar uit de Maleisch-Polynesische talen hun verbreiding hebben

genomen, de streken van Tjampa, Cochinchina en Kambodja langs de zee moet zijn geweest. Het aantal der talen die met betrekking tot de benaming van 39 cultuurbegrippen worden vergeleken, bedraagt 112.

Het bestek van dit geschrift dwingt mij tot beperking. Ik ga dus met stilzwijgen voorbij, wat Kern denkt van en voelt voor onze Oost-Indische koloniën. Hij is van oordeel, dat de Hollanders daar veel goed kunnen doen, en dat dit hun een heilige taak moet zijn.

De uitgave van een der belangrijkste werken van de Oud-Javaansche letterkunde, het Rāmâyana in het Oud-Javaansch, is reeds gevorderd tot het nazien der drukproeven, zoodat dit hoofdwerk van den geleerde waarschijnlijk binnen een jaar zal kunnen verschijnen.

Mocht de lezer door het voorafgaande nog niet tot een voldoenden graad van verbazing over zulke veelomvattende kundigheden zijn geraakt, het is voor den schrijver een gemakkelijke taak, die verbazing te doen stijgen, zonder in den panegyrischen toon te vervallen. Kern's merkwaardig polyglottisme is algemeen bekend. Hij leest en spreekt veel talen niet alleen, maar heeft spoedig een wetenschappelijk oordeel er over, dat hem in staat stelt reeds in een periode, waarop een ander nog met de beginselen worstelt, zich in de rij der taalgeleerden te scharen. Nog niet zoo heel lang geleden had een der leden van de Koninklijke Akademie hem hooren zeggen: „Ja, de Keltische talen, dat is zeer interessant, daarvan wou ik ook nog wel eens iets weten.” Misschien een jaar daarna (drie maanden zei de enthousiast die het ons vertelde) verschenen tijdschriftartikelen van hem over Keltische taal- en letterkunde,¹ die den uitnemenden Keltist, den beminnelijken prof. Windisch te Leipzig, Kern's vriend, van verbaasde blijdschap vervulden over de onverwachte aanwinst van het kleine gild der Keltologen. De geleerde werkt dan in zoo'n tijd eerst een

¹ Een populair artikel vindt men onder den titel *Bilderdijk's Darthula* in verband met de oude Iersche sage van *Derdriu* en de zonen *Usnech's* in de *Mededeelingen der Leidsche Maatschappij van Letterkunde*, over 1897.

grammatica vluchtig door, leest dan teksten, een geweldige hoeveelheid, en begint dan de studie der spraakkunst op steviger grondslag, waarbij hij steeds een groote kennis van tijdschriftliteratuur, ofschoon hij die niet stelselmatig bijhoudt, tot zijn beschikking heeft.

De Germaansche talen kent hij alle in hun tegenwoordige en historische vormen; voor Zweedsche literatuur heeft hij een zekere voorliefde. Van de Romaansche talen trekt het Spaansch hem bijzonder aan. Terwille van de literatuur leerde hij Hongaarsch; de dichters en romanschrijvers Petöfi, Aranyi, Eötvös, Jokai, Josika kent hij goed. Zijn geliefkoosde Russische schrijvers zijn Puschkin, Lermontof, Gogol en Dostojewskij. Ook leest hij veel Russische wetenschappelijke werken en tijdschriften, waarvan hij geregeld verslagen levert, evenals van enkele Tsjechische tijdschriften.

Met de Semitische en Hamitische talen heeft Kern zich niet meer dan oppervlakkig beziggehouden; Hebreeuwsch, Arabisch en Koptisch zijn hem niet geheel onbekend, maar uit vrees van zich al te zeer te verliezen in studiën die te ver verwijderd lagen van het gebied, dat hij als zijn eigenlijk territorium bleef beschouwen, het Indisch, ging hij er niet dieper in door.

Een zeer bijzondere taal is het Georgisch of Gruzisch, dat in den Kaukasus gesproken wordt, en tot geen der andere bekende taalstammen schijnt te behooren. Om een eigen oordeel te hebben over het eigenaardige probleem dat er aan verbonden is, leerde Kern Georgisch, wat niet gemakkelijk was, aangezien de hulpmiddelen zeer ontoereikend waren, en de bestaande spraakkunst zonder het minste begrip van het karakter der taal was samengesteld. Hij vond zich echter voor die moeite wel beloond, daar het Georgisch hem hoogst interessante verschijnselen in bouw en vorm vertoonde, die het een diepgaande studie wel waard maakten. Toen de Oud-Armenische rotsinscripties van Wan ontdekt waren, wilde hij zich overtuigen, of er verband bestond tusschen de taal daarvan en het Georgisch. Doch toen hij bemerkte dit niet te kunnen doen zonder zich zelf op de hoogte te stellen van het Assyrisch spijkerschrift,

wist hij zich te beperken, en zag er van af. Het vermoede verband is gebleken niet te bestaan. Het Ossetisch, een der zijtakken van den Iraanschen stam, bleef hem niet vreemd. Van de Ural-Altäische talen kent hij het Magyaarsch goed, het Finsch eenigermate, verder beoefende hij het Mongoolsch, het Jakoetsch en een weinig Samojeedsch, Mordwinisch en Ostjaksch.

Hadden wij niet te voren reeds gewaagd van Kern's liefde voor muziek en voor natuur, men zou allicht gaan meenen, dat de man die zooveel weet en werkt, geen tijd noch lust zou vinden om zijn belangstelling op iets anders te richten. De meening zou ten eenenmale onjuist zijn. Kern stelt een levendig belang in alles wat er in de wereld voorvalt. Hij is een ijverig krantenlezer, vooral de buitenlandsche politiek interesseert hem, meer dan de binnenlandsche. Ook dit schijnt in overeenstemming met die positieve geestesrichting, die wij tevoren trachtten te kenschetsen. Eenzijdige partijpolitiek hindert hem; hij is tezeer overtuigd, dat Nederland met eere een rol heeft te spelen, die met versleten partijleuzen niet te maken heeft. Kamerverkiezingen laten hem koud; wanneer hij den man niet weet die deugt voor 't werk, blijft hij thuis. Wat hij, met zijn scherp bewust besef van volksaarden, en zijn geloof aan een aardsche retributie, zien wil, is het groote belang van de ontwikkeling der menschheid. Een frische haat tegen denkbeelden meer dan tegen personen, tegen goudzucht en knoet meer dan tegen Chamberlain en Bobrikof, noopt hem dikwijls om in verontwaardiging het op te nemen voor verongelijken en verdrukten, hetzij Finnen of Filipinos. Het Algemeen Nederlandsch Verbond heeft in den krachtigen, onvermoeiden man een voorzitter, die voor het hooge doel, waaraan hij zijn steun heeft beloofd, zal doen wat hij kan. En dat is niet weinig.

LIJST VAN DE VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN VAN
Dr. H. KERN, TOT DUSVER VERSCHENEN.

Indische en Iraansche taal- en oudheidkunde.

1. Specimen historicum exhibens scriptores graecos de rebus persicis Achaemenidarum monumentis collatos. Lugd. Bat. 1855.
2. Çakuntalâ of het Herkenningsteeken, Indisch tooneelspel in 7 bedrijven van Kâlidâsa, uit het Sanskriet vertaald. Haarlem 1862.
3. Het aandeel van Indië in de geschiedenis der beschaving. Inaugureele rede, Leiden 1865.
4. The Brhat Sañhitâ of Varâha-Mihira. Bibliotheca Indica, new series nos. 51—73, Calcutta, 1865.
5. The Brhat Sanhitâ; or Complete System of Natural Astrology of Varâha-Mihira, translated from Sanskrit into English. Journ. R. Asiat. Soc. 1870 sq.
6. Die Yogayâtrâ des Varâhamira. Weber's Indische Studien, X fg.
7. On some fragments of Âryabhatta, Journ. R. As. Soc. 1863.
8. The Âryabhatiyam with the commentary Bhatadipika, Leiden 1874.
9. Geschiedenis van het Buddhisme in Indië, Haarlem 1882—1884.
10. Manual of Indian Buddhism, in Bühler's Grundriss der Indoarischen Philologie und Altertumskunde, Strassburg 1896.
11. The Saddharma-Pundarika or the Lotus of the true law, Sacred Books of the East, vol. XXI. Oxford 1884.
12. The Jâtakamâlâ or Bodhisattvâvadânamâlâ by Ârya Çûra, Harvard oriental series, vol. I, New-York 1890.
13. Over de jaartelling der Zuidelijke Buddhisten en de gedenkstukken van Açoka den Buddhist, Verhandelingen der Kon. Akad. v. wetensch., afd. letterk., dl. VIII, 1875.
14. Over koning Ajâtaçatru, ib. p. 119.
15. Over de vermenging van Çiwaïsme en Buddhisme op Java, naar aanleiding van het Oud-javaansch gedicht Sutasoma, Versl. en Med. K. Akad., 3e reeks, V 8.
16. Over den aanhef eener buddhistische inscriptie uit Battambang, Versl. en Med. K. Akad., 4e reeks, III.

17. Over het Prākrit der Gāthā's, Verhand. K. Akad. VIII 108.
18. Bijdrage tot de verklaring van eenige woorden in Pali-geschriften voorkomende, Verhand. K. Akad., XVII, 1888.
19. Pāli patta = pranihita. K. Zschr. XXIV 160.
20. Over het woord Zarathustra en den mythischen persoon van dien naam. Versl. en Med. K. Akad., 1868, reeks I, dl. XI.
21. Een overblijfsel van eene verouderde declinatie in de taal der Zend Avesta. Mélanges Charles de Harlez 140.
22. Zur Erklärung der altpersischen Keilinschriften. Zschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellschaft, 1869.
23. Indische theorieën over de standenverdeeling. Versl. en Med. K. Akad. 2e r. 1871.
24. Aanteekening op Vendidad XIII, 46; *ibid*.
25. Over eenige tijdstippen der indische geschiedenis (*de monumenten der Gupta's, de Çaka-jaartelling is identisch met die van Vasudeva*). Versl. en Med. K. Akad. 2e reeks, III, 1873.
26. Herinneringen uit Britsch-Indië. Bijdragen v. h. Kon. Inst. v. taal-, land- en volkenk. van Ned.-Indië, 3e reeks, III, p. 273.
27. Inleiding op Dr. A. Bruining's Çankara Âcārya's commentaar op de Aphorismen van den Vedānta. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VIII, 249.
28. Pali-handschriften van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, V, 124.
29. Der buddhistische Dichter Çūra. Festgruss an Otto von Böhtlingk, 1888.
30. Eine indische Nebenform von Uçanas (*pāli Osadhi tārā benevens twee vormen in het Mahāvastu*), Festgruss an Rudolf von Roth, 1893.
31. Eene plaats uit den Mahāvansa. Études archéol. etc., dédiées à C. Leemans, Leide 1885.
32. Einzelnes über die Inschriften von Junnar. Indische Studien, XIV, 2 (*vertaald in Indian Antiquary, febr. 1877*).
33. On the separate edicts at Dhauli and Jaugada. Journ. R. As. Soc. New ser. XII, 1880.
34. Over de herkomst van eenige telwoorden in 't Bargoensch der Zuid-Indische kooplieden. Feestbundel Veth, 199 (*vertaald in Indian Antiquary 1882, XXIV*).
35. Aus der Indischen und der Keltischen Sagenwelt (*vergelijking van het Mahākapijātakam met een cymr. vertelling*), Gurupūjākaumudī. Festgabe an A. Weber, 1893.
36. Een blik op het Indisch tooneel. Gids 1898, III.

37. Begin en voortgang der Oostersche studiën in Europa (*Rectorale Rede op 8 Febr. 1880*). Jaarboek der Rijks Univ. te Leiden, 1880.
38. De vrouwen in Indië. de Toekomst 1871, p. 105, 153, 209.
39. Een dichter op den troon (*vertaling uit Râdjatarangini*). Toekomst 1871, p. 401.

Maleisch-Polynesische taal- en oudheidkunde.

40. Kawi-Studiën. Arjuna-wiwâha, zang I en II, 's Hage, 1871.
41. Writta-Sañcaya, Oud-Javaansch leerdicht over versbouw. 's Hage 1875.
42. Eene Indische sage in Javaansch gewaad (*het wayangverhaal Brund der zaal Galagala*). Verh. K. Akad. IX, 1877.
43. Over de Oud-Javaansche vertaling van 't Mahâbhârata. Verh. K. Akad. XI, 1877.
44. De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië. Verh. K. Akad. XVI, 1886.
45. Taalkundige gegevens ter bepaling van het stamland der Maleisch-Polynesische volken. Versl. en Med. K. Akad., 1889.
46. Bijdrage ter verklaring van eenige uitdrukkingen in de Wayangverhalen Palasara en Pañdu. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, IV 1.
47. Java en het Goudeiland volgens de oudste berichten (*Jawadwîpa is eigenlijk Java, Suwarnadwîpa Sumatra, beide zijn verward*). Bijdr. K. Inst., 3e reeks, IV 638.
48. De naamsoorsprong van Java (*geen „gerst“- misschien „giest“land*). Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VI, 116.
49. Een Javaansche bergnaam. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, IX, 208.
50. Korte opmerkingen over Balineesch en Kawi (*mededeelingen uit brieven van Dr. H. N. van der Tuuk*). Bijdr. K. Inst., 3e reeks, V 210, VI 25, 77.
51. Inhoudsopgave van 't Mahâbhârata in 't Kawi. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VI 92.
52. Zang XV van 't Bharata Yuddha in Kawi, met vert. en aant. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VIII 157.
53. Oud-Javaansche eedformulieren op Bali gebruikelijk. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VIII 211, IX 197.
54. Over zoogen. verbindingsklanken in het Tagala en wat daarmede overeenkomt in 't Kawi, Bijdr. K. Inst., 3e reeks, XI 138.

55. Mengelingen (*betreffende Kawi en Javaansch*): Bijdr. K. Inst., 4e reeks, I 137, 523.
56. Stamverdubbeling in 't Kawi. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, I 519.
57. Mededeelingen aangaande het Javaansche wayangstuk Irawan rabi. Versl. en Med. K. Akad., 2e reeks, IX 125.
58. Losse aantekeningen op het boek van den Kantjil. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, IV 341.
59. Sanskritsche woorden in het Tagala. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, IV 535.
60. Sanskritsche woorden in het Bisaya. Ibid. V 128.
61. Over de taal der Philippijnsche Negrito's. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, VI 243.
62. Un livre sur les Philippines (*Don José Montero y Vidal. El Archipiélago filipino etc.*). Revue coloniale internationale II 206, 1886.
63. Handschriften uit het eiland Formosa (*oudere en nieuwere bronnen van het Sideïsch en het Favorlangsch; werken van den Hollandschen predikant Gravius 1647—51, contracten uit 1738*). Versl. en Med. K. Akad., 3e reeks, III 360.
64. De betrekkingen tusschen Achter-Indië en Indonesië. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, X 529.
65. Geschied- en oudheidkundige nasporingen in Britsch Burma. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, X 532.
66. Klankverwisseling in de Maleisch-Polynesische talen. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, II 333, 560.
67. Eene Oud-Javaansche cosmogonie. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, II 573.
68. Eenige imperatiefvormen van het Oud-Javaansch. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, IV 20.
69. Oud-Javaansche absolutieven. Ibid. 44.
70. Regelen van klankverbinding in 't Oud-Javaansch. Ibid. 287.
71. Inleiding op „Proeve eener beknopte spraakkunst van het Rottineesch” door D. S. Manafe, Ibid. 633.
72. Mededeeling eener Rottineesch-Maleische woordenlijst. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, V 1.
73. Nederlandsch-Rottineesche samenspraken. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VIII 71.
74. Fabelen in het Rottineesch. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, X 450, 662.
75. Jalogra. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, V 126.
76. Opmerkingen over 't Galelareesch. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VI 493, VII 115.

77. Woordenwisseling in het Galelareesch. (*medegedeeld*). Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VIII 120.
78. Een nieuwe spraakkunst van het Madoereesch. Tschr. v. Ned. Indië, Oct. '98, Maart '99.
79. Sawuneesche Bijdragen. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VII 157, 513.
80. Een brief van Anquetil du Perron. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VII 331.
81. Proeve uit het Oud-Javaansche Rāmāyana. Bijdr. v. h. K. Inst. ter gelegenheid van het VIde Int. Congres der Orientalisten te Leiden, 1883, p. 1.
82. Un dictionnaire Sanskrit-Kavi. Actes du VIme Congrès des Orient., tenu à Leide.
83. De gewoonten der Tagalogs op de Philippijnen volgens Pater Plasencia. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VIII 103.
84. Overeenkomst van een mythe der Kei-eilanders met een Minahassisch sprookje. Bijdr. K. Inst., 5e reeks, VIII 501.
85. Een uitgave van bescheiden betrekkelijk de Filippijnen (*Archivo del Bibliófilo filipino, Madrid 1895*). Bijdr. K. Inst., 6e reeks, II 143, 720.
86. Een Hollandsch geschrift op palmbiad. Bijdr. K. Inst., 6e reeks, II 147.
87. Twee krijgstochten uit den Indischen Archipel tegen Ceilon (*van Koning Candrabhānu tegen Parākramabhānu III, 1266—1301*). Bijdr. K. Inst., 6e reeks, II 240.
88. Opmerkingen omtrent de taal der Agta's van 't schiereiland Camarines. Bijdr. K. Inst., 6e reeks, II 437.
89. Een spaansch schrijver over den godsdienst der heidensche Bikkollers (*P. José Castaño in Archivo etc.*). Bijdr. K. Inst., 6e reeks, III 224.
90. Een mythologisch gedicht uit de Filippijnen. Ibid. 498.
91. Eene merkwaardige tekstverknoeïing in 't Oud-Javaansch Rāmāyana. Bijdr. K. Inst., 6e reeks, V 171.
92. Bijdrage tot de spraakkunst van het Oud-javaansch. Bijdr. K. Inst., 6e reeks, V 335, VI 96, 231, 401.
93. Over de verhouding van het Maforsch tot de Mal. Polynes. talen. Actes du VIme congr. int. des Orientalistes, tenu à Leide, 1883.
94. Eene oudheidkundige kaart van Java, Tschr. Ned. Aardr. Gen., 2e reeks, VIII 7, 863.
95. The tale of the Tortoise and the Monkey. Actes du VIIIme Congr. des Or., sect. de la Mal. p. 15.
96. Een Chineesch reiziger op Sumatra (*I-tsing*). Tschr. v. Ned.-Indië 1897, I 373.

97. Ein çivaitisches Heiligthum auf Borneo. Intern. Arch. für Ethn. IX 89.

98. *Aanvullingen en kleine mededeelingen.* Int. Arch. für Ethn., IX 92, 61, Globus LXX 52.

99. De onlusten op de Filippijnen. Tschr. Ned.-Indië 1197, I 591.

100. De invloed der Indische, Arabische en Europeesche beschaving op de volken van Ned.-Indië (*redevoering bij de Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam 1883.*) Leiden 1883.

101. Gebruik onzer taal in Nederlandsch-Indië (*redevoering op het taal- en letterkundig congres te Dordrecht, 1897.*) Tschr. Ned.-Indië, I 1897.

102. Aanwinsten der verzameling van Oostersche handschriften te Leiden, Ned. Spect. 1874, 379.

103. De Javaansche letterkunde en de particuliere nijverheid. Ned. Spect. 1877, 170.

Opschriftkunde van den Indischen Archipel en van Achter-Indië.

104. 't Opschrift van Batoe Beragong op Sumatra (*en dat van Pagger Roejong; in een brabbeltaal van Sanskrit en Menangkabausch, van 1269 en 1278 Çaka.*) Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VII 289.

105. Nog iets over het opschrift van Pagger Roejong. Bijdr. K. Inst., 3e reeks, VIII 188.

106. Het opschrift van Batoe Beragong opnieuw onderzocht. Bijdr. K. Inst., 4e reeks, I 159.

107. Het Sanskrit op eenen steen, afkomstig uit Prambanan. Batavia 1871.

108. Over het opschrift van Djamboe (*Sanskrit, van koning Purnnawarman op Java, waarschijnlijk vóór 600 A. D.*) Versl. en Med. K. Akad., 2e reeks, VI 257.

109. Opschriften op oude bouwwerken in Kambodja (*les monuments dits Khmers; bewijst dat daar Noordelijk Buddhisme geheerscht heeft, en dat het Kawi-schrift zijn oorsprong ontleent aan dat van Kambodja*), Bijdr. K. Inst., 4e reeks, III 268.

110. Les inscriptions Khmers etc. Bulletin de la soc. Indo-Chinoise, série 2, tome II, blz. 1.

111. Inscriptions Cambodgiennes. Annales de l'Extrême Orient, 1880—1882.

112. L'époque du roi Sûryavarman. Ann. de l'extr. Or., 1881.
113. Over eene Oud-Javaansche oorkonde van Çaka 782. Versl. en Med. Kon. Akad., 2e reeks, X 77.
114. Eene bijdrage tot de palaeographie van Ned.-Indië (*tabel van oud- en nieuw-ind. alphabeten door K. F. Holle*). Bijdr. K. Inst., 4e reeks, VI 133.
115. Over de geschriften uit Koetei, in verband met de geschiedenis van het schrift in den Indischen Archipel (*Sanskrit, van Koning Mälavarman, 4e of 5e eeuw na Chr., vóór de Buddhistische periode; overzicht der bekend geworden indonesische schriftsoorten: 1. het alfabet der Skr. opschriften in de Sundalanden en Koetei; 2. de groep der buddhistisch-kambodjasche alphabeten*). Versl. en Med. K. Akad., 2e reeks, XI 182.
116. Over eenige oude Sanskritopschriften van 't Maleische schier-eiland (± 400 na Chr.; *schrift als dat van Koetei*). Versl. en Med. K. Akad., 3e reeks, I 5.
117. Sanskrit-inscriptie ter eere van den Javaanschen vorst Erlanga (957 Çaka, *in den tijd van Raffles overgebracht naar Calcutta*). Bijdr. K. Inst., 4e reeks, X 1.
118. Eene bijdrage tot de kennis van 't oude Philippijnsche letterschrift. Ibid. 56.
119. Sanskrit-inscriptie van Java, van den jare 954 Çaka. Ibid. 125.
120. Het Sanskrit-opschrift te Bekasih (± 400 , *brahmaïstisch*). Ibid. 522.
121. Een werk over oude opschriften van Ceilon. Ibid. 557.
122. Een Russisch geleerde over de beeldhouwwerken van den Boro-Boedoer (*over eenige voorstellingen van Buddhistische jätaka's te Bharhut, Ajanta en aan den B. B.; gedeeltelijke vertaling van een artikel van Sergius F. Öldenburg*). Bijdr. K. Inst., 6e reeks, III 49.
123. Over de bijschriften op het beeldhouwwerk van Boro-Boedoer. Versl. en Med. K. Akad., 3e reeks, XII.
124. Beschreven steen van Tjandi Sewoe (*Javaansch, 850—900*). Bijdr. K. Inst., 6e reeks, V 548.

Germaansche talen, vergelijkende taalwetenschap enz.

125. Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal. Zutphen 1858.
126. Korte Nederlandsche spraakkunst. Haarlem 1872.

127. Over de schrijfwijze van eenige zamenstellingen in het Nederlandsch. Utrecht 1858.
128. Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der salischen Franken. 's Hage 1869.
129. Notes on the Frankish words in the Lex Salica, ed. Hessels. London 1880.
130. Over de taal der Batavieren en Franken. Mededeel. Maatsch. Letterk. 1866.
131. Germaansche woorden in Latijnsche opschriften aan den Beneden-Rijn. Versl. en Med. K. Akad., 2e reeks, II 304.
132. Belangrijkheid der tongvallen. De Toekomst 1870, 170.
133. Nederlandsch en Hoogduitsch. De Toekomst 1870.
134. Vagdavercust (*verklaard als beteekenend Fortuna*). Versl. en Med. K. Akad., 2e reeks, IV 344.
135. Nertomarius—Dacinus. Middelburg 1873.
136. Tvisco en Mannus. Nederl. Spect. 1872, p. 67.
137. Nehalennia. Taal- en Letterk. II 89.
138. Nomina geographica Neerlandica. Amsterdam en Utrecht 1884—1897 (*Kern maakt deel uit van de redactie*).
139. Donk. Ibid., II 190.
140. Ueber die Italer. (Kuhn's) Zschr. für vergl. Sprach., VII 272.
141. Foemina, foetus. Ibid. 27.
142. *ἑσως* = satya. K. Zschr., VIII 400.
143. Eine Imperativform im Gothischen. K. Zschr., XVI 451.
- 144—146. Miscellanea. K. Zschr., XXI 237: 1. *gāvi-kuh*; 2. Das oskische perfekt auf -tte; 3. Zwei oskische Wörter.
147. Miscellen, *grēnidant* (*epitheton v. Agni, grēni* = germ. *hraini*-) K. Zschr., XXII 554.
148. Bijdrage over de woorden *veel* en *er*. Taalgids I 87.
149. Nog iets over den genitief *veels*. Ibid. II 66.
150. Iets over *noordenwind* enz. Ibid. 77.
151. Over den oorsprong van het achtervoegsel *aard*. Ibid. 192.
- 152—153. De infinitieven op *jen*. Ibid. 304. Queekenoot. Ibid. 309.
154. Proeve eener taalkundige behandeling van het Oost-Geldersch taaleigen. Taalgids, VII 231, 294, VIII 125.
155. Over open en gesloten e, inzonderheid in het Oost-Geldersch. Tschr. Ned. Taal en Letterk., IX 144.
156. Bijdrage tot de klankleer van 't Oost-Geldersch taaleigen. Tschr. Ned. Taal en Letterk., XII 92.

- 157—159. Hurra; Bekomzaam; Verduurzaamd. Taalgids, VIII 291, 297, 303.
- 160—162. Veemgericht; Kleinood; Feodum. Taal- en Letterbode, I 62, 132, 189.
163. De geschiedenis eener Letter. Taal- en Letterbode, I 214.
- 164—166. Eigennamen en verkleinwoordjes; Moord als rechtsterm; Een Bataafsche naam. Taal- en Letterbode, II 100, 293, 294.
- 167—171. De partikel *ar* in 't Ohd; Een rechtsterm der Salische wet; Thunginus; Eigennamen uit oude Geldersche oorkonden; De instrumentaal *ie*. Taal- en Letterbode, III 1, 7, 209, 275, 284.
172. Oudnederlandsche woorden. Taal- en Letterbode, IV 133.
- 173—178. De verbuiging van Man in 't Gotisch; Tessel, Oesel, Wesel; Graaf; Verkleinwoorden op *-sa*, *-sia*; Ekster, Lobster; Over eenige vormen van 't werkwoord *zijn* in 't Germaansch. Taal- en Letterbode, V 1, 9, 13, 18, 32, 89.
- 179—189. Hrédh en Hrédhgotan; Middel-Nederlandsche woorden uit oorkonden; Volksnamen op *i*, *an* en *ari*; Over *Het* als lidwoord; *Hun* als bezittelijk voornaamwoord; De *d* als tand- en tongletter; Heen en Daan; Angelsaksische kleinigheden; Een paar bedorven plaatsen; De klanken der *r* in 't Nederlandsch; Bladvulling. Taalkundige Bijdragen I 29, 46, 99, 108, 112, 175, 182, 193, 210, 214, 320.
190. Uit de Friesche Wetten. Taalkundige Bijdragen II 171.
- 191—192. Bidden; Genezen. Tschr. voor Ned. Taal- en Letterk. I 32, 39, 37.
- 193—195. Lijden; Beek; Iusiza. Tschr. Nederl. Taal- en Letterk., IV 313, 316, 317.
- 196—197. Beer; Brood. Tschr. Ned. Taal- en Letterk. V 49, 55.
198. Boos. Tschr. Nederl. Taal- en Letterk. VIII 37.
199. Ast, Eest, Ozd. Tschr. Nederl. Taal- en Letterk. IX 190.
- 200—201. Wak, Loeme; Moker. Tschr. Nederl. Taal- en Letterk. X 114, 115.
202. Germaansche verwanten van slawisch žřebŭ. Tschr. Nederl. Taal- en Letterk. XI 198.
- 203—204. Hengst; Limoen. Tschr. Ned. Tal- en Letterk. XVI 268, 271.
- 205—207. Kantoor, quatuor; Canis, çuni; Boot. Tschr. Nederl. Taal- en Letterk. XVII 161, 192, 237.
208. Ontwikkeling van *ar* uit *er* in 't Nederlandsch. Tschr. Ned. Taal- en Letterk. XVIII.
209. Bilderdijk's Darthula in verband met de oude Iersche sage

van Derdriu en de zonen Usnech's. Med. der Mij. van Letterk. 1897.

210. Over de godsdienstleer der Burjaten (*naar aanleiding van het werk van Changalof: Novyje Materialy o Shamanstvë u Burjat*). Versl. en Mededeel. K. Akad., 3e reeks, X.

211. De sage van Karel en Elegast bij de Mongolen (*naar aanleiding van Potanin: Očerki severozapadnoj Mongolii*). Tschr. Nederl. Taalen Letterk. XII 196.

212. De Leidsche Hoogeschool in 1774 bezocht door aanzienlijke Russen. Mededeelingen der Maatschappij v. Letterk. 1897, p. 3.

213. Over de ontcijfering der inscripties aan den Orchon. Versl. en Mededeel. K. Akad., X 282.

214. De Romaansche volkengroep. Ned. Spect. 1872, p. 211, 219.

215. Taalstudie aan den Kongo. Ned. Spect. 1888, 143; 1889, 245.

Verslagen, Levensberichten, Beoordeelingen en Referaten.

1. In de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, Passim.

2. In de Levensberichten der Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde: Dr. A. B. Cohen Stuart, 1877, Mr. H. I. Swaving, 1881, Mr. S. C. I. W. van Musschenbroek, 1884, L. A. J. W. baron Sloet van de Beele, 1892.

3. In de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië: *boekbeoordeelingen*, 3e reeks, VII, VIII, IX, X; ter herinnering aan H. C. Humme, 5e reeks, VIII 503.

4. In de Nederlandsche Spectator; *ter gedachtenis van Mr. P. A. S. van Limb. Brouwer*, 1873, 59, T. Roorda, 1874, 178, H. N. v. d. Tuuk, 1894, 319.

5. In de Gids. Bibliographisch album, jaargangen 1870—1883.

6. In het tijdschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft: Jahresbericht Mal.-polynes. und melanes. sprachen und literaturen, 1879, 1880, 1881.

7. In het International Archiv für Ethnographie, passim: *hoofdzakelijk referaten over Russische werken en tijdschriften, zooals: Živaja starina: Zapiski vostočnago otdelenija Imp. Russk. Archeol. Obscestva; Izvestija obscestva archeologii, istorii i etnografii pri Imp. kazanskoim*

Universitete; Sbornik materialof dlja opisanija mestnostej i plemen Kavkaza; *ter gedachtenis van G. A. Wilken*, IV 263.

8. In de Indische Gids, G. A. Wilken herdacht, XIII 1705; *boekbeoordeelingen* 1888—1894.

9. In T'oung Pao. IV 456.

10. In Ur-Quell. V 163.

11. In de Taal- en Letterbode. V 82, 164.

12. In de Toekomst, 1873.

13. In het Literar. Centralblatt.

14. In Taal en Letteren. IX 188.

15. In Museum, Maandblad voor Philologie en Geschiedenis, 1893
vg.: *hoofdzakelijk over Keltische taal- en oudheidkunde.*

16. In de Encyclopaedie van Nederlandsch Indië: *artikelen over Indische taal- en oudheidkunde.*

17. In Brockhaus' Konversationslexikon: *artikelen over Nederlandsche letterkunde en plaatsbeschrijving.*



I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE.

I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE.

Aan het afscheidsmaal, onlangs door den minister van koloniën den gouverneur-generaal Rooseboom aangeboden, werd door den gastheer eene toespraak gericht tot den heer Fransen van de Putte, „dien veteraan in de koloniale politiek; die een be-
moedigend voorbeeld oplevert, hoe men, bij het klimmen der jaren, nog jong kan blijven in onverpoosde toewijding aan Indië's belangen.”

Onmiddellijk antwoordde de heer Van de Putte, zooals de bladen van 24 Augustus schreven; „met de hem eigen zeggingskracht.” Hij wijdde een heildronk aan de nederlandsche volksvertegenwoordiging.

De minister Cremer overdreef niet door dit lid der eerste kamer als dien veteraan te begroeten. Want ruim zeven en dertig jaren geleden, den 24sten Mei 1862, werd door den thans zeven en zeventigjarigen staatsman zijne eerste rede als lid der tweede kamer gehouden, een époque makende rede, van ver reikende gevolgen. In al de daarna verloopende jaren heeft de heer Van de Putte steeds, hetzij als minister, hetzij als lid van eene der beide kamers, een levendig aandeel genomen aan de behartiging der algemeene zaak, wel in de eerste plaats als deskundige op koloniaal gebied, maar ook in ruime mate daarbuiten.

Den 24^{sten} Mei 1862 had de heer Van de Putte korten tijd te voren zijn veertigste jaar voltooid. Want hij is 22 Maart 1822 geboren. Zijn vader was de heer Jan Fransen van de Putte, te Goes, van 1859 tot 1875 lid der eerste kamer¹; zijne moeder was mejuffrouw Digna Johanna Luteyn.

Isaïc Dignus, de tweede zoon, doorliep van zijn zesde tot zijn negende jaar de lagere school te Goes, en daarna tot zijn elfde jaar de zoogenaamde fransche school. Reeds in November 1833, dus op den leeftijd van elf en een half jaar, verwisselde hij Goes als woonplaats met Medemblik, om aldaar huisgenoot te worden van den heer K. Koning, wiens kostschool een uitstekenden naam had. Deze verhuizing stond in onmiddellijk verband met het ideaal, door den jeugdigen Zeeuw gekoesterd, om zeeofficier te worden. In het jaar 1835 slaagde hij voor het toelatingsexamen voor het instituut der marine te Medemblik, waarbij meer dan gewone aanleg voor de wiskunde bleek. Den 1^{sten} October van dat jaar deed de dertienjarige jongeling zijn intrede in het instituut; doch deze loopbaan werd vroegtijdig plotseling versperd.

Een onderofficier had door zijn gedrag den weersin der adelborsten gewekt. De jeugdige Van de Putte, destijds klein van gestalte, maar reeds destijds groot van vrijheidszin en moed, had het ongeluk, onder den invloed der opgewonden stemming waarin de oudejaarsavond van 1837 de toekomstige zeeofficieren had gebracht, een anderen dan den bedoelden onderofficier, met een projectiel licht te kwetsen — en Isaïc Dignus werd van het koninklijk instituut te Medemblik verwijderd.

Dit geschiedde in Januari 1838. Wat nu? De lust om ter zee te varen was zoo sterk dat hij, lid eener deftige, vermogende familie, besloot als lichtmatroos ter koopvaardij te gaan. In Augustus van hetzelfde jaar nam hij dienst op het schip „De drie Maria's”, kapitein A. Plokker. Een tiental jaren werd dit voortgezet.

1. De heer J. Fransen van de Putte had een kantoor van meest landelijke administratie. Bankzaken werden daar, inzonderheid in de eerste jaren, ook wel gedaan, doch als bijzaak.

Alvorens ter zee te gaan had de ter nauwernood zestienjarige jongeling zijn intrek genomen ten huize van den heer C. Leembruggen te Leiden, een ouden vriend zijns vaders; daarvan maakte hij gebruik om bij den lateren hoogleeraar Kaiser les in de sterrenkunde te nemen. De nauwe band, welke hem met den heer Leembruggen verbond, van wiens gastvrijheid de zeeman ook later des winters in de stad en des zomers op het buitengoed Vredenhof te Voorschoten placht te genieten, werd slechts door diens dood verbroken. De meer dan gewone aanleg, grooter voor de wiskundige dan voor de letterkundige vakken, en de ijver, waardoor hij zich onderscheidde, deden den matroos weldra opklimmen tot 3den, 2den en 1sten stuurman, in welke hoedanigheden hij dienst deed aan boord van „De Rotterdam”, kapitein Vis.

Inmiddels had de zeevaarder een andere promotie gemaakt, door zijne verloving met mejuffrouw Lucie H. Cornets de Groot te Delft, waardoor natuurlijk het streven werd aangewakkerd om eene betrekking aan den vasten wal te verkrijgen. Dit gelukte. Hij werd aangesteld tot administrateur der destijds in wording zijnde suikerfabriek Pandji, afdeling Panaroekan, residentie Bezoekie. In Augustus 1849 werd deze betrekking aanvaard; in 1850 volgde het huwelijk. In het volgend jaar werd de jeugdige echtgenoot huurder van deze fabriek, waarvan hij van lieverlede volledig eigenaar werd.

Hiermede was een tijdperk geopend van buitengewoon succes in ondernemingen van landbouw, nijverheid en handel. In dien tijd ontmoette de heer Van de Putte opnieuw een zijner tijdgenooten van Medemblik, slechts enkele weken in leeftijd van hem verschillend, die de loopbaan van zeeofficier vaarwel had gezegd en suikerfabrikant op Java was geworden, die later directeur-generaal der exploitatiemaatschappij en gouverneur-generaal van Ned.-Indië zou worden, den heer F. s' Jacob. De intieme verhouding, waarin de beide thans zeven en zeventigjarige mannen tot elkander staan, is gedurende een vier en zestigtal jaren tot heden onverzwakt gebleven.

In 1855 werd het terrein der werkzaamheid uitgebreid met

eene onderneming in Bondowosso, aanvankelijk tot opkoop en pellen van rijst bestemd, later in een tabaksonderneming omgezet, welke op vrijwillige contracten met de inlandsche bevolking was gevestigd en weldra een groote vlucht nam.

De vereeniging van groote krachten van geest en lichaam verzekerde den ondernemer in Java's Oostkust, begunstigd door eene voordeelige economische conjunctuur, een schitterend succes.

Hevige, chronische hoofdpijnen deden den heer Van de Putte in 1859 besluiten eene reis naar Nederland te doen, met het voornemen naar Indië terug te keeren.

Door het moederland werd echter anders beschikt. Nog met, als 't ware één voet in de mailboot, had hij eene brochure over suikercontracten geschreven. Van 1857—'59 was door hem een reis door Java gemaakt, met het doel zich op de hoogte te stellen van cultuurstelsel, landelijk stelsel, bijzondere nijverheid, in ruimeren kring dan hij in Java's oosthoek kon overzien. Reeds hadden in 1849 redevoeringen, door baron Sloet tot Oldhuis als lid der tweede kamer gehouden, den stoot gegeven aan Van de Putte's ernstige studie van Java's agrarische regeling. Zoodra hij in 1859 was teruggekeerd gaf hij zijne brochure uit. Van lieverlede was het koloniale vraagstuk in de nederlandsche politiek op den voorgrond getreden. De brochure trok de aandacht.

Nog in 1859 werd de schrijver te Goes candidaat gesteld voor de tweede kamer. Eigenlijk was de candidaat reeds in December 1858 in 's lands vergaderzaal opgetreden. Want destijds heeft de minister Rochussen daar een brief van hem voorgelezen, welke niet voor openbaarmaking was geschreven, waarin de misbruiken werden uiteengezet, die het gevolg waren van de overeenkomsten met hoofden en oudsten der dessa's. In het kiesdistrict Goes werd de hoofdingenieur Van Diggelen gekozen. In het volgend jaar weigerde de heer Van de Putte een candidatuur tegenover mr. Olivier te Rotterdam, die destijds aldaar ernstigen tegenstand ontmoette wegens de door hem tegen de spoorwegconcessie voor het zuidernet uitgebrachte stem. Ondanks zijne weigering kwam Van de Putte in herstemming

met Olivier, die ten slotte werd gekozen, doch 1 Februari 1862 optrad als minister van justitie in het tweede ministerie-Thorbecke. Nu werd Van de Putte in Olivier's plaats gekozen; in April nam hij zitting en den 24^{sten} Mei sprak hij zijn reeds aangestipte *maidenspeech* uit.

Zij maakte van den veertigjarigen zeevaarder en kolonialen ondernemer met één slag een man van beteekenis in het parlement. Vriend en vijand beiden begrepen dat zij voortaan hadden te rekenen met dezen man van hooge, kloeke gestalte, in wiens donker doorborend oog een buitengemeene mate van schranderheid schitterde, wien onverzettelijke energie uit het gelaat sprak, wiens zeggingskracht zich kenmerkte door frissche oorspronkelijkheid en zich, door de diepte en de kracht der welgevestigde overtuiging, al liep niet elke volzin rond, tot welsprekendheid verhief. Het gevolg daarvan was dat Van de Putte's mandaat van de Maasstad reeds binnen een jaar werd nedergelegd. Want ook bij Thorbecke stond hij in zoo hoog aanzien dat hij den 2^{den} Mei 1863 werd benoemd tot opvolger van den minister Uhlenbeck, wiens begrooting door de eerste kamer was verworpen.

Gemakkelijk was de taak van den nieuwen minister niet. De koloniale kwestie deed zich in niet mindere mate gelden dan de regeling van het middelbaar onderwijs en de toegang van Amsterdam en Rotterdam naar zee. Van den nieuwen minister werd oplossing van het koloniale vraagstuk verwacht. Welken weg zou hij inslaan te midden van de botsing van belangen en denkbeelden, welke door Sloet tot Oldhuis en korten tijd daarna door den van geest tintelenden baron van Hœvell, aanvankelijk slechts in het parlement, maar sedert Multatuli's *Koffieveelingen op Java* in 1859 het licht hadden gezien, in de burgerij zelve levendige belangstelling hadden gewekt? Hoe zou het dezen minister, die sedert zijn vijftiende jaar van officieele opleiding verstoken was geweest, gaan onder al die juristen in de kamers, geoeffend in het parlementair debat en in subtile onderscheidingen? Hoe als hoofd van het departement, waarin,

op de buitenlandsche zaken na, elk departement van algemeen bestuur behartiging eischt?

Het antwoord bleef niet uit. Het kon trouwens reeds worden afgeleid uit de *maidenspeech* van Mei 1862 en de repleik, door den spreker aan den heer Mijer toegediend, die de vrees had geuit, door nadere discussie op het gebied van persoonlijkheden te komen, „hetgeen de bedoeling van deze vergadering niet kon zijn.” Daarop antwoordde de afgevaardigde uit Rotterdam als volgt: „Dit is ook volstrekt mijne bedoeling niet geweest en zal het nooit zijn. Het ligt niet in de verste verte in mijn karakter, om persoonlijkheden te bezigen of persoonlijke aanvallen uit te lokken.” Het slot der repleik luidde aldus: „Ik neem geen woord terug van hetgeen ik gezegd heb, want alles is gebaseerd op feiten en geput uit officieele stukken; ik zal elk woord, hetwelk ik gesproken heb, verdedigen als men er tegen opkomt.”¹ De oppositie zweeg, hoe fel zij mocht zijn.

Meermalen werd den kloeken, openhartigen, vurigen, maar niettemin zichzelf beherschenden, minister verweten, dat hij niet parlementair genoeg was, en een te hoogen toon aansloeg. Daarop antwoordde de minister (30 Mei 1863): „Er wordt beweerd dat de toon van den minister niet parlementair is en men voegt daarbij: de minister is nog zoo kort in het parlement, dat is misschien een reden van verschooning. Wellicht is de door mij gebezigde vorm hier niet zoo gebruikelijk, maar elders is hij toch zoo vreemd niet. Men lette op de beraadslagingen in het parlement bij uitnemendheid, het engelsche. Wordt daar niet meermalen gesproken, in den vorm door mij gebruikt?” Na op België en Frankrijk te hebben gewezen, gaat de rede-

1. Deze en de volgende citaten zijn ontleend aan het eerste deel (Mei 1862—Sept. '63) en het tweede deel (Sept. 1863—Sept. '65) der *Parlementaire Redevoeringen* van den heer Fransen van de Putte, in 1872 en '73 uitgegeven bij den heer H. A. M. Roelants te Schiedam. Van de overige redevoeringen hebben alleen die welke op Atjeh betrekking hebben, afzonderlijk bij denzelfden uitgever het licht gezien, onder den titel: *Atjeh* (van Febr. 1873—Dec. '85).

Het is het streven van den schrijver dezer schets, den heer Fransen van de Putte zooveel mogelijk zelfden uit deze en sommige andere redevoeringen te doen spreken.

naar aldus voort. „Nu geef ik gaarne toe dat ik die schoone vormen van spreken mis, die den geachten afgevaardigde uit Arnhem (Groen van Prinsterer) en uit Gouda (de Brauw) tengevolge van hunne opleiding meer eigen zijn. Wanneer ik in de magistratuur ware opgevoed, wanneer ik ambtenaar van het Openbaar Ministerie¹ ware en het dus als 't ware mijn vak was in het openbaar te spreken, zou ik misschien over die schoonheid van vorm kunnen beschikken. Maar die manier van spreken, — ik heb hier volstrekt geen bedoeling om het portret van de geachte afgevaardigden uit Arnhem en Gouda of van wien ook te schetsen — waarbij men vooraf alles gekuischt en verbeterd heeft wat de rede zou kunnen ontsieren, doet mij denken aan de vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't algemeen in de provincie, die ik in mijne jeugd wel eens heb bijgewoond. Ik geef toe dat zulke redevoeringen misschien uit een letterkundig oogpunt zeer belangrijk waren; maar zij maakten op mij het effect van mij duchtig te vervelen.” Aldus werden juridische coryfeeën à faire genomen door den gewezen zeevaarder, die, terwijl hijzelf nooit de pretensie heeft gehad, onder zijn bagage aan „geleerdheid” een plaats in te ruimen, de officieel-opgeleiden, „de wetenschappelijken”, niet alleen wist te staan, maar te verslaan.

Al werd het onstuimige element, hetwelk ook thans den heer Van de Putte nog niet geheel vreemd is geworden, door groote zelfbeheersching getemperd, somwijlen kostte het hem moeite tegenover felle persoonlijke aanvallen de kalmte te bewaren. „Alsdan — zeide de minister — dringt de punt van den dolk mij door het pantser heen.” Dit kwam ook wel eens in de eerste kamer voor. Den 1^{sten} Juli 1863 richtte de minister tot den heer J. J. Cremers, afgevaardigde uit Groningen, de volgende woorden: „Is het, en ik hoop dat het zoo zijn mag, is het dien afgevaardigde niet bij vergissing uit den mond gevallen, toen hij zeide, „ik keur naderhand niet meer af, tenzij de minister mocht misdrijven, en de minister zal, zoo hij mocht

1. De heer de Brauw was officier van justitie te 's Gravenhage.

misdreven hebben, handig genoeg zijn — dit zijn zijne woorden — om dat te bedekken.” Ik herinner me niet, immer, noch in deze, noch in de andere kamer, een woord aan een minister der kroon te hebben hooren toevoegen, dat daaraan zelfs in de verte gelijk. Ik zal er dus niets meer van zeggen omdat ik hoop dat de geachte spreker op die woorden terug zal komen.”

De uitlegging, door den heer Cremers aan zijne woorden gegeven, lokte het volgende antwoord uit. „Ik vermeen dat de vele woorden die de spreker uit Groningen noodig heeft gehad om goed te maken wat hij gezegd heeft, genoegzaam bewijzen dat hij met de zaak verlegen is. Het zou aangenamer voor hem en voor mij zijn geweest, indien hij verklaard had, de intentie niet te hebben gehad, welke ik uit zijne woorden meende te moeten opmaken.”

In deze fiere woorden lag natuurlijk niet opgesloten dat de minister onhandig genoemd zou willen worden. Den 31^{sten} December 1863 gaf hij zijn uiterst conservatieven bestrijder Jhr. C. Hartsen in de eerste kamer het volgende bescheid naar aanleiding van een gedachtenwisseling over de koffieveilingen: „En nu zou de minister toch zeer onhandig moeten zijn, om, bij hetgeen in den laatsten tijd met de koffiemarkt is gebeurd, in eens 240,000 balen in veiling te brengen. Dan zou zeker de markt dalen, en dat zou niet te wijten zijn aan het stelsel, maar aan de onhandigheid van den minister. De minister hoopt zich daaraan noch in regeeringszaken, noch in handelszaken schuldig te maken.”

In de vergadering van 1 Juli 1863 voegde de minister aan een lid der eerste kamer, door wien de vraag was gedaan of de middelen, ter uitvoering van art. 56 van het regeeringsreglement voor Ned.-Indië aan te wenden, die waren welke de mannen van des ministers partij wilden, de volgende woorden toe: „Ik loop niet in het gareel eener partij; ik ben ik. Is het bovendien mogelijk alles te refuteeren of te beamen wat mannen van ééne richting in deze of in de andere kamer gezegd hebben? Ik zie daartoe geen kans.” Reeds 27 Mei 1863 had de minister naar aanleiding van het streven om hem

met geestverwante voorgangers in strijd te brengen, gezegd: „Noch de minister Loudon, noch de minister Uhlenbeck staat op dit oogenblik aan de groene tafel. De kamer heeft met mij te doen.”

Den 30sten Juni 1863 ving de minister de verdediging van zijne begrooting in de eerste kamer aan. Tot op het laatste oogenblik was de uitslag der stemming onzeker. Door sommige leden was te kennen gegeven dat zij vóór zouden stemmen als een koninklijk besluit van 1838, waarover nader, niet zou worden ingetrokken. Wel verre van hierop in te gaan, gaf de minister de volgende verklaring: „...Zoo zeg ik wat aangaat zijn exploitatiestelsel, tot den geachten afgevaardigde uit Amsterdam (den heer Hartsen), evenals tot dien uit Delft in de andere kamer (den heer Wintgens): geene toenadering tusschen ons. De geachte spreker uit Amsterdam zou niet naar de brug gaan; maar ik van mijne zijde geef u de verzekering dat, wanneer hij, getrouw aan zijne beginselen, op die brug mocht komen, *deze regeering haar zou verlaten.*”

Herhaaldelijk gaf de minister in de beide kamers dergelijke bewijzen van zijne zelfstandigheid. Zooals toen de oppositie in de zaak-Stieltjes een scherp wapen tegen hem meende te hebben gevonden. In de vergadering der tweede kamer van 10 December 1863 luidde het: „Maar boven die plichten van convenance en kieschheid staat een hoogere plicht.” En daarop volgen deze woorden, welke eenigermate doen denken aan Thorbecke's rede over parasitische politiek, van December 1860: „Wanneer de oppositie gebruik maakt van elk incident, wanneer zij buiten aanmerking laat de breede taak van den minister, en, zonder aanvoering van bondige argumenten tegen zijn beleid, elk incident aanwendt om de regeering te discrediteeren, dan treedt een hoogere plicht in de plaats van dien der convenance. Ik ben gehecht aan den naam van een trouw en eerlijk man, aan mijne portefeuille hecht ik niets”. Den 14^{en} October 1864, bij het debat over de opleiding van ned.-indische ambtenaren, gaf de minister de verzekering, dat hij geen twee of drie moties van wantrouwen zou afwachten, maar dat een halve

voldoende zou zijn om hem terstond de portefeuille te doen nederleggen.

De heer De Brauw, die zich gaarne als censor van des ministers wijze van spreken placht op te werpen, voegde 20 December 1864 den minister toe: „Gij hebt de teugels op het paard geworpen en laat het voortrennen”. De minister vroeg: „Waar is het bewijs? Nu men dit beeld heeft gekozen, geloof ik dat de vergelijking, om juist te zijn, eenige verandering zou behoeven. Men heeft mij reeds gewezen op de min vurige wijze van spreken mijnerzijds, maar ik geloof dat zelfs het vurigste paard, kort te voren in de prairieën gestrikt, gelijk de geachte afgevaardigde uit Arnhem (de heer Groen) bedoelde, voor dezen wagen gespannen, wel mak in het gareel zou loopen”.

Wat echter onder de afmattende taak van besturen, wetgeven en het voeren van kamerdebatten voor verandering vatbaar mocht zijn, niet de hooge opvatting van de den minister toevertrouwde taak. Een paar grepen uit eene rijke stof mogen volstaan. Den 28^{en} Mei 1863 sprak de minister in de tweede kamer als volgt: „En nu spreke men niet van apaisement. Wilde ik zulks, ik zou niet spreken zooals ik gedaan heb. Want het is niet het middel om de oppositie te apaiseeren, wanneer ik zeg te willen voldoen aan dien zoolang verzuimden plicht. Ik vraag u, mijnheer de voorzitter, wanneer ik recht en rechtvaardigheid wil stellen voor willekeur en onderdrukking, en de nederlandsche vertegenwoordiging wil mij op dien grond haar vertrouwen ontzeggen, kan ik schooner legaat aan mijne kinderen nalaten?”¹

1. Hierbij dacht de minister aan zijn drietal dochters en zijn eenigen zoon. De oudste dochter huwde jhr. mr. H. B. Van Tets, zoon van den minister Van Tets van Goudriaan, tijdens zijn huwelijk rechter-plaatsvervanger te Zutphen, later districtsschoolopziener aldaar. De tweede dochter trad in het huwelijk met mr. H. M. A. baron van der Goes van Dirxland, destijds chef der afdeling mouvement van de exploitatiemaatschappij, later achtereenvolgens lid der tweede en der eerste kamer. Deze uitnemende landgenooten zijn beiden in de kracht des levens aan hun eigen kring, aan ons vaderland, ontruikt.

De jongste dochter is gehuwd met jhr. F. Van Reenen, zoon van den minister Van Reenen, te Delft gepromoveerd als technoloog, thans directeur der verzekeringsmaatschappij »Kosmos” te Zeist.

De eenige zoon, mr. J. H. Frans van de Putte, te 's Gravenhage, is eigenaar en bestuurder van landerijen op Java.

In de eerste kamer sprak de minister den 11^{den} Januari 1865 naar aanleiding van de eventueele afstemming zijner begrooting, terwijl de cultuurwet op het punt stond te worden ingediend, de volgende treffende woorden: „Ik zou het ook voor die millioenen ingezetenen, die daar ginds aan onze regeering zijn toevertrouwd, betreuren dat op den vooravond van den dag, dat eindelijk de wetsontwerpen bij de vertegenwoordiging zouden inkomen, wij door een afstemming van deze begrooting een tijd van onzekerheid zouden ingaan. Voor mij, ik zou er vrede mede hebben. Ik heb gedaan, ik zal niet zeggen wat *menschelijke* kracht vermag, maar wat mijne krachten vermogen”.

Is het te verwonderen dat deze redenaar door Thorbecke werd genoemd „de man der zegevierende betoogen?” Dat hij de juristen weerstond en versloeg? „Ik weet het juiste getal niet,” zeide hij 27 Mei 1863 in de tweede kamer, „maar wanneer ik rondom mij zie, dan meen ik dat het drievierde, zoo niet vier-vijfde deel van de leden der kamer zijn meesters in de rechten”. Geen subtiliteiten stelde de heer Van de Putte tegenover de hunne, maar de kracht eener, op veel waarnemen en nadenken welgevestigde overtuiging; nooit nam hij zijne toevlucht tot rhetorische wendingen of pathetische phrasen. Evenmin trachtte hij indruk te maken door, zooals zijn felle tegenstander mr. Wintgens placht te doen, een reeks van letterkundige en geleerde citaten aan te voeren. Een enkele maal haalt de minister een vers aan, en wel van den volksdichter, met wiens beeltenis Brouwershaven is versierd. In de eerste kamer herinnerde de minister aan diens woorden: „Al wat de wereld vischt, dat komt in onze fuiken”, maar, zeide de minister, hij voegt er bij: „Geef maar, o lieve God, dat wij het goed gebruiken.” „Dit is een bede welke ik met nadruk aanbeveel aan de regeering en aan de vertegenwoordiging”, waarmede werd bedoeld op het goed gebruiken van hetgeen uit Indië wordt getrokken, ten nutte van het door ons beheerschte volk. Daarop steeds uit, nam de minister de beschuldiging, alsof hij zich het lot van den Javaan niet had aangetrokken, hoog op.

Vandaar de volgende terechtwijzing aan den heer Wintgens in de tweede kamer op 8 December 1862. „De afgevaardigde uit Delft heeft mij een groot onrecht gedaan. Hij heeft mij het grootste onrecht en het meest grievende leed gedaan, dat mij op politiek gebied kan worden berokkend. Hij heeft gezegd, gij hebt u het lot van den Javaan niet aangetrokken, dat element ontbreekt geheel in uwe redevoering. — Mijnheer de voorzitter, dit is een onwaarheid. Is het niet zich het lot van den Javaan aantrekken, wanneer zijne rechten van beschikking over den grond, en betaling van landrente, en van zijn tijd, na verrichten arbeid voor het gouvernement, door mij zoodanig verdedigd werden, dat de rede van den geachten afgevaardigde uit Zwolle (den heer Mijer) voor een groot deel tegen mij was gericht ter verdediging van de rechten van den soeverein tegenover die van de bevolking, die door mij waren in bescherming genomen? Is het niet zich het lot van den Javaan aantrekken, wanneer ik gezegd heb, dat de javaansche bevolking miskend en te veel gedrukt wordt? Is het niet zich het lot van den Javaan aantrekken, wanneer ik betoogde dat het een absurditeit was om hem niet beter te betalen, omdat men zegt: hij brengt het geld naar de amfioenkit? Is het niet zich het lot van den Javaan aantrekken, wanneer ik het individueel landbezit in het belang van den inlander voorsta? Is het begrip van bezit niet het eerste beginsel van beschaving? En wat heeft de partij van den geachten afgevaardigde uit Delft gedaan voor de javaansche bevolking, gedurende ruim 30 jaren dat zij aan de regeering is? Heeft zij iets gedaan voor het volks-onderwijs? Ja, zij heeft scholen opgericht, maar alleen voor de ambtenaren om staten te maken van de suiker- en koffie-cultuur.”

Verbetering van het lot van den Javaan: zij is schering en inslag in des heeren Van de Putte's stelsel. Tot dit stelsel genaderd, zullen wij ook daarbij den staatsman zooveel mogelijk zelve laten spreken.¹

1. Lezenswaardig is ook thans nog: mr. N. G. Pierson, *Koloniale Politiek*. Een overzicht van den stand van het koloniale vraagstuk in 1865 is gegeven

Reeds in de uitvoerige rede van 4 December 1862 sprak de heer Van de Putte als afgevaardigde aldus: „Wat hebben mijn vrienden hier in de kamer steeds verlangd? Wettelijke regeling. En wat heeft men tegen ons gezegd? Gij wilt een organisatie van den vrijen arbeid. Neen, mijnheer de voorzitter, dat willen wij niet. Maar wij willen eene wettelijke regeling, waarbij de belangen van het gouvernement, van de bevolking en van de ondernemers bepaald zijn afgebakend.” Verder luidde het in dezelfde rede: „Het was dus de taak van deze regeering, om door wettelijke regelen een einde te maken aan dien toestand, en om, met waarborg voor de instandhouding der cultures, regelen te stellen zoodat daarnevens ook particuliere ondernemingen kunnen bestaan. De uitvoering van dit beginsel is de wet op de cultuur-ondernemingen. Het beginsel van het gouvernement is: dat wettelijke regeling moest plaats hebben; de regeling zelve is van specialen aard”.

„Niet de looden voet der autocratie, maar de band en de breidel van recht en billijkheid zullen in die (de indische) maatschappij de orde handhaven.” (11 Maart 1864.)

Dit stelsel moest tot een ruime toepassing leiden van het grondwetsartikel (59, thans 61) krachtens hetwelk, behalve afzonderlijk genoemde onderwerpen, die bij de wet moeten worden geregeld, andere onderwerpen, voorzoover behoefte aan hun wettelijke regeling blijkt te bestaan, eveneens in gemeen overleg met de Staten-Generaal worden behandeld. In des ministers stelsel bekleedde de zoogenaamde cultuurwet daaronder eene der eerste plaatsen. Reeds had de minister Uhlenbeck een ontwerp aanhangig gemaakt, dat door den heer Van de Putte als niet vrijzinnig genoeg was afgekeurd en bij zijn optreden als minister was ingetrokken. Voor de indiening van zijn ontwerp was echter uitvoerig onderzoek en raadpleging van indische autoriteiten onmisbaar.

door dr. W. J. A. Jonckbloet: *Het koloniale vraagstuk in de tweede kamer der Staten-Generaal*. Degelijk en beknopt is, als het geheele boek, het hoofdstuk: »De koloniale politiek sedert 1866», in mr. W. J. van Welderen baron Rengers' *Parlementaire geschiedenis van Nederland, van 1849—1883*, tweede deel, blz. 244 vlg.

Vaste regelen dus, in de voornaamste plaats bij de wet te stellen, doch ook bij koninklijk besluit en ordonnantiën van den gouverneur-generaal in rade, naar gelang de aard der zaak het medebrengt. Als voorbeelden mogen dienen: de koloniale begrooting vast te stellen bij de wet, de benoembaarheid van nederlandsch-indische ambtenaren bij koninklijk besluit, het landelijk stelsel bij ordonnantie te regelen. Dat deze grenzen wel eens moeilijk vielen te trekken, zou bij den overgang van 1865 op 1866 op helaas, even duidelijke als schadelijke wijze blijken.

Aan de liberale partij komt de eer toe den eisch van vervanging van willekeur door vaste regeling met klem te hebben gesteld. Door niemand is voor de verwezenlijking van dezen eisch moeilijker en meer afmattende arbeid verricht dan door den heer Fransen van de Putte.

Bij den val der Compagnie kon haar stelsel van contingenten, verplichte leveringen, heerediensten, door de Bataafsche Republiek niet zoo maar worden overgenomen. Toen kon niet worden voortgegaan op den weg, waarop de kamer van zeventien den gouverneur-generaal schreef: „Zoudt gij de ambonsche bevolking niet wat meer amfloen kunnen laten schuiven, opdat zij wat minder moge werken en wat minder nagelen planten, want de markt van Amsterdam is overvoerd?” De Bataafsche Republiek kon de hongi-tochten niet voortzetten, in de Molukken georganiseerd, met het doel alle kruidnagelen en foelie te verbranden of in zee te werpen, welke buiten de daarvoor door de Compagnie aangewezen plaatsen mochten zijn geteeld.

Doch het in 1795 geopende tijdperk was niet geschikt om aan het beheer der koloniale, of, zooals men destijds zeide, aziatische zaken, eenheid en bestendigheid te verzekeren. In dit opzicht zweefde de republiek tusschen de oude methode en het vrijzinnige, met name door Dirk van Hogendorp in 1803 aanbevolen beleid; slechts Daendels bracht tijdelijk eenige vastheid aan. Stelselmatig werden de nieuwe regeeringsbeginselen eerst sedert 1811 toegepast. Java's luitenant-gouverneur, de Schot Sir Thomas Stamford Raffles, haatte het stelsel der Compagnie; hij voerde

het zoogenaamde landelijke stelsel of het stelsel der landrente in. „Raffles zag den druk, waaronder de javaansche maatschappij gebukt ging, en begreep dat daarin geen verandering te brengen was dan door de loslating van het contingentenstelsel en de invoering van eene directe belasting. Zoo ontstond het landelijk stelsel, het heffen van landrente, een gedeelte van de producten in natura of in geld van de opbrengst naar verkiezing, en later in geld. In het eerste jaar werd het dorp aangeslagen, doch reeds in het tweede jaar van Raffles' verblijf op Java werd de hoofdelijke omslag uitgeschreven, naardien hij met zijn helderen blik inzag dat hij halverwege was blijven staan en dat nu de hoofdmisbruiken niet meer bestonden bij de regenten, maar bij dat tal van kleine tirannen, bekend onder den naam van dessahoofden.” (28 Mei 1863). De oppositie is niet in gebreke gebleven deze laatste woorden herhaaldelijk tegen den minister te keeren, hoewel hij slechts Raffles' uitdrukking had weergegeven.

In 1816, toen het engelsche tusschenbestuur eindigde met het optreden van het drietal commissarissen-generaal (Elout, Van der Capellen en Buyskes) stonden dezen voor de vraag of zij het landrentestelsel zouden bestendigen. „Commissarissen-generaal — aldus ging de minister den 28sten Mei voort — handhaafden, na grondig lokaal onderzoek, het landelijk stelsel, niettegenstaande zij het door verschillende omstandigheden in zeer verwaarloosden toestand aantroffen. Raffles had toch te kampen gehad met gebrek aan kennis van het belastbaar vermogen van land en volk, met totaal gemis van ambtenaren, die zijne bevelen konden uitvoeren, terwijl kort nadat het tweede besluit omtrent de landrente was genomen, op Java de tijding werd aangebracht dat het keizerrijk was gevallen en de teruggave der koloniën aan Nederland te voorzien was. Niettemin hebben commissarissen-generaal het landrentestelsel tegenover het contingentenstelsel gehandhaafd.”

In 1819 werd voorloopig de dessa'gewijze aanslag behouden omdat het gebrek aan kennis van de juiste uitgestrektheid der velden in bijna alle residentieën een individueelen aanslag on-

mogelijk maakte. Nog altijd bestond in 1863 het landelijk stelsel zooals het in 1819 in stand was gehouden. „Niet alleen zijn wij gedurende dat tijdsverloop geen enkelen stap vooruit, maar integendeel zeer achteruit gegaan, want zonder het oog te slaan op het landelijk stelsel, heeft men het cultuurstelsel ingevoerd, en de misbruiken, door dessahoofden gepleegd, zijn vertienvoudigd.” De heer G. L. Baud, bloedverwant van Jean Chrétien, van November 1848 tot Juni '49 minister van koloniën, verklaarde dat hoewel er twee vijfden werden geheven, er slechts een achtste in de kas van 't gouvernement vloeyde. Tegen de aldus door de dessabesturen geoefende knevelarij bleek het onmogelijk op voldoende wijze te waken.

„Men is na Raffles blijven staan voor de laatste barrière: het despotisme der grooten. Dat is eigenlijk het verschil tusschen de liberale koloniale politiek en de conservatieve partij; dat is de strijd; hier leg ik den vinger op de wond” (4 Juni 1863).

Den 11^{den} Januari 1865 sprak de minister, zelf een der grootste grondeigenaren op Java en in Nederland, over dit onderwerp de volgende opmerkelijke woorden. „Ik sta hier in de eerste kamer der Staten-Generaal; het radicaal daartoe is te behooren tot de hoogst aangeslagenen in den lande. Ik sta dus hier voor de groote grondbezitters van Nederland. Nu vraag ik u: wanneer uw grondbezit zoo weinig wettelijk bepaald was, dat het onzeker was of het u of aan den staat toebehoorde en dat daarvan geenerlei goede duidelijke bepaling bestond; wanneer niemand kon zeggen hoe dat landbezit wettelijk geregeld is; wanneer gij op uwe grondbezittingen onderworpen waart aan eene belasting, waarvan de verordeningen zeggen, dat er geheven zal worden $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{5}$ of $\frac{1}{2}$ en waarvan de heffing afhangt van „de zinnelijkheid der residenten” — ik herhaal slechts wat voorkomt in het Staatsblad van Ned. Indië en de woorden van de commissarissen-generaal, en de toestand is na ruim 40 jaar onveranderd, wanneer gij bovendien als verdere belasting van dien grond aan heere- en cultuurdiensten onderworpen waart, diensten die ook niet zijn bepaald, wanneer u die dus door den burgemeester discretionair konden worden opgelegd — mijne heeren,

zouden er dan geen kreten opgaan om regeling en ordening van de eerste grondslagen van welvaart in eene landbouwende maatschappij?"

Toch was het hoofddenkbeeld van het stelsel van commissarissen-generaal geweest, „Indië en vooral Java aan het moederland te verbinden met een band, veel hechter en veel krachtiger dan die van eenige ambtenaren en van eene ontevreden bevolking.” (1 Juni 1863, eerste kamer). In het nadeel van het koloniaal bestuur was het besluit des konings om, niet Elout, die evenals zijn zoon Elout van Soeterwoude, door den heer Van de Putte steeds in hooge mate is gewaardeerd, maar baron Van der Capellen tot gouverneur-generaal te benoemen, wiens gewillig-conservatieve aard den koning aantrok.

Onder den tweeledigen invloed van Dipo Negro's opstand van 1825, waardoor de jaarlijksche betalingen voor rekening der koloniën in het moederland te doen, met f 2.450.000 waren aangegroeid, en van den ongunstigen toestand, waarin de financiën van het moederland, reeds vóór den belgischen opstand waren geraakt, werd door den gouverneur-generaal graaf Van den Bosch in 1830 het cultuurstelsel ingevoerd. Dit stelsel op zichzelf werd door den heer Van de Putte niet veroordeeld. Als afgevaardigde van Rotterdam sprak hij daarover, den 8^{sten} Juli 1862, in de volgende woorden: „Ik geloof dat dit (de financiële nood van het moederland) niet is de eenige noch de meest geldende apologie van het cultuurstelsel. Het heeft de javaansche maatschappij geheel en al hervormd, zoodat wij op Java door dit stelsel in de phase geraakt zijn, waarin wij in Suriname¹ eerst zullen komen na het staatstoezicht. Ik geloof dat het cultuurstelsel niet alleen voor de schatkist, maar ook voor den Javaan heilzaam heeft gewerkt. Dat stelsel heeft den Javaan leeren werken: het zou hem behoeften doen kennen en de vrijwillige arbeid op Java zou niet bestaan in die uitgebreidheid en in die mate, als het cultuurstelsel niet heilzaam

1. Aan de orde was de regeling van het staatstoezicht op den vrijen arbeid in Suriname, na de afschaffing der slavernij.

op de Javanen had gewerkt." „Het was (4 Dec. 1862) niet het denkbeeld van graaf Van den Bosch, de particuliere cultuur niet naast de gouvernementcultuur te dulden. Integendeel, hij wilde naast zijn cultuurstelsel aanmoediging van de particuliere culturen, en de *raison d'être* van zijn stelsel was voor een groot deel gelegen in de behoefte om te voorzien in het gebrek aan ondernemers en kapitalen." Den 21^{sten} Mei 1863 zeide de minister verder: „Ik zeg derhalve nogmaals: „de *raison d'être* van het cultuurstelsel was, dat die particulieren en die kapitalen ontbraken en daarom moesten zij kunstmatig in het leven worden geroepen. Dit is zoo waar, dat de heer Van den Bosch zijn stelsel ook niet, gelijk geschied is, zou hebben ten uitvoer gelegd, indien er particulieren waren geweest, maar dezen ontbraken. Hij zegt zelf in een brief aan de hooge indische regeering, gedrukt achter het werkje getiteld: *Iets over Indië*, onder den naam van Van Elten in het licht verschenen: „Bovendien was deze bepaling (het niet-toelaten van particulieren) te onstaatkundiger, daar er genoegzame middelen voorhanden zijn om den inlander tegen mishandelingen van Europeanen te beschermen, zelfs veel beter dan tegen die, waaraan hij onder zijne eigene hoofden is blootgesteld, omdat aan de eersten alle gezag over hen kan worden ontnomen, hetwelk bij de laatsten niet mogelijk is. Het eerste bezwaar is dus lichtelijk op te heffen.”

Was dus de stichting van het cultuurstelsel op zich zelve eer goed, dan af te keuren, de toepassing heeft tot hevige misbruiken geleid. „Het stelsel van 1830—1848 — ook van den staatsman, die indertijd vooral invloed heeft gehad op het beleid der regeering van de koloniën¹ — was: „Wij kunnen de koloniën toch niet behouden, laat ons daarom er zooveel uithalen als wij kunnen.” Aldus de afgevaardigde van Rotterdam op 4 December 1862. De misbruiken van het cultuurstelsel werden o. a. in dezelfde rede als volgt toegelicht: „In het jaar

1. Bedoeld is Jean Chrétien baron Baud, voor wiens groote bekwaamheid de heer Van de Putte meermalen hooge achting heeft betuigd.

1850 werden nog op verschillende plaatsen van Java de pe-tingies (burgemeesters) op het veld aan den paal geslagen en met twintig rottingslagen gestraft omdat de gouvernements-aanplant niet in orde was. Dit is niet overdreven; ik beroep mij op de getuigenis van den geachten afgevaardigde uit Zwolle (den heer Mijer) die destijds procureur-generaal was." „De Javanen (8 December 1862) mogen de koffie niet drinken die zijzelve telen, maar wel het aftreksel der bladeren; alles moet voor de nederlandsche schatkist opgebracht worden" — terwijl de koffiecultuur, strikt genomen, buiten het cultuurstelsel stond. Omtrent deze cultuur zeide de minister o. a. op 1 Juni 1863 het volgende. „In 1853 kwam ik te Soekowonno, afdeling Bondowosso, in de residentie Bezoekie. Toen lagen daar twee hoopen steenen, door de inlandsche bevolking kosteloos gebakken om een koffiepakhuis op te richten, daar de bevolking 15 palen moest loopen naar het pakhuis van het aangrenzende district. Een ondernemer, die daar een rijstpelmolen oprichtte¹, kreeg van het bestuur verlof om, dewijl de bevolking geen geld kon bekomen, de steenen voorloopig te koopen en te gebruiken. Intusschen is men voortgegaan met het aanleggen van koffietuinen, en toen ik Java in 1859 verliet, was het koffiepakhuis er nog niet. Met den tegenwoordigen oogst zal het eerst geopend worden."

f Het cultuurstelsel heeft de teelt doen aanleggen van gewassen, zooals indigo, waardoor de bevolking zeer zwaar werd gedrukt. Het heeft het inheemsche recht van bezit op den grond op ruwe wijze verstoord; het heeft op de gemeente-instellingen der Javanen een vernielenden invloed geoeffend. Omtrent het laatstgenoemde sprak de minister 28 Mei 1863 als volgt: „Men heeft altijd gezegd — en wanneer zoo iets zonder tegenspraak blijft, wordt het eindelijk als het ware een axioma — dat het cultuurstelsel op de gemeentelijke instellingen der Javanen rust. Het was met het cultuurstelsel in 1830 als met het landelijk stelsel in 1814. Men bezat geen opgaven; geen opnemingen

1. Vermoedelijk de spreker zelf.

waren gedaan; men kon niet tot de hoofdelijke indienststelling der javaansche bevolking overgaan, en dus vond men het gemakkelijker het dessa'sgewijze te doen, de dessa's in te deelen bij de cultures. Op het gezag van generaal Van den Bosch is dat zoo gebleven, en ik erken gaarne, dat bij de invoering in 1814 van het landelijk stelsel en in 1830 van het cultuurstelsel, zoodanige heffing en verdeling noodzakelijk waren. Maar is thans wijziging en verbetering ten deze onmogelijk?"

Op het gezag van verschillende indische autoriteiten betoogde de minister dat de rottingslag van lieverlede inhaerent was geworden aan de toepassing van het cultuurstelsel. „Ik zal de ergste gevallen niet aanhalen” — aldus sprak hij 4 Juni 1863 — „maar er zijn in deze streken voorbeelden dat er de dood op gevolgd is. Uit verscheiden omstandigheden blijkt, dat de inlander alles in het werk stelt om de gevreesde rottingslagen te ontgaan. De straf van rottingslagen in het algemeen moet naar mijne meening — zoo heb ik aan den gouverneur-generaal geschreven — meer het zedelijk gevoel verstompen dan verheffen, en ik vrees dat zij niet slechts bij den veroordeelde, maar ook bij hem die de straf uitspreekt of uitvoert, ja bij de geheele maatschappij, nadeelig zal werken. Die straf wordt toegepast als men niet op zijn tijd is uitgekomen voor de cultuurdiensten, men kan dit op de politierol zien.”

In dezelfde rede voegde de minister zijn tegenstanders dit vlijmende verwijt toe: „Zonder die willekeurige toepassing der rottingslagen is het regeeringssysteem der conservatieven onmogelijk. De geachte spreker uit Zwolle (de heer Mijer) zal niet opstaan om dit tegen te spreken.”

Met het cultuur- en het landelijk stelsel eischten de heerediensten herziening. Oorspronkelijk alleen op de rechthebbenden op den grond gelegd, en een der zeven dagen niet overschrijdend, werden zij uitgestrekt over niet-bezittenden en over meer dan een van de zeven dagen. Ook in dit opzicht heerschte dus willekeur. Daarmede ging een te lage bezoldiging der inlandsche ambtenaren gepaard. Deze was zoo karig dat de conservatieve resident de Potter schreef „dat men wel genoodzaakt

is geweest, aan hen oogluikend toe te laten, om hun tekort aan inkomen op den gemeenen man te verhalen, waarbij dan nog is gekomen het stelsel van verplichte cultuur, en zoo is er een wangedrocht geboren, dat — met de adat tot leidsvrouw — euvel gaat aan alle gebreken van de stelsels, waaraan het zijn aanwezen verschuldigd is, zonder een van derzelve goede hoedanigheden te bezitten, en onder den invloed waarvan de Javaan onmisbaar heeft moeten verarmen, terwijl het volstrekt onmogelijk is geworden om de belastingen in billijkheid te regelen, doordien in de gegeven omstandigheden niemand weet, ja zelfs bij benadering niet eens kan gissen, wat de inlandsche bevolking nu opbrengt.”¹

Hoe luidde nu het oordeel van den staatsman, gewezen planter, over de bijzondere cultuurondernemingen? Zij dagteekenen, betoogde de minister, geenszins van den lateren tijd. Hij herinnerde (11 December 1863) aan art. 100 van het Charter van 1803 tot vestiging van de regeering en het bestuur der Aziatische Bezittingen van de Bataafsche Republiek tot betere administratie der Justitie in dezelve, aldus luidend: „Alle verplichte leverantiën van producten in de bezittingen van den Staat, van wat aart ook, en door wien ook wordende opgebracht, zullen worden gebracht onder vaste bepalingen; al wat bovendien wordt gecultiveerd van dezelve producten, mitsgaders van alle voortbrengselen, in het voorgaande articul niet uitgezonderd, is het wettig eigendom van den cultivateur, de vrije en onbelemmerde beschikking daarover komt hem toe, voor zooverre dezelve bij dit Charter niet is beperkt; het is de pligt van het Indisch Bestuur hem daarin te handhaven.”

„In elk reglement” — zeide de minister verder — „zowel in dat van 1815 als in die van 1826 en 1836 is de particuliere industrie erkend. Het is een oud vooroordeel Java te beschouwen als een domein, dat, zooals de heer Baud het afkeurend uitdrukte, door eenige blankofficieren zou moeten worden ge-

1. Aangehaald in des heeren Van de Putte's *Parlementaire Redevoeringen*, II, blz. 176.

exploiteerd. Dat recht bezit de nederlandsche staat niet en heeft hij nooit gehad."

Deze erkenning van het recht van bestaan en het nut der bijzondere ondernemingen bevatte echter geenszins, zooals de minister met klem betoogde, de vrijheid om ongecontrôleerd contracten te sluiten met de hoofden en oudsten der dessa's. In 1858 schreef een suikercontractant deswege aan een vriend: „Wanneer ik vrij wilde noemen contracteeren met de loerah's en oudsten der dessa's dan zou ik hier in Kapongan zooveel vrij riet verkrijgen als ik maar wilde; maar dat is niets anders dan een dwangstelsel, veel erger dan het nu bestaande cultuurstelsel; met de loerah's wordt gecontracteerd en aan hen wordt betaald. Ik vind de zoogenaamd vrijwillige overeenkomsten met de hoofden en oudsten der dessa's veel erger dan het cultuurstelsel; *het is een stap achteruit in plaats vooruit.*"

Den 30^{sten} Juni 1863 deelde de minister in de eerste kamer mede dat hijzelf de schrijver was van dezen brief, reeds op blz. 358 vermeld.

Als minister heeft hij een koninklijk besluit uitgelokt, waardoor de bepalingen van het Indisch Staatsblad 1838 n^o. 50 werden ingetrokken, waarbij die zoogenaamde vrijheid van contract werd erkend. Daardoor werd de regeling hersteld van 1819, waarbij werd verboden contracten te sluiten met de hoofden en oudsten der dessa's.

Den 30^{sten} Juli 1863 bracht de minister eene nieuwe suikerregeling tot stand, met het doel de belangen der inlandsche bevolking beter te waarborgen dan tot dusver het geval was geweest.

Afgezien van deze en dergelijke maatregelen en van de belangrijke wijziging in den geest van het indisch bestuur gebracht door de inspiratie, welke sedert 2 Februari 1863 van het Plein was uitgegaan, was de minister wel verplicht den bestaanden toestand zooveel mogelijk te handhaven tot de totstandkoming van de reeds in de memorie van beantwoording bij de begrooting voor 1863 toegezegde cultuurwet.

Vóór hare indiening werd de benoembaarheid der ambtenaren

voor den nederlandsch-indischen dienst geregeld in overleg met den ambtgenoot, die in 1863 de wet op het middelbaar onderwijs in het leven had geroepen, waarvan de minister te recht, in verweer tegen een ergerlijken aanval van een vroegeren aanhanger, later een zijner bitterste vijanden, baron Van Zuylen, kon getuigen dat die afgevaardigde onbekend bleek te zijn met eene der grootste intellectuele bewegingen, door Nederland in deze eeuw doorleefd.

Terwijl de benoembaarheid der ned.-indische ambtenaren bij koninklijk besluit tot stand kwam, werd de vaststelling der begrooting voor Ned.-Indië door de comptabiliteitswet van 1864 geregeld, waardoor de koorden der indische beurs, onder de leiding der regeering, in handen kwamen van de staten-generaal. In Januari 1861 was de minister Loudon tot aftreden genoopt omdat hij weigerde tot deze regeling het initiatief te nemen.

Tot den aanleg van de eerste spoorwegen op Java, bij concessie, werd onder het ministerschap van den heer Van de Putte besloten. Een lastig en pijnlijk incident was daarbij het ontslag, hetwelk den heer T. J. Stieltjes als adviseur voor den spoorwegaanleg werd gegeven, die in zijn strijd met den gouverneur-generaal baron Sloet van de Beele over de richting in de Vorstenlanden (over de vlakke of door het gebergte) de grenzen zijner bevoegdheid had overschreden.

Verder werd door den minister den gouverneur-generaal de afschaffing van het passenstelsel opgedragen, waardoor hetgeen de Duitschers kernachtig „die Freizügigkeit” noemen, werd bevorderd.

In Mei en Juni 1865 bracht hij zoowel de wettelijke vaststelling der westindische regeeringsreglementen tot stand als eene wettelijke herziening van het tarief der nederl.-indische in-, uit- en doorvoerrechten.

De lang verbeide cultuurwet, waarvan het eerste ontwerp reeds in November 1863 naar Indië was gezonden, werd in het najaar van 1865 ingediend. Aanvankelijk was regeling van de rechten op den grond niet opgenomen, welke later onmisbaar

bleek te zijn. De kansen voor het aldus zorgvuldig overwogen en nauwgezet bewerkte ontwerp schenen zeer gunstig te staan.

In de vergadering der tweede kamer van 1 December 1865 stelde de amsterdamsche advocaat mr. A. S. Van Nierop de beide volgende vragen: „1°. Wat is er gedaan voor de invoering der wetgeving in West-Indië? 2°. hoe staat het met de strafwetgeving voor de Oost? Zal die worden ingevoerd, zooals de kamer getoond heeft dat te wenschen, bij besluit? Of zal die wetgeving *ad kalendas graecas* worden verschoven totdat de staten-generaal dien arbeid hebben ondernomen? Ik behoeven den minister niet te herinneren de meening door mij geuit bij de beraadslaging over het westindisch reglement. Ik ben van oordeel dat de bestaande chaos, dien men wetgeving noemt, zoo spoedig mogelijk bij besluit behoort te worden opgeruimd en door de gereed liggende wet vervangen.”

Na eene mededeeling omtrent het westindische onderwerp, antwoordde de minister het volgende.

„Wat nu de strafwetgeving voor Oost-Indië betreft, de minister van koloniën heeft bij de verdediging van het regeeringsreglement voor West-Indië doen blijken van zijne overtuiging in het algemeen dat er behoefte bestaat dat wetboeken bij de wet worden vastgesteld. ¹ De minister is van die overtuiging niet afgeweken, maar tevens heeft hij reeds dikwijls doen blijken van de urgentie, die ook volgens hem bestaat om een strafwetboek in Nederlandsch-Indië in te voeren, van de bezwaren, zoo niet van de ondoenlijkheid, om op dit oogenblik een Code Pénal hier in discussie te brengen, terwijl men eerstdaags wacht een nationaal strafwetboek. De minister is van opinie om wanneer het nationaal strafwetboek in deze kamer wordt in discussie

1. De regeeringsreglementen voor Suriname en Curaçao werden vastgesteld bij de wetten van 31 Mei 1865 *Staatsblad* 55 en 56. In deze reglementen is de regeling van het burgerlijk en het strafrecht, met andere onderwerpen, aan de koloniale staten opgedragen. Art. 168 van het eene en 189 van het andere reglement — welke bij een door den minister niet bestreden amendement in de wet werden gebracht — bepaalt dat de bedoelde onderwerpen voor de eerste maal bij koninklijk besluit worden geregeld.

gebracht, ook tegelijkertijd een voorstel te doen om het nationaal strafwetboek voor de Oost te doen vaststellen. In afwachting daarvan wensch ik te handelen in den geest van het besluit, door de kamer genomen bij gelegenheid van de vaststelling van het regeeringsreglement voor West-Indië."

De staatscommissie, welke in December 1860 voor het ontwerpen van het oostindisch strafwetboek was benoemd, had reeds in November 1861 hare taak volbracht. De minister Loudon verklaarde zich voor de invoering bij koninklijk besluit.

In Juli 1865 bleek ook de minister Van de Putte, hoewel hij vroeger wettelijke goedkeuring had laten doorschemeren, voor invoering bij besluit geneigd te zijn, daarin door een advies van den raad van state gesteund. De minister van justitie, wien van deze veranderde zienswijze kennis werd gegeven, verklaarde voor de invoering bij de wet gestemd te blijven. In 't begin van September bracht de minister van koloniën de zaak in den ministerraad. Al de ambtgenooten schaarden zich aan zijne zijde, behalve de heeren Thorbecke en Olivier. De minister van justitie wendde eene poging aan om de wettelijke invoering derwijze in te richten, dat langdurige discussiën in de tweede kamer over de beginselen en artikelen van het wetboek zelf vermeden konden worden. Door den minister van koloniën werd geantwoord dat hij deze poging niet kon aangaan. Den 5^{en} December droeg deze minister een besluit tot invoering aan den koning voor. Deze voordracht werd aan den ministerraad verzonden. Daarmede was de crisis uitgebarsten. De ministers Thorbecke en Olivier besloten af te treden. Hun ontslag volgde 10 Februari 1866. Denzelfden dag werd het ministerie Van de Putte—Van Bosse—Geertsema benoemd.

In Maart 1866 behelsde de *Gids* een van die degelijke en sierlijke artikelen, waarmede de hoogleeraar Vissering dit maandblad placht te verrijken, waarin deze crisis is beschreven.¹

1. »De aftreding van den minister Thorbecke», opgenomen in Vissering's *Verzamelde Geschriften*, in 1889 uitgegeven, 2de bundel, blz. 31.

Het opstel vangt aldus aan. „Daar zijn oogenblikken in het leven, waarin men, hoe volkomen ook wetende en erkennende, dat het eene ongerijmdheid is, den wensch in zich voelt opkomen, dat het ons gegeven mocht zijn, den tijd vooruit te kunnen loopen en ons met éénen sprong te verplaatsen in de toekomst, om daar het juiste standpunt te vinden tot waardeering van de gebeurtenissen in wier midden wij leven, maar die wij belijden moeten noch te kennen, noch te begrijpen.

„Zulk een oogenblik is het tegenwoordige.”

Thans is het derde gedeelte eener eeuw voorbijgegaan zonder dat een bevredigend antwoord is gegeven op de vraag of de officiele redenen der ontbinding van het ministerie tevens de wezenlijke redenen zijn geweest.

In geen geval werd meer licht ontstoken in de vergadering der tweede kamer van 27 Februari 1866, waarin door den heer Van Nierop eene interpellatie tot de regeering werd gericht met het doel om nadere inlichtingen uit te lokken.¹ De afgevaardigde bleek verbaasd te zijn over hetgeen hij noemde het *succès monstre*, hetwelk zijn vraag van 1 December had gehad, en geen groote erkentelijkheid te koesteren jegens den vriend en mede-afgevaardigde, die hem tot het stellen der vraag had overgehaald. Het antwoord der regeering bepaalde zich tot eene herhaling van hetgeen officieel bekend was gemaakt.

De eerste taak van het nieuwe ministerie was de verdediging van de cultuurwet. Den 1^{sten} Mei 1866 namen de algemeene beraadslagingen een aanvang. Zij werden geopend door den heer Godefroi, die de verklaring aflegde, geen specialiteit, zelfs geen dilettant-specialiteit op koloniaal gebied te zijn: deze rede beslaat twaalf en een halve kolom in het bijblad. Door andere sprekers werd dit voorbeeld gevolgd. Eerst den 7^{den} Mei kwam de minister aan het woord.

Op de hem eigen beknopte wijze heeft mr. W. J. baron van Welderen Rengers in zijne *Schets eener parlementaire geschiedenis*

1. *Handelingen der Staten-Generaal*, Bijblad 1865/66, blz. 444.

van *Nederland sedert 1849*² den hoofdinhoud van het ontwerp aldus weergegeven.

„Het ontwerp van wet tot vaststelling van de gronden waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Ned.-Indië kunnen worden gevestigd, had de bedoeling om in algemeenen zin uitspraak te doen over de eigendomsrechten op den grond in Java voorzoover die tot hertoe niet reeds in bijzonderen eigendom werkelijk waren overgegaan. Te dien einde werd het aandeel, toe te kennen aan de tegenwoordige bezitters van den grond bepaald en het overige aan den staat toegewezen. Volgens de bepaling van art. 46 werd van staatswege niet langer over den arbeid der inlanders ten behoeve van de cultures beschikt, behoudens de verplichtingen tot het aanleggen en onderhouden van koffie-aanplantingen op daartoe van regeeringswege gegeven last.

„De hoofdgedachte van het zeer uitvoerig ontwerp, tot welks samenstelling Kappeyne en Van Heukelom hun bijstand hadden verleend, was verder dat de taak der regeering met betrekking tot den landbouw moest bestaan in het aangeven eener goede wettelijke definitie van het grondbezit, in het wegnemen der belemmeringen die de vrije beschikking over personen en goederen in den weg stonden, in het terugbrengen van den staat op zijn eigenaardig terrein; de vraag bij wien eigenlijk de eigendom van den grond berust, werd derhalve in dien zin beslist, dat de javaansche bezitter of gebruiker eigenaar zou worden van zijn sawaveld, de staat die van alle overige, niet door anderen onder geldigen titel bezeten gronden.

„Zoolang de eigendoms kwestie onbeslist was, konden die zoogenaamde woeste gronden, welke nog een zeer ruim veld voor den europeeschen ondernemingsgeest aanbieden, slechts voor twintig, ten hoogste voor veertig jaar worden verhuurd, een tijdperk te kort dan dat men geneigd was aanzienlijke kapitalen tot ontwikkeling dier gronden aan te wenden.”

Van de beraadslagingen, gedurende een veertien dagen over

het wetsontwerp gevoerd, heeft mr. J. T. Buys een uitvoerig overzicht gegeven in zijn artikel: „Zomer- en Winterstormen” (*Gids*, Juli 1866).¹ Zij hebben op den gevierden schrijver een ongunstigen indruk gemaakt; een onvruchtbaar debat noemt hij ze. Voor den minister, die tevens nu en dan weder door zware hoofdpijn werd gekweld, waren de discussiën te meer afmattend, nu ook van liberale zijde oppositie werd gevoerd, inzonderheid zich uitend in het opwerpen van allerlei juridische subtiliteiten. Ter snede herinnerde de minister den 12^{en} Mei aan het gezegde van wijlen den afgevaardigde Van Dam van Isselt: „Toen ik in de kamer kwam, dacht ik dat ik de zaak begreep, maar nu ik alle rechtsgeleerden heb gehoord, begrijp ik ze niet meer.” „Het begint mij evenzoo te gaan,” verzekerde de minister.

Amendementen werden ingediend door den heer Van Nierop, door de heeren Yssel de Schepper en Van Delden. De voor-

1. Dit opstel is opgenomen in deel I blz. 79 van: *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, van mr. J. T. Buys, uitgegeven onder toezicht van de heeren Mrs. W. H. de Beaufort en A. R. Arntzenius.

Uit de aanteekening van deze beide verzorgers der uitgave, welke aan het opstel voorafgaat, moge hier het volgende worden aangehaald. »Thorbecke had zijnen ambtgenooten van koloniën steeds ruime vrijheid van handelen gelaten. In zijn eerste ministerie had hij Pahud naast zich gehad, wiens behoudende denkwijze zoo ondubbeltzinnig was dat hij zelfs in 1853 in het ministerie-Van Hall overging.

»Den vooruitstrevenden minister van koloniën, dien Thorbecke in 1865 aan zijne zijde had, liet hij evenzeer begaan toen deze ingrijpende hervormingen in de indische huishouding tot stand wilde brengen, al was hij dan ook zelf van het doelmatige dier hervormingen minder diep overtuigd. Maar Fransen van de Putte en Thorbecke liepen in vorming, in aanleg en in inborst, zeer ver uiteen. Daarbij kwam dat Thorbecke aan zijnen ambtgenoot wel de vrije hand wilde laten in de koloniale staatkunde, maar als leider der algemeene staatkunde niet kon dulden dat een ander in de teugels greep. Voor hem was het overwicht dat zijn verleden en zijne talenten hem gaven voldoende geweest om elke poging hiertoe af te weren, thans kon hij zich niet langer ontveinzen dat de geschiedenis der limburgsche brieven hem een gevoeligen knak had gegeven; het vinden van een opvolger van Betz bleek moeilijk; in de regeeringspartij was zijn invloed niet meer overwegend. De jongere liberalen voelden zich meer tot Fransen van de Putte aangetrokken dan tot hem. Toen zich derhalve een eenigszins beteekenend punt van verschil opdeed, achtte Thorbecke het oogeblik gekomen om zijn ontslag te vragen.»

zitter gaf in overweging ze naar de afdeelingen te verzenden. De kamer besliste in tegenovergestelden zin.

Den 14^{en} Mei nam Thorbecke het woord. ' In den aanhef luidde het: „Na geluisterd en overwogen te hebben, kan ik met een gerust geweten verklaren, dat ik ingenomen blijf met de strekking en bereid het doel der voordracht te helpen bereiken.” Doch aan het slot leidden de bedenkingen tot de volgende uitspraak. „Liever een matige maar vaste, dan een wijde greep. Liefst eene wet, waarvan wij onmiddellijk stellige uitkomsten te wachten hebben, niet afhankelijk van tallooze eventualiteiten. Mijne eischen aan deze voordracht zullen ook in het vervolg bescheiden wezen en liefst voor betere redenen wijken, maar hetgeen waarop ik aanhoude is dat de wet ons niet in eene onzekere, ongeregelde toekomst werpe, minder op eenmaal, maar hetgeen de wet geeft in zijne gevolgen klaar te overzien, en voor goed verzekerd.”

Den 16^{en} Mei werd een amendement ingediend door den schiedamschen notaris, afgevaardigde van Alkmaar, mr. Poortman, een van Thorbecke's getrouwste volgelingen. Het werd ondersteund door sommigen van 's ministers felste tegenstanders: baron van Zuylen, graaf van Zuylen, Mijer, Rochussen, Wintgens, de Brauw, naast de Thorbeckianen Westerhoff, Blussé van Oud-Alblas, Viruly.

Den volgenden dag werd het amendement Van Nierop met 62 tegen 9 stemmen verworpen. Thorbecke stemde voor. Het amendement-IJssel de Schepper en Van Delden werd ingetrokken. Dat van den heer Poortman werd aangenomen met 43 tegen 28 stemmen. Met Thorbecke stemden o. a. Dullert, Dam, van der Linden, Wybenga voor, benevens verschillende katholieke leden, die alsnog aan de linkerzijde waren gezeten, en verder de conservatieve en antirevolutionaire oppositie.

Den 15^{den} Mei had de minister de volgende peroratie gehouden. „De minister heeft besef van zijn plicht, mijnheer de voorzitter. Met die overtuiging is hij hier in de kamer, met die overtuiging is hij van gindsche banken aan deze tafel ge-

1. *Handelingen der Staten-Generaal*, Bijblad 1865/66 . blz. 674.

komen. Maar de minister is tevens zeer geneigd, vooral wanneer het op een woord aankomt, om aan de juristen, mits ten minste eenigen hunner het met elkander eens zijn, toe te geven en van zijne zucht tot gemeen overleg te doen blijken. Doch men geve — ik sta niet op het woord — eene redactie, waarbij *de Javaan zekerheid krijgt voor zijn grond. Zoo niet*, de minister kan, hoe gezind ook, zijne overtuiging niet opofferen. Hij zou dan „zijn plicht verzaken.” *Politiek* zou het misschien zijn. Hij zou daardoor misschien in de oogen van sommigen bewijzen dat hij „politiek denken kan”.¹ Maar, mijnheer de voorzitter, wanneer dat moet zijn ten koste van de overtuiging, ten koste van het plichtbesef, dan wil ik dien eere naam van „politiek te kunnen denken” liever missen en laat ik dien liever aan hen die dien naam begeeren. Maar ik zal dergelijke politiek *niet* voeren en niet, zooals de heer Groen zegt, „het roer in handen willen houden om meester te blijven van het schip.”

Wel werden deze woorden vóór de indiening van het amendement-Poortman (of eigenlijk het amendement-Thorbecke?) gesproken, doch zij waren daarop geheel van toepassing. Te vergeefs had de minister den heer Poortman in overweging gegeven, het amendement in te trekken.

Bij den aanvang der vergadering van 18 Mei nam de minister het woord om te verklaren dat het besluit, na de aanneming van het amendement door hem te nemen, niet twijfelachtig was. „Doch om de gewichtige gevolgen voor vaderland en koloniën heeft hij gemeend het besluit niet te mogen nemen dan na rijp beraad en gepleegd overleg.”² Noch dat beraad, noch dat overleg heeft hem terug kunnen brengen van *zijne* overtuiging en van *zijn* besluit, dat zijn plicht medebrengt dit wetsontwerp, daartoe door den koning gemachtigd, in te trekken, hetgeen ik de eer heb bij deze te doen.”

1. Een zinspeling op eene uitdrukking, door den heer Van Nierop ter gelegenheid van het optreden van het ministerie gebezigd.

2. Dat ook mr. A. Van Delden in dit overleg werd betrokken, is onlangs gebleken uit het hartelijk woord, door den heer Fransen van de Putte aan de nagedachtenis van dezen staatsman gewijd in het *Weekblad de Amsterdammer*.

Eene opmerking van den heer Poortman werd aldus beantwoord. „Ik heb geen oogenblik getwijfeld, en doe het nog niet, aan de uiterst welwillende bedoeling van den geachten afgevaardigde uit Alkmaar.

„Bij mij echter stond dit vast: of de voordracht der regeering werd in wezen veranderd, en dan kon de regeering zich daarbij niet nederleggen, of het gold slechts eene verandering van woorden, en dan kon de minister, met de verdediging der wet belast, na de gisteren op het laatst der zitting gehouden redevoeringen, zich evenmin daarbij nederleggen, daar hij anders in deze kamer een steun zou missen, zonder welken het onmogelijk is hier te staan.”¹

Den 30sten Mei 1866 werd het ministerie-Fransen van de Putte vervangen door dat van den heer mr. P. Mijer.

Zoo was het doel gemist, waarnaar drie jaren lang was gestreefd: de cultuurwet was gevallen. Vermoedelijk zal geen teleurstelling den staatsman in zijne langdurige loopbaan grievender leed hebben berokkend dan deze. Doch eenerzijds mocht met voldoening worden teruggezien op den sedert 24 Mei 1862 afgelegden weg, anderzijds met voldoening de blik worden geworpen op de toekomst. Door niemand is het een en ander beter in 't licht gesteld dan door mr. J. T. Buys, in zijn opstel: *Het koloniaal debat* (*Gids*, Mei 1870; *Studiën*

1. In *Zomer- en Winterstormen* (blz. 86) schreef mr. J. T. Buys het volgende:

„Het amendement-Poortman is de eigenlijke openbaring van de babylonische spraakverwarring, waartoe men al disputeerende in de kamer gekomen was. Voorgedragen als een schild ter bescherming van het ministerie, wordt het van den anderen kant aangegrepen als een wapen, uitnemend geschikt om dat ministerie te dooden; en ten slotte vereenigen zich drie fractiën, welke onderling niets gemeen hebben, in éénzelfde votum: zij die niets willen van de wet; zij die, ingenomen met het hoofdbeginsel, erkenning van eigendomsrecht onnoodig achten om dat hoofdbeginsel te verwezenlijken; en zij, die met den voorsteller eenvoudig de kwestie van eigendomsrecht op zijde willen schuiven, niet omdat zij gestemd zijn tegen dat recht, maar omdat zij door opoffering van hetgeen naar hun inzien slechts een woord is, de tweede fractie voor het wetsontwerp willen winnen. Het is deze prachtige combinatie, welke aan de cultuurwet het leven heeft gekost.”

over staatkunde en staatsrecht I blz. 393). Daarin leest men o. a. het volgende.

„De heer Fransen van de Putte was bij zijn optreden in den waren zin van het woord een minister van de minderheid, en geen twijfel of dat feit zou op de meest overtuigende wijze gebleken zijn, wanneer het in den aanvang van 1863 mogelijk ware geweest de koloniale kwestie geheel zuiver aan de stemming van de tweede kamer te onderwerpen.

„Welnu, deze minister van de minderheid is er in geslaagd, zich meer dan drie jaren in zekeren zin als op de punt van een naald staande te houden, niet door vulgaire kunstgrepen, door nu eens ter rechter-, dan weder ter linkerzijde over te hellen, maar door zijn uitnemenden parlementairen tact, door den machtigen invloed welken zijne krachtige persoonlijkheid pleegt uit te oefenen, door het vertrouwen op zijne kennis en doorzicht, dat hij wist op te wekken. De plechtige verklaring, reeds dadelijk bij zijn optreden afgelegd, om de groote koloniale geschilpunten niet te beslissen buiten de wetgevende macht om, was voor de groote meerderheid in de beide kamers reden genoeg om met hem mede te gaan, niet altijd even gemakkelijk, soms pruttelende en tegenspartelende, maar dan toch mede te gaan. Wel verre dat hij, om zijn doel te bereiken, een masker voor het aangezicht plaatste, of zich als wolf met een schaapsvacht tooide, lag het groote geheim van de aantrekkingskracht die hij uitoefende, in de ronde en ongedwongen houding welke hij wist aan te nemen, in het zich geven zooals hij was, men zou haast kunnen zeggen in zijne onvoorzichtigheid. Niemand die ooit in den heer Fransen van de Putte ook maar een oogenblik een bekeerling heeft kunnen zien, een van die mannen — zooals zij er zijn en zooals zij er waren — voor wie bij het aanvaarden van eene nieuwe betrekking plotseling het licht van het koloniaal behoud was opgegaan, en die nu als minister de zonden beweedde, door het oude oppositielid bedreven. Integendeel, de minister maakte vrij wat meer dan de vroegere afgevaardigde uit Rotterdam, den indruk van een radicaal te zijn. De gematigde tegenstanders waren

allerminst blind voor dit feit, maar lieten zich daarom niet afbrengen van hun plan om een afwachtende houding aan te nemen, opdat eindelijk eens de koloniale kwestie voor goed tusschen regeering en kamer zou kunnen worden afgedaan. Het was zeker eene edelmoedige politiek, door de beste bedoelingen ingegeven, maar waarlijk geen zeer practische. Men vergat daarbij toch geheel, dat vooral een man uit één stuk als de heer Van de Putte, niet drie jaren lang aan het hoofd kon staan van het koloniaal bestuur, zonder den stempel zijner persoonlijkheid op de geheele administratie te drukken, en dat, ook al hield hij zich zoo nauwgezet mogelijk aan de belofte om buiten de Staten-Generaal om geen diep ingrijpende veranderingen in te voeren, toch elke maatregel dien hij nam, gewichtig of niet gewichtig, en elke benoeming, die hij uitlokte, getuigenis moest afleggen van zijne politieke overtuiging, en het terrein verzwakken waarop de overblijfselen van het oude stelsel rustten. Het kon onmogelijk anders zijn, en de eenvoudigste moest dit voorzien hebben: de gemoedelijke afwachters werden eerst medeplichtigen en later, toen hun besef van die medeplichtigheid volkomen duidelijk werd, voorzichtige, ietwat beschroomde voorstanders van een stelsel, dat zij zes of acht jaren vroeger niet gedacht hadden ooit in bescherming te nemen. Juist hierin ligt het groote resultaat door den heer Fransen van de Putte verkregen: als orgaan van de minderheid aan de regeering gekomen, is hij er in geslaagd die in den tijd van drie jaren tot een meerderheid te maken; al heeft dan ook een zonderling noodlot gewild, dat hij, aanvankelijk door zijne tegenstanders gesteund, op het beslissende oogenblik door een deel der zijnen werd verlaten, en op die wijze geslagen. Aan de organisatie van de liberale koloniale meerderheid heeft dit feit meer goed dan kwaad gedaan; de fouten bij de behandeling der cultuurwet gemaakt, zijn vruchtbare fouten geweest; zij hebben aan de liberale partij lessen van voorzichtigheid gegeven, welke — het bleek nog in den laatsten tijd — door deze sedert niet zijn veronachtzaamd. De heer De Waal dankt de aanneming van zijne agrarische wet aan het leger, dat Fransen van de Putte formeerde

en dat zonder hem vermoedelijk nog ver zou te zoeken zijn.”

Reeds binnen eene maand na zijne aftreding als minister werd de heer Van de Putte, ter gelegenheid van de periodieke verkiezingen, door Rotterdam ten tweeden male als lid der tweede kamer gekozen, ter vervanging van mr. Hoyneck van Papendrecht, die niet herkozen wenschte te worden. Niet slechts werd hij verder bij de periodieke aftreding steeds opnieuw gekozen, maar ook bij de verkiezingen, welke het gevolg waren van de beide kamerontbindingen van October 1866 en Januari 1868. Aan de leiding van deze verkiezingen, waarbij de hartstochtelijkheid een voor de nederlandsche burgerij bedenkelijk hoog peil bereikte (de werkliedenbeweging ging zich in dezelfde jaren uiten, zonder zich echter met deze ontbindingen te bemoeien), nam de afgevaardigde van Rotterdam een levendig aandeel. Een kijkje, zij het van ter zijde, wordt daarop geworpen in de aangehaalde schets, door den heer Van de Putte aan Van Delden gewijd, wiens candidatuur in zijne vaderstad Deventer den schrijver aanleiding gaf tot die aardige spoorwegontmoeting met eene deventersche jonggehuwde dame.

Was de eerste kamerontbinding uitgelokt door de buitengewone omstandigheden waaronder de heer Mijer reeds 17 September, even nadat de nog door zijn voorganger ontworpen begroting voor Ned.-Indië door de eerste kamer was aangenomen, het ministerie vaarwel had gezegd, diens opvolgers, de heeren Trakranen en Hasselman, bleken voor den heer Van de Putte geen portuur te zijn. Anders werd het onder den minister De Waal, wien den 4den Juni 1868 de portefeuille van koloniën werd toevertrouwd in het door den heer Thorbecke gevormde ministerie-Fock.

Krachtig werkte de afgevaardigde van Rotterdam mede om in 1870 de agrarische wet tot stand te brengen, waardoor in beknopten vorm, de hoofdbeginselen der cultuurwet werden verwezenlijkt.

De door denzelfden minister voorgedragen suikerwet vond bij den heer Van de Putte geen bestrijding.

In het derde ministerie-Thorbecke, hetwelk 4 Januari 1871 optrad, was de portefeuille van koloniën in handen van een staatsman, die reeds den 3den Juni 1848 als minister van financiën was opgetreden, mr. P. P. Van Bosse. Ook deze minister werd door den afgevaardigde uit Rotterdam gesteund, wiens parlementaire adviezen zich echter geenszins tot de koloniale zaken beperkten. In nog mindere mate dan hij vroeger had getoond, uitsluitend wat men noemt ressort-minister te willen zijn, lag het in zijn aard als afgevaardigde alleen als koloniaal deskundige op te treden. Daarvan getuigt menige bladzijde van de *Handelingen der Staten-Generaal*.

Na Thorbecke's overlijden op 3 Juni 1872 werd Rotterdam's afgevaardigde ten tweeden male geroepen, als minister op te treden. Den 6den Juli nam hij zitting in het door den staatsraad mr. G. de Vries Az. en hemzelfden gevormde kabinet.

De minister van koloniën stelde zich in de eerste plaats de afschaffing der differentieele rechten in Ned.-Indië ten doel. Na de wettelijke vaststelling van het tarief, zooals hij ze tijdens het vorige ministerschap had uitgelokt, genoten de nederlandsche fabrikaten nog een bescherming van 6 pct. der waarde. Hoewel het voorstel tot het intrekken van deze bescherming in de tweede kamer slechts eene meerderheid van twee stemmen verwierf, kwam de wet tot stand.

Met velerlei voornemens omtrent verdere regeling vervuld, o. a. van die heerediensten welke onder den naam pantjensdiensten bekend zijn, werd de minister plotseling in zijne vaart gestuit.

In den avond van 16 Februari 1873 ontving hij een telegram van den gouverneur-generaal Loudon. Het betrof de Atjehzaak.

Reeds van omstreeks 1849 dagteekende de eerste indruk dien de heer Van de Putte zich van een oorlog tegen Atjeh had gevormd. „Het toeval — dit werd 18 April 1874 in de tweede kamer medegedeeld — heeft mij een 25 jaren geleden, toen de oorlog in het noorden van Sumatra's westkust gevoerd werd,

de thuisreis doen maken met een paar militairen, welke die expedities tegen de Atjehers onder Roeps en Michiels te Baros en Singkel medegemaakt hadden. Die militairen waren liefhebbers van een grogje en vertelden nog al veel. Zij hebben mij genoeg verhaald van de Atjehers om mij de overtuiging te geven dat wij wel zouden doen een oorlog tegen Atjeh zoo maar eenigszins mogelijk te vermijden."

In het voorjaar van 1864 had de minister een onderhoud met den engelschen chargé d'affaires in den Haag, Ward. Uit de aantekeningen van deze samenkomst, later door den minister van buitenlandsche zaken naar Londen gezonden, bleek dat de minister van koloniën o. a. had gezegd: „Wij willen op Sumatra's oostkust orde en veiligheid bevorderen, trachten onderlinge geschillen en oorlogen van de kustlanden op minnelijke wijze te beeindigen en den nadeeligen invloed van Atjeh, zuidelijk van kaap Temiang, tegen te gaan, zonder iets te kort te doen aan de rechten van Atjeh, *dat wij niet ten geschenke zouden willen ontvangen.*”

De eigenlijke Atjeh-zaak is voor den minister in het laatst van October 1872 begonnen, toen de stukken over eene zending naar Atjeh in zijn handen waren gekomen. Het maakte bij den minister een punt van overweging uit of hij de aanschrijving zijner voorgangers zou handhaven. Terstond schreef hij aan den gouverneur-generaal in deze bewoordingen: „laten wij oppassen om in Gods naam geen oorlog met Atjeh te maken, want het zal meer bloed en geld kosten dan geheel Atjeh waard is.” De heer Loudon antwoordde: „wees toch niet ongerust over mijne plannen, ik zal mijne handen in dat wespennest niet steken”. (Medegedeeld in het comité-generaal van 18 April 1874).

Sedert in 1824 het tractaat met Groot-Brittannië was gesloten, waaraan onzerzijds de naam van Elout (den vader) verbonden blijft, was het Nederlands politiek, in het noorden van Sumatra gematigden invloed te oefenen. Doch eerst het tractaat met Groot-Brittannië van 1871 gaf daartoe de vrije hand. Aanvankelijk lag het in de bedoeling der regeering met den Sultan

van Atjeh een tractaat te sluiten in den geest van het Siak-tractaat, en daarbij de integriteit van Atjeh te handhaven onder nederlandsche opperheerschappij. Deze regeling heeft in Siak zeer gunstig gewerkt.

In December 1872 telegrafeerde de gouverneur-generaal omtrent steun, door den Sultan van Atjeh gezocht bij Turkije en Frankrijk. Tevoren had Italië een agent naar Ned.-Indië gezonden; de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werden volgens consulaire berichten geacht eene vestiging in Atjeh te beoogen. De minister zag niet zoozeer het gevaar in het officieel optreden van andere regeeringen als in het werken van vreemde agenten. Voor voldongen feiten als dat van Brooks te Serawak in 1846 was hij beducht. Niet het feit dat de Atjehers bondgenooten hebben gezocht, heeft den oorlog onvermijdelijk gemaakt. Terwijl zij met ons gezag in onderhandeling waren en uitstel vroegen, terwijl ze naar Singapore gingen en gastvrijheid genoten onder de nederlandsche vlag, riepen zij aldaar steun tegen Nederland in. Dit is de casus belli geweest. De engelsche kooplieden aan de Straits-Settlements waren bevreesd voor schade die zij meenden te zullen lijden uit monopolieën welke wij in Atjeh zouden vestigen en uit differentieele rechten, die wij er zouden heffen. Te Constantinopel zocht de atjehsche afgezant de Porte over te halen om hare bemiddeling aan Nederland aan te bieden.

Het telegram van den gouverneur-generaal van 16 Februari 1873 omtrent het verraad van Atjeh werd twee dagen later beantwoord. Evenals later alle andere belangrijke maatregelen, in de Atjeh-zaak door den minister genomen, werd dit antwoord aan het oordeel van den ministerraad onderworpen nadat vooraf door den minister met den koning was geconfereerd. Ook elders werd licht en raad gezocht, zooals blijkt uit hetgeen de heer Elout van Soeterwoude 21 Januari 1886 in de eerste kamer zeide: „De beginselen van dien oorlog (met Atjeh) zou ik niet durven afkeuren. Ik ben indertijd vereerd geweest met eene mededeeling van de punten, voordat nog iets was begonnen. Ik heb bij een onderhoud, dat tot laat in den nacht duurde,

met den toenmaligen minister van koloniën, ons tegenwoordig medelid, gezien met welke nauwgezetheid en met welk diep besef van verantwoordelijkheid die minister heeft gehandeld."

Aan de gedragslijn, in dit telegram aangegeven, heeft de minister zich steeds gehouden.¹ De hiermede geopende staatkunde was, in de woorden van den minister zelve²: „eene geconcentreerde sterke stelling in Groot-Atjeh; vorderen van akten van erkenning onzer soevereiniteit in de onderhoorigheden, in afwachting dat een centraal inlandsch gezag in Atjeh kan gevestigd worden."

Van de oorlogsverklaring, welke 26 Maart door den gouverneur-generaal werd uitgevaardigd, aanvaardde de minister de volle verantwoordelijkheid. Een lid van de eerste kamer, die zeker niet van vooringenomenheid met den minister kan worden ver-

1. Het telegram luidde aldus:

18 Februari 1873.

De minister van koloniën aan den
gouverneur-generaal.

Met voorkennis van ministerraad en Koning. Uit mailrapport 9 Januari met voldoening gezien dat krachtig optreden in Atjeh is voorbereid. Naar aanleiding van telegram 16 dezer wordt bij Amerika en Italië op onthouding harer agenten aangedrongen. Als gij niet twijfelt aan juistheid bericht consul Singapore, is langer dralen ongeoorloofd. Wil zenden krachtige zeemacht naar Atjeh, om opheldering en rekenschap te vragen voor dubbelzinnig en verraderlijk gedrag en regeling der verhouding van Nederland tot Atjeh in den voorgenomen zin. Zoo niet genoegzaam wordt voldaan, moeten de strijdkrachten worden bijeengebracht, geschikt om met minst verwijl aan vordering genoegzame klem bij te zetten. Zoo voor een en ander voorbereiding onmisbaar is, ook om zekerheid te hebben omtrent waren toestand en gezindheid van Sultan, die, zoo nu nog mogelijk, moet worden ontzien en gesteund, moet toch ten spoedigste genoegzame zeemacht gezonden worden om nuttige vrees te wekken en vreemde tusschenkomst vóór te zijn en te voorkomen. Tegen zoodanige tusschenkomst, waar die door de nederlandsche autoriteiten wordt voorzien of waargenomen, moet door hen ernstig worden geprotesteerd als onrechtmatige inmenging. Gewicht der zaak vordert dat staat gemaakt kan worden op de commissarissen. Waarschijnlijk nadere voorziening noodig daar de een ziek is en de ander misschien zijn gewest niet verlaten kan. Misschien is vice-president raad van Ned.-Indië onder tegenwoordige omstandigheden meest geschikt, daar wellicht gouverneur Sumatra's kust ook niet weg kan.

Parlement. Redev. Atjeh, blz. 296.

2. *Parlement. Redev.* Atjeh XII.

dacht, de heer J. J. Cremers, reeds op blz. 361 vermeld, verklaarde in 1876 op het Binnenhof: „hier op het Plein is veel meer gedaan om den oorlog te vermijden dan ginds in de Oost.” Vermoedelijk niet zonder een gevoel van weemoed zal de heer Van de Putte in zijn voorwoord voor de afzonderlijke uitgave zijner redevoeringen in zake Atjeh het volgende (blz. VIII) hebben geschreven: „Wanneer wij in het bezit waren geweest van meer kennis van plaatselijke toestanden, van persoonlijke verhoudingen vooral, en ook wanneer, overeenkomstig de aanvankelijke instructiën van het opperbestuur, zonder te veel machtsvertoon, met meer diplomatiek beleid, die pogingen bij Atjeh waren ingeleid, ware het ons misschien gelukt zonder geweld terstond ons doel te bereiken.” Eveneens zal de minister den 16^{den} April 1874 in het comité-generaal der tweede kamer niet zonder weemoed het volgende hebben gesproken: „Als wij raadplegen de kaart die wij ontvangen hebben en de rapporten van de heeren IJssel de Schepper en Pordon — ik spreek nu niet van de rapporten van bevelhebbers — dan zien wij dat de overwinning waarschijnlijk van eene kleinigheid afhing.”

De indruk, door de nederlaag voor den kraton op 16 April 1873 geleden, werd nog verergerd door het besluit van den gouverneur-generaal om de expeditie terug te roepen.

Doch in de laatste dagen van Januari 1874 werd, onder generaal Van Swieten, de kraton veroverd.

„Het eerste aangename telegram, in den laatsten tijd uit Java ontvangen, had de minister 2 Juli 1873 in de tweede kamer gezegd, was dat waarin de gouverneur-generaal het voorstel deed generaal Van Swieten uit te zenden, te belasten met de militaire leiding van de expeditie, en tevens te benoemen als civiel commissaris van het gouvernement; ik heb ook niet geschroomd, en geen oogenblik gewacht om, in overeenstemming met mijne ambtgenooten, de voordracht aan den koning te doen.”

De verwachting dat deze benoeming algemeene instemming zou vinden, werd niet vervuld. De oppositie achtte den generaal Verspyck voorbijgegaan, miskend.

De afmattende zorgen, waarmede de Atjeh-zaak den minister beheerschte — sommige telegrammen werden des nachts aan zijne woning bezorgd en dan besteedde de minister zijn nacht-wake aan de ontcijfering, alsof het departement hem des daags niet in beslag nam — gingen gepaard met een felle oppositie tegen zijn beleid, zoowel in als buiten de vertegenwoordiging. Reeds in April 1873 ontlokte zij den minister het volgend scherp verweer. „Nu mogen anderen het goedvinden en, meer atjehsch dan de Atjehers zelve, zich op dit oogenblik meer scharen om den troon van Atjeh dan om een anderen troon — *ik* noem de handeling van de atjehsche gezanten in Singapore, nadat zij met ons in onderhandeling waren getreden en terwijl zij op onzen oorlogsbodem gastvrijheid genoten, trouweloos en verraderlijk.” Even later: „Was de uitzending van de expeditie op de wijze en ten tijde als dit geschied is, noodzakelijk en is die te rechtvaardigen? Het oordeel ook daarover is niet malsch geweest. Men kende nog niets, de regeering wist nog niets dan zij heeft medegedeeld, en niet alleen buiten de kamer vond men overal in salon en op straat generaals, admiraals en strategisten.”

Niettemin werden de zes millioen, welke de regeering aanvroeg, met algemeene stemmen toegestaan.

Eenige jaren later, 4 November 1877, gewaagde de heer Van de Putte van „de meest violente oppositie”, welke in 1873 werd gevoerd, „violenter dan ik immer in deze kamer heb bijgewoond.” In dezelfde rede herinnerde de spreker aan de woorden, door Koen aan de kamer van zeventien toegevoegd: „De grootste vijand van de Edele Compagnie is de ignorantie van u, mijne heeren.” Koen kende niet het dénigrement, anders had hij het daarnevens vermeld”. Ook het slot dezer rede is kenschetsend. „Ik was dat (het geven van een historisch parlementair overzicht der zaak) verplicht aan de meerderheid der kamer, die, misschien onder den indruk van die oppositie en van het geleden échec, meestal zwijgende, soms mokkende, als het er op aankwam, mij haar steun en vertrouwen nooit heeft onttrokken.”

Uit de peroratie, waarmede 20 April 1874 het in comité-generaal gevoerde debat werd besloten, blijkt dat de minister onder al zijne beslommingen, nog den tijd vond kennis te nemen van de litteratuur van den dag. „Wat heden morgen nog in het midden is gebracht, het is reeds drie malen beantwoord. Ik meen dat die argumenten van hetzelfde allooi zijn als de rechters van Oldenbarneveldt gebruikten, zooals Motley ons opnieuw dezer dagen heeft leeren kennen. Ik denk bij het nederlandsche volk en bij de groote meerderheid dezer kamer rechtschapener rechters te zullen vinden dan Oldenbarneveldt heeft gehad.”

Gedurende zijn tweede ministerie heeft de heer Van de Putte van 18 December 1873 tot 16 Mei 1874 tevens als minister van marine gefungeerd.

De onvoldoende toestand waarin de marine sedert den aanvang van den oorlog tegen Atjeh bleek te verkeeren, deed de tweede kamer de door den minister Brocx verdedigde begroo-ting voor 1874 verwerpen. Tot de benoeming van den heer van Erp Taalman Kip stond de minister van koloniën ook aan het hoofd van het departement van marine. Voor den oud-zeevaarder, de Ruyter's gouvgenoot, eene aantrekkelijke taak. Herhaaldelijk hadden uit zijne parlementaire redevoeringen zijne groote kennis van en zijn warm hart voor de marine, in Nederland en de koloniën, gesproken. Daarvan getuigde reeds de rede van 27 November 1862, en bij de Atjeh-debatten kwam het een zoowel als het ander telkens uit. Zoo mocht de minister in April 1874 zeggen: „Ik herinner aan de kamer dat de vier schepen, die als het best bruikbaar vermeld zijn op den staat der indische marine (ik spreek nu niet van het auxiliair eskader) in 1866 door mij hier zijn opgezet. Ik was voornemens geweest er mede voort te gaan, omdat na de afscheiding van 1866 het materieel in Indië in een goeden staat moest komen. Waarom is er niet mede voortgegaan? Ik was afgetreden en heb er als lid der kamer dadelijk naar gevraagd.”

In de eerste kamer sprak de minister 11 Januari 1865 in de volgende karakteristieke beeldspraak. „Wanneer ik, om bij

een nautisch beeld te blijven, zulke buien zie opkomen, dan zal mij dit leiden tot voorzichtigheid, misschien om een dubbel rif in te steken, een tweeden man aan het lood te zetten en bijzonder op het sturen toe te zien, maar ik zal mij wel wachten af te wijken van den koers, veel minder den rug te keeren aan de plaats mijner bestemming.”

Hoe hoog deze maritieme hoedanigheden ook door den tegenstander werden gewaardeerd, bleek uit de voordracht, in 1889 door den minister Keuchenius aan den koning gericht, om den heer Van de Putte te benoemen tot voorzitter eener staatscommissie, waaraan werd opgedragen advies uit te brengen omtrent de vraag:

Of het uit een staatkundig en financieel, en ook uit een technisch maritiem oogpunt wenschelijk is, de bestaande in-deeling der maritieme middelen in Ned.-Indië, overeenkomstig het koninklijk besluit van 16 November 1866 n^o. 80 (Indisch Staatsblad 1867 n^o. 56) in een Nederlandsch Auxiliair Eskader, eene Indische Militaire Marine en eene Indische Gouvernementsmarine te bestendigen, zoo ja:

a. duidelijk te omschrijven de bestemming dier drie categorieën, opdat dienaangaande geen misverstand mogelijk zij;

b. in algemeene trekken aan te wijzen welke uitgaven ten behoeve van die categorieën ten laste moeten komen van de Nederlandsche en van de Indische begrooting;

zoo neen:

welke regeling, inplaats van de bestaande, dient te worden ingevoerd.

Den 20^{en} April 1891 werd het advies uitgebracht, waaraan een ontwerp van een koninklijk besluit, benevens verschillende bijlagen werden toegevoegd.¹

Ook over vele andere onderwerpen, buiten de koloniale

1. De commissie, wier verslag in 1891 het licht heeft gezien bij de Gebroeders van Cleef te 's Gravenhage, bestond verder uit de heeren: W. F. van Erp Taalman Kip, J. A. de Gelder, C. Bosscher, D. L. Wolfson, H. D. Guyot, G. H. Thomassen à Thuessink van der Hoop en jhr. G. J. Van Tets, destijds ambtenaar aan het departement van koloniën, thans thesaurier van H. M. de Koningin-Moeder en dienstdoend kamerheer van H. M. de Koningin, als secretaris.

politiek gelegen, werd door den heer Van de Putte, als minister en als afgevaardigde, menig advies gegeven, waarbij de spreker altijd het oor had der niet naar elken spreker even nauwlettend luisterende kamer.

Inmiddels was het ministerie de Vries-Van de Putte in den zomer van 1874 gevallen toen een zeer bescheiden, door den minister Geertsema verdedigd voorstel tot censusverlaging door de tweede kamer met 39 tegen 32 stemmen was verworpen.

Den 27^{en} Augustus 1874 werd de minister Van de Putte opgevolgd door mr. W. baron van Goltstein. Enkele maanden later, in October, werd hij door de staten van Zuidholland als lid der eerste kamer gekozen en door het kiesdistrict Hoorn voor de tweede kamer. De destijds twee en vijftigjarige staatsman gaf aan den door Westfriesland aangeboden zetel de voorkeur, welken hij tot 1880 bleef bekleeden. In dat jaar wederom door Zuidholland voor de eerste kamer gekozen, aanvaardde hij in September dit mandaat, waaraan de staten even getrouw zijn gebleven als hijzelf.

Alvorens naar de overzijde van het Binnenhof over te gaan, had de heer Van de Putte een moeilijke taak volbracht als voorzitter der staatscommissie, welke op voordracht van den enkele weken geleden opgetreden minister van waterstaat, handel en nijverheid, mr. J. P. R. Tak van Poortvliet, bij koninklijk besluit van 4 December 1877 was bencemd. Haar was opgedragen een onderzoek in te stellen omtrent de volgende vraagpunten.

a. Kunnen de algemeene grondtrekken, aangegeven in art. 2 der wet van 24 Januari 1863 alsnog onveranderd gelden voor de verbetering van den waterweg van Rotterdam naar zee?

b. Zoo ja — op welke wijze kan met de meest mogelijke zekerheid en spoed dit werk volgens die grondtrekken worden voortgezet en voltooid?

Zoo neen — welke wijzigingen in die grondtrekken zijn noodzakelijk gebleken, en op welke wijze kan de verbetering van den waterweg thans spoedig en zeker worden tot stand gebracht?

Van de overige negen leden vermeldt het besluit in de eerste plaats jhr. G. F. Van Tets, lid van gedeputeerde staten van Noordholland, jongeren broeder van den minister Van Tets van Goudriaan. Tot dit medelid moet de heer Van de Putte zich zeer aangetrokken hebben gevoeld. Want de heer Van Tets was een man van groote oorspronkelijkheid, van officieele opleiding verstoken, maar, evenals de heer Van de Putte, in den regel van de officieel opgeleiden de meerdere.¹

Omtrent hetgeen verder uit het rijke leven van den heer Van de Putte valt te vermelden, moet deze schets, die geen aanspraak maakt een eigenlijke levensbeschrijving te zijn, welke eene meer bevoegde hand en een boekdeel zou vereischen, zich tot een enkel woord bepalen.

Zooals vanzelf spreekt heeft de heer Van de Putte ook als lid der eerste kamer van zijne veelzijdigheid doen blijken.

Men herinnert zich zijn herhaald energiek optreden in de zaak van Delflands zeevering langs Scheveningen en zijne bemoeiingen in zake het bederf der atmosfeer, hetwelk een tijdlang heeft bedreigd, de hofstad en de prinsstad onbewoonbaar te maken. Een even ernstige als uitgebreide studie op het gebied van het waterstaatsrecht heeft de afgevaardigde van Zuidholland voor deze beide onderwerpen ondernomen.

Bij de behandeling der koloniale zaken bleek zijn invloed natuurlijk steeds. En zeker niet in de laatste plaats is het dien invloed te danken dat de verslagen der eerste kamer over koloniale wetsontwerpen eene zeer leerzame lectuur plegen aan te bieden.

Steeds aan zijn hoofdbeginsel: behartiging der belangen van den Javaan getrouw, heeft de heer Van de Putte nog in het begin van dit jaar een krachtig protest ingediend tegen eene

1. Den schrijver dezer schets zij het vergund te dezer plaatse erkentelijke hulde te brengen aan de nagedachtenis van dezen meer dan gewonen man, die indertijd den jeugdigen adjunct-commies ter provinciale griffie van Noord-Holland, en als lid van gedeputeerde staten en als vriendelijk gastheer ten zeerste aan zich heeft verplicht.

voorgenomen reorganisatie van het binnenlandsch bestuur in Ned.-Indië, op grond dat de belangen der inlandsche bestuurders, in de lagere rangen, daarbij werden miskend. Getrouw aan de op 24 Mei 1862 in de tweede kamer ontplooid banier, heeft de afgevaardigde van Zuidholland op zeven en zeventigjarigen leeftijd met onverzwakte kracht de belangen der inlanders verdedigd.

In het vroege voorjaar van 1896 werd de heer Van de Putte door eene zware ziekte aangetast, welke het ergste deed vreezen. Ofschoon na het herstel de vroegere krachten nog niet geheel zijn herwonnen, (gelukkigerwijze behooren de hevige chronische hoofdpijnen sedert geruimen tijd tot het verleden), zijn de woning op het Bezuidenhout en het landgoed Schaerweide te Zeist een middelpunt gebleven van socialen omgang. Ook onder de afmattende beslommingen van het ministerieele leven vond de heer Van de Putte den tijd voor hetgeen men „representeeren” noemt, eene taak, in de kringen, waarin de familie Fransen van de Putte zich in de residentie en buitenslands beweegt, van niet geringe beteekenis.

Ofschoon op economisch-politiek gebied wat het moederland betreft, de oude liberale beginselen huldigend, doet de landheer van Schaerweide aldaar een aanmerkelijk aantal arbeiders een ontginningswerk verrichten, hetwelk eer den naam van kunstmatige werkverschaffing dan van zuiver economischen arbeid mag dragen.

Moge dezen veelzijdigen* „veteraan der koloniale politiek” het voorrecht worden geschonken het schoone leven, waarvan in dit geschrift een onvolledig beeld is geschetst, nog geruimen tijd voort te zetten, genietend van de innige aanhankelijkheid van zijn eigen kring en van de vereerende waardeering, door zijne landgenooten jegens hem gekoesterd.

September 1899.

Nadat deze schets naar de drukkerij was verzonden, mocht de schrijver kennis maken met een opstel van den heer R. A.

van Sandick, civiel ingenieur, in de *Indische Gids* van October, getiteld: *De afschaffing der indische opleiding voor ambtenaar, die in de lucht zit.*

De lezing van dit opstel gaf mij eene aanleiding te meer om leedwezen te gevoelen over de vluchtige wijze waarop sommige belangrijke, door den minister Fransen van de Putte genomen of uitgelokte, maatregelen in dit geschrift zijn behandeld.

Aan de opleiding en de benoembaarheid der voor den ned.-indischen dienst bestemde ambtenaren is op blz. 376 en 377 slechts een enkel woord gewijd, ofschoon de schrijver gaarne, ook met het oog op het thans aanhangige vraagstuk, dienaangaande meer uitvoerige mededeelingen had gedaan. Nu het bestek dezer schets dit niet toeliet, moge hier alsnog de volgende aanhaling plaats vinden uit des heeren Van Sandick's opstel, waarin o. a. een overzicht wordt gegeven van de redevoeringen, door den minister van koloniën in Mei 1864 in de tweede en in Januari 1865 in de eerste kamer over dit onderwerp gehouden.

„Wij leggen wel een cirkelgang af op koloniaal gebied! De mogelijkheid der opleiding in Indië werd en in 1848 en in 1864 beschouwd als een der gewichtigste punten van vooruitstrevende liberale koloniale politiek. De conservatieven van die dagen kwamen met dezelfde argumenten aan als de voorstanders van de afschaffing thans weer te berde brengen in 1899. Maar al is dr. W. R. baron Van Hœvell, de groote voorvechter van die opleiding in 1848, ter ziele — frisch, krachtig en strijdvaardig is nog de geest van den man van 1864, den toenmaligen minister van koloniën I. D. Fransen van de Putte, die destijds, toen de tweede kamer een waar strijdperk was van koloniale politiek, op zoo welsprekende wijze de noodzakelijkheid van de mogelijkheid om in Indië examenen af te leggen, verdedigde. En in 1848, zoo goed als in 1864, won die vooruitstrevende liberale richting het pleit.”